આ જ લેખકનાં અન્ય પુસ્તકો

શ્રીયોગીવર્ય મહાત્માશ્રી કૃષ્ણાત્મજજી મહારાજ પ્રણીત આ સિવાયનાં બીજાં પુસ્તકો "શ્રીકૃષ્ણાત્મજ વાક્સુધા યા સ્વયંપ્રકાશ જ્ઞાનદીપક ગ્રંથમાળા" એ નામ નીચે પ્રસિદ્ધ થયેલાં છે. આ દત્ત અને પરશુરામ એમનું પાચમું પુસ્તક છે. પહેલાંનાં પુસ્તકોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે.

૧ શ્રીઉપાસનામાર્ગ કિંવા આત્મસાક્ષાત્કાર પદ્ધતિ.
૨ નિત્યોપાસનાક્રમ વા ઈશ્વરાર્ચન.
૩ સ્વધર્માચરણ અર્થાત્ દેશોદ્ધાર.
૪ મહાકાલપુરુષવર્ણન અર્થાત્ કાલોત્પત્તિવિજ્ઞાન રહસ્ય ભાગ ૧

આ પુસ્તકો સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય-અમદાવાદ અને મુંબઈ શાખાએથી પણ મળશે.

અમદાવાદ

નિવેદન

હિન્દુસ્થાનની પુરાતન સંસ્કૃતિમાં 'ત્રિપુરારહસ્ય' નામનો, મહાન ગ્રન્થ છે. આ ગ્રંથ હરિતાયન ઋષિને હાથે લખાયેલો હોઈને એને 'હરિતાયનસંહિતા' એ નામથી પણ ઓળખવામાં આવે છે. તેના બીજા ભાગને જ્ઞાનકાંડ કહે છે. ૧૯૨૫માં કાશી સંસ્કૃત સિરિઝમાં આ પુસ્તક છપાયું હતું. 'દત્ત-ભાર્ગવ-સંવાદ' એ નામે આનો થોડો ભાગ મરાઠીમાં પ્રસિદ્ધ થયો હતો. હિન્દીમાં પણ તેનો અનુવાદ થયો છે. ગુજરાતીમાં પણ જ્ઞાનકાંડનું ભાષાંતર થોડા મહિના ઉપર પ્રસિદ્ધ થયું છે.

પાંચ-છ વર્ષ ઉપર ગિરનારમાં એક સાધુજન સાથે મહાત્મા કૃષ્ણાત્મજ મહારાજને સંવાદ થયો હતો. તેની નોંધ કોઈ શિષ્યે બનાવી હતી. તેમાં વખતોવખત ઉમેરા અને સુધારા કરતાં આવું સુંદર પુસ્તક બન્યું છે. આમાં 'ત્રિપુરારહસ્ય'ના જ્ઞાનકાંડનું ભાષાંતર નથી, પણ બીજા ભાગમાં તેનો આધાર લેવામાં આવ્યો છે અને જે વિષય ઘણો જ અઘરો ગણાય છે, તેમજ પૂર્વના શુભ સંસ્કારો ન હોય તો જે જરા પણ સમજાય નહિ એવો ગણાય છે, તે મહાત્માજીએ સુગમ અને સરળ બનાવી જિજ્ઞાસુ વાચકવર્ગને ઉપકારના બોજા તળે મૂક્યા છે.

ઊંચામાં ઊંચી વિદ્યા જનતાના હૃદયમાં ઠસી જાય માટે જૂના સમયમાં તેનો બોધ વાર્તાઓ અને આખ્યાનોના રૂપમાં આપવામાં આવતો હતો. આ પુસ્તકમાં પણ તેમ જ કરવામાં આવ્યું છે. આમાં વધુ મુશ્કેલ વાત સૌથી છેલ્લી આવે એવો સમજવાનો સુગમ ક્રમ લેવામાં આવ્યો છે. વળી વાચકની વધુ સમજણ માટે એક જ નજરે જોઈ શકાય તેવાં વૃક્ષો તેની વિગતવાર સમજણ સાથે આપવામાં આવ્યાં છે. પહેલાં લોકમાન્ય તિલક અને હવે અરવિન્દ ઘોષ જેવા બુદ્ધિશાળી

પુરુષોએ જે કર્મમાર્ગ સમજાવવાની કોશિશ કરેલી છે, તે ભગવદ્‌ગીતાના મુખ્ય સારરૂપ અનાસક્તિનો સિદ્ધાંત આ પુસ્તકમાં સરલ રીતે કહેવામાં આવ્યો છે.

આત્મદર્શન એ પરમસુખનું સાધન છે. તે યોગીઓનું અંતિમ ધ્યેય છે, એ તો બધા જાણે છે. પણ સામાન્ય જન પણ તે મેળવવાનો પ્રયાસ કરે અને તેમાં તેને સફળતા મળે એવા આશયથી આ પુસ્તક લખાયેલું છે. જુદા સાંપ્રદાયો અને જુદા મતોના ઝગડા નકામા છે. સાચી ઉપાસનાથી ચિત્તશુદ્ધિ થાય છે. બહારનો વ્યવહાર ચાલુ રાખીને કર્મોમાંથી આસક્તિ છોડી કરતાં છેવટે વાસનાનો નાશ થઈ દરેક મનુષ્ય ઇચ્છે તો છેવટે એ પરમપદને પહોંચી શકે છે. બહારની સામગ્રી, યજ્ઞ, તપ વગેરે સાધનો નીચેના ક્રમમાં મદદગાર પણ છેવટે બિનજરૂરી છે. આ બધા વિષયો પાંડિત્યનું પ્રદર્શન કરવાના હેતુથી નહિ, પણ જિજ્ઞાસુઓને [illegible]

[illegible]

"આપણને સુખી કરવાને માટે બાહ્ય વસ્તુઓની આવશ્યકતા દર્શાવવાવાળી જે જે વૃત્તિઓ આપણા ચિત્તમાં ઉદ્ભવે, તે સર્વ કૈવલ્યપ્રાપ્તિના માર્ગમાં વિઘ્નકર્તા છે. પુરુષ પોતે સ્વભાવથી જ સુખ અને આનંદસ્વરૂપ છે. એ સત્યજ્ઞાનને પૂર્વના વિપરીત સંસ્કારો વારંવાર ઉદ્ભવીને ઢાંકી દે છે; માટે એ સંસ્કારોને ક્ષીણ કરવાની જરૂર છે.*" સત્સંગ અને સંતસમાગમ, એ જ આ કાર્યમાં મદદરૂપ થાય. સુખ અને શાન્તિ માટે અનુભવસિદ્ધ મહાત્માઓના માર્ગદર્શનની જરૂર આજના વખતમાં તેમના ગુહ્યજ્ઞાનને પ્રગટ કરનારાં પુસ્તકોની મારફતે જ પૂરી પાડી શકાય; કારણ કે તેમને મળવાનું અને '**परिप्रश्नेन सेवया**' એમ તેમની પાસેથી અંગત બોધ લેવાનું સદ્ભાગ્ય બહુ થોડા માણસો મેળવે છે. આ રીતે ગુજરાતના તત્ત્વજ્ઞાનના સાહિત્યમાં આ પુસ્તક ઉચ્ચ શ્રેણીનું હોઇને આવકારલાયક ગણાશે એમ અમારું માનવું છે. થોડુંક વાંચીને બરોબર ન સમજાય, તોપણ મૂકી ન દેતાં એક વાર આખું પુસ્તક વાંચી જવાની અમારી ભલામણ છે.

જમનાદાસ ભગવાનદાસ ટ્રસ્ટખાતું સારાં પુસ્તકોની પ્રસિદ્ધિ કરવા માટે સ્થાપવામાં આવ્યું છે. તેના ટ્રસ્ટીઓએ જ આ સુંદર ગ્રંથ વિષે અમને જાણ કરી. તેમણે જ આ પુસ્તક આ સંસ્થા તરફથી છપાય તેમ સૂચન કર્યું અને પ્રૂફસુધારણા તેમજ અન્ય રીતે આ પુસ્તક માટે અત્યંત શ્રમ લઇને તેમણે સહાયતા કરી, માટે તેમનો આભાર માનવામાં આવે છે.

પુસ્તકપ્રકાશનનું કામ લડાઇને લીધે કેટલું મુશ્કેલ થઈ પડયું છે, તેનો ખ્યાલ વાચકવર્ગને આવી શકશે નહિ. નફો રાખીને તો આ સંસ્થા સાધારણ સમયે પણ કામ નહોતી કરતી; તો હવે

---

* જુઓ આ સંસ્થા તરફથી પ્રગટ થયેલું સ્વામી વિવેકાનંદની ટીકા સાથેનું 'પાતંજલયોગસૂત્ર,' પાનું ૨૬૩

સકળના એંશી વર્ષમાં ગુજરાત અમોને જ આર્યસંસ્કૃતિનો નિર્મળ
જ્ઞાનપ્રવાહ વહેતો રાખવાનો રહ્યો. પૂજ્ય સ્વામી શ્રીઅખંડા-
નંદની કૃપાથી આ શુભકાર્ય ચાલુ રાખવાનો ઠીક પ્રબળ
[illegible] છે. પાંત્રીસ વર્ષમાં અનેકાનેક સારાં પુસ્તકો ગુજરાતને
નજીવી કિંમતે આ સંસ્થાએ આપ્યાં છે. એટલે આ સંસ્થા
નાં પ્રકાશનોની કિંમત અને [illegible] લાગણી [illegible] છે.
હવે પછી એક મુદ્દો કરવાની જરૂર છે. સૌથી સસ્તું
પુસ્તક [illegible] હોય તેમજ 'વિવિધ ગ્રંથમાળા'ના ગ્રાહક
[illegible] થવાની જરૂર છે. જુનાં [illegible] [illegible]

अनुक्रमणिका

શકાબ્દના ચોથા વર્ષમાં નુકસાન ખમીને જ આર્યસંસ્કૃતિનો નિર્મળ જ્ઞાનપ્રવાહ વહેતો રાખવાનો રહ્યો. પૂજ્ય સ્વામી શ્રીઅખંડાનંદની કૃપાથી આ શુભકાર્ય ચાલુ રાખવાનો દરેક પ્રયત્ન કરીશું કરશે. પાંત્રીસ વર્ષમાં અમોએ સારાં પુસ્તકો ગુજરાતને સસ્તી કિંમતે આ સંસ્થાએ આપ્યાં છે. એટલે આ સંસ્થા તરફ વાચકવર્ગની દિલસોજી અને ઊંડી લાગણી બંધાઈ છે. પણ હવે પછી એક ખુલાસો કરવાની જરૂર છે. સૌથી સારું પુસ્તક જોઈતું હોય તેમણે ‘વિવિધ ગ્રંથમાળા’ના ગ્રાહક થઈ જવાની જરૂર છે. જૂનાં છાપાં પણ ન મળે તેટલા ઓછા ભાવે હવે આ સંસ્થા પાકી બાંધણીનાં ઊંચામાં ઊંચાં પુસ્તકો. હવે આપે છે. ગુજરાતની પ્રજા તેનો લાભ ભલે લેતી. જે પુસ્તકો [illegible]

[illegible]

अनुक्रमणिका

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૯૦	૧૧	°દર્પણ રૂપિણી	°દર્પણરૂપિણી
૯૨	૨૬	પ્રશ્નોપનિષદ	પ્રશ્નોપનિષદ
૯૬	૨૧	જમદગ્નીને	જમદગ્નિને
૯૭	૨૬	ત્રિપુરાદેવીનું	ત્રિપુરાદેવીના
૯૯	૨૩	નાકારૂપ	નોકારૂપ
૯૯	૬	બનાવવી	બતાવતી
૧૦૧	૯	ખરો	ખરા
૧૦૩	૧૨	દેવેચ્છાથી	દેવેચ્છાથી
૧૦૪	૭	કાણુ	કાણું
૧૦૪	૧૫	સાંભળો.'	સાંભળો.
૧૦૭	૧૯	ઝીંણી	ઝીણી
૧૦૭	૨૦	ઝીંણી	ઝીણી
૧૧૨	૭	રતિમાત્ર	રતીમાત્ર
૧૧૨	૧૩	રતિ	રતી
૧૧૭	૧૦	વર્તૂંળાકાર	વર્તુંળાકાર
૧૧૯	૧૩	એકતુ	એકનું
૧૨૦	૧૩	જ્યાં	ત્યાં
૧૨૩	૧૮	કવચિત	કવચિત્
૧૨૩	૨૨	શું	શો
૧૨૮	૧૩	બોલ્યા	બોલ્યો
૧૩૩	૧૮	આવતા	આવતાં
૧૩૩	૨૨	ક્ષણિક	ક્ષણિક
૧૪૧	૨૪	સ્વપ્ન ભ્રમને	સ્વપ્નભ્રમને
૧૪૧	૨૮	જગતાદિ...ત્તિને	જગતાદિભ્રમનિવૃત્તિને
૧૪૭	૮	આવા	આવી
૧૫૨	૨૦	પો..	પોતાનું

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૬૪	૨૧	°મૃતોમયત્યે°	°મૃતો મયત્યે°
૧૮૧	૨૨	તદ્રપ	તદ્રૂપ
૧૯૪	૨૮	વર્ગોનો	વર્ગોના
૧૯૪	૨૮	થયેલો	થયેલા
૧૯૫	૨૫	અર્થાન	અર્થાત્
૨૦૧	૧૮	જામતિમાં	જાગ્રતિમાં
[illegible]	૩	મુ[illegible]	મુદ્દો
[illegible]	૨	જેમ દરેક	દરેક
[illegible]	[illegible]	'હું...નથી	'હું...નથી'
[illegible]	[illegible]	[illegible]	ચૈતન્ય
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
	[illegible]	[illegible]	જ્ઞાનની
		[illegible]	[illegible]
	[illegible]	[illegible]	[illegible]
		[illegible]	[illegible]
		[illegible]	[illegible]
		[illegible]	[illegible]
		[illegible]	પરોક્ષમ
		[illegible]	બહુનામ
		[illegible]	[illegible]
		[illegible]	[illegible]
		[illegible]	[illegible]

શુદ્ધિપત્રનો ઉમેરો

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૯	૩	મૂળ સ્વરૂપ	મૂળ ચૈતન્યસ્વરૂપ
૩૨	૧૧	પારાશર	પરાશર
૪૧	૬	સ્વરૂપો	સ્વરૂપ
૪૬	૧૧	સધીના	સુધીના
૪૯	૨૩	કાર્ય	કર્મ
૫૪	(૯-૧૧)	હું જ છું.	"હું"જ છે.
૫૫	૭	અન	અન્
૫૭	૬	સંકટ	શકટ
૮૧	૧૮	ત્રિપુરા	ત્રિપુરા
૧૦૨	૨	શનું	શાનું
૧૨૧	૬	પરિણામ	પરિણામ
૧૫૫	૨૬	નિગ્રાહાદિ	નિગ્રહાદિ
૧૮૧	૨૩	વિ ત	વિવર્ત
૧૮૯	૧૮	લોકવ્યવાર	લોકવ્યવહાર
૨૧૮	૧૬	વિશેષ	શેષ
૨૨૨	૨૪	શાસ્ત્રીએ	શાસ્ત્રોએ
૨૬૧	૯	શિક્ષક	સિલક
૨૮૪	૨૪	વૃક્ષાંક ૨	વૃક્ષાંક ૩
૨૮૯	૨૬	પેરામાં	વિભાગમાં

ઉત્તમ દેવાર્ચન

ખરો દેવ—સદાશિવ કહે છે: "હે વસિષ્ઠમુનિ! હું તમને સર્વોત્તમ દેવાર્ચનનો પ્રકાર કહું છું. ખરો દેવ કોણ, એ શું તમે જાણો છો? આદિ-અંતથી રહિત એવો જે અકૃત્રિમ ચૈતન્ય-પ્રકાશ છે, તે જ ખરો દેવ છે. કાળ, દેશ કે વસ્તુથી જેનો પરિચ્છેદ થતો હોય, તેમાં દેવપણું ક્યાંથી સંભવે? પરંતુ આદિ તથા અંતથી રહિત અકૃત્રિમ એવો જે ચૈતન્ય-પ્રકાશ છે, તે જ 'દેવ' એ શબ્દથી કહેવાય છે; માટે તેવા દેવનું જ પૂજન કરવું.

આ આખું જગત કેવળ ચૈતન્યસ્વરૂપ એવા પરમાત્મારૂપ જ છે અને એ જ પરમાત્મા પરબ્રહ્મ છે. તે જ સર્વોત્તમ છે. એ દેવનું પૂજન જ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે.

મૂર્તિમાં દેવાર્ચન કરવાનું પ્રયોજન—હે મહામુનિ વસિષ્ઠ! તમે મોટા વિવેકી છો તેથી હું તમને ખરું રહસ્ય કહું છું. વિષ્ણુ ખરા દેવ નથી, હું પણ ખરો દેવ નથી, બ્રહ્મા પણ ખરા દેવ નથી; તેમજ વાયુ, સૂર્ય, અગ્નિ, ચંદ્ર, બ્રાહ્મણ, રાજા, રુદ્ર કે તમે પણ ખરા દેવ નથી. જે દેહરૂપ અથવા ચિત્તરૂપ હોય તે દેવ સંભવે જ નહિ. તેમ શોભા અથવા બુદ્ધિરૂપ પણ દેવ હોય જ નહિ. પુષ્પો કે ધૂપનો મોટો સમૂહ પરમાત્માના પૂજનમાં કશો ઉપયોગી નથી. જેઓ અનુત્પન્ન અર્થાત્ મંદ બુદ્ધિવાળા અને બાળકની પેઠે મુગ્ધ ચિત્તવાળા (નાદાન) હોય છે, તેમને માટે જ શાસ્ત્રોમાં આ કૃત્રિમ મૂર્તિઓમાં દેવાર્ચન કરવાનું કહ્યું છે. જેમ ભાત ન મળે તો કોદરા ખાવામાં આવે, તેમ જેને ઉપશમ, બોધ તથા સમતા આદિ હોય નહિ, તે અજ્ઞાનીઓને સુખ અને શાંતિ આપનાર ખરું પરમાત્મસ્વરૂપ કદી પણ પ્રાપ્ત થતું નથી.

સાચું દેવાર્ચન—ઉપશમ, બોધ અને સમતા આદિ પુષ્પોથી જ આત્મરૂપ દેવનું અર્ચન કરવું એ જ સાચું દેવાર્ચન

છે, એમ નિશ્ચયાત્મક સમજો. કેવળ આકારની ભાવનાથી ક[illegible] પૂજન એ સાચું દેવાર્ચન નથી.

આત્મા પૂજ્ય છે—તમે દશ્યાદિરૂપ [illegible] વેગળો નહિ સમજતા; પણ તેને અકૃત્રિમ, અવિનાશી તથા ચૈતન્ય-પ્રકાશ એક બ્રહ્મરૂપ જ સમજો. આ આત્મા જ પૂજ્ય છે, નહિ કે અનાત્મ. કેમકે આ રીતે બોધરૂપ જે આત્મપૂજન છે, તે જ મુખ્ય છે.

તે જ 'હું' છું—જે કેવળ ચૈતન્યમાત્ર છે, તે જ સંસારના સારરૂપ છે. સર્વના સારપણાને પામેલો એ જ દેવ છે અને એ જે પૂર્ણ દેવ તે જ 'હું' (अहम्) છું.

દેવ ક્યાં છે?—હે વસિષ્ઠમુનિ, આ ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મદેવ કોઈથી દૂર નથી, કોઈને પણ દુર્લભ નથી. તે તો સર્વદા દેહમાં, આકાશમાં અને સર્વત્ર સર્વદા રહે છે. એ દેવ જ સઘળું કરે છે, એ જ સઘળું ભોગવે છે, એ જ સઘળું ધારણ કરે છે, એ જ [illegible] છે, એ જ નિઃશ્વાસ લે છે, એ દેવ જ પ્રત્યેક અંગ-પ્રત્યંગે [illegible] છે અને આનંદ પણ એ જ છે.

પરમાત્મામાં ભેદ કોઈ જ નહિ—"[illegible]

[illegible]

દત્ત અને પરશુરામ

અથવા

આત્મદર્શન વા અનાસક્ત કર્મયોગ

ભાગ પહેલો

श्रीपरमात्मस्वरूपचिंतनम् ।

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥ श्रीपरब्रह्म-परमात्मने नमः ॥ श्रीसच्चिदानंदस्वरूपाय श्रीसिद्धि-विनायकस्वरूपाय सद्गुरुभ्यो नमो नमः ॥ हरिः ॐ

पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥ १ ॥
मोहान्धकारमग्नानां जनानां ज्ञानरश्मिभिः ।
कृतमुद्धरणं येन तं नौमि शिवभास्करम् ॥ २ ॥
अव्यक्तमव्ययं शान्तं नितान्तं योगिनां प्रियम् ।
सर्वानन्दस्वरूपं यत्तद् वन्दे ब्रह्म सर्वगम् ॥ ३ ॥
नित्यं शुद्धं निराभासं निराकारं निरंजनम् ।
नित्यं बोधं चिदानंदं गुरुं ब्रह्म नमाम्यहम् ॥ ४ ॥

ગ્રંથપ્રયોજન

અર્વાચીન યુગમાં આત્મદર્શન અને અનાસક્ત કર્મયોગ એટલે શું? એ સંબંધમાં જગતમાં સર્વત્ર મોટો ઊહાપોહ મચી

જ સર્વવ્યાપક છે, તું જ બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય કરનાર છે; બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ, ગણપતિ, સૂર્ય ઇત્યાદિ સર્વે તું જ છે.' દરેક દેવતા માટે શાસ્ત્રોમાં આ પ્રકારનું જ વર્ણન જોવામાં આવે છે. આથી જિજ્ઞાસુએ શું કરવું, તેનો નિશ્ચય થઈ શકતો નથી. માટે આ સંબંધમાં સંશય નષ્ટ થાય અને સત્ય, પ્રેમ અને ભક્તિથી ઉપાસના કરવા જિજ્ઞાસુને પ્રેરણા મળે તેવો નિશ્ચિત માર્ગ કયો છે?

આ પ્રશ્ન ઘણો મહત્ત્વનો છે. આ વિષે શાસ્ત્રોમાં તો એક-વાક્યતા જ છે, પરંતુ અજ્ઞાનને લીધે લોકો તે સમજી શકતા નથી. તત્ત્વદૃષ્ટિએ જોતાં કોઈ પણ દેવમાં ભેદભાવ નથી. તે સર્વ એકરૂપ જ છે. આ વિષયમાં એક પ્રસંગ યાદ આવે છે, તે કહું છું; તેથી એ સંશય દૂર થશે.

શ્રેષ્ઠ ઉપાસના કઈ?

એક વિદ્વાન સદ્‌ગૃહસ્થ પોતે શ્રીકૃષ્ણના ઉપાસક હોઈ પ્રખર વક્તા પણ હતા. પ્રસ્થાનત્રયી એટલે (૧) ઉપનિષદ, (૨) ગીતા અને (૩) બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર સુંદર વ્યાખ્યાનો કરીને તે લોકોમાં જ્ઞાનનો પ્રચાર કરતા હતા. તેમણે બે-ત્રણ દિવસ મારા સાન્નિધ્યમાં રહેવાની ઇચ્છા બતાવી. ત્યાં પણ પ્રસ્થાનત્રયી ઉપરનાં તેમનાં વ્યાખ્યાનો ચાલુ હતાં. એક દિવસ તેઓ બ્રહ્મ-ઉપાસક અને સગુણભક્તિમાર્ગના ઉપાસક વચ્ચેનો ભેદ સમજાવતા હતા. તેમાં તેમણે કહ્યું કે, 'સગુણભક્તિ એ જ શ્રેષ્ઠ ભક્તિ છે. બ્રહ્મો-પાસના એ સાચી ભક્તિ નથી. શાસ્ત્રો અને પુરાણોમાં સગુણો-પાસના કરનારાઓમાં એવાં ઘણાં ઉદાહરણો મળી આવે છે કે, જેમાં પરમાત્માએ સાકાર રૂપ ધારણ કરી કોઈ ભક્તની હૂંડીનો સ્વીકાર કર્યો છે, તો કોઈને ખવડાવ્યું છે, ઇત્યાદિ. આ પ્રમાણે ભગવાને ઘણા ભક્તોને સંકટ સમયે મદદ કરી છે. પરંતુ નિર્ગુણ-

નામસ્મરણનો પુષ્કળ મહિમા છે. કેટલાક પરમભક્તોને હાલના સમયમાં પણ થોડેઘણે અંશે આ પ્રકારના અનુભવો થયાના પુરાવા મળી આવે છે. આમ હોવા છતાં અમારી હૂંડીનો સ્વીકાર તો આખરે વ્યાવહારિક લોકોની પાસે યાચના દ્વારા જ કરાવવો પડે છે. તેનું શું કારણ હશે?

તમારો પોતાનો જ દાખલો લો. તીર્થયાત્રાએ જવા માટે તમે આ વ્યાવહારિક લોકો પાસેથી જ કંઇક મદદ મેળવવાની અપેક્ષા ધરાવો છો. તો આને શું કહેવું? વારુ, વાલ્મીકિ જેવા પાપીના ઉદ્ધાર માટે બાર વર્ષ જેટલો કાળ પૂરતો થયો. અમે પોતે પોતાની જાતને વાલ્મીકિ જેટલા પાપી સમજતા નથી. અમોએ આજ સુધીમાં એક પણ મનુષ્યનું ખૂન કર્યું નથી. અર્થાત્ અમે મહાન પાપી નથી એમ માનીએ છીએ. હવે મહાન પાપીના ઉદ્ધારને માટે જ્યારે બાર વર્ષની ઉપાસના બસ થઇ, ત્યારે અમે એવા પાપી નહિ હોવા છતાં અને વીસવીસ પચીસપચીસ વર્ષોની ઉપાસના થવા છતાં અમારી હૂંડી સ્વીકારાતી નથી, અમારો ઉદ્ધાર પણ થતો નથી, અથવા જીવનભરમાં કદી પણ શાંતિ પ્રાપ્ત કરી શકાતી નથી. આ તો મહા આશ્ચર્યની વાત ગણાય!

દરેક ઉપાસક દુરાગ્રહ છોડીને, શુદ્ધ બુદ્ધિ અને નિર્મળ અંતઃકરણથી વિચાર કરશે, તો ઉપરનું કથન નગ્નસત્ય જ છે એમ તેને જણાયા સિવાય રહેશે નહિ. આમ થવાનું કારણ શું છે, તેનો હવે આપણે વિચાર કરીશું.

અસિદ્ધ ઉપાસનાનાં કારણો

સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી વિચાર કરતાં આમાં ફક્ત શંકા ઉઠાવી શકાય એવાં ત્રણ જ કારણો મળી શકે છે. (૧) શું પુરાણ અને શાસ્ત્રોમાં વર્ણવાયેલાં ઉદાહરણો સત્ય હશે? (૨) શું આપણે વાલ્મીકિ,

હવે ત્રીજી શંકા એ ઊઠે છે કે, ઉપાસનામાર્ગ ભૂલભરેલો તો નથી ને ? એનો વિચાર કરતાં એક દષ્ટાંત યાદ આવે છે.

ઉપાસના કોની ?

એક ભક્તરાજ ભગવાન રામચંદ્રજીના સગુણોપાસક હતા. સુમારે દસ-પંદર વર્ષ સુધી યોગ્ય પૂજાર્ચનવિધિ અનુસાર તેમણે ઇષ્ટદેવની ઉપાસના કરી, છતાં સ્વપ્નમાં પણ કોઈ વાર રામચંદ્રજીનાં દર્શન થયાં નહિ. આથી તેમણે વિચાર્યું કે, 'શ્રીરામચંદ્રજીનો જન્મ ત્રેતાયુગમાં થયો હતો અને અત્યારે તો કલિયુગ ચાલે છે. એટલે રામચંદ્રજીને થયે લાખો વર્ષો વીતી ગયાં છે.' તેથી તેમનું દૈવત ઓછું થયું હશે. એટલે ઇષ્ટદેવ બદલવાની જરૂર છે. આ રીતે વિચારીને નજીકના કાળમાં એટલે સુમારે પાંચ હજાર વર્ષો પૂર્વે થયેલા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની ઉપાસના કરવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો. શ્રીરામચંદ્રજીની મૂર્તિ એક ખૂણામાં ખસેડી દઈને તેમણે તેને ઠેકાણે તરત શ્રીકૃષ્ણની મૂર્તિ પધરાવી. એટલું સારું થયું કે, રામની મૂર્તિને સમુદ્રમાં ન પધરાવી ! ત્યારપછી તેમણે શ્રીકૃષ્ણની ઉપાસના ઘણા જ પ્રેમથી શરૂ કરી. દરમ્યાન તેમના એક સ્નેહીએ પોતાના આ ભક્ત-મિત્ર માટે પ્રવાસમાંથી સર્વોત્તમ સુગંધીદાર ધૂપની ભેટ મોકલી. ભક્તરાજને આથી ઘણો આનંદ થયો અને કોઈ સારા મહોત્સવને પ્રસંગે એ ધૂપનો ઉપયોગ કરવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો. થોડા સમયમાં શ્રીકૃષ્ણ જન્માષ્ટમીનો મહોત્સવ આવ્યો. ઘણી ધામધૂમથી તેમણે ભગવાનના ઉત્સવની શરૂઆત કરી. મધ્યરાત્રિએ જન્મસમયે ષોડશોપચાર પૂજનવિધિમાં ધૂપસમર્પણનો પ્રસંગ આવ્યો. ધૂપિયું ભગવાન આગળ મૂક્યું અને પેલો શ્રેષ્ઠ ધૂપ ધરાવવા માટે તૈયારી કરી. એટલામાં તેમને વિચાર આવ્યો કે, આ ધૂપ તો ઉત્કૃષ્ટ છે, ભગવાન રામચંદ્રજીની મેં ઘણાં વર્ષો સુધી સેવા કરી, પણ તેઓ કદી સ્વપ્નમાં પણ પ્રસન્ન થયા નથી. તેથી આ પાસે ખૂણામાં મૂકેલા રામચંદ્રજીને

ાવાય ગમે તેટલાં દ્રવ્યો અને ઉપચારોથી તેમજ ગમે તેટલા મય સુધી પૂજન કરવામાં આવે તો પણ તે નિરર્થક જ નીવડે . આથી જ લોકો ઘણા કાળપર્યંત પૂજન કરે છે, છતાં તેમને રા દર્શનનો અનુભવ મળતો નથી.'

વ્યક્ત કેમ?

તાત્પર્ય એ કે લોકો નિત્યપ્રતિ પૂજનાદિ તથા દર્શનાદિ કરે તે સમયે ઉપરઉપરથી તો તું ત્રૈલોક્યનો નાથ છે, સર્વવ્યાપક સર્વની સંભાળ રાખનારો છે વગેરે શબ્દોચ્ચાર કર્યે જાય છે, ;તુ તે સમયે મન તથા દૃષ્ટિ તો 'કોઈ બહાર ઉતારેલો જોડો તો ાવી જતું નથી ને?' તે તરફ જ હોય છે. કોણ જાણે કે સર્વની ભાળ રાખનારો સર્વવ્યાપક ભગવાન કદાચ તુચ્છ એવા મારા ડાની સંભાળ નહિ રાખે, કિંવા ઉઠાવી જશે તો શું થશે? ો ભગવાન સર્વશક્તિમાન છે એમ મોઢેથી બોલવા પૂરતું તો ;, પણ કોઈ સ્થળે એકલા જવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય, તો બીજો િ સંગાથ કિંવા વ્યાવહારિક સાધનોનો જ આશ્રય કરવો પડે છે. .ણ કે ખરે સમયે અમારા અંતઃકરણમાં નિશ્ચયાત્મક એવો દૃઢ ાસ હોતો નથી. પરંતુ ડોળ કરવા તથા ભક્તમાં ખપવા માટે વો શબ્દોચ્ચાર કર્યે જઇએ છીએ. જો નિઃશંક રીતે મનમાં દૃઢ ાસ હોય, તો પછી દર્શનને માટે વાર પણ શી? કહેવાનો ાય એ છે કે, વસ્તુતઃ અમારો ઉપાસનાનો માર્ગ જ ભૂલભરેલો અમે ઘણા લાંબા કાળ સુધી ઉપાસના કરીએ છીએ ખરા, ુ ઉપાસના કોની અને શા માટે કરવામાં આવે છે, તે જ માં જાણતા નથી.

ચૈતન્યઘન પરમાત્મા ચરાચર સૃષ્ટિમાં વ્યાપક છે. પોતે યક્ત,* નિર્ગુણ, નિરાકાર હોવા છતાં જે ચરાચર દૃશ્ય જગતમાં

* આમાં આવેલા 'અવ્યક્ત' શબ્દપ્રયોગ 'તત્' દર્શક સમજવો.

સાકારરૂપે થયેલો હોય એમ ભાસે છે, તે જ બ્રહ્મદેવ, વિષ્ણુ, મહેશ, સૂર્ય, વરુણ, દિક્પાલ, આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ અને પૃથ્વીરૂપ પંચમહાભૂતરૂપે થયેલો છે. તે ચૈતન્યરૂપ પરમાત્મા જ પહાડ, ઝાડ, પશુ, પક્ષી, ઘાસ ઇત્યાદિ અનેકરૂપે તથા મનુષ્યાદિ તેમજ પશુ આદિ અનેક સ્થાવર-જંગમના આકારે પ્રતીતિમાં આવે છે. એવા અખંડ ચૈતન્યઘન પરમાત્માની જ ઉપાસના થઈ શકે છે. હવે એ પરમાત્મા નિર્ગુણ, નિરાકાર અને અવ્યક્ત હોય છે, ત્યારે ઉપાસક વ્યક્ત અને સાકાર સ્વરૂપવાળો હોય છે. આમ હોવાથી આ વ્યક્ત એ અવ્યક્તની ઉપાસના કેવી રીતે કરી શકે? ઉપાસનામાં શરીર, મન, વાણી અને બુદ્ધિથી જે જે ક્રિયા અગર વ્યાપાર થાય છે, તો તે વ્યક્ત કહેવાય છે. અર્થાત્ એ સર્વ અવ્યક્ત પરમાત્મામાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલાં વ્યક્ત ભાસે છે. એટલે ઉપર્યુક્ત ક્રિયાઓની તે તે ક્રિયા અગર [illegible]

[illegible]

પ્રેમ હોય, સદ્ભાવના હોય, શ્રદ્ધા હોય તેવી કોઈ પણ વિભૂતિવિશેષની સાકારરૂપે ઉપાસના કરવામાં આવે છે. આ રીતે અવ્યક્તની ઉપાસના કરવાની અશક્તિને લીધે સરળતા માટે મૂળ સ્વરૂપની સાકાર સ્વરૂપે ઉપાસના કરવાનો ક્રમ શાસ્ત્રમાં કહ્યો છે. હવે તે ચૈતન્યસ્વરૂપ જ અનેક નામરૂપો વડે દશ્યમાન થયેલું હોવાથી તેનો આરોપ જે મૂર્તિ ઉપર કરવામાં આવે, તેને માટે પણ 'તું ચરાચરરૂપે વ્યાપ્ત છે' એવી ભાવના કરવી એમ શાસ્ત્રમાં કહેવામાં આવે છે. આથી આમાં વિરોધાભાસ જેવું કંઈ જ નથી. આ સંબંધી નીચેના પ્રસંગથી વધુ સ્પષ્ટતા થશે.

એક કે અનેક?

એક સદ્ગૃહસ્થ હંમેશાં પંચાયતન (વિષ્ણુ, મહેશ, સૂર્ય, ગણપતિ અને દેવી આ પાંચને શાસ્ત્રમાં પંચાયતન કહેવામાં આવે છે)નું પૂજન કરતા હતા. તેમની સ્તુતિ કરતી વખતે શ્રુતિમાં બતાવેલા પંચાયતન દેવતાના અથર્વશીર્ષોપનિષદ્નો પાઠ કરતા હતા. પાઠમાં દરેક દેવતાને સંબોધીને 'તું પ્રત્યક્ષ **तत्त्वमसि** છે, તું બ્રહ્મ છે, કર્તા, હર્તા, ધર્તા તું જ છે; આ સર્વ સહિત નિશ્ચયાત્મક બ્રહ્મરૂપે પણ તું જ છે, તું જ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ, સૂર્ય, દેવી, ગણેશ અને ચંદ્રમા રૂપે છે; તેમજ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનો કર્તા પણ તું છે; તું જ સર્વનો સાક્ષી આત્મા છે; ઋત, સત્ય પણ તું જ છે; હું પણ તું જ છે અને તે પણ તું જ છે' ઇત્યાદિ વર્ણન આવતું હતું. આથી તે ગૃહસ્થના મનમાં શંકા રહેતી કે, 'આ પાંચેમાં મોટો કોણ હશે વારુ!' પૂજન તો તેઓ ભક્તિથી કરતા, પણ મનમાં આ બાબતમાં હંમેશાં સંશય રહેતો. તેમણે એક દિવસ આ સંબંધમાં મને પ્રશ્ન કર્યો. તે પોતે વિદ્વાન હતા. મેં તેમને કહ્યું— હું કોઈ શાસ્ત્રનો જ્ઞાતા નથી કે તમારા પ્રશ્નનો યોગ્ય રીતે ઉત્તર આપી શકું. પણ ઠીક, તમારું નામ શું?

એમ સમજવું.

અરે ! જુઓ, કે વ્યવહારમાં પણ પરમાત્માની ભક્તિ કરો, જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરો, ધ્યાન કરો, દર્શન કરો, ઇત્યાદિ શબ્દપ્રયોગ કરવામાં આવે છે. આનો શો ઉદ્દેશ હશે વારુ ? ઉપર પ્રમાણે કહેવામાં વાસ્તવિક રીતે દ્વંદ્વભાવના નષ્ટ કરી, ઐક્યની ભાવના કરવા માટે જ એવી શબ્દરચના શાસ્ત્રમાં થયેલી છે. તેનો જરા સંક્ષેપમાં વિચાર કરીએ.

ભક્તિ—ભક્તિ કરો, એમ કહેવાની વ્યવહારમાં પ્રથા છે. સૂક્ષ્મ વિચાર કરતાં જણાશે કે, આ 'ભક્તિ' શબ્દ મૂળ ત્રિપુટી પૈકીનો એક છે. (૧) ભગવાન, (૨) ભક્તિ અને (૩) ભક્ત. આ મુજબ ત્રણ પુટો (પડ અથવા આવરણ) જેમાં છે, તે ત્રિપુટી કહેવાય છે. હવે ભક્તિ કરવા માટે પહેલાં ભક્ત બનવું જોઇએ. જેનામાં વિભક્તતા એટલે કે જુદાપણું લવલેશ નથી, તે ભક્ત કહેવાય છે. અર્થાત્ ભક્તને સાધ્ય કરવાનું જે ધ્યેય ભગવાન તેની સાધ્યતા માટે ભક્તિરૂપી સાધનનો આશ્રય કરી ઉપાસક ભક્ત બની જાય છે. એટલે કે સર્વ દ્વૈત-ભાવના (બે-જુદાપણાની ભાવના)નો લય થઈ ભક્ત અને ભગવાન એકરૂપ બની જાય એવું જે સાધન અથવા એવો જે માર્ગ તે જ ભક્તિ કહેવાય છે. આમાં આપણે જોઇએ છીએ કે, પ્રાધાન્ય ધ્યેય તો ભગવાન છે, છતાં 'ભગવાન કરો' એમ તો વ્યવહારમાં પણ કહેવામાં આવતું નથી, પરંતુ તેમ થવાને સાધનરૂપ જે શબ્દ 'ભક્તિ' તે પ્રાપ્ત કરી ભક્ત બનો એમ કહેવાની વ્યવહારમાં પ્રથા છે. આ ઉપરથી સાચો ભક્ત તો તે જ કહી શકાય કે જેની બેપણાની ભાવનાઓ (દ્વૈતભાવનાઓ) સદાને માટે નષ્ટ થયેલી હોય છે. અર્થાત્ જે વિભક્ત÷ નથી તે જ ભક્ત.

÷ 'વિભક્ત' શબ્દ વ્યવહારમાં જુદાપણાની ભાવનાનો દર્શક છે. જેમકે વિભક્ત તથા અવિભક્ત કુટુંબ. આથી જ તે વ્યવહારમાં 'અભક્ત' શબ્દનો અર્થ બતાવે છે.

આ અર્થમાં જ પ્રચલિત છે. આથી શું સમજવું ! સર્વ લોકો જૂઠું બોલે છે કે શું ? આવો વિચાર ઉત્પન્ન થયા વિના રહેશે નહિ. કારણ કે જોવાની વસ્તુ અથવા જાણવાના વિષયને તો દશ્ય કહેવામાં આવે છે, એવો વ્યવહારનો જ નિયમ છે. દ્રષ્ટા અને દશ્ય આ બન્ને જોઈ શકાય, પરંતુ દર્શન તો અદશ્ય વસ્તુ છે. છતાં દેવમંદિરોમાં દેવનાં તથા મહાત્માઓનાં દર્શન માટે ગયા હતા એમ બોલવામાં આવે છે. વસ્તુતઃ દેવમંદિરોમાં દેવતાઓની મૂર્તિઓ કે અન્ય દશ્યો અથવા તો મહાત્માઓ એ સર્વે તો દશ્ય હોય છે, તથા દર્શને જનારા પોતે તેના દ્રષ્ટા હોય છે; છતાં તે દશ્યોને જ 'દર્શન' શબ્દ લગાડવામાં આવે છે, તેનું કારણ શું હશે ? આમાં જૂઠું બોલવાનું પણ કોઈ પ્રયોજન નથી. અને શાસ્ત્રકારો આપણને જૂઠું બતાવે એમ પણ સંભવતું નથી. બીજાં વ્યાવહારિક દશ્યો જેવાં કે નાટક, સૃષ્ટિસૌંદર્ય, ઇત્યાદિ માટે 'દશ્યો' જોયાં એવું કહેવામાં આવે છે. તેમને માટે 'દર્શન' શબ્દ લગાડવામાં આવતો નથી. પરંતુ દેવતાઓ, મહાત્માઓ, પૂજ્ય અને વયોવૃદ્ધો ઇત્યાદિ માટે ખાસ કરીને 'દર્શન' એવો શબ્દપ્રયોગ થાય છે. તો આવા શબ્દપ્રયોગમાં કોઈ વિશેષ મહત્ત્વ હોવું જોઇએ, તેનો હવે આપણે અહીં વિચાર કરીશું

સ્વભાવથી જ મનુષ્યમાત્રની ઇચ્છા શાશ્વત, અખંડ સુખ મારેની હોય છે, અને તેટલા માટે જ તેઓ રાત્રિદિવસ પ્રયત્ન (પ્રવૃત્તિ) કર્યે જાય છે. પરંતુ સુખનું સાચું સ્થાન કયું અને ક્યાં છે, તેનું સવ મનુષ્યને જ્ઞાન હોતું નથી. આથી પોતાની પાસે પોતાના અંતઃકરણમાં જ બેઠેલા, અદ્વૈત એવા એક ચૈતન્યઘન પરમાત્માને તે ઓળખી શકતા નથી અને આમતેમ વ્યર્થ ફાંફાં મારે છે. આ એક ચૈતન્યઘન પરમાત્મા જ–હું, તું, તે, આ, ઇત્યાદિ રૂપે ભાસતું દશ્ય–વિશ્વ, ત્રિપુટીઓ, ત્રણે અવસ્થાઓ તથા તે સર્વેનો સાક્ષી ઇત્યાદિ ઉપર જણાવી ગયા તે પ્રમાણે–ચરાચરરૂપે

દશ્ય છે અને જે દશ્ય છે તે જ દ્રષ્ટા છે. આ રીતે પણ દ્રષ્ટા અને દશ્ય ભાવોનું એકત્વ જ સિદ્ધ થાય છે. હવે દર્શનનો વિચાર કરવો રહ્યો. વાસ્તવિક રીતે દશ્ય-દ્રષ્ટા ભાવોનું ઐક્ય સિદ્ધ થયા પછી દર્શનનું જુદું અસ્તિત્વ જ રહેતું નથી. અર્થાત્ તે પણ ઐક્ય-સ્વરૂપ જ બને છે. આમ છતાં તે શબ્દમાં પણ ગૂઢ રહસ્ય શું છે, તે જાણવાથી આપણા શાસ્ત્રકારોની રચના કેવી વ્યાપક અને અર્થસૂચક છે, તે સમજી શકાશે.

'દર્શન' શબ્દનો ઉદ્દેશ તો દ્રષ્ટા અને દશ્ય આ બે ભાવ જ્યાં નથી તેવું અદશ્ય, નિર્વિકલ્પ, નિરાકાર, અવ્યય આત્માનું ચૈતન્ય-સ્વરૂપ કે જેને આ ત્રિપુટીમાં મધ્ય-સંધિ અર્થાત્ દર્શનના નામથી કહેવામાં આવે છે, તે જ આ દશ્યસ્વરૂપે થયેલું છે, એવું કહેવાનો છે. એટલે કે તે ચૈતન્યસ્વરૂપ જ પ્રથમ કેવળ નિર્વિ-કલ્પ, નિરાકાર, તત્ (વૃક્ષાંક ૧ *) સ્વરૂપે હતું, તે જ પ્રથમ દ્રષ્ટાના દ્રષ્ટા રૂપે અર્થાત્ ત્રિપુટીના સાક્ષી(વૃક્ષાંક ૨) રૂપે થયું, બાદ તે જ પુનઃ અવ્યક્તરૂપે નિરાકાર અવસ્થામાં રહી દ્રષ્ટા (વૃક્ષાંક ૩) રૂપે વ્યક્ત થયું અને પાછું અવ્યક્ત એવા દર્શનરૂપ પોતાના સ્વસ્વરૂપમાં રહી બાદ તે જ પુનઃ દશ્યરૂપે વ્યક્ત સ્વરૂપમાં પ્રગટ થાય છે અને તે પછી જ્ઞાન વડે દ્રષ્ટા-દશ્યનો બાધ (વિલય) થતાં, તે જ ચૈતન્ય-તત્ત્વ પુનઃ અવ્યક્ત એવા પોતાના મૂળ તત્ (વૃક્ષાંક ૧) સ્વરૂપમાં જ રહે છે. તાત્પર્ય કે, સુવર્ણ જેમ પોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં બદલાયા વિના દાગીનારૂપે રહે છે, એટલે સુવર્ણનો અંશ કાઢી લેતાં દાગીનાનું જુદું અસ્તિત્વ રહી શકતું નથી; અર્થાત્ જેનું ખરું નામ સુવર્ણ છે, તેને જ જુદાજુદા નામરૂપથી દાગીના સ્વરૂપે કહેવામાં આવે છે; તેમ તે એક ચૈતન્યતત્ત્વ જ મૂળ અપ્રગટ (અદશ્ય-અવ્યક્ત) એવા પોતાનાં સ્વસ્વરૂપમાં જેવું ને તેવું રહી તે જ 'અહં' (હું), 'મમ' (મારું), ઇત્યાદિ દશ્ય (પ્રગટ)રૂપે તથા તેના સાક્ષી, ઇત્યાદિ રૂપે

* જુઓ પૃષ્ઠ ૪૩માં આપેલું વૃક્ષ.

આથી જ ઉપર જે જે ત્રિપુટીઓ બનાવવામાં આવેલી છે, તે તથા પ્રકાશ, ભોજન, વાચન,× ઇત્યાદિ ત્રિપુટીઓમાં પણ મધ્ય-સંધિભાવ ઉપર જ વિશેષ ભાર મૂકવામાં આવેલો હોઇ તેની જ વિશેષ મહત્તા છે, એમ જણાઇ આવશે. અર્થાત્ આ સંધિભાવ એ જ વાસ્તવિક અવ્યક્ત-ચૈતન્યરૂપ એવું પરમ પદ છે. આ મુજબ ઘણી જ ગૂઢ અને રહસ્યપૂર્ણ દૃષ્ટિથી આ શબ્દરચના વ્યવહારને માટે પણ શાસ્ત્રકારોએ ઠરાવી છે. આ રીતે જો દરેક દરપોને માટે અભ્યાસ કરવામાં આવે, તો મનુષ્ય થોડા સમયમાં જ કૃતાર્થ બનીને પરમાત્મપ્રાપ્તિ સહેજમાં કરી શકે. ઉપર બનાવેલા દરેક ત્રિપુટીના 'સંધિ' શબ્દનું મહત્ત્વ આ પ્રમાણે જ સમજવું.

અવ્યભિચારિણી ભક્તિ

શાસ્ત્રમાં અવ્યભિચારિણી ભક્તિ કરવી એમ જણાવ્યું છે, તેનું શું પ્રયોજન છે? પોતાના ઇષ્ટદેવ વિના બીજા કોઈ પણ સ્થળે દૃષ્ટિ પણ કરવી નહિ એટલું જ નહિ પણ મનમાં પણ તેનો સંકલ્પ ઊઠવા દેવો નહિ, એમ ભક્તિમાર્ગપ્રણેતા નારદ-વ્યાસાદિકોએ તેમજ શાસ્ત્ર અને પુરાણોમાં પણ કહેલું છે, તેનો શો ઉદ્દેશ છે?

શાસ્ત્રોમાં અવ્યભિચારિણી ભક્તિ કરવા જણાવેલું છે, તેનો ઉદ્દેશ વાસ્તવિકપણે ઉપર્યુક્ત વિવેચનથી સ્પષ્ટ થાય છે. છતાં બોધની પરિપક્વતાને માટે ફરીથી કહું છું.

ઉપાસના તો નિર્ગુણ, નિરાકાર, અવ્યક્ત, એવા ચૈતન્યસ્વરૂપ પરમાત્માની જ કરવાનો મૂળ ઉદ્દેશ છે. પરંતુ તે થવી અશક્ય હોવાથી તે ચૈતન્યને જ રામ, કૃષ્ણ, વિષ્ણુ, મહેશ, સૂર્ય, દેવી ઇત્યાદિ સગુણમૂર્તિનાં નામો તથા રૂપોની યોજનાનો ક્રમ ઉપા-

× પ્રકાશક, પ્રકાશ અને પ્રકાશ્ય; ભોક્તા, ભોજન અને ભોજ્ય; વાચક, વાચન અને વાચ્ય;-આ ત્રિપુટીઓમાંથી મધ્ય-સંધિના જ આ બધા શબ્દો છે

તાત્પર્ય:-તું જ માતા, પિતા, બંધુ, આપ્તજન, વિદ્યા, દ્રવ્ય, ઇત્યાદિ સર્વરૂપ છે. આ નિત્ય પ્રચલિત શ્લોકનો ખરો ઉદ્દેશ ઉપરના વિવેચનથી સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાશે.

तत्त्वमसि અને સગુણોપાસના

. વેદમાં મુખ્ય ચાર મહાવાક્યો છે, તેમાંથી 'तत्त्वमसि' એટલે 'અનિર્વચનીય પરમતત્ત્વ વા બ્રહ્મ (પૃ.૪૩–૨૯ અ માં ક્રમાંક ૧) તે તું પોતે જ છે' એમ કહેલું છે. સગુણોપાસકોની સરળતાની ખાતર તે તત્ત્વની જ પોતપોતાના ઇષ્ટદેવસ્વરૂપે ઉપાસના કરવાની યોજના શાસ્ત્રમાં કરવામાં આવેલી છે. એટલે આ સગુણોપાસનાનું મૂળ બીજ વેદનાં મહાવાક્ય 'तत्त्वमसि' (તું તે છે) ને આધારે જ કરવામાં આવેલું છે. આ સંબંધમાં ભક્ત પ્રહ્લાદે કરેલી સગુણોપાસના તથા તેને થયેલા શ્રીવિષ્ણુભગવાનના સાક્ષાત્કારનું ઉદાહરણ અત્રે સંક્ષેપમાં આપું છું. જે ઉપરથી સગુણનિર્ગુણની અભિન્નતા સંબંધી બોધ દૃઢ થશે.

પરમ ભક્ત પ્રહ્લાદે વિચાર કર્યો કે, પરમ સમર્થ અને સર્વવ્યાપક વિષ્ણુ ભગવાન સાથે મારા બાપદાદાઓએ વેરભાવ દાખવ્યો તે મૂર્ખતા હતી. હું તેમને શરણે જઇ ઉપાસના દ્વારા તેમને પ્રસન્ન કરી લઉં. આવો નિશ્ચય કરીને, તેણે વિચાર કર્યો કે જળ, સ્થળ, પાષાણ, ઇત્યાદિ દરેકમાં વિષ્ણુ જ સર્વત્ર ભરેલો છે. જે જે કાંઇ દૃશ્ય છે, તે સર્વ વિષ્ણુરૂપ જ છે. મન વડે જે સંકલ્પ કરવામાં આવે છે, તે પણ વિષ્ણુરૂપ જ છે. વાણીથી જે બોલવામાં આવે છે તે પણ સર્વ વિષ્ણુમય જ છે. બુદ્ધિથી જે જે નિશ્ચય કરવામાં આવે છે, તે પણ સર્વ વિષ્ણુરૂપજ છે. 'હું તથા મારું' એ રૂપે જે ભાસે છે, તે પણ સર્વ વિષ્ણુરૂપ જ છે. આ સારું-નરસું જે જે કાંઇ પ્રતીત થાય છે, તે પણ તેનું જ સ્વરૂપ છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ, સૂર્ય, દેવી [illegible] ઇન્દ્ર, રુદ્ર, આત્મા, બ્રહ્મ, ઇત્યાદિ

ભાગી બને છે. એ કરતાં વિશેષ કાંઈ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. વળી 'આ અમુક આપણા ઉપાસ્ય દેવનું સ્વરૂપ છે' અને 'આ અમુક આપણા ઉપાસ્યનું સ્વરૂપ નથી,' એમ કહેવાથી ઉપાસક પોતાના ઉપાસ્યની સર્વવ્યાપકતા ભૂલીને તેને પોતાના જ હાથે મર્યાદિત બનાવે છે. આમ અવિચારને લીધે તે મહાન દોષ કરી રહ્યો છે, તેની કલ્પના પણ તેને હોતી નથી.

આ રીતે મર્યાદાથી બંધાયેલા દેવમાં અને કર્મ અથવા વાસના-જાળરૂપી દોરીથી બંધાયેલા મનુષ્યોમાં શો ભેદ ? તાત્પર્ય કે, દેવ કદી મર્યાદિત હોઈ શકે જ નહિ. માટે જગતમાં પ્રસરેલા આ પ્રકારના ઝઘડાઓ કેવળ અજ્ઞાન અને મૂઢતાનું જ પરિણામ છે, એમ વિચાર કરતાં જણાઇ આવશે.

આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે, શિવ, વિષ્ણુ, દેવી, રામ, કૃષ્ણ, ઇત્યાદિ ભિન્ન ભિન્ન દેવતાઓ પ્રત્યે મનમાં મિથ્યા અભિમાન રાખી આપસઆપસમાં અનેક પ્રકારના ઝગડાઓ તથા વિતંડાવાદો કરવામાં આવે છે અને તે એટલે સુધી કે તેવી દ્વેષબુદ્ધિ તો વ્યવહારમાં પણ ભાગ્યે જ જોવા મળે. આવા પ્રકારની મૂઢ બુદ્ધિથી એકબીજા પ્રત્યે પરસ્પર કાયમી દ્વેષનું વાતાવરણ છવાયેલું હોય એવું જ્યારે જોવામાં આવે છે, ત્યારે તો તેમની આ મૂઢતા ખરે-ખર હાસ્યાસ્પદ છે એમ લાગ્યા વગર રહેશે નહિ. શિવ, વિષ્ણુ, દેવી તથા શ્રીમદ્ભાગવત, વગેરે અઢાર પુરાણો અને અઢાર ઉપ-પુરાણો કે જેમાં સર્વ દેવતાઓનાં વર્ણનોનો સમાવેશ થયેલો છે અને તે વર્ણનોના આધાર વડે જ આ દેવ મોટો અને આ દેવ નાનો ઇત્યાદિ ઝગડા જેઓ કરે છે, તેઓ શુદ્ધ અને નિખાલસ અંતઃકરણથી થોડો વિચાર કરશે તો જણાશે કે આ સર્વે પુરાણો, ઉપપુરાણો, બ્રહ્મસૂત્ર (પૂર્વ અને ઉત્તર મીમાંસા), મહાભારત (શ્રીમદ્ભગવદ્-[illegible]સહ) તથા વેદના અનેક વિભાગો વગેરેની રચના કરનાર [illegible] અવતારિક એવા શ્રીકૃષ્ણદ્વૈપાયન મહર્ષિ વેદ

સ્મૃત્યાદિ શાસ્ત્રો તથા પુરાણાદિની રચના થયેલી છે. તેનો ઉદ્દેશ પણ અપૌરુષેય એવા (૧) પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ (૨) અયમાત્મા (૩) તત્ત્વમસિ અને (૪) અહં બ્રહ્માસ્મિ-એ વેદના મૂળ મહાન સિદ્ધાંતોનું જ વિવરણ ન્યાય, તર્ક, યુક્તિ તથા દૃષ્ટાંતો ઇત્યાદિ સાથે કરેલું છે. તત્ત્વ સમજાવવાને માટે પ્રથમ દૃષ્ટાંતોની જરૂર હોય છે, દૃષ્ટાંત ઉપરથી સિદ્ધાન્ત તથા સિદ્ધાન્ત ઉપરથી લક્ષ્યાર્થ સમજી લઈ તે ઉપરથી અંતે તત્ત્વાર્થનો નિર્ણય કરી સદરહુ મહાવાક્યોનો સ્વાનુભવ લઈ કૃતાર્થતા પ્રાપ્ત કરી લેવી એ જ એકમાત્ર સર્વ શ્રુતિ, સ્મૃતિ, પુરાણો ઉપપુરાણો ઇત્યાદિ સર્વનું ધ્યેય છે.

આ રીતે જો ખરેખર ધ્યેય તરફ લક્ષ્ય આપીને સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી વિચાર કરવામાં આવે, તો મિથ્યાભિમાન કિંવા વિતંડાવાદને ક્યાંયે બિલકુલ સ્થાન જ નથી. છતાં પણ બુદ્ધિમાનો દુરાગ્રહ વડે તથા મંદબુદ્ધિના વગર સમજે પોતાની આ હીન મનોદશા ચાલુ રાખે તો ખરેખર તે દયાને જ પાત્ર ગણાય !

આ સંબંધી ચાર આંધળાઓનું હાથીના વર્ણનનું દૃષ્ટાંત પ્રખ્યાત છે. એકે કાન ઉપરથી કહ્યું કે, હાથી સૂપડા જેવો છે, બીજાએ પગ ઉપરથી કહ્યું કે, થાંભલા જેવો છે, ત્રીજાએ પૂંછડા ઉપરથી કહ્યું કે હાથી દોરડા જેવો છે. પછી તો અંદર અંદર લડ્યા, ઝઘડ્યા અને લોહીલુહાણ થયા. છેવટે આખા હાથીને પ્રત્યક્ષ આંખ વડે જોનારે તેમને શાંત પાડી હાથીનું ખરું સ્વરૂપ તેઓને સમજાવ્યું. તાત્પર્ય એ કે પરમાત્મસ્વરૂપ માટે ચાલતા વિતંડાવાદોને માટે આમ જ સમજવું. એટલા માટે જ અમુક ઉપાસના શ્રેષ્ઠ છે, અમુક કનિષ્ઠ છે, એવો વાદ મિથ્યા છે. વિદ્વાન વક્તા પોતે બ્રહ્મોપાસનાથી જે કરે છે અને તેઓ જે ભગવદ્‌ગીતાના આધારે ભક્તિમાર્ગનું મહત્ત્વ અત્રે વર્ણવી રહ્યા છે તે ગીતામાં આવેલા આ શ્લોક તરફ લક્ષ આપે.

ચિત્તશુદ્ધિ થઈ સુવિચાર ઉત્પન્ન થાય છે.

હું કોણ? જગત શું છે? ઇત્યાદિ પ્રકારના આત્મવિચાર ઉત્પન્ન થવા તે સુવિચાર કહેવાય છે. સુવિચાર ઉત્પન્ન થઈ 'હું'નું ખરું સ્વરૂપ જાણવું એ જ સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ એવું અંતિમ ધ્યેય હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે એવો સુવિચાર જ્યાં સુધી ઉત્પન્ન થાય નહિ ત્યાં સુધી ઉપાસનાનું સાચું ફળ પ્રાપ્ત થયું એમ કહી શકાય નહિ. 'હું કોણ? ઈશ્વર કોણ? મારું ખરું સ્વરૂપ શું છે? જગત શું અને ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયું? ઉપાસના કોની, કોના વડે અને શા માટે કરવામાં આવે છે?' ઇત્યાદિ વિચાર ઉત્પન્ન થવાથી 'હું'-નું ખરું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ સમજાય છે. આ પ્રમાણે સુવિચાર ઉત્પન્ન થતાં જે જે શંકાઓ ઊઠે તેનું સમાધાન સદ્‌ગુરુ પાસે જઈ કરી લેવું અને આમ પરોક્ષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા બાદ છેવટે જ્યાં શંકાઓ બિલકુલ રહેતી જ નથી તેવા નિઃશંક આત્મપદમાં વિશ્રાંતિ પ્રાપ્ત કરી લેવી.

આ ઉપરથી જણાશે કે ફક્ત ચિત્તશુદ્ધિને માટે જ જપ, તપ, ધ્યાન, ધારણા, ઇત્યાદિ ઉપાયોની યોજના શાસ્ત્રમાં બતાવેલી છે. તે તો કેવળ સાધનરૂપ છે. સાધ્ય જુદું છે. આ વિષયના સંબંધમાં શ્રીત્રિપુરારહસ્ય કિંવા શ્રીસદ્‌ગુરુ દત્તાત્રેય અને પરશુરામના સંવાદનો સારાંશ સંધિ-અવસ્થા સંબંધમાં સ્પષ્ટતા કરી પરમ તત્ત્વ પ્રત્યે લઈ જનારો છે.

ગિરનારના ગિરિશૃંગ ઉપર

કેટલાંક વર્ષો પૂર્વે ઈશ્વરેચ્છાનુસાર તીર્થાટન કરતા, સૌરાષ્ટ્ર દેશમાં આવેલા ગિરનાર પહાડમાં ઉત્તર તરફના એક ભાગનાં ઘોર અરણ્યમાં એક શાન્ત અને રમ્ય એવા પવિત્ર સ્થાનમાં નિવાસ કરી રહેલા એક મહાત્માનો ભેટો થયો. (આ કથાનક વિસ્તારના ભયે અત્રે સંક્ષેપમાં આપેલું છે.) મહાત્માશ્રી પોતે સારા અભ્યાસી

હોય ઘણુંખરું વસતીથી દૂર ઉપાધિરહિત એવા અરણ્યમાં એકાંત સ્થાનમાં જ રહેતા હતા. તેમજ તે નિર્વિકલ્પ અવસ્થામાં જ ઘણો સમય વ્યતીત કરતા હતા. સિવાય વનસ્પતિશાસ્ત્રમાં પણ [illegible] નિષ્ણાત હોવાથી કંદમૂળ વગેરેની પણ સારી માહિતી ધરાવતા હતા. સ્વભાવે નમ્ર, વિનયી અને અતિ સ્નેહાળ હતા. [illegible] સત્સંગના વાર્તાલાપમાં નિર્વિકલ્પ સમાધિયોગ અને તત્સંબંધી વિષય નીકળ્યો. મેં મારી મતિ પ્રમાણે યોગ્ય વિવેચન કર્યું. તે સાંભળી મહાત્માશ્રી બોલ્યા: 'તમે આટલા બધા જ્ઞાની છો તો પછી હંમેશ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં જ કેમ રહેતા નથી! આપ શા માટે દુઃખ ભોગવો છો!' તેમનો આ પ્રશ્ન સાંભળી મને અહીં હસવું આવ્યું. તે જોઈ તેમણે કહ્યું: 'આપ તો મા [illegible]

[illegible]

અમુક નહિ કરવું, આ બન્ને ભાવો તેમજ તેના સાક્ષીભાવનો પણ ત્યાગ કરી નિશ્ચલ એવા પરમપદમાં સ્થિત રહેવું એ જ ખરી નિર્વિકલ્પના અથવા સહજ સમાધિ છે. આત્મતત્ત્વ કયાં અને કયા કાળમાં નથી ? અમુક કાળમાં કિંવા અમુક પ્રદેશમાં તે નથી એમ જો કહેવામાં આવે તો તે કાળ, તે પ્રદેશ અને તે કહેનારો આ બધાનું અસ્તિત્વ જ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. તે આત્મતત્વથી એટલે અહં (હું) રૂપથી આ ચરાચર દૃશ્યમાં અધિષ્ઠાનરૂપે વ્યાપક છે, તથા સાક્ષીરૂપે તે સર્વનો જ્ઞાતા હોઇ તેથી પરરૂપે અનિર્વચનીય પદમાં પણ તે જ સ્થિત છે. અર્થાત્ અહં (હું), સાક્ષી, અને તેથી પર (તત્–તે) એ સર્વરૂપે પરમપદ જ છે.'

મહાત્માશ્રીએ પૂછ્યું:—સર્વ દૃશ્યમાં આત્મતત્વ અધિષ્ઠાનરૂપે કેવી રીતે વ્યાપક છે ? તેમજ તે સાક્ષી તથા તેથી પર એવા ભાવથી તથા સર્વરૂપ કેવી રીતે છે ? નિર્વિકલ્પતા સિવાય આત્મપ્રાપ્તિ શકય છે કે ? નિર્વિકલ્પતામાં સચ્ચિદાનંદ પરમાત્માનો અનુભવ થાય છે તે શું ખોટો ? આપ સહજ સમાધિ કોને કહો છો ? અને તેનું શું પ્રયોજન છે ?

હું, તું, તમે

ઉત્તર:-**सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टः ।** એ શ્રીભગવદ્‌ગીતાના વચનનો તેમજ અધ્યાય ૧૦, વિભૂતિયોગ વર્ણનનો પણ વિચાર કરો. જે પ્રમાણે કડું, કુંડળ, બંગડી, વીંટી, ઇત્યાદિમાં સુવર્ણ અધિષ્ઠાનરૂપે હોય છે, એટલે કે સોનું કાઢી લેવાથી કડાં, કુંડલાદિ નામરૂપ મિથ્યા ઠરે છે, તેમ સર્વના હૃદયમાં 'હું' છું એમ શ્રીકૃષ્ણભગવાન કહે છે. અહીં એ ખ્યાલમાં રાખવું જરૂરી છે કે ભગવાન '**सर्वस्य कृष्ण**' એમ કહેતા નથી, પણ '**च अहम्**' 'હું' એમ કહે છે. વિદ્વાનો 'હું'નો અર્થ શ્રીકૃષ્ણ કરે છે તે ખરેખર ભૂલ છે. કારણ તે અનુભવથી વિરુદ્ધ છે. 'કૃષ્ણ' નામનો

માં નથી. વારુ, 'તું', તમે, મારું, ઇત્યાદિ કલ્પના કરવાને માટે પ્રથમ 'હું'ની જરૂર પડે છે, પરંતુ 'હું'ને જાણવાને માટે કોઈ પણ અન્ય સાધનની જરૂર પડતી નથી. 'હું'નું સ્વરૂપ 'હું' શબ્દથી વેગળું એવું બિલકુલ હોતું જ નથી. તેને જાણવાને માટે કેવળ 'હું' કહેવું એટલું જ એક સાધન છે. આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં આપણે 'હું'નાં સાચાં સ્વરૂપો સુધી પહોંચ્યા. માયા, જીવ, અવિદ્યા, અસત્, અજ્ઞાન, મન ઇત્યાદિ સર્વ દ્વૈતાદિ મિથ્યાભાવોનો આરોપ આ 'હું' ઉપર જ વિવર્તરૂપે કરવામાં આવે છે.

આત્મા એટલે શરીર?

આત્માની પ્રાપ્તિ કરી લો એમ વેદ, વેદાંગ, શ્રુતિ, સ્મૃતિ, શાસ્ત્રો તથા પુરાણો સર્વે કંઠશોષ કરીને મોટેથી પોકારી રહ્યાં છે. પરંતુ મૂઢ અથવા અજ્ઞાની જીવો તો શાસ્ત્રકારો જેના નિર્દેશને માટે 'આત્મા, આત્મા' એવા શબ્દથી પોકાર કરી કરીને કહે છે, તે આત્મા એટલે શરીર અને આ શરીરને કોઈ પણ ઉપાયો વડે સંભાળી રાખવું અને ઐહિક વિલાસો અથવા વિષય-વાસનાઓના ભોગો ભોગવતા જ રહેવું, એ જ એકમાત્ર પોતાના કર્તવ્યની સમાપ્તિ સમજે છે. શરીરનો અથવા શરીરના કોઈ અવયવ પ્રત્યવયવોનો નાશ થવો એટલે જાણે આત્માનો જ નાશ થાય છે, એવી તેઓની દઢ માન્યતા હોય છે. આથી તેઓ બિચારા આ ભ્રમમાં ને ભ્રમમાં આખો જન્મારો આંધળાની જેમ પશુવૃત્તિમાં જ, એટલે કે કેવળ ઉદરપોષણ તથા ઇંદ્રિયોની તૃપ્તિમાં જ ગુમાવે છે. આટલું આટલું કરવા છતાં પણ જેના પર કદી પણ વિશ્વાસ રાખી શકાય નહિ, એવું આ અવિશ્વસનીય શરીર વખત આવતાં એક ક્ષણમાત્રને માટે પણ અમારી શરમ નહિ રાખતાં અમને છોડીને ચાલ્યું [illegible] અને અનંત વાસનાઓને લીધે અમારે ફરી જન્મ ધા[illegible] પડે છે. આ પ્રમાણેનો ચક્રરૂપ ક્રમ

વૃક્ષ—अ

० પરમ (ચિદ્રૂપ)



૧ તત્ (બ્રહ્મ)

૨ સાક્ષી, શુદ્ધ "અહમ્" ઈશ્વર.

૩ અહમ્ (ત્વમ્) શુદ્ધ અહમ્નું પ્રથમનું પ્રતિબિંબ કિંવા સ્ફુરણ, સદાશિવ, મૂલાવિદ્યા

૪ નાહમ્ (શવ, અવ્યક્ત

૫ જીવ (મમભાવ)=આમાંથી અનેક મહત્‌ની ઉત્પત્તિ થાય છે.

૬ અહંકાર (મહત્) મૂળમાયા.

૭ ચિત્ત—મહામાયા.

૮ બુદ્ધિ—મહેશ.

૯ મન—વિષ્ણુ—આમાંથી અનેક વિરાટ ઉત્પન્ન થાય છે.

૧૦ વિરાટ   ૧૦ વેદયુક્ત બ્રહ્મા (અપ્રગટ)

૧૧ બ્રહ્મા, વેદ (પ્રાગટ્ય)

૧૨ બ્રહ્માંડ

સૂક્ષ્મ પંચમહાભૂત   સ્થૂલ પંચમહાભૂત   સમષ્ટિ   વ્યષ્ટિ   મન

૧૩ બુદ્ધિ

૧૪ ચિત્ત

૧૫ અહંકાર

૧૬ પ્રજાપતિ, મનુ, ચૌદ લોક, ઇ.

બ્રહ્માંડ   બ્રહ્માંડ

બ્રહ્માંડ

અનાદિ કાળથી અજ્ઞાનને લીધે ચાલતો રહેલો છે. તેનું કારણ ફક્ત એજ છે કે, પોતાની ('હું'ની) ઓળખ હોતી નથી. અહંવ મિથ્યા એવો જગતનો ભાવ્યવહાર કેવી રીતે ચાલશે, તેની ચિંતા કરવાનું કોઈ પણ પ્રયોજન નથી. મિથ્યા વસ્તુની તે વળી ચિંતા શી કરવી! જાગૃત થયા પછી સ્વપ્ન ક્યાં ગયું તેની કોઈ પાછળથી ચિંતા અથવા શોધ કરે છે ખરું કે! સ્વપ્નનાં આપણાં બધાં આપણા ભાઈભાંડુઓ તથા પ્રસંગો વગેરે ક્યાં ગયાં! તેમને જરા મળી આવે તો ખરા! તાત્પર્ય એ કે, આ પ્રમાણે આપણે અશાસ્ત્રીય એવા મિથ્યા વિચારો કરીને આત્માની શોધ વગર વચ્ચે જ અટકી રહેવું જોઈએ નહિ. કારણ કે આપણે તો પ્રથમ 'अहम्' ની એટલે આપણી પોતાની જ શોધ કરવાને માટે પ્રવૃત્ત થયા છીએ. અને જો આપણને આપણો પોતાનો (अहम्નો) જ પત્તો ન હોય, તો પછી બીજાની તો વાત જ ક્યાં રહી! આમ પોતાનાં અસ્તિત્વનું જ જ્યાં ઠેકાણું નથી, ત્યાં બીજાનું અસ્તિત્વ માની લેવું એ શું ડહાપણ ભરેલું ગણાશે ખરું કે! જો આપણે સત્યની શોધ બરાબર રીતે કરીશું, તો પછી કોઈ પણ સ્થળે અને કોઈ પણ કાળમાં અસત્યનું અસ્તિત્વ જ રહેશે નહિ. એટલું જ નહિ પણ આ મિથ્યા એવું જગત વગેરે સર્વ દૃશ્ય સત્ય એવા આત્મારૂપે જ પ્રતીતિમાં આવશે. આ રીતે સત્યના પ્રકાશથી અસત્ય (મિથ્યા)ભાવોનો વિલય થાય છે એટલે પછી ચિંતા કરવાનું કાંઈ પ્રયોજન રહેશે જ નહિ.

હું એક જ છું

અત્યાર સુધીના વિવેચન ઉપરથી 'હું' એટલે શું તેનું સાચું સ્વરૂપ તેમજ મમ, તું, તમે, તારું, ઇત્યાદિ સર્વ દૃશ્ય ભાવેનું મિથ્યાપણું કેવી રીતે સિદ્ધ થાય છે, તે સમજાયું હશે. આનો સ્પષ્ટ બોધ થવા માટે સામેના પાન ઉપર વૃક્ષ–अ આપવામાં આવ્યું છે.

અનાદિ કાળથી અજ્ઞાનને લીધે ચાલતો રહેલો છે. તેનું કારણ ફક્ત એજ છે કે, પોતાની ('હું' ની) ઓળખ હોતી નથી. અર્થાત્ મિથ્યા એવો જગતનો માનુષીય વ્યવહાર કેવી રીતે ચાલશે, તેની ચિંતા કરવાનું કોઈ પણ પ્રયોજન નથી. મિથ્યા વસ્તુની તે વળી ચિંતા શી કરવી? જાગૃત થયા પછી સ્વપ્ન ક્યાં ગયું તેની કોઈ પાછળથી ચિંતા અથવા શોધ કરે છે ખરું કે? સ્વપ્નનાં આટલાં બધાં આપણાં ભાઈભાંડુઓ તથા પ્રદેશો વગેરે ક્યાં ગયાં? તેમને જરા મળી આવો તો ખરા? તાત્પર્ય એ કે, આ પ્રમાણે આપણે અશાસ્ત્રીય એવા મિથ્યા વિચારો કરીને આત્માની શોધ વગર વચ્ચે જ અટકી રહેવું જોઈએ નહિ. કારણ કે આપણે તો પ્રથમ 'अहम्' ની એટલે આપણી પોતાની જ શોધ કરવાને માટે પ્રવૃત્ત થયા છીએ. અને જો આપણને આપણો પોતાનો (अहम्‌નો) જ પત્તો ન હોય, તો પછી બીજાની તો વાત જ ક્યાં રહી? આમ પોતાનાં અસ્તિત્વનું જ જ્યાં ઠેકાણું નથી, ત્યાં બીજાનું અસ્તિત્વ માની લેવું એ શું ડહાપણ ભરેલું ગણાશે ખરું કે? જો આપણે સત્યની શોધ બરાબર રીતે કરીશું, તો પછી કોઈ પણ સ્થળે અને કોઈ પણ કાળમાં અસત્યનું અસ્તિત્વ જ રહેશે નહિ. એટલું જ નહિ પણ આ મિથ્યા એવું જગત વગેરે સર્વ દૃશ્ય સત્ય એવા આત્મારૂપે જ પ્રતીતિમાં આવશે. આ રીતે સત્યના પ્રકાશથી અસત્ય (મિથ્યા)ભાવોનો વિલય થાય છે એટલે પછી ચિંતા કરવાનું કાંઈ પ્રયોજન રહેશે જ નહિ.

હું એક જ છું

અત્યાર સુધીના વિવેચન ઉપરથી 'હું' એટલે શું તેનું સાચું સ્વરૂપ તેમજ મમ, હું, તમે, તારું, ઇત્યાદિ સર્વ દૃશ્ય બનેનું મિથ્યાપણું કેવી રીતે સિદ્ધ થાય છે, તે સમજાયું હશે. આનો સ્પષ્ટ બોધ થવા માટે સામેના પાન ઉપર વૃક્ષ-ક આપવામાં આવ્યું છે

વૃક્ષ–अ



- ૦ પરમ (ચિદ્રૂપ)
- ૧ તત્ (બ્રહ્મ)
- ૨ સાક્ષી, શુદ્ધ "અહમ્" ઈશ્વર.
- ૩ અહમ્ (ત્વમ્) શુદ્ધ અહમનું પ્રથમનું પ્રતિબિંબ કિંવા સ્ફુરણ, સદાશિવ, મૂલાવિદ્યા
- ૪ નાહમ્ શિવ, અવ્યક્ત
- ૫ જીવ (મમભાવ)=આમાંથી અનેક મહતની ઉત્પત્તિ થાય છે.
- ૬ અહંકાર (મહત્) મૂળમાયા.
- ૭ ચિત્ત–મહામાયા.
- ૮ બુદ્ધિ–મહેશ.
- ૯ મન–વિષ્ણુ–આમાંથી અનેક વિરાટ ઉત્પન્ન થાય છે.
  - ૧૦ વિરાટ
  - ૧૦ વેદયુક્ત બ્રહ્મા (અપ્રગટ)
- ૧૧ બ્રહ્મા, વેદ (પ્રાગટ્ય)
- ૧૨ બ્રહ્માંડ
  - સૂક્ષ્મ પંચમહાભૂત
  - સ્થૂલ પંચમહાભૂત
  - સમષ્ટિ
  - વ્યષ્ટિ
  - મન
    - ૧૩ બુદ્ધિ
    - ૧૪ ચિત્ત
    - ૧૫ અહંકાર
  - ૧૬ પ્રજાપતિ, મનુ, ચૌદલોક, ઇ.

બ્રહ્માંડ

વૃક્ષનો ઉદ્દેશ

આ વૃક્ષ આપવાનો ઉદ્દેશ એ છે કે વેદ, વેદાંગ, ઉપનિષદ, શ્રુતિ-સ્મૃતિ, શાસ્ત્રો, ગીતા, પુરાણ, પૌરુષેય રામાયણ, મહાભારતાદિ ઇતિહાસગ્રંથો ઇત્યાદિ દરેકનું મુખ્ય ધ્યેય તો કેવળ બ્રહ્મ અથવા

વૃક્ષાંકનાં વધુ નામો

૧—આ સ્થાન લક્ષ્યાર્થદર્શક છે.

'તત્'ના બીજા પર્યાયવાચક શબ્દો-સત્, આત્મા, ચૈતન્ય; જ્ઞાન, ચિદાકાશ, પરમેશ્વર, બિંદુ, ચિત્, મહેશ્વર, મહત્સ્વાતંત્ર્ય, પરાચિતિ, પ્રકાશનિબિડ, સમ, અમૃતત્વ, અવ્યય, આનંદ ઇત્યાદિ. આ પદ કેવલ સંકેતદર્શક જ છે. ખરું જોતાં તે અનિર્વચનીય હોઈ 'હું'નો વિલય થતાં જ અનુભવ વડે સમજી શકાય છે.

૨—સાક્ષીચૈતન્યના બીજા પર્યાયો-શબલ બ્રહ્મ, ઇશ્વર, તુર્યાતીત, કૂટસ્થ, આવૃત્ત, મહામન, અર્ધમાત્રા, ઇત્યાદિ.

૩—અહમ્ એ શુદ્ધ ચૈતન્યનો પ્રથમ આભાસ વા પ્રતિબિંબ છે. તેનાં બીજાં નામો-ચૈતન્યાકાશ, ચિત્તાકાશ, મૂલ અવિદ્યા, મહાશૂન્ય, સદાશિવ, મહાકારણ, આવરણ, પ્રથમ મર્યાદા, મહાતમ, પ્રથમ સર્ગ, પ્રકૃતિનું મૂળ, જડ શક્તિનું મૂળ સ્થાન, પ્રથમનું સ્ફુરણ, અત્યન્તાભાવ, મૂલતુર્ય, 'મ'કાર, વ્યક્તાવ્યક્તપર, વાસુદેવ.

૪—નાહમના બીજા પર્યાયો-શૂન્ય, અવ્યક્ત, શિવ, અભાવ, અર્ધનારીનટેશ્વર, પુરુષ (સાંખ્ય), તુર્ય, અજ્ઞાન, જડ ભાવનું મૂળ આરંભસ્થાન, મહદાકાશ, અન્તઃકરણ, કારણ, 'ઉ'કાર, સત્ત્વ સુષુપ્તિ, મૂલબીજ, મૂલપ્રાજ્ઞ, પ્રધાન ઇત્યાદિ.

૫—મમભાવ, જીવને જ ભૂતાકાશ, પ્રકૃતિ, શક્તિ, વ્યક્ત, ચિદાભાસ, તૈજસ, 'અ'કાર, રજ, સ્વપ્નબીજ, ઇત્યાદિ કહે છે. જીવ શબ્દની સાચી વ્યાખ્યા આનેથી જ શરૂ થાય છે.

૬—મધ્ય, અંકનાં બીજાં નામો-પરાસ્થાન, શબ્દોત્પત્તિનું



આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લઈ, તેનો અનુભવજન્ય સાક્ષાત્કાર કરવો એ જ એક છે. આ આત્મપદ તત્ત્વતઃ અનિર્વચનીય હોવાને લીધે તેને માટે લક્ષ્યાર્થદર્શક, અનેક પ્રકારનાં નામોની યોજના શાસ્ત્રોમાં કરેલી છે. તેનો ઉદ્દેશ કેવળ નિર્દેશ કરવા પૂરતો જ

મૂળ, મૂલવૈશ્વાનર કિંવા વિશ્વ, મહાકાશ, તમ, જાગ્રત-મૂલબીજ, મૂલમાયા, તન્માત્રાશબ્દ, વ્યાન, સ્થાન, વાણી ઇત્યાદિ.

૭—ચિત્ત-મહામાયા, તન્માત્રાસ્પર્શ, ઉદાન, સ્થાન, ત્વક્, મૂલ શુદ્ધ વાયુ, તુર્ય ઇત્યાદિ.

૮—બુદ્ધિ-અવ્યાકૃત, મહેશ, તન્માત્રારૂપ, સમાન, સ્થાન ચક્ષુ, મૂલ શુદ્ધ વહ્નિ, મહાસુષુપ્તિ ઇત્યાદિ.

૯—મન-વ્યાકૃત, તૈજસ, હિરણ્યગર્ભ, વિષ્ણુ, તન્માત્રારસ, અપાન, સ્થાન જિહ્વા, મૂલ શુદ્ધ જલ, મહાસ્વપ્ન ઇત્યાદિ.

૧૦—વિરાટ્, વેદયુક્ત બ્રહ્મા-તન્માત્રાગંધ, પ્રાણ, સ્થાન ઘ્રાણ, મહાજાગૃતિ, મૂલ શુદ્ધ પૃથિવી.

૧૧, ૧૨—સૂક્ષ્મ મહાભૂત, સ્થૂલ મહાભૂત, સમષ્ટિ, વ્યષ્ટિ બ્રહ્માંડમાં અંતર્ગત છે.

૧૩—પ્રજાપતિ, મનુ, દેવ, ઋષિ, વેદ, સર્વ છંદ, ૐકાર, વષટ્કાર, વ્યાહૃતિ, યજ્ઞ, સંધ્યા, સિદ્ધ, ઇત્યાદિ બ્રહ્મદેવના આયુષ્યના બે પરાર્ધપર્યંત રહેનારા અંડજ, જરાયુજ, સ્વેદજ અને ઉદ્ભિજ્જ તેમજ ભૂઃ, ભુવઃ, સ્વઃ, મહઃ, જનઃ તપઃ અને સત્ય એમ ક્રમે ઉપરના તથા અતલ, વિતલ, સુતલ, તલાતલ, રસાતલ, મહાતલ અને પાતાલ એમ ભૂર્લોકની નીચેના સાત-સાત મળી ચૌદ લોકો સહિત સૂક્ષ્મ તથા સ્થૂલ પંચ મહાભૂતયુક્ત ચોર્યાશી લક્ષ સ્થૂલ યોનિઓ તથા અસંખ્ય સૂક્ષ્મ યોનિઓવાળું, વ્યષ્ટિ-સમષ્ટિ સહિત ચરાચર બ્રહ્માંડ, જે ઉત્પત્તિથી પ્રલય સુધીના બે પરાર્ધ સૌર વર્ષોના કાળવાળું છે, તે પણ આમાં આવી જાય છે, એમ સમજવું.

હોવાથી કોઇ તેને આત્મા, બ્રહ્મ, વાસુદેવ, તત્, ઇત્યાદિ નામોથી સંબોધે છે. તે પૈકી કેટલાંક નામો અત્રે આપવામાં આવેલાં છે. કેટલાંક શાસ્ત્રોમાં આ તત્ત્વને જ ભિન્નભિન્ન નામોથી સમજાવે છે. જેમકે સાંખ્યશાસ્ત્રકાર વૃક્ષાંક ૨ ને પુરુષ અને ૩ ને પ્રકૃતિ કહે છે; તો કોઈ પરમાણુ કહે છે અને પુરાણમાં વાસુદેવ કહે છે. આ રીતે નામો જો કે ભિન્નભિન્ન હોય છે, છતાં આ સર્વનો લક્ષ્યાર્થ એક જ છે. તે સારી રીતે સમજી શકાય એટલા માટે આ વૃક્ષની યોજના કરેલી છે એમ સમજવું. વૃક્ષાંક ૧ થી ૩ સુધીના ભેદ તદ્દન શુદ્ધ અનિર્વચનીય એવા એક 'તત્' (વૃક્ષાંક ૧) ના જ હોવાથી તે તત્ત્વતઃ તો ચૈતન્યસ્વરૂપ જ છે; કારણ કે અહંકાર (વૃક્ષાંક ૬) નો વિલય થતાંની સાથે જ આગળના ૧ થી ૫ સુધીના શુદ્ધ તત્ત્વપંચકનો વિલય સહજ થાય છે. જેમ સોગઠાબાજીની રમતમાં જ્યાં સીડી આવે, ત્યાંથી એકદમ પાંચદસ ઘરો ઉપર ચડી જવાય છે તથા સર્પનું મુખ આવે તો ત્યાંથી પૂંછડી સુધી નીચે ઊતરવું પડે છે, તેમ અહંકાર ઉત્પન્ન થતાં જ, આ સર્વ મિથ્યા દૃશ્યજાળ વૃક્ષાંક ૧૬ સુધી એકદમ ખડી થઈ જાય છે અને અહંકારનો વિલય થતાં જ તે એકદમ તત્પદ (વૃક્ષાંક ૧) માં સ્થિત થઈ જાય છે. આથી ક્રમાંક ૧ થી ૫ સુધીના શુદ્ધ તત્ત્વપંચકને કોઈ કોઈ એકરૂપ જ ગણે છે.× આ રીતે દરેક શાસ્ત્રકારોનું

× કઠોપનિષદ, અધ્યાય ૧ તૃતીયાવલ્લી, મંત્ર ૧૪-૧૫ માં જે નામો વડે સમજાવેલું છે, તે વૃક્ષાંક ૧ ને પુરુષ, વૃક્ષાંક ૬, અવ્યક્ત, વૃ. ૬, મહત્; વૃ. ૮, બુદ્ધિ; વૃ. ૯ મન; વૃ. ૧૦ [illegible], તથા વૃક્ષાંક ૧૧ થી ૧૬ (ના સાથે) ઇન્દ્રિય, એવી સંજ્ઞાથી સંબોધેલું છે. વૃ. ૨-૩-૫-૭ આ પેટા ભેદો હોઈ તેનો સમાવેશ ક્રમે ૨-૩ નો ૧ માં, ૫-૭ નો ૬ માં, થઈ જાય છે. આથી આ ભાવો ઉપનિષદમાં જો કે અલગ બતાવેલા નથી પરંતુ અત્રે સુગમતાથી સમજી શકાય એટલા માટે વધુ સ્પષ્ટતા કરેલી હોવાથી વૃક્ષાંક ૨-૩-૫-૭ ને પેટા ભેદે અલગ બતાવેલા છે.

મૂળ લક્ષ્યબિંદુ તો કેવળ અનિર્વચનીય એવા પરમ સ્થાનનો નિર્દેશ કરવાનું જ છે. એ સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાય તે માટે આ વૃક્ષની યોજના કરવામાં આવેલી છે અને પુસ્તકમાં પણ જ્યાં જ્યાં એ સંબંધમાં વિવેચન આપેલું છે, ત્યાં ત્યાં સમજાવવાને માટે આ વૃક્ષાંકો પણ આપવામાં આવેલાં છે.

જિજ્ઞાસુઓ આ વૃક્ષને લક્ષમાં રાખીને ગીતાદિ અન્ય કોઈ પણ શાસ્ત્રગ્રંથોનો અભ્યાસ કરશે, તો તે ઉપરથી તેઓને શાસ્ત્રકારનો લક્ષ્યાર્થ જરૂર ધ્યાનમાં આવશે; એટલું જ નહિ, પરંતુ અનેક પ્રકારની ટીકાઓ વાંચવાથી મનમાં જે ગૂંચ ઉત્પન્ન થવા પામેલી હોય તે પણ ઉકેલાઈ જશે. ઉદાહરણ માટે ભગવદ્ગીતા લેશું. તેમાં ભગવાને પોતે 'હું સર્વ છું' એવા પ્રકારની ભૂમિકા ધારણ કરી છે. (આ માટે આગળ ઉપર આવતો અભ્યાસક્રમ જુઓ.) તેનો ઉદ્દેશ ક્રમાંક ૧ થી ૩ એ સર્વને 'હું' એમ કહી સમજાવેલું છે. એટલે જ્યાં તત્ત્વનો સંબંધ બતાવવાનો હોય ત્યાં તત્પદરૂપ 'હું' (૧) નો આશ્રય લીધો છે, જ્યારે દ્વૈતનો સંબંધ બતાવવાનો પ્રસંગ હોય ત્યારે પોતે સાક્ષીભાવ (૨) નો આશ્રય લીધો છે અને અર્જુનને 'હું' ક્રમાંક (૩) ના ભાવમાં સ્થિત કરવો પડ્યો. આ પ્રમાણે જ્યાં જ્યાં કેવળ તત્ત્વ સમજાવેલું છે, ત્યાં ત્યાં તેઓ આ ક્રમાંક (૩) થી નીચે કદી ઊતર્યા જ નથી. પરંતુ જ્યાં મમભાવનું વિવેચન પ્રસંગવશાત્ કરવામાં આવ્યું છે ત્યાં જ તેઓ ત્રણથી આગળના વૃક્ષાંકોમાં આવેલા જણાય છે.

શ્રીભગવદ્ગીતા અને તત્ત્વજ્ઞાન

આ પરમતત્ત્વના સંબંધમાં જ દરેક શાસ્ત્રો, ઉપનિષદો, પુરાણો વગેરેમાં વિવેચનો આવે છે; બહુ પ્રચલિત અને સર્વમાન્ય થયેલી શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને પણ એ સંબંધી

સ્પષ્ટતા કરેલી છે. આધારને માટે તેમાંના કેટલાક શ્લોકો અત્રે આપવામાં આવે તો તે અસ્થાને ગણાય નહિ. એટલું જ નહિ પરંતુ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનો ઉદ્દેશ પણ તત્ત્વબોધનો જ છે, તેની પણ ખાતરી થશે.

આ ભગવદ્ગીતાનો ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાય એટલા માટે પાન ૪૩ ઉપર વૃક્ષ ચ આપેલું છે તે જોવું. તેમાં વૃક્ષાંક ૧ તત્ અથવા આત્મસ્વરૂપ (હું), વૃક્ષાંક ૨ સાક્ષીરૂપ અથવા શુદ્ધ 'હું' અને વૃક્ષાંક ૩ શુદ્ધ 'હું' નો પ્રથમનો વિવર્ત અથવા સ્ફુરણ. આ 'હું' સામાન્ય ભાવનો કહેવાય છે, જેને દરેક ત્રિપુટીઓનો સાક્ષી અથવા દૃશ્ય અગર પ્રકૃતિનું મૂળ આરંભસ્થાન કહેવામાં આવે છે. આ 'હું' નો સાક્ષી વૃક્ષાંક ૨ શુદ્ધ 'હું' છે, એમ જાણવું. અત્રે સાક્ષીભાવની પૂર્ણતા સમજવી. આને જ પુરુષ કહે છે. વૃક્ષાંક ૧ ને પુરુષથી પર તથા વૃક્ષાંક ૩ એ પ્રકૃતિનું મૂળ આરંભસ્થાન હોવાથી તેને 'પ્રકૃતિ' એ પ્રમાણે ભગવાન ગીતાકારે સમજાવેલું છે. આ ગીતામાં ભગવાને કોઈ વખત તત્ (૧) નો તો કોઈ વખત ત્વં (૩) નો તો કોઈ વખત સાક્ષી (૨) ભાવનો એમ પ્રસંગવશાત્ ત્રણે ભૂમિકાઓમાં સ્થિત રહી સમજાવેલું છે, તે લક્ષમાં રાખવું. આ ત્રણે ભેદો લક્ષ્યાર્થદૃષ્ટિએ તત્ત્વ સમજાવવા પૂરતા જ અલગ સમજવા; વસ્તુતઃ તો તે શુદ્ધ વિવર્તો જ છે.

મને કર્મબંધન કેમ નથી ?

(અધ્યાય ૯, શ્લોક ૯) શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે.–હે ધનંજય ! આ અધ્યાયના આ પહેલાંના શ્લોકોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે આ દૃશ્યાદિ વિવર્તરૂપ મિથ્યા જગત નિર્માણ કરવાના કાર્યમાં આસક્તિરહિત એવો જે 'તત્' રૂપ 'હું' (વૃક્ષાંક ૧) તેને તે કર્મો બંધનકર્તા નથી, એટલું જ નહિ પણ તેનો કદી સ્પર્શ પણ થતો નથી.' આમ કહેવાનો ઉદ્દેશ તો એ છે કે, (વૃક્ષાંક ૧)

તત્માં તત્ત્વતઃ 'હું' એ શબ્દ તથા તેના લક્ષ્યાર્થનો જે હેતુ છે તે છે જ નહિ; એટલે આ 'હું' એ તેમાં છે જ નહિ. આ 'હું'નું પ્રાગટ્ય તો ખરેખરી રીતે વૃક્ષાંક ૩ થી જ શરૂ થાય છે. સર્વત્ર મમાદિભાવો (વૃક્ષાંક ૪ થી ૧૬)ને આ વૃક્ષાંક ૩ 'હું'નો જ આધાર છે. જેમ કુંડળ, કડાં, બંગડી ઇત્યાદિ આભૂષણો સુવર્ણ વિના હોતાં નથી, તેમ મમાદિ સર્વ ભાવોનું અસ્તિત્વ આ વૃક્ષાંક ૩ 'હું'રૂપ સામાન્ય ભાવ વિના કદી હોતું નથી. મમાદિ સર્વભાવોને જાણનારો જેમ આ 'હું' (૩) મળી શકે છે, તેમ આ 'હું'ને જાણનારો 'હું' વિના બીજો કોઈ મળી શકતો નથી. આથી તે વૃક્ષાંક ૩ 'હું' એ વિવર્તરૂપ આદિ સ્ફુરણ કિંવા સામાન્ય હું કહેવાય છે. તથા તેને જાણનારો અધિષ્ઠાન સાક્ષી એવો વૃક્ષાંક ૨ નો કોઈ શુદ્ધ 'હું' છે, એ પ્રમાણે લક્ષ્યાર્થ વડે સમજી શકાય છે અને આ સાક્ષીભાવરૂપ 'હું'ને લીધે જ તત્પદ એવા અનિર્વચનીય વૃક્ષાંક ૧ ના આત્મા (હું) ને કેવળ લક્ષ્યાર્થથી પર એવા લક્ષ્ય-બિંદુ વડે જ જાણી શકાય છે. વધુ વિવેચન પ્રસંગવશાત્ આગળ આપેલું છે.

આ ધોરણે ગીતામાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે, શુદ્ધ 'હું' (૨)નું પ્રથમનું સ્ફુરણ અથવા વિવર્તરૂપ જે વૃક્ષાંક ૩ 'હું' તે જ આ સર્વ દસ્યાદિ ભાવોની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયાદિનું આદિકારણ છે. તે 'હું' મારામાં અર્થાત્ વૃક્ષાંક ૧ માં નથી. આથી આસક્તિ રહિત, ઉદાસીન અને અનિર્વચનીય એવો તત્રૂપ 'હું' વૃક્ષાંક ૧ ને દસ્યાદિ સર્વ કર્મોમાં મારી (હું-૧) ની જરા પણ આસક્તિ નહિ હોવાથી મને 'હું'(૧)ને કાર્યબંધન બિલકુલ નથી. અર્થાત્ આ તત્પદ 'હું' (૧) એ કેવળ નિર્લેપ જ છે. કારણ કે, કર્મબંધન ને કારણભૂત એવો વૃક્ષાંક (૩)નો 'હું' છે અને તે 'હું'નું તો મારામાં 'તત્ ૧ માં' નામ નિશાન પણ નથી. આ રીતે કર્મબંધનનાં મૂળ કારણનો જ મારા (૧) માં ગંધ નથી

તો પછી કર્મના લેપની તો વાત જ શી કરવી!

આ જગત મારી અધ્યક્ષતા નીચે છે?

(અધ્યાય ૯ શ્લોક ૧૦) શ્રીભગવાન કહે છે, ઉપરના શ્લોક ૯ માં જણાવ્યા પ્રમાણે તત્રૂપ એવો જે હું (વૃક્ષાંક ૧) એ તો તદ્દન નિર્લેપ જ છે. પરંતુ વૃક્ષાંક ૨ નો સાક્ષીરૂપ જે હું, તેની અધ્યક્ષતાને લીધે પ્રકૃતિ અર્થાત્ વૃક્ષાંક ૩ નો 'હું' આ સાક્ષીભાવના નિમિત્ત વડે જ દશ્યાદિ ચરાચર જગતને (વૃક્ષાંક ૪ થી ૧૬ જુઓ) ઉપજાવે છે તથા તે નિત્ય પ્રતિ પરિવર્તનને પામતું રહે છે. [વૃક્ષાંક (૩) નો 'હું' એ ત્રિગુણાત્મ પ્રકૃતિનું મૂળ હોવાથી તેને અત્રે વટબીજ-ન્યાયાનુસાર પ્રકૃતિ કહેવામાં આવેલી છે. જેમ વટના બીજમાંથી વટવૃક્ષની જ ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમ આ 'હું' (૩) પ્રકૃતિનું બીજ હોઈ તેમાંથી જ પ્રકૃતિ ઉદ્દભવે છે. તેથી તે પર્યાયે પ્રકૃતિ જ છે. આથી જ આને પ્રકૃતિનું મૂળ અથવા મૂલાજ્ઞાન એમ કહેવામાં આવે છે.]

રાક્ષસી અથવા આસુરી સ્વભાવ

(અધ્યાય ૯, શ્લોક ૧૧-૧૨) શ્રીભગવાન કહે છે-ઉપરના શ્લોક ૧૦ માં જણાવ્યા પ્રમાણે વસ્તુતઃ નિર્લેપ એવો તત્રૂપ જે હું (૧) તેવા સર્વ ભૂતોના પરમ ઈશ્વરસ્વરૂપ એવા મારું [એટલે તત્રૂપ હું (૧) નું] આ પરમ સ્વરૂપ નહિ જાણવાવાળા મૂઢ પુરુષો મને ('તત્રૂપ હું ને') માનુષી શરીરનો આશ્રયી સમજે છે. અર્થાત્ 'હું' ને વૃક્ષાંક ૧ તત્ એવા આત્મરૂપે નહિ સમજતાં 'હું' એટલે શરીર જ છે, એમ દેહભાવથી જ સમજે છે. (વૃક્ષાંક ૨ સાક્ષીભાવને ઈશ્વર તથા-વૃક્ષાંક ૧ તત્ ભાવને પરમેશ્વર એવી સંજ્ઞાઓ છે. વૃક્ષ ૫ જુઓ.) આ બન્ને શ્લોકોમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ આસુરી અથવા રાક્ષસી વૃત્તિના કોને કહેવા તે સમજાવે છે. તેમનો કહેવાનો આશય (હેતુ) એવો છે કે, જેઓ

મને 'તતરૂપ એવા હું' (૧) અર્થાત્ પોતે પોતાને જે 'હું' 'હું' કહે છે તે 'હું' કોણ, તેનું ખરું સ્વરૂપ સમજતા નથી અને પોતે આત્મસ્વરૂપ એવા તતરૂપ (૧) હોવા છતાં પણ પોતાને 'હું' એટલે શરીર જ છું એમ સમજે છે. આ રીતે પોતે પોતાને 'હું' એટલે (વૃક્ષાંક ૧) પરમેશ્વર અર્થાત્ આત્મા નહિ સમજતાં, 'હું' એટલે શરીર જ એમ સમજીને અવમાને છે. અવમાનવું એટલે અસલ રૂપે માનવાને બદલે બીજી રીતે માનવું તેને જ અવમાનવું કહે છે. તેવા મૂર્ખાઓની આશાઓ નિરર્થક છે, કર્મો વ્યર્થ છે, પોતે જે જે જાણતા હોય એમ સમજે છે, તેઓનું તે તે સર્વ જાણવાપણું અથવા જ્ઞાન વાંઝણીના પુત્ર જેવું મિથ્યા હોય છે. એવા આ અવિચારીઓનું ચિત્ત મોહને લીધે ભ્રમિત થયેલું હોય છે. તેઓ રાક્ષસી અને આસુરી સ્વભાવનો આશ્રય કરનારા છે. આ પ્રમાણે આસુરી સ્વભાવનું લક્ષણ કહીને આગળના શ્લોક ૧૩ માં દૈવી પ્રકૃતિનું લક્ષણ કહે છે.

દૈવી સ્વભાવ

(અધ્યાય ૯, શ્લોક ૧૩) હે પાર્થ ! જે મહાત્મા 'હું' એ સર્વ ભૂતોનું અવ્યય (વૃક્ષાંક ૧) એવું આદિ અને અવિનાશી સ્થાન છે, એ પ્રમાણે તત્ રૂપ 'હું' (૧)ના સાચા સ્વરૂપનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લઈને જરા પણ બીજી તરફ મનને નહિ જવા દેતાં મને [એટલે તત્ રૂપ 'હું' (વૃક્ષાંક ૧) ને]જ એકનિષ્ઠાથી ભજે છે, તે દૈવી પ્રકૃતિનો આશ્રયી વા અવલંબી કહેવાય છે. આ પ્રમાણે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે જે પોતે પોતાને શરીરરૂપ સમજે છે, તેને આસુર અથવા રાક્ષસ કહ્યા છે તથા જે પોતે પોતાને 'તત્' આત્મરૂપ સમજે છે, તેને દૈવી સ્વભાવના મહાત્મા કહીને સંબોધેલા છે.

સતત કીર્તન કોનું કરવું ?

(અધ્યાય ૯, શ્લોક ૧૪) ઉપરના શ્લોક ૧૩ માં જણાવી

ગયા તેમ જે સતત્ મારું અર્થાત્ [તત્રૂપ 'હું' (વૃક્ષાંક ૧) નું]જ હંમેશાં કીર્તન કરે છે તથા સ્વીકારેલા આ વ્રતને અહોનિશ સર્વદા ભક્તિયુક્ત અંતઃકરણથી દૃઢ રીતે ચલાવે છે; તે ચલાવવાને માટે તેના તરફથી જે જે નમસ્કારાદિ યત્નો કરવામાં આવે છે, તે તે સર્વે ક્રિયાઓ સહિત તે પોતે મારી [એટલે તત્રૂપ 'હું' (૧) ની]જ ઉપાસના કરે છે. તાત્પર્ય એ કે તેવી ઉપાસના કરનાર કાયા, વાચા અને મન વડે જે જે કર્મો આ તત્પદની દૃઢતાને માટે કરતા હોય, તે કર્મોને બદલે પોતે 'તત્' રૂપની જ ઉપાસના કરે છે; એટલે કે તે સર્વભાવે આત્મસ્વરૂપનો જ ઉપાસક છે, એમ જાણવું. કારણ કે શ્લોક ૧૧ માં જણાવ્યા પ્રમાણેના આસુરી ઉપાસકોનાં સર્વ કર્મો, આશા વગેરે વ્યર્થ હોય છે, એમ શ્લોક ૧૨ માં કહ્યું છે. તેથી ઊલટું શ્લોક ૧૩ પ્રમાણે દૈવી સંપત્તિમાં મહાત્માનાં સર્વ કર્મો સ્થળ-કાળ સહિત જ્ઞાનરૂપ હોવાથી, તેનાં કોઈ કર્મો વ્યર્થ હોતાં નથી એવો શ્રીભગવાનનો કહેવાનો આશય છે. આ શ્લોકમાં એકત્વથી આત્માની ઉપાસના કરનારની શ્રેષ્ઠતા જણાવી, આગળના ૧૫ મા શ્લોકમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પૃથક્ભાવથી યજન કરનારાઓનું વર્ણન કરે છે.

સર્વત્ર મારી જ ઉપાસના થાય છે

(અધ્યાય ૯, શ્લોક ૧૫) શ્લોક ૧૪ માં બતાવી ગયા તે સિવાયના બીજાઓ તો વળી વિશ્વમાં અનેક પ્રકારના મુખેથી જે 'હું, હું' એમ કહેવામાં આવે છે, તે સર્વે જુદા જુદા જ છે, એવું સમજીને ઉપાસે છે અગર; પરંતુ વસ્તુતઃ જ્ઞાનયજ્ઞ વડે અર્થાત્ જ્ઞાનદૃષ્ટિથી વિચાર કરવામાં આવે, તે તેને પર્યાયે એકત્વ અથવા એક ભાર વડે સ્થિત એવા મારું એટલે તત્રૂપ 'હું' (વૃક્ષાંક ૧)નું જ યજન કરે છે. એટલે એકરૂપથી, જુદાપણાથી અથવા તો અનેક રૂપોથી જે જે કાંઈ કરવામાં આવે છે, તે તત્ત્વતઃ તત્રૂપ એવા 'હું'

(વૃક્ષાંક ૧)ની જ ઉપાસના થાય છે, એમ સમજવું. સુવર્ણનાં કડાં, કુંડલ ઇત્યાદિ આભૂષણોનાં નામો અથવા વિશેષ ભાવો જેમ સામાન્ય ભાવ એવા સુવર્ણરૂપ જ છે તેમ. સામાન્ય (અધિષ્ઠાન) ભાવ વગર વિશેષ ભાવનું અસ્તિત્વ હોતું જ નથી, તેમ તત્રૂપ 'હું' (વૃક્ષાંક ૧) એ (અધિષ્ઠાન) સામાન્યભાવ હોઇને તે વિના દરેક જણ પોતપોતાને 'હું' 'હું' એમ જે કહે છે, તેનું અસ્તિત્વ કદી પણ સંભવતું જ નથી. તાત્પર્ય એ છે કે, 'તત્રૂપ હું' (વૃક્ષાંક ૧) એજ લક્ષ્યાર્થબિંદુ છે; એમ ધ્યાનમાં રાખીને કેવળ તેની જ અભિન્ન ભાવે ઉપાસના કરવામાં આવે, તેને જ જ્ઞાનયજ્ઞ અર્થાત્ વિધિસરની ઉપાસના કહે છે. અને તું, મારું, આ ઇત્યાદિ ભાવો વડે જે ઉપાસના કરવામાં આવે છે, તેને ભિન્નરૂપ અને અજ્ઞાનયુક્ત અર્થાત્ અવિધિસરની ઉપાસના કહે છે. જેમ પ્રથમ દોરીમાં સર્પનો આભાસ થાય છે, પણ જેમને દોરીનું સાચું ભાન થાય તે તેને દોરીરૂપ સમજે છે; તેમ પરિપક્વ થતાં સુધીના કાળમાં થતી ઉપાસનાને જ્ઞાનોપાસના સમજો; તથા જેઓ તે દોરીને સર્પરૂપથી જ જુએ છે, તે અજ્ઞાનોપાસના સમજવી. હવે દોરી સર્પ નથી પણ દોરી છે, એમ કહેવાથી જ તે દોરી થઈ ગઈ એમ નથી, તેમ સર્પ છે એમ કહેવાથી તે સર્પરૂપ પણ બનતી નથી. દોરી કહો વા સર્પ કહો, છતાં તે તો દોરીની દોરી જ છે. તે પ્રમાણે આ તત્રૂપ આત્મા (હું) (વૃક્ષાંક ૧)ને આત્મા સમજીને જ્ઞાનયુક્ત ઉપાસના કરો; અથવા તો હું, તું, આ, મારું,તારું ઇત્યાદિ વિવર્તભાવો વડે અનેક રૂપે સમજીને અનાત્મા ભાવે ઉપાસના કરો; પરંતુ પર્યાયે તો તે આત્માની જ ઉપાસના થાય છે, એમ હવે સમજી શકાશે. કારણ કે અધ્યાય ૧૦, શ્લોક ૨૦ માં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને વિભૂતિયોગના આરંભમાં જ કહ્યું છે કે, 'હે ગુડાકેશ! આત્મા એટલે તત્રૂપ 'હું' (વૃક્ષાંક ૧) છે અને સર્વ ભૂતમાત્રના આશયરૂપે સ્થિત એવો જેને સાક્ષી આત્મા કહે છે, તે (વૃક્ષાંક ૨) પણ હું જ છું.

અર્થાત્ દરેક ભૂતમાત્રનો આશય એટલે મૂળસ્થાન સર્વનો સાક્ષીસ્વરૂપ એવો (વૃક્ષાંક ૨) સાક્ષી હું છું; તેમજ દરેક ભૂતમાત્રનો આદિ, મધ્ય અને અંત પણ હું (વૃક્ષાંક ૩) છું. તાત્પર્ય એ છે કે, સર્વ ત્રિપુટી કે જેમાં વૃક્ષાંક ૩ થી ૧૬ પર્યંતના સર્વ ભાવોનો સમાવેશ થાય છે, તે સર્વના સાક્ષીરૂપ 'હું' (વૃક્ષાંક ૨) સમજો. તેમજ વૃક્ષાંક ૪ થી ૧૬ સુધીના સર્વ મમાદિ ભાવોનો વિલય વૃક્ષાંક ૩ ના 'હું' રૂપમાં થાય છે; તે વિના વૃક્ષાંક ૪ થી ૧૬ પર્યંતના ભાવોનું અસ્તિત્વ જ હોતું નથી. આથી વટબીજન્યાય અનુસાર આદિ, મધ્ય અને અંત પણ હું જ છું એમ ભગવાને કહ્યું છે. તે 'હું' (૩) એ સામાન્ય રૂપ સમજો! તેમ તે 'હું' (વૃક્ષાંક ૩) નો સાક્ષી વા દૃષ્ટા પણ વૃક્ષાંક ૨ નો શુદ્ધ 'હું' જ છું તથા આ શુદ્ધ 'હું' રૂપ સાક્ષીભાવથી પર એવા તત્રૂપ 'હું' વૃક્ષાંક ૧ સમજો. આને જ આત્મા, ચૈતન્ય, બ્રહ્મ ઇત્યાદિ કહે છે. સારાંશ એ કે, સામાન્ય ભાવ એવા 'હું' ને જાણનાર સાક્ષી તથા તેનાથી પણ પર એવા લક્ષાર્થબિંદુને 'આત્મા' અથવા 'તત્' ઇત્યાદિ નામોની સંજ્ઞાથી સમજાવેલું છે.

આ પ્રમાણે તત્રૂપ એવો 'હું' વૃક્ષાંક ૧ ના સાચા સ્વરૂપનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાના ઉદ્દેશથી આ વૃક્ષાંક ૧ તત્રૂપ 'હું' ની વ્યાપકતાની કલ્પના આવે એટલા માટે આ અધ્યાયમાં વિભૂતિઓનું વર્ણન કરેલું છે. તે જોવાથી શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનો ઉદ્દેશ પણ [illegible] દર્શાવવાનો જ છે, એમ સ્પષ્ટ રીતે [illegible] થાય એ સારુ અત્રે તેનો સંક્ષિપ્ત [illegible]

કેટલાક સંપ્રદાયના પ્રવર્તકો ગીતાના શ્લોકોના આધાર લઈને, તેનો પોતપોતાના મતપ્રદર્શન [illegible] અર્થ કરે છે; પરંતુ જેઓ સ્વાનુભવથી વિમુખ હોય છે તેઓ તેનો ખરો અર્થ નક્કી કરી શકતા નથી. [illegible] શુદ્ધ અંતઃકરણથી વિચાર કરીએ, તો તેઓને વિતંડાવાદનું કાંઈ પણ પ્રયોજન રહેશે નહિ.

દરેક કર્મો તત્ એવા 'હું' રૂપ જ (૧) છે. તેની સ્પષ્ટતાને માટે અધ્યાય ૯, શ્લોક ૧૬ માં યજ્ઞનું દષ્ટાંત આપ્યું છે તે જોવું; તેનો ઉદ્દેશ એ છે કે, જે જે કાયિક, વાચિક અને માનસિક કર્મો કરવામાં આવે છે, તે સર્વ યજ્ઞરૂપ કહેવાય છે એવી શાસ્ત્રની પરિભાષા છે.

ભક્તનું યોગક્ષેમ હું ચલાવું છું

(અધ્યાય ૯, શ્લોક ૨૨,) ઉપરના શ્લોક ૧૩, ૧૪, ૧૫ માં બતાવ્યા પ્રમાણેના તતરૂપ 'હું' વૃક્ષાંક ૧ નું જે અનન્ય (અન= નહિ+અન્ય=બીજો) અર્થાત્ બીજો કોઈ છે જ નહિ એવા ઐક્ય અથવા એકત્વની ભાવના રાખીને અથવા જુદાપણાનો ભાવ વીસરી જઈને, આ વૃક્ષાંક ૧ થી ૧૬ પર્યંતનું સર્વ 'હું' એવા એકરૂપ જ છે એમ સમજી, કેવળ એકરૂપનું જ અહોનિશ ચિંતન કરે છે તેવા તત્ સ્વરૂપ 'હું' (વૃક્ષાંક ૧) રૂપ થયેલા નિષ્કામ ભક્તોનો યોગક્ષેમ 'હું' જ (વૃક્ષાંક ૧) ચલાવું છું; એટલે કે એકનિષ્ઠા વડે જે કેવળ આ પ્રમાણે તતરૂપ 'હું' (વૃક્ષાંક ૧) ની જ ઉપાસના નિત્યપ્રતિ કરતાં હોય છે; તે પોતે 'હું' રૂપ થવાને લીધે તેમના (વૃક્ષાંક ૨ થી ૧૬) સુધીના મિથ્યા સ્ફુરણથી દશ્યમાન થતા વિવર્તરૂપ દરેક મમાદિ દ્વૈતભાવો, અર્થાત્ કર્મો તતરૂપ જ બની જાય છે. આ રીતે તેનો યોગ એટલે બેપણામાંથી એકપણારૂપ થવું તે યોગ× કહેવાય. અર્થાત્ તતરૂપ 'હું' (વૃક્ષાંક ૧) માં એકતા થવારૂપ યોગ તથા આ પ્રમાણે ઐક્યતાનું જ્ઞાન થયા બાદ તેમાં તન્મયતા અથવા સ્થિરતા થવી તે ક્ષેમ* તે બંને તતરૂપ એવા 'હું' (વૃક્ષાંક ૧) જ ચલાવું છું. અર્થાત્ આ તતરૂપ 'હું' જ વિવર્તરૂપે મિથ્યા (વૃક્ષાંક ૨ થી ૧૬) મમાદિ ભાવોનું વહન કરે છે, એમ કહેવાનો ઉદ્દેશ છે.

× આ ભૂમિકા સાક્ષાત્કાર થતાં સુધીની સાધકાવસ્થાની સમજવી.

* આ ભૂમિકા સાક્ષાત્કાર થયા બાદ સહજાવસ્થા (સહજસમાધિ) પ્રાપ્ત થતાં સુધીની સમજવી.

યોગક્ષેમ એટલે શું?

આ પ્રમાણે સર્વત્ર એક આત્મદેવતા કિંવા તત્રૂપ એવો (શ્લોકાંક ૧ નો) 'હું' જ હોઈ તેનાથી અન્ય કોઈ છે જ નહિ, એવી રીતે અથવા તો તેને બદલે જે જેનો ઉપાસ્ય દેવ હોય તે ઉપાસ્યની જ સર્વત્ર અનન્યભાવ વડે ભાવના કરે, એટલે વસ્તુતઃ અન્ય નહિ એવું આ સર્વ એકરૂપ જ છે, એવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ તેવા પ્રકારનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થઈ ઐક્યતા પ્રાપ્ત થાય તે દરમિયાનની સાધકાવસ્થામાં સાધકની રહેલી દ્વૈતવૃત્તિ પછી રહેતી નથી. પરંતુ આ સર્વ અદ્વૈત જ છે, એવા પ્રકારની અદ્વૈત સાધના ચાલુ રાખે છે અને તેવા દૃઢ અભ્યાસથી નિઃસંશય બનીને અંતે અદ્વૈત એવા પરમપદની અનુભવયુક્ત પ્રાપ્તિ કરી લે છે. પછી તે સાધક મટીને સિદ્ધ થયો એમ જાણવું. આ પ્રમાણે સાક્ષાત્કાર સિદ્ધ થતાં સુધીનો જે અભ્યાસક્રમ તે યોગ અને અદ્વૈતભાવની પ્રાપ્તિ થઈ તેમાં એકરૂપે તદાકાર બની જવું તે ક્ષેમ.+ સાધક જ્યાં સુધી સિદ્ધ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી લે ત્યાં સુધી તે નિરંતર અનન્ય ભાવે કેવળ તત્રૂપ 'હું' (શ્લોકાંક ૧) એવા એક અદ્વિતીય આત્માની જ ઉપાસના કરતો હોવાથી, તેનો કાયિક, વાચિક અને માનસિક એ સર્વ વ્યવહાર પણ તત્ એવા આત્મ (હું) રૂપ બની જાય છે અને અંતે તે પરમ અદ્વૈતપદમાં સ્થિર થાય છે. આ મુજબનું તેના યોગ અને ક્ષેમનું વહન 'હું' (શ્લોકાંક ૧) જ કરું છું એમ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને કહ્યું છે.

વહન કરવું એટલે વહેવું, ભાર વહેવો, એવો વ્યવહારમાં પ્રચલિત અર્થ છે. ભરેલા ગાડાની નીચે ચાલનાર કૂતરો મિથ્યા

+ પ્રાપ્તવ્ય ધ્યેયની પ્રાપ્તિ થતાં સુધી પ્રયત્ન કર્યા જ [illegible] કરવામાં આવે છે, તેને યોગ તથા ધ્યેય પ્રાપ્ત કરી લીધા પછી તેનું રક્ષણ કરવા [illegible] કહેવું [illegible]

અભિમાનથી આ ગાડામાંનો સર્વ બોજો હું જ વહન કરું છું એમ મનમાં સમજી લઇને ગાડાની નીચે નીચે ચાલ્યા કરે છે; પરંતુ જ્યારે તે થાકી જઈ એક જગાએ સ્થિર થઇને બેસે છે, ત્યારે જ તે સમજી શકે છે કે, હું તો મિથ્યા અભિમાનમાં પડીને થાકી ગયો; પરંતુ ભાર વહેનાર તો કોઈ જુદો જ છે. તેમ સંસારરૂપ સંકટના મોહમાં સપડાઇને હું, તું, મારું, તારું ઇત્યાદિ કરીને મિથ્યા ભાર વહન કરનારો વૃક્ષાંક ૩ નો 'હું' (અહંભાવ) જ્યારે હું તું, મારું, તારું વગેરે તમામ દ્વૈતભાવોનો ત્યાગ કરીને, પોતે પોતાને 'હું' (વૃક્ષાંક ૩) આ મિથ્યા ભાર વહેનાર એવો નથી; પરંતુ 'હું' વૃક્ષાંક ૧ તત્રૂપ એવો આત્મા જ છું. એ પ્રમાણે તે પદમાં સ્થિત થતાં સુધી જુદાપણાની ભાવનાનો ત્યાગ કરી દઇને તેનું અનન્યભાવથી ચિંતન કરે છે; તો તેવા સાધકનો આ મિથ્યા અહંભાવ વડે માનેલો મિથ્યા ભાર અર્થાત્ સાધકને સિદ્ધ અવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં સુધી જે દ્વૈત ભાવની પ્રતિતી થાય તે સર્વનું વહન 'હું' (તત્ ૧) જ કરું છું; એમ કહેવાનો શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનો આશય છે એમ સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવશે. આથી જ વ્યવહારમાં પણ સંસારરૂપી શકટ ચલાવવાને માટે એ જ 'યોગક્ષેમ' શબ્દની પ્રથા પ્રચલિત છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને આ શ્લોકમાં હું ભક્તોનો યોગક્ષેમ ચલાવું છું, એમ જે કહ્યું છે, તેનો અર્થ કેટલાકો તરફથી સામાન્ય લોકવ્યવહારમાં એવા પ્રકારે પ્રચલિત હોવાનું જણાય છે કે, ભગવાન ભક્તોનો ખાવાપીવાનો તથા તેનો સંસારપ્રપંચ ચલાવવાનો બોજો જ ફક્ત ઉપાડી લે છે. વિચાર કરતાં જણાશે કે, આ અર્થ તો ઘણો જ સંકુચિત અને ક્ષુદ્ર છે. આમાં એવો સંશય ઉત્પન્ન થવા સંભવ છે કે, શું ભગવાન પણ એવા સ્વાર્થી હશે કે ભક્તોનો જ ખાવાપીવારૂપ યોગક્ષેમ તે ચલાવે છે ? અને વ્યવહારમાં જેઓ ભક્ત ગણાતા નથી, તે સર્વનો તે પ્રકારનો યોગક્ષેમ તો ચાલુ જ હોય છે; તો શું તે કોઈ બીજો ચલાવે છે ? વળી વ્યવહારમાં

જોઇશું તો જેને ભક્ત કહે છે, તેની ઐહિક સ્થિતિ મોટેભાગે ઘણી જ નબળી હોવાનું જણાઈ આવે છે. જેમકે નરસિંહ મહેતા, તુકારામ, કબીર, સુદામાજી વગેરે જેઓ સાચા ભક્ત હતા તેઓ વ્યવહારદૃષ્ટિએ કરોડપતિઓ કદી બન્યા છે? તેઓ તેવી કદી ઇચ્છા પણ રાખે છે? ઊલટું તેઓને કોઈ કોઈ સમયે તો એક ટંક ખાવાના પણ સાંસા (ફાંફાં) હતા. આ ઉપરથી જાણી શકાશે કે, આ યોગક્ષેમનો વ્યવહારદૃષ્ટિએ જે સંકુચિત અર્થ કરવામાં આવે છે, તે વ્યવહારદૃષ્ટિથી પણ અનુભવમાં આવી શકતો નથી; પરંતુ તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ જોઇશું તો જણાશે કે, ભક્તના એકલા ખાવા-પીવાનો જ બોજો તો શું પણ અનંત બ્રહ્માંડ ઉત્પન્ન થવા તથા નાશ કરવા ઇત્યાદિ (તેના વૃક્ષાંક ૨ થી ૧૬) સુધીના તેના સર્વ ભારનું વહન (વૃક્ષાંક ૧ તતરૂપે) ભગવાન જ કરે છે. વિસ્તારના ભયને લીધે અહીં તેનું વધુ વિવેચન કર્યું નથી.

મારી અવિધિસરની ઉપાસના

(અધ્યાય ૯, શ્લોક ૨૩) ઉપરના અધ્યાય ૯, શ્લોક ૧૫ માં જણાવ્યા પ્રમાણે આત્મદેવ એ જ ખરો દેવ છે એની (અર્થાત્ વૃક્ષાંક ૧ તત્ એવા લક્ષ્યાર્થરૂપ એક આત્મસ્વરૂપની) ઉપાસના કરવામા આવે, તે વિધિસરની ઉપાસના કહેવાય. વધુ વિગત આગળ 'આત્મપદવિશ્રાન્તિનો અભ્યાસક્રમ' એ મથાળા નીચે આપવામાં આવી છે. પરંતુ જેઓ આ સિવાય આ, હું, મારું એવા દ્વૈતભાવ વડે મને (અર્થાત્ વૃક્ષાંક ૧ ને) બીજો સમજીને એટલે મૂર્તિ આદિ દૃશ્યરૂપે માને છે; પરંતુ તેને પૂર્ણ શ્રદ્ધાયુક્ત અંતઃકરણપૂર્વક ઉપાસે છે, તો તે પણ, હે કુંતીપુત્ર! પર્યાયે તો મારું (એટલે તતરૂપ 'હું' વૃક્ષાંક ૧ નું)જ પૂજન કરે છે. પરંતુ તેમનું એ પૂજન અજ્ઞાનયુક્ત હોવાથી તે અવિધિસરનું કહેવાય છે. (અવિધિસરની ઉપાસના સંબંધી ૭. શ્લોક ૧૫ માં વિવેચન આપ્યું છે તે જુઓ)

મને કોઈ દ્વેષ્ય કિંવા પ્રિય નથી

(અધ્યાય ૯, શ્લોક ૨૯) તતરૂપ એવો 'હું' વૃક્ષાંક ૧ સર્વ ભૂતમાત્રમાં સમાન એટલે એક (સરખો) જ છે. તેમાં કોઇને માટે દ્વેષ કે પ્રીતિ–આમ બન્ને ભાવો કદી પણ હોતા નથી; છતાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે આ 'તતરૂપ' 'હું' વૃક્ષાંક ૧ ને જે ભક્તિથી ભજે છે, તે મારા વૃક્ષાંક ૧ ના વિષે છે તથા તેના વૃક્ષાંક ૩ ના વિષે 'હું' વૃક્ષાંક ૧ છે, એમ સમજો.

એક સદ્‌ગૃહસ્થ સંસારથી કંટાળીને પોતાની સ્ત્રી તથા એક વર્ષના પુત્રને મૂકીને નાસી ગયા. ઘણાં વર્ષો સુધી ભિક્ષાવૃત્તિ કરતા રહી વિચરતા રહ્યા. એ રીતે ફરતાં ફરતાં તે કોઇ મોટા શહેરમાં આવી ચઢ્યા. ત્યાં તેમને દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા થઈ અને ઈશ્વર-કૃપાથી તે સારા શ્રીમંત બન્યા. આમ ૧૫–૧૭ વર્ષનો કાળ વહી ગયો, તે પછી તેમને પોતાના પુત્ર તથા સ્ત્રીને મળવાની ઉત્કંઠા થઈ આવી; એટલે તેઓ પોતાના દેશ તરફ જવા માટે નીકળ્યા. આ તરફ તેમના સંસાર છોડી ગયા પછી તેમની સ્ત્રી–પુત્ર નિરાધાર થયાં અને ગામમાં ભિક્ષાવૃત્તિ કરીને પેટ ભરવા લાગ્યાં. છોકરો ધીમેધીમે મોટો થયો અને ૧૦–૧૨ વર્ષની ઉંમરે નોકરી કરવા લાગ્યો અને તે જે ગૃહસ્થને ત્યાં નોકરીએ રહ્યો હતો, તે ગૃહસ્થ વેપારના અંગે આ શહેરમાં જ રહેતા હતા, એટલે ત્યાં તે છોકરાને લાવ્યા હતા. કેટલાંએક વર્ષો પછી શેઠની સ્થિતિ તંગ બનવાથી નોકરોને રજા આપી પછી છોકરો નોકરીની શોધ કરવા લાગ્યો અને કોઈકની ભલામણથી છેવટે આ શ્રીમંત ગૃહસ્થ કે જે તેના પિતા હતા, તેમને ત્યાં નોકરીમાં રહ્યો. પછી શેઠ જ્યારે પોતાના દેશ તરફ જવા નીકળ્યા ત્યારે પોતાની સાથે આ નવા નોકરને પણ લીધો હતો. ગામમાં પહોંચ્યા પછી તપાસ કરતાં સ્ત્રી–પુત્રના બૂરા હાલ થયેલા જાણી, તેમને ઘણું દુઃખ થયું. તેમણે પોતાની

સ્ત્રીની શોધ કરાવી અને તેને પોતાની પાસે બોલાવી મંગાવી. તેને જોતાં જ શેઠની સાથે આવેલો છોકરો 'ઓ મારી મા!' એમ કહીને તેને વહાલથી ભેટી પડ્યો. શેઠ વસ્તુસ્થિતિ તરત સમજી ગયા. તેમણે પોતાના પુત્રને ઓળખ્યો અને પુત્રે પિતાને ઓળખ્યા.

આ પ્રમાણે તત્રૂપ 'હું' એવા આત્માનું જ્ઞાન થવાથી તે વૃક્ષાંક ૩ નો 'હું' આત્માને તથા તત્રૂપ આત્મા (વૃક્ષાંક ૧) તે (વૃક્ષાંક ૩)ને ઓળખે છે. પરંતુ જ્ઞાનના અભાવથી આત્મા સર્વત્ર વ્યાપક હોવા છતાં પણ તેને આત્મરૂપે નહિ ઓળખતાં 'હું,' 'તું' ઇત્યાદિ મર્યાદિત એવા દૃશ્ય (જગત) રૂપે જુએ છે. ઉદ્દેશ એ છે કે, કોઈ પણ વસ્તુનું અસ્તિત્વ હોવા છતાં તે જો જાણવામાં આવે નહિ તો તે નિરર્થક જ છે; તેમ આત્મા તે ચરાચરમાં વ્યાપક હોવા છતાં તેનું જ્ઞાન નહિ હોવાથી આ મિથ્યા સંસારમાં જન્મ-દુઃખની નિવૃત્તિ થતી નથી. આથી જ 'જે ભક્ત મને ભજે છે એટલે આત્માને જાણે છે, તેમાં 'હું' તથા 'હું' માં તે છે.' એમ ભગવાને સાપેક્ષ ભાવે કહ્યું છે. એટલે આ સર્વ દૃશ્ય આત્મરૂપ હોવા છતાં, તેને આત્મરૂપે નહિ ઓળખતાં જગતરૂપ સમજે છે; પરંતુ આત્મા તો (તત્રૂપ 'હું' લક્ષ્યાર્થદર્શક) સર્વમાં સમભાવે રહેલો છે અને તેનો કોઈ પ્રિય અથવા દ્વેષ્ય નથી; છતાં જેઓ (વૃક્ષાંક ૩) મને અર્થાત્ તત્રૂપ 'હું' (વૃક્ષાંક ૧) ને ભક્તિથી ભજે છે, તેઓ તે 'હું' તત્ (૧) માં હોય છે અને 'હું' તત્ (૧) તેઓમાં છે.

વિભક્ત નહિ રહેતાં ભક્ત થા

(અધ્યાય ૯, શ્લોક ૩૪) ઉપર જણાવી ગયા તે સર્વનો સારાંશ આ શ્લોકમાં સ્પષ્ટ કરેલો છે. મારામાં (એટલે તત્રૂપ 'હું' વૃક્ષાંક ૧ માં) મનને સ્થિર રાખ, મારો (તત્રૂપ 'હું' વૃક્ષાંક ૧ નો) જ ભક્ત થા. અર્થાત્ જે (તત્રૂપ) 'હું' (૧)ની

વિભક્ત નથી, તે જ ભક્ત એ વ્યવહારના પ્રચલિત ન્યાયાનુસાર 'હું' (તત્) રૂપ જ થા. મારું (તતનું) જ યજન, પૂજન કર, તથા મને (તતરૂપ 'હું') ને જ નમસ્કાર કર. આ પ્રમાણે મારા પરાયણ (અર્થાત્ તત્ એવા 'હું' રૂપ) થવાથી તું (ત્વં-વૃક્ષાંક ૩) તો ('હું') અંતે મને [એટલે તતરૂપ 'હું' (આત્મા) ને જ] પ્રાપ્ત થઈશ. આ પ્રમાણે સાક્ષીભાવ વૃક્ષાંક ૨, માં સ્થિત રહી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને અર્જુનરૂપી ત્વં (અર્થાત્ વૃક્ષાંક ૩ ના 'હું') ને આત્મસ્વરૂપ (અર્થાત્ વૃક્ષાંક ૧ તતરૂપ) થવાને માટે ગીતામાં સ્થળે સ્થળે તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપેલો છે. ભક્તાદિને માટે ઘણાઓ તરફથી ગીતાના આધારો ટાંકી તેના વ્યવહાર્યને અનુકૂળ એવા અને પોતાની ઇચ્છાનુસાર અર્થ કરીને કંઈ કંઈ પ્રચાર ચાલેલો સર્વત્ર જોવામાં આવે છે. પરંતુ સાંપ્રદાયિક ઝગડાઓ છોડી ગીતાનો મૂળ તત્ત્વાર્થ જાણવાની ઉત્કંઠાવાળા જિજ્ઞાસુઓને આ વિવેચન માર્ગદર્શક થશે. સર્વ બ્રહ્મસ્વરૂપ જ છે, તે સિવાય અન્ય કાંઈ છે જ નહિ. આ દ્વૈતની ભાવના તજી દઈને અદ્વૈત એવા બ્રહ્મપદમાં સ્થિત થવા માટે વેદ, વેદાંગ, શ્રુતિસ્મૃતિ, શાસ્ત્રો, પુરાણો ઇત્યાદિ પોકાર કરી કરીને જે કહી રહ્યાં છે. પણ તે જ સિદ્ધાંતનું શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતામાં સ્પષ્ટ રીતે પ્રતિપાદન કરેલું છે, તે આ પરથી સમજી શકાશે. એટલું જ નહિ, પરંતુ વિતંડાવાદોને સ્થાન રહેશે નહિ. હવે ઉપર જે વૃક્ષ આપવામાં આવેલું છે, તેની સમજૂતીનો વિચાર કરીશું.

વૃક્ષની સમજૂતી

આપણે ઉપર જે 'હું (अहम्)ની વાત કરી, તે નકશામા અંક ૩ થી બતાવેલો છે. તે अहम् આ 'હું' અંક ૪ થી ૧૬ માં બતાવેલા દરેકમાં હોય છે. જો તે 'હું' ન હોય, તો ૪ થી ૧૬ સુધીના કોઈનું પણ અસ્તિત્વ જ ન હોય. આ મિશ્રણનો ક્રમ આ પ્રમાણે સમજવો:–૪ માં ૩ નું મિશ્રણ છે; ૫ માં ૩–૪ નું

મિશ્રણ; ૬ માં ૩ થી ૫ નું મિશ્રણ; ૭ માં ૩ થી ૬ નું મિશ્રણ; ૮ માં ૩ થી ૭ નું; ૯ માં ૩ થી ૮ નું; ૧૦ માં ૩ થી ૯ નું; ૧૧ માં ૩ થી ૧૦ નું ઇત્યાદિ. એ રીતે મિશ્રણ હોય છે. હવે ૧ તો સ્વતઃસિદ્ધ જ છે. તે અનિર્વચનીય હોવાથી અત્રે મિશ્રણમાં ગણેલો નથી અને ૨ તથા ૩ એકબીજા સાથે છાયાની જેમ પરસ્પર સંકળાયલા છે. આ મિશ્રણ સમજાવવાનો ઉદ્દેશ તો ફક્ત એટલો જ છે કે, પરમાત્માની અંદર વિવર્તભાવના ક્રમે પ્રથમ 'હું' શૂન્ય, મમ, ઇત્યાદિ ભાવો ઉત્પન્ન થઇને પછી અહંકાર ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યાર પછી ચિત્ત, બુદ્ધિ અને મન, એ ક્રમથી વિવર્તભાવે ઉત્પન્ન થયેલાં ભાસે છે. એટલે આરંભમાં બુદ્ધિ વગેરે ઉત્પન્ન થયા પછી સર્વના અંતે મન ઉત્પન્ન થાય છે. આથી મહત્‌ના જે જે વિવર્તરૂપ સંકલ્પો ઉત્પન્ન થાય, તેમાંથી સત્યસંકલ્પરૂપ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ, મહામાયાઓની જ ઉત્પત્તિ થાય; અને આથી જ એટલે કે બ્રહ્મદેવની ઉત્પત્તિ મહત્‌ના મનમાંથી થતી હોવાથી અને તે મન શુદ્ધ અહંકાર, ચિત્ત, બુદ્ધિ, ઇત્યાદિ પછી સર્વને અંતે ઉત્પન્ન થતું હોવાથી, સત્ય સંકલ્પરૂપ જ હોય છે. આથી ફક્ત તેના એટલે બ્રહ્મદેવના સંકલ્પથી જ સમસ્ત સમષ્ટિ-વ્યષ્ટિભાવરૂપ ચૌદ લોકવાળું વિશાળ બ્રહ્માંડ ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે આ ચૌદ લોકના વિસ્તારવાળું બ્રહ્માંડ ઉત્પન્ન કરવાને માટે કલ્પના એટલે સંકલ્પ વિના બીજા કોઈ પણ સાધનની તેને જરૂર હોતી નથી. પ્રત્યેક મનુષ્ય જીવ પોતપોતાના મનમાં સંકલ્પરૂપ તરંગમાંથી જેમ માનસ (કલ્પિત) સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરે છે, તેવી જ રીતે આ સમગ્ર [illegible] બ્રહ્મદેવની સંકલ્પસૃષ્ટિ છે. તે બ્રહ્મદેવના સંકલ્પ (અર્થાત્ [illegible] મહત્‌ના મન (ક્રમાંક ૯) માંથી સમષ્ટિ અને વ્યષ્ટિ [illegible] ઉત્પત્તિ થયેલી હોવાથી, બ્રહ્માના સંકલ્પની અંતર્ગત [illegible] બ્રહ્માંડોમાં પ્રથમ (૧) મન, (૨) બુદ્ધિ, (૩) ચિત્ત અને (૪) અહંકાર એ પ્રમાણે ક્રમ હોય છે. આ રીતે સમષ્ટિ

અને વ્યષ્ટિજીવોને પ્રથમ મન દ્વારા સંકલ્પ કરવો પડે છે. ત્યારબાદ અનેક સંકલ્પોમાંથી એકાદ બુદ્ધિ વડે સ્થિર થઈને, પછી ચિત્તરૂપ અને છેવટે અહંકારરૂપ બની પ્રત્યક્ષ કાર્ય કરવાની તેને પ્રેરણા થાય છે. આ પ્રમાણેનો ઊલટો ક્રમ હોવાથી વ્યષ્ટિજીવોનાં દરેક સંકલ્પ સિદ્ધ થતા નથી. તેના કારણમાં ઉપરના વિવેચનથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, મહત્‌માં પ્રથમ અહંકાર, ચિત્ત, બુદ્ધિ અને મન એવો વિવર્ત-ક્રમ હોઈને મન સર્વને અંતે ઉત્પન્ન થયેલું છે તથા નિશ્ચય વગેરે પ્રથમથી જ થઈ ચૂકેલો હોય છે. આથી તેના (મહત્‌ના) દરેક સંકલ્પો સત્ય જ હોય છે. પરંતુ વ્યષ્ટિજીવો તો મહત્‌ના મનની અંતર્ગત એવા બ્રહ્મદેવના સંકલ્પરૂપ હોવાથી, તેમને માટે કોઈ પણ કાર્ય કરવા માટે પ્રથમ મનથી સંકલ્પ, પછી બુદ્ધિથી નિશ્ચય, બાદ ચિત્ત દ્વારા સ્થૂલ કાર્ય કરવાની પ્રેરણા તથા અહંકાર દ્વારા કાર્યનું પ્રત્યક્ષ સંચાલન, પછી સ્થૂલ ક્રિયા-એ પ્રમાણે થાય છે. આ પ્રમાણે ઊલટાસૂલટી ભેદ વિવર્તક્રમે ભાસે છે. બ્રહ્માંડના આ વિવર્તક્રમમાં પણ બ્રહ્મદેવે પ્રથમ સત્યસંકલ્પનું સામર્થ્ય ધરાવનાર પ્રજાપતિ, મહર્ષિ મનુ અને ઇન્દ્રાદિ દેવતાઓ ઉત્પન્ન કરેલા છે અને તે પછી અસત્ય સંકલ્પવાળી સ્થૂલ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિવર્તક્રમે કરેલી છે. આથી વ્યષ્ટિજીવોને માટે સત્યસંકલ્પની સિદ્ધતા કરવી પડે છે; જ્યારે સત્યસંકલ્પરૂપ દેવાદિકોને તે સ્વાભાવિક જ હોય છે; તેથી તેઓ ચૈતન્યનો આ સર્વ ખેલ સારી રીતે સમજે છે; પરંતુ વ્યષ્ટિજીવોને તે સમજવા માટે ઘણા પ્રયત્નો કરવા પડે છે.

શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે, **एकोऽहं बहु स्याम्।** એટલે 'હું એક-માંથી બહુ થવા ઇચ્છું છું.' તેનું કારણ પણ આ જ છે. વૃક્ષમાં બતાવ્યા પ્રમાણે ક્રમાંક (૨) નો શુદ્ધ अहं (હું) એક જ હોવા છતાં બહુરૂપે ભાસે છે. 'હું' એક કેવી રીતે છે, તે તો ઉપરના વિવેચન ઉપરથી બરાબર સમજી શકાશે. હવે આપણે એથી પણ આગળનો વિચાર કરવાનો છે.

મનુષ્યેતરમાં 'હું' નો સર્વાત્મભાવ સિદ્ધ થઈ શકે છે?

મહાત્માએ પૂછ્યું:–મનુષ્યમાત્ર તો પોતપોતાને 'હું' કહી સંબોધે છે, તે તો ખરું; પરંતુ મનુષ્ય સિવાયનાં અન્ય પ્રાણીઓ અથવા સ્થાવરજંગમાત્મકને પણ 'હું' કેવી રીતે કહેવું! અને જો તેમ ના થાય તો 'હું' નો સર્વાત્મભાવ કેવી રીતે સિદ્ધ થાય!

ઉત્તર:–આ સર્વ ચૌદ લોકમાંના સ્થાવર, જંગમ, અંડજ, જરાયુજ, સ્વેદજ અને ઉદ્‌ભિજ્જાદિ પ્રાણીઓ, સપ્તર્ષિ, મનુ, ઇન્દ્રાદિ દિક્પાલો, ધ્રુવ, દેવતાગણો, ગંધર્વો, સિદ્ધો ઇત્યાદિ સર્વેના કર્તા જે બ્રહ્મદેવ તે સહિત શિવ, જીવ ઇત્યાદિ આગળ આપેલા વૃક્ષમાં બતાવ્યા પ્રમાણે અંક ૪ થી ૧૬ સુધીના તેમજ ક્રમાંક ૧૬ ના પેટામાં આવેલા સર્વ વ્યષ્ટિસમષ્ટિભાવો કે જેમાં આ સર્વ સ્થાવરજંગમાદિનો સમાવેશ થાય છે, તે સર્વનું મૂળ ક્રમાંક (૩) માં જણાવેલ 'હું' છે. વ્યવહારમાં પણ નિયમ છે કે, જેવું બી તેવું વૃક્ષ. જેમ આંબાનાં બીજમાંથી આંબાનું ઝાડ અને વડના બીજમાંથી વડનું ઝાડ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ જેનું મૂળ બીજ 'હું' (**अहम्**) છે, તેમાંથી વિવર્તરૂપે ઉત્પન્ન થયેલું ભાસનું આ મૂળ, શાખા પલ્લવાદિવાળું ઝાડ 'હું' રૂપ જ હોય તેમાં આશ્ચર્ય શું છે!

જગતમાં સ્થળ તથા કાળભેદથી અનેક પ્રકારની ભિન્ન ભિન્ન ભાષાઓ તથા ભિન્ન ભિન્ન આચારવિચારાદિનું પાલન થતું સર્વ સ્થળે જોવામાં આવે છે. એટલે મનુષ્યજીવોના વ્યવહારમાં પણ સર્વત્ર એકરૂપતા નથી. આમ છતાં સર્વનો મૂળ ઉદ્દેશ તો એક જ હોય છે. જેમકે [illegible]માં કોઈ પોતાને માટે **अहम्** કહેશે, તો ગુજરાતીમાં 'હું', મરા- [illegible] [illegible]માં 'મૈં' ઇત્યાદિ નામથી સંબોધશે; પરંતુ તે સર્વનો ઉદ્દેશ [illegible] એક જ છે. પરંતુ ભિન્નભિન્ન ભાષાના મનુષ્યો એક- [illegible] સમજી શકતા નથી, એટલે વ્યવહારમાં પણ [illegible] મનુષ્યેતરમાં કોઈ ભાગ જ નથી

એવું અનુમાન કરવું યોગ્ય ગણાશે ખરું ? મનુષ્યેતર પ્રાણીઓ પણ આપસઆપસમાં પોતપોતાનો વ્યવહાર કરતાં હોવાનું જણાય છે અને જે પ્રમાણે મનુષ્યો આહાર, નિદ્રા, ભય, મૈથુન ઇત્યાદિ વ્યવહાર કરતાં નજરે પડે છે, તેવા વ્યવહાર તો પશુપક્ષ્યાદિ દરેક જીવજંતુમાં પણ નજરે પડે છે. એટલું જ નહિ પણ સ્થાવર ગણાતાં વૃક્ષોમાં પણ સમયસર પલ્લવાદિ ફૂટવા, નિદ્રા લેવી, ઇત્યાદિ ગુણધર્મો જણાય છે. વધવું, ઘટવું, ક્ષય પામવું ઇત્યાદિ ક્રિયાઓ મનુષ્યની જેમ મનુષ્યેતરોમાં પણ થતી હોવાનું જણાય છે. બીજું મનુષ્યો જેમ આસન લગાવી થોડા સમય માટે સ્થિર તથા નિશ્ચેષ્ટ રહેવાની ક્રિયા નિદ્રાદિ સમયે કરતાં જણાય છે, તેમ સ્થાવર ગણાતા પહાડો પણ ઘણા લાંબા કાળ સુધી સ્થિર બેસી રહેવાની (નિદ્રા જેવી) ક્રિયા કરી રહેલા દેખાય છે. તાત્પર્ય એ કે, ક્રિયા વગેરેની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીશું તો પણ મનુષ્યો અને સ્થાવર-જંગમ તથા અન્યમાં સમાનતા જ જણાઈ આવશે. ભેદ એટલો જ છે કે, મનુષ્ય આ સર્વ ક્રિયાઓ પોતપોતાનાં મન પ્રમાણે એકદમ એકસાથે અથવા જુદી જુદી પણ કરી શકે છે; ત્યારે મનુષ્યેતર પ્રાણીઓ તથા સ્થાવરજંગમાદિમાં કોઇમાં એક તો કોઇમાં અનેક ક્રિયાઓ થતી હોવાનું જણાય છે. વિચારશીલ પુરુષો સમજી શકશે કે, ક્રિયાઓમાં સર્વાંશે અથવા એકાંશે પણ સામ્ય હોય તો તે થવાને માટે ખાસ કાંઈ સંકેત હોવો જ જોઈએ; પરંતુ તેમના એ સંકેતથી આપણે મનુષ્યો અજ્ઞાત છીએ. જે પ્રમાણે મનુષ્યોની ભાષા અને વર્ણાદિની વ્યવહારરચના મનુષ્યેતરો માટે નિરર્થક છે, કારણ કે તેઓ તેથી અજ્ઞાત હોય છે; તે પ્રમાણે મનુષ્યેતરોની વ્યવહારરચનાથી મનુષ્યો અજ્ઞાત હોવાથી તેને નિરર્થક ગણે છે.

મનુષ્યોનો વ્યવહાર કેવળ એકતરફી અને સ્વાર્થી છે

મનુષ્યોએ પરસ્પર પોતાના વ્યવહાર માટે તેની રચનામાં

કેવળ પોતાના સ્વાર્થ તરફ જ ધ્યાન આપ્યું છે. આ મનુષ્યરચિત વ્યવહાર ખરેખર એકતરફી હોઇને કેવળ સ્વાર્થી છે. તેને એકતરફી શા માટે કહેવામાં આવે છે તેનો વિચાર કરીએ. મનુષ્યોએ પોતાને માટે 'મનુષ્ય' શબ્દની તથા અન્ય માટે પહાડ, ઝાડ, પશુ, પક્ષી ઇત્યાદિ નામોના આરોપની યોજના કરેલી છે. પરંતુ મનુષ્યોએ તેમને માટે સ્થાવરજંગમાદિ તથા પશુપક્ષ્યાદિક એ નામો વાપર્યાં છે એમ તે જાણતાં નથી; અથવા તેઓ એમ પણ સમજતા નથી કે આમને મનુષ્યો કહેવા અને અમે પશુ ઇત્યાદિ છીએ. વ્યવહારમાં પણ આરોપ તો ત્યારે જ સિદ્ધ થાય છે કે, જ્યારે ન્યાયાધીશ બન્ને પક્ષોનું કહેવું સાંભળીને તે પછી યોગ્ય ન્યાય આપે. પરંતુ મનુષ્યોએ તો કેવળ એકતરફી પોતાના વ્યવહારમાં આમને પશુ કહેવાં એમ ઠેરવીને વ્યવહાર શરૂ કર્યો. પશુ પોતે એમ નથી કહેતાં કે 'હા તમો મનુષ્ય છો, અને અમો પશુ છીએ.' કદાચ કોઈ મનુષ્ય પશુને બદલે બીજાં કોઈ નામ, રૂપ કે વર્ણાદિથી તેમને સંબોધે, તો તેથી તેઓ એમ પણ નથી કહેતાં કે 'અમો તો પશુ છીએ, તમો બીજું નામ શા માટે કહો છો?' એટલું જ નહિ પણ મનુષ્યેતરોને કલ્પના પણ નથી કે, મનુષ્ય નામથી ઓળખાતું કાંઈ જગતમાં છે અને તેમનામાં કોઈ ભાષા અથવા વ્યવહાર-રચના છે! મનુષ્યોને માટે મનુષ્યેતર વૃક્ષાદિકો એવા વિચારો નહિ કરતા હોય કે, 'આ પાંદડાં અને ફળફૂલ વગરનાં ઠુંઠાં ઝાડો એક જગા ઉપર અમારી જેમ સ્થિર કેમ નથી ઊભાં રહેતાં! અગર એમનાં મૂળિયાં જમીનમાં કેમ નથી દાટતાં!'

મનુષ્યવ્યવહારમાં પણ એવો નિયમ છે કે, કોઈ કુટુંબમાં પણ મનુષ્યો હોય અને તેમાં કોઈ મસ્ત, કોઈ રંક, તો કોઈ તમોગુણ પણ હોય છે, તો પણ સર્વની સાથે હળીમળીને કામ કરવું પડે છે. બધાની સંમતિ અનુસાર જે વ્યવહાર કરવામાં આવે, તે જ તેમનો પરસ્પરનો શાંતિથી સરળ રીતે ચાલી શકે.

આ નિયમ સમષ્ટિજીવોના વ્યવહારમાં વિસારે મૂકવામાં આવ્યો છે. સમષ્ટિમાં ચોર્યાશી લાખ યોનિ અથવા આકારરૂપે જીવ બ્રહ્માંડમાં વ્યાપ્ત છે. તેનો વ્યવહાર ચાલવાને માટે તેમાંથી ત્યાશીલાખ, નવ્વાણું હજાર નવસો નવાણું (૮૩,૯૯,૯૯૯) યોનિ અર્થાત્ આકારોની સંમતિ લીધા સિવાય, કેવળ એક મનુષ્યયોનિએ જે નિયમો કે વ્યવહાર ઠરાવ્યો, તેને સત્ય કેવી રીતે કહી શકાય ?

મનુષ્યો આ વ્યવહારનિયમો ઘડતી વખતે પશુ, પક્ષી આદિની કદી સંમતિ લેતા હોય એમ જણાતું નથી. ખરેખર જ જો તેમની આવી વ્યાપક ભાવના હોત તો તેઓ મનુષ્યેતર સર્વ યોનિના વ્યવહાર સમજીને તે ઉપરથી વ્યવહારની રચના કરત અને જો તેમ થયું હોત તો આજે ધારાસભા અને કાઉન્સિલો (રાજસભા) માં વનના અગ્રણી સિંહ, વૃક્ષોના અગ્રણી અશ્વત્થ, પક્ષીઓના અગ્રણી ગરુડ, નાગાદિના અગ્રણી અનંતનાગ વગેરે ચૂંટાઇને આવ્યા હોત. આ રીતે વ્યાપક અથવા વિરાટભાવનો વિચાર દુરાગ્રહ છોડીને સૂક્ષ્મતાથી કરવામાં આવે તો મનુષ્યો અને તેમનો વ્યવહાર કેવળ હાંસીપાત્ર જ ગણાશે.

વિધાતા બ્રહ્મદેવે આ સર્વ વિરાટવ્યવહારની યોજના દરેકની યોગ્યતાનુસાર જ પૂર્વકર્મવશાત્ બરાબર કરેલી છે અને તે સર્વ નિયમો, વેદ, વેદાંગાદિ શાસ્ત્રો દ્વારા મનુષ્યોમાં સર્વ યોનિ કરતાં બુદ્ધિનો અંશ પૂર્ણ સ્વરૂપનો હોવાથી, તેમને માટે જ પ્રસૃત કરેલા છે.

आहार निद्राभयमैथुनं च सामान्य मेतत्पशुभिर्नराणाम् ।
बुद्धिर्हि तेषामधिको विशेषो बुद्धेर्विहीनाः पशुभिः समानाः ॥

અર્થાત્ આહાર, નિદ્રા, ભય અને મૈથુન એ ચાર બાબતો તો મનુષ્યેતર (પશુપક્ષ્યાદિ) તેમજ મનુષ્યોમાં એકસરખી જ છે. વિશેષતા એટલી જ છે કે, મનુષ્યોમાં મનુષ્યેતરો કરતાં બુદ્ધિતત્ત્વનો અંશ વિશેષ છે અને તેટલા માટે જ સત્યસ્વરૂપ જાણવાની તેમના ઉપર મોટી જવાબદારી રહેલી છે. છતાં જો મનુષ્યો આજીવિકા, નિદ્રા

કેવળ પોતાના સ્વાર્થ તરફ જ ધ્યાન આપ્યું છે. આ મનુષ્યકૃત વ્યવહાર ખરેખર એકતરફી હોઈને કેવળ સ્વાર્થી છે. તેને એકતરફી શા માટે કહેવામાં આવે છે તેનો વિચાર કરીએ. મનુષ્યોએ પોતા માટે 'મનુષ્ય' શબ્દની તથા અન્ય માટે પહાડ, ઝાડ, પશુ, પક્ષી ઇત્યાદિ નામોના આરોપની યોજના કરેલી છે. પરંતુ મનુષ્યોએ તેમને માટે સ્થાવરજંગમાદિ તથા પશુપક્ષ્યાદિક એ નામો વાપર્યાં છે એમ તે જાણતાં નથી; અથવા તેઓ એમ પણ સમજતા નથી કે આમને મનુષ્યો કહેવા અને અમે પશુ ઇત્યાદિ છીએ. વ્યવહારમાં પણ આરોપ તો ત્યારે જ સિદ્ધ થાય છે કે, જ્યારે ન્યાયાધીશ બન્ને પક્ષોનું કહેવું સાંભળીને તે પછી યોગ્ય ન્યાય આપે. પરંતુ મનુષ્યોએ તો કેવળ એકતરફી પોતાના વ્યવહારમાં આમને પશુ કહેવાં એમ ઠેરવીને વ્યવહાર શરૂ કર્યો. પશુ પોતે એમ નથી કહેતાં કે 'હા તમો મનુષ્ય છો, અને અમો પશુ છીએ.' કદાચ કોઈ મનુષ્ય પશુને બદલે બીજું કોઈ નામ, રૂપ કે વર્ણોથી તેમને સંબોધે, તો તેથી તેઓ એમ પણ નથી કહેતાં કે 'અમો તો પશુ છીએ, તમો બીજું નામ શા માટે કહો છો?' એટલું જ નહિ પણ મનુષ્યેતરોને કલ્પના પણ નથી કે, મનુષ્ય નામથી ઓળખાતું કાંઈ જગતમાં છે અને તેમનામાં કોઈ આવા અથવા વ્યવહાર[illegible]ના છે! મનુષ્યોને માટે મનુષ્યેતર વૃક્ષાદિકો એવા વિચારો નહિ [illegible] હોય કે, 'આ પાંદડાં અને ફળફૂલ વગરના [illegible] ઝાડો એ [illegible] ઉપર અમારી જેમ સ્થિર કેમ નથી ઊભા [illegible]? અગર [illegible] જમીનમાં કેમ નથી દાટતા!'

[illegible] વ્યવહારમાં પણ એવો નિયમ છે કે, [illegible]માં [illegible] અને તેમાં કોઈ સત્ય, [illegible] તો પણ મર્યાદાની સાથે [illegible] કાર્ય [illegible] સમ્મતિ અનુસાર તે વ્યવહાર [illegible] [illegible] ચાર દૃષ્ટિથી સરજી દીને [illegible]

આ નિયમ સમષ્ટિજીવોના વ્યવહારમાં વિસ્તારે જણાઈ આવે છે. સમષ્ટિમાં ચોર્યાંશી લાખ યોનિ અથવા આકારરૂપે જીવ વહેંચાયેલ વ્યાપ્ત છે. તેનો વ્યવહાર ચાલવાને માટે તેમાંથી ચોર્યાંશી લાખ, નવાણું હજાર નવસો નવાણું (૮૩,૯૯,૯૯૯) યોનિ અર્થાત્ આકારોની સંમતિ લીધા સિવાય, કેવળ એક મનુષ્યયોનિએ જે નિયમો કે વ્યવહાર કરાવ્યો, તેને સત્ય કેવી રીતે કહી શકાય!

મનુષ્યો આ વ્યવહારનિયમો ઘડતી વખતે પણ, પશુ આદિની કદી સંમતિ લેતા હોય એમ જણાતું નથી. ખરેખર જ જો તેમની આવી વ્યાપક ભાવના હોત તો તેઓ મનુષ્યેતર સર્વ યોનિના વ્યવહાર સમજીને તે ઉપરથી વ્યવહારની રચના કરત અને જો તેમ થયું હોત તો આજે ધારાસભા અને કાઉન્સિલો (રાજસભા) માં વનના અગ્રણી સિંહ, વૃક્ષોના અગ્રણી અશ્વત્થ, પક્ષીઓના અગ્રણી ગરુડ, નાગાદિના અગ્રણી અનંતનાગ વગેરે ચૂંટાઈને આવ્યા હોત. આ રીતે વ્યાપક અથવા વિરાટભાવનો વિચાર દુરાગ્રહ છોડીને સૂક્ષ્મતાથી કરવામાં આવે તો મનુષ્યો અને તેમનો વ્યવહાર કેવળ હાંસીપાત્ર જ જણાશે.

વિધાતા બ્રહ્મદેવે આ સર્વ વિરાટવ્યવહારની યોજના દરેકની યોગ્યતાનુસાર જ પૂર્વકર્મવશાત્ બરાબર કરેલી છે અને તે સર્વ નિયમો, વેદ, વેદાંગાદિ શાસ્ત્રો દ્વારા મનુષ્યોમાં સર્વ યોનિ કરતાં બુદ્ધિનો અંશ પૂર્ણ સ્વરૂપનો હોવાથી, તેમને માટે જ પ્રસન્ન કરેલા છે.

आहार निद्राभयमैथुनं च सामान्य मेतत्पशुभिर्नराणाम्।
बुद्धिर्हि तेषामधिको विशेषो बुद्धेर्विहीनाः पशुभिः समानाः॥

અર્થાત્ આહાર, નિદ્રા, ભય અને મૈથુન એ ચાર બાબતો તો મનુષ્યેતર (પશુપક્ષ્યાદિ) તેમજ મનુષ્યોમાં એકસરખી જ છે. વિશેષતા એટલી જ છે કે, મનુષ્યોમાં મનુષ્યેતરો કરતાં બુદ્ધિતત્ત્વનો અંશ વિશેષ છે અને તેટલા માટે જ સત્યસ્વરૂપ જાણવાની તેમના ઉપર મોટી જવાબદારી રહેલી છે. છતાં જો મનુષ્યો આસ્તિકતા, નિ-

મત, પોતાના સ્વાર્થ તરફ જ ધ્યાન આપું છે
વ્યવહાર ખરેખર એકતરફી હોઈને કેટલા સ્વાર્થી
શા માટે કહેવામાં આવે છે તેનો વિચાર કરીએ.
મટે 'મનુષ્ય' શબ્દની તથા અન્ય માટે પશુ,
ઇત્યાદિ નામોના આરોપની યોજના કરેલી છે.
તેમને માટે સ્થાવરજંગમાદિ તથા પશુપક્ષ્યાદિક એ
છે એમ તે જાણતાં નથી; અથવા તેઓ એમ પણ
કે આમને મનુષ્યો કહેવા અને અમે પશુ ઇત્યાદિ
વહારમાં પણ આરોપ તો ત્યારે જ સિદ્ધ થાય છે કે,
પાસ બન્ને પક્ષોનું કહેવું સાંભળીને તે પછી યોગ્ય
પરંતુ મનુષ્યોએ તો કેવળ એકતરફી પોતાના વ્યવહાર
પશુ કહેવાં એમ ઠેરવીને વ્યવહાર શરૂ કર્યો. પશુ પોતે
કહેતાં કે 'હા તમો મનુષ્ય છો, અને અમો પશુ છીએ
કોઈ મનુષ્ય પશુને બદલે બીજાં કોઈ નામ, રૂપ
તેમને સંબોધે, તો તેથી તેઓ એમ પણ નથી કહેતાં કે '
પશુ છીએ, તમો બીજું નામ શા માટે કહો છો!'
નહિ પણ મનુષ્યેતરોને કલ્પના પણ નથી કે, મનુષ્ય નામની
પાત્ર કાંઈ જગતમાં છે અને તેમનામાં કોઈ ભારા અક્ષા
રચના છે! મનુષ્યોને માટે મનુષ્યેતર વૃક્ષાદિકો એવા વિચાર
કરતા હોય કે, 'આ પાંદડાં અને ફળફૂલ વગરનાં ઠૂંઠાં
જગા ઉપર અમારી જેમ સ્થિર કેમ નથી ઊભાં રહેતાં
એમનાં મૂળિયાં જમીનમાં કેમ નથી દાટતાં?'

મનુષ્યવ્યવહારમાં પણ એવો નિયમ છે કે, કોઈ
ણાં મનુષ્યો હોય અને તેમાં કોઈ અરસ, કોઈ રજ, ટ
મોગુણસંપન્ન હોય છે, તે
ડું પડે છે. જ્યાર
વે, તો જ તેમ
સાથે વ્યાપારે

નિત્ય સૃષ્ટિજીવોના વ્યવહારમાં વિચારે મુકવામાં આવ્યો છે.
,હિં કેટલી લાખ યેનિ અથવા આકારરૂપે જીવ ચક્રોમાં
,ષે. જો વ્યવહાર ચાલવાને માટે તેમાંથી ત્યાશીલાખ, નવાણું
,હ નવ્વો નવ્વું (૮૩,૯૯.૯૯૯) યેનિ અર્થાત્ આકારોની
,ની શીવા સિવાય, કેવળ એક મનુષ્યયેનિએ જે નિયમો કે
વહાર કર્યો, તેને સત્ય કેવી રીતે કહી શકાય ?

મનુષ્યો આ વ્યવહારનિયમો ઘડતી વખતે પણ, પશુ આદિની
ની સંમતિ લેતા હોય એમ જણાતું નથી. ખરેખર જ જો તેમની
આવી વ્યાપક ભાવના હોત તો તેઓ મનુષ્યેતર સર્વ યેનિના વ્યવહાર
સમજીને તે ઉપરથી વ્યવહારની રચના કરત અને જો તેમ થયું હોત
તો આજે પાર્લામેન્ટ અને કાઉન્સિલો (રાજસભા) માં વનના અગ્રણી
સિંહ, વૃક્ષોના અગ્રણી અશ્વત્થ, પક્ષીઓના અગ્રણી ગરુડ, નાગા-
દિના અગ્રણી અનંતનાગ વગેરે ચૂંટાઇને આવ્યા હોત. આ રીતે
વ્યાપક અથવા વિરાટભાવનો વિચાર દુરાગ્રહ છોડીને સૂક્ષ્મતાથી કર-
વામાં આવે તો મનુષ્યો અને તેમનો વ્યવહાર કેવળ હાંસીપાત્ર જ ગણાશે.

વિરાટના શરીરે આ સર્વ વિરાટવ્યવહારની યોજના દરેકની
યોગ્યતાનુસાર જ કર્મવશાત્ બરાબર કરેલી છે અને તે સર્વ
નિયમો, વેદ, વેદાંતાદિ શાસ્ત્રો દ્વારા મનુષ્યોમાં સર્વ યેનિ કરતાં
બુદ્ધિનો અંશ પૂર્ણ સ્વરૂપનો હોવાથી, તેમને માટે જ પ્રકટ કરેલા છે.
આહાર નિદ્રાભયમૈથુનં ચ સામાન્યમેતત્પશુભિર્નરાણામ ।
બુદ્ધિર્હિ

કેવળ પોતાના સ્વાર્થ તરફ જ ધ્યાન આપ્યું છે. આ મનુષ્યર
વ્યવહાર ખરેખર એકતરફી હોઇને કેવળ સ્વાર્થી છે. તેને એકત
શા માટે કહેવામાં આવે છે તેનો વિચાર કરીએ. મનુષ્યોએ પોત
માટે 'મનુષ્ય' શબ્દની તથા અન્ય માટે પહાડ, ઝાડ, પશુ, પ
ઇત્યાદિ નામોના આરોપની યોજના કરેલી છે. પરંતુ મનુષ્યો
તેમને માટે સ્થાવરજંગમાદિ તથા પશુપક્ષ્યાદિક એ નામો વાપ
છે એમ તે જાણતાં નથી; અથવા તેઓ એમ પણ સમજતા નથ
કે આમને મનુષ્યો કહેવા અને અમે પશુ ઇત્યાદિ છીએ. વ્ય
વહારમાં પણ આરોપ તો ત્યારે જ સિદ્ધ થાય છે કે, જ્યારે ન્યાયા
ધીશ બન્ને પક્ષોનું કહેવું સાંભળીને તે પછી યોગ્ય ન્યાય આપે.
પરંતુ મનુષ્યોએ તો કેવળ એકતરફી પોતાના વ્યવહારમાં આમને
પશુ કહેવાં એમ ઠેરવીને વ્યવહાર શરૂ કર્યો. પશુ પોતે એમ નથી
કહેતાં કે 'હા તમો મનુષ્ય છો, અને અમો પશુ છીએ.' કદાચ
કોઈ મનુષ્ય પશુને બદલે બીજાં કોઈ નામ, રૂપ કે વર્ણાદિથી
તેમને સંબોધે, તો તેથી તેઓ એમ પણ નથી કહેતાં કે 'અમો તો
પશુ છીએ, તમો બીજું નામ શા માટે કહો છો?' એટલું જ
નહિ પણ મનુષ્યેતરોને કલ્પના પણ નથી કે, મનુષ્ય નામથી ઓળ-
ખાતું કાંઈ જગતમાં છે અને તેમનામાં કોઈ આવા અથવા [illegible]
રચના છે! મનુષ્યોને માટે મનુષ્યેતર પશ્વાદિકો એવા
કરતા હોય કે, 'આ પાંદડાં અને [illegible]
જગા ઉપર અમારી જેમ સ્થિર કેમ નથી
એમનાં મૂળિયાં જમીનમાં કેમ નથી [illegible]

મનુષ્યવ્યવહારમાં પણ એવો નિયમ [illegible]
પણ મનુષ્ય [illegible] હોય અને તેમાં કોઈ [illegible]
[illegible] હોય છે, તો પણ [illegible]
[illegible] છે. [illegible]
[illegible], તો જ તેમનો [illegible]

આ નિયમ સમષ્ટિજીવોના વ્યવહારમાં વિસારે મૂકવામાં આવ્યો છે. સમષ્ટિમાં ચોર્યાશી લાખ યોનિ અથવા આકારરૂપે જીવ બ્રહ્માંડમાં વ્યાપ્ત છે. તેનો વ્યવહાર ચાલવાને માટે તેમાંથી વ્યાશીલાખ, નવ્વાણું હજાર નવસો નવ્વાણું (૮૩,૯૯,૯૯૯) યોનિ અર્થાત્ આકારોની સંમતિ લીધા સિવાય, કેવળ એક મનુષ્યયોનિએ જે નિયમો કે વ્યવહાર ઘડ્યો, તેને સત્ય કેવી રીતે કહી શકાય ?

મનુષ્યો આ વ્યવહારનિયમો ઘડતી વખતે પશુ, પક્ષી આદિની કદી સંમતિ લેતા હોય એમ જણાતું નથી. ખરેખર જ જો તેમની આવી વ્યાપક ભાવના હોત તો તેઓ મનુષ્યેતર સર્વ યોનિના વ્યવહાર સમજીને તે ઉપરથી વ્યવહારની રચના કરત અને જો તેમ થયું હોત તો આજે ધારાસભા અને કાઉન્સિલો (રાજસભા) માં વનના અગ્રણી સિંહ, વૃક્ષોના અગ્રણી અશ્વત્થ, પક્ષીઓના અગ્રણી ગરુડ, નાગાદિના અગ્રણી અનંતનાગ વગેરે ચૂંટાઇને આવ્યા હોત. આ રીતે વ્યાપક અથવા વિરાટભાવનો વિચાર દુરાગ્રહ છોડીને સૂક્ષ્મતાથી કરવામાં આવે તો મનુષ્યો અને તેમનો વ્યવહાર કેવળ હાંસીપાત્ર જ જણાશે.

વિધાતા બ્રહ્મદેવે આ સર્વ વિરાટવ્યવહારની યોજના દરેકની યોગ્યતાનુસાર જ પૂર્વકર્મવશાત્ બરાબર કરેલી છે અને તે સર્વ નિયમો, વેદ, વેદાંગાદિ શાસ્ત્રો દ્વારા મનુષ્યોમાં સર્વ યોનિ કરતાં બુદ્ધિનો અંશ પૂર્ણ સ્વરૂપનો હોવાથી, તેમને માટે જ પ્રકટ કરેલા છે.

आहार निद्राभयमैथुनं च सामान्य मेतत्पशुभिर्नराणाम् ।
बुद्धिर्हि तेषामधिको विशेषो बुद्धेर्विहीनाः पशुभिः समानाः ॥

અર્થાત્ આહાર, નિદ્રા, ભય અને મૈથુન એ ચાર બાબતો તો મનુષ્યેતર (પશુપક્ષ્યાદિ) તેમજ મનુષ્યોમાં એકસરખી જ છે. વિશેષતા એટલી જ છે કે, મનુષ્યોમાં મનુષ્યેતરો કરતાં બુદ્ધિતત્ત્વનો અંશ વિશેષ : તેટલા માટે જ સત્યસ્વરૂપ જાણવાની તેમના ઉપર મોટી રહેલી છે. છતાં જો મનુષ્યો આહારનિદ્રા, નિદ્રા

(એશઆરામ) ભય તેમજ કેવળ વિષયભોગોમાં જ રચ્યાપચ્યા રહી આખો જન્મારો ભારવાહીની જેમ મિથ્યા ભાર ખેંચ્યા કર્યા કરે અને પોતાનું સાચું સ્વરૂપ ઓળખવા માટે બુદ્ધિનો ઉપયોગ ન કરે, તો તેવા પામર મનુષ્યોમાં તથા મૂઢ પશુઓમાં શો ભેદ છે ? મનુષ્યેતરથી મનુષ્યો કાંઈ શારીરિક બળમાં શ્રેષ્ઠ નથી; પરંતુ કેવળ બુદ્ધિબળમાં જ શ્રેષ્ઠતા ધરાવે છે. તેથી જ મનુષ્યો હાથી અને વ્યાઘ્રાદિ જેવાં બળવાન હિંસક પ્રાણીઓને જેર કરી બંધનમાં રાખી શકે છે.

આ રીતે ઊંડાણમાં ઊતરીને મૂળનો સૂક્ષ્મ વિચાર કરવાથી સિદ્ધ થાય છે કે, એક તો મનુષ્યોનો ઠરાવેલો આ સર્વ વ્યવહાર મર્યાદિત હોઈ મિથ્યા છે અને તે પ્રમાણે મનુષ્યેતરોમાં પણ કંઈ વ્યવહારરચના હોવી જોઈએ. આમ છે તો પછી તેઓ દરેક પોતપોતાની ભાષામાં પોતાને માટે (अहम्) 'હું' એવી સંજ્ઞાનો કોઈ શબ્દપ્રયોગ કરતા હોવા જોઈએ. આ રીતે ચરાચર સ્થાવરજંગમાત્મક વિશ્વ 'હું' રૂપ જ છે, એમ નિઃસંશય કહેવું પડશે. ઉપર જણાવી ગયા તેમ દરેક મનુષ્ય બીજાને 'તું, તમે' ઇત્યાદિ ભાવોથી સંબોધે છે, પણ પોતાને માટે 'હું' ભાવથી સંબોધે છે. તે પ્રમાણે આ સ્થાવરજંગમાત્મક જગતના વ્યવહારમાં પણ [illegible] પ્રયોગ જ કરે છે. મનુષ્યો [illegible] શકે છે અને [illegible] મનુષ્યેતર [illegible]

[illegible]

[illegible]

પૂર્વકર્માનુસાર મનુષ્યો કરતાં ઓછા પ્રમાણમાં બક્ષવામાં આવ્યો છે. આથી મનુષ્યયોનિએ તેનો ગેરલાભ લઇને પોતાને અનુકૂળ થાય એવા સ્વાર્થી કાયદાઓની રચના કરી છે. જેમકે કોઈ સ્ત્રી નાનાં બાળકને મૂકીને મરી જાય, તો તે બાળકને જીવતો રાખવા માટે મનુષ્યોએ તેને ગાય કે બકરીનું દૂધ આપવાની વ્યવસ્થા કરી છે; પણ જો ગાય કે બકરી મરી જાય તો તેનાં બચ્ચાં માટે મનુષ્યો પોતાનું દૂધ આપતા નથી. જો આ પ્રમાણે અરસપરસ થયું હોત, તો તે એકતરફી ગણાત નહિ. પરંતુ મનુષ્યના બાળકને જીવવાનો અધિકાર છે, પણ ગાય-બકરીનાં બાળકની મનુષ્યોને શી પડી છે? અર્વાચીન કાળમાં મનુષ્યોએ શોધ કરી છે કે, આયુષ્ય વધારવું હોય તો વાંદરા કે સસલાના કાળજાનો ઉપયોગ કરવો. એક મનુષ્યના જીવન માટે કેટલાં વાંદરાં કે સસલાંનો ભોગ લેવામાં આવે છે તેની મનુષ્યોને કશી જ પડી નથી. એટલું સારું છે કે, પશુપક્ષી આદિમાં બુદ્ધિતત્ત્વ ઓછું છે. કદાચ વ્યાઘ્રાદિને મનુષ્યો જેવી બુદ્ધિ હોત અને તેમની શોધમાં એમ જણાયું હોત કે, તેમને વધુ જીવવા માટે મનુષ્યોના કાળજાની જરૂર છે; અથવા લાંબા આયુષ્ય માટે મનુષ્યોએ બાંધેલા મકાનોમાં રહેવું અથવા તેમના ઐશ્વર્યાદિ સાધનો ઉપયોગી છે, તો આજે મનુષ્યોના કેવા હાલ થાત? અમે ન રહી શકત ગામમાં કે ન જઈ શકત જંગલોમાં. કારણ કે એક બાજુએ એકલા મનુષ્યો અને બીજી બાજુએ વિરુદ્ધમાં ૮૩,૯૯,૯૯૯ જીવો, અને તે દરેકની નવી નવી શોધો! પછી તો ફજેતીનો પાર રહેત નહિ! પરંતુ માનુષી વ્યવહારની કે તેમની શોધોની કે ઐશ્વર્યની મનુષ્યેતરોને તો સહેજે પડી નથી. તેઓ તો કેવળ નિયતિના વ્યવહાર પ્રમાણે વિચરે છે, પૂર્વકર્માનુસાર આવેલા દેહનો ભોગ ભોગવે છે અને ઉપર બતાવેલા આહાર-નિદ્રાદિ ચાર પ્રકારના ભોગોમાં પ્રવૃત્ત રહી, આયુષ્ય પૂર્ણ થયે મરણને શરણ થાય છે અને પુનઃ જન્મે છે. મૂઢ મનુષ્યો પણ બુદ્ધિતત્ત્વનો દુરુપ-

યોગ કરીને પોતાના ખરા સ્વરૂપને ઓળખતા નથી અને આ રીતે પશુની જેમ મરે છે અને કરેલાં કર્મોનું ફળ ભોગવવા માટે પુનઃ જન્મે છે. કોઈ સમયે પશુ-પક્ષીની કે વૃક્ષ-પહાડ વગેરેની યોનિઓમાં જન્મે છે. વળી પાછા મનુષ્યયોનિમાં અને ફરી પાછા સ્થાવરજંગમાદિમાં ભટકયા કરે છે. આ પ્રમાણે દુઃખપરંપરામાં રખડ્યા કરવું, એ કેવું શોચનીય છે !

સર્વ દશ્યમાત્ર કેવળ 'હું' રૂપ છે

શાસ્ત્રકારો જગત મિથ્યા છે, કિંવા ઉત્પન્ન જ થયું નથી એમ કહીને આ અતિ ભયંકર દુઃખપરંપરામાંથી બચવાને માટે 'હું કોણ છું' તેનો વિચાર કરવાનો ઉપદેશ આપે છે. તેનું કારણ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિમાનોના લક્ષ્યમાં હવે સહેજમાં આવશે. કારણ આ 'હું, તું, તે, તમે, મારું' ઇત્યાદિ અનેક નામરૂપો વડે ચાલતો સર્વ દશ્યવ્યવહાર કેવળ મનુષ્યયોનિએ જ ઠરાવેલો છે. આગળના દક્ષમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ક્રમાંક ૭ થી દશ્યની શરૂઆત થાય છે અને આગળ તેનો ક્રમપૂર્વક વિસ્તાર થવા પામેલો છે. અર્થાત્ સર્વ દશ્યનું મૂળ, ક્રમ ૭ નો **अहम्** (હું) જ છે અને આ 'હું'નું [illegible] અધિષ્ઠાન એવું વ્યાપક સ્વરૂપ વડબીજન્યાય અનુસાર [illegible] છે, જે ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે. તે [illegible] एकोऽहं बहु स्याम। એ શ્રુતિવાક્ય પ્રમાણે આદિમાં [illegible] છે એ હવે સારી રીતે સમજાશે.

[illegible]

કહેનારો કોઈ સૂક્ષ્મભાવ બાકી રહે છે. જો 'હું' પોતાને જ 'હું' કહે, તો તેથી પણ વિરોધાભાસ આવે છે. કારણ કે એવો સિદ્ધાંત છે કે, કહેનારો અને કહેવાની વસ્તુ એમ બે ભિન્ન ન હોય તો કહેવાની વસ્તુ સિદ્ધ થતી નથી. હવે 'મમ-મારું' એમ કહેતાંની સાથે જ 'હું' ની સિદ્ધતા અનાયાસે જ થઇ જાય છે. કારણ કે 'હું' ન હોય તો 'મારું-તું' ઇત્યાદિ દ્વૈતનું અસ્તિત્વ હોતું નથી. તેમ 'હું' કહેવામાં પણ તે જ દોષ આવે છે. પરંતુ આ 'હું' માં 'હું' કહેનારો 'હું' વિના બીજો કોઈ મળી આવતો નથી. આથી એક 'હું' તથા બીજો તેનો સાક્ષી 'હું'-એવા બે સૂક્ષ્મ ભેદ નીકળી શકે છે; અથવા 'હું' કહેવું એ પણ દ્વૈત જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. (જુઓ વૃક્ષ-ક્રમાંક ૨-૩) તે 'હું' (૩) ને તો જ્યાંથી તેની ઉત્પત્તિ થઈ તે મૂળ સ્થાન જાણવાની જરૂર હોવાથી તે પોતાના સાક્ષી (ક્રમ-૨) ને પૂછે કે હે સાક્ષી! હું કોણ? મારું મૂળ સ્થાન અને સ્વરૂપ કયું? તે પ્રશ્ન ઉપરથી સાક્ષી કહે છે કે, હે 'હું' (ક્રમાંક ૩), તું (त्वं) વૃક્ષમાં ક્રમાંક ૧ માં બતાવ્યા પ્રમાણે (तत् असि) 'તે' છે.' એટલે ક્રમાંક ૧ ના પદ તરફ ફક્ત નિર્દેશ કરીને જે સ્થાનને (ક્રમાંક ૧ જુઓ) વ્યવહારમાં સમજવાને માટે અનિર્વચનીય આત્મા, બ્રહ્મ, જ્ઞાન ઇત્યાદિ મિથ્યા આરોપિત શબ્દોથી સમજાવવામાં આવેલું છે, તે તું છે, એમ કહી સ્તબ્ધ રહે છે. કારણ કે કર્તા, કારણ, કાર્ય; જ્ઞાતા, જ્ઞાન, જ્ઞેય; દ્રષ્ટા, દર્શન, દૃશ્ય; ઇત્યાદિ સર્વ ત્રિપુટીઓનો વિલય તો ક્રમાંક-૩ 'હું' માં જ થયેલો છે. તથા તે ક્રમાંક ૩ 'હું' નો વિલય ક્રમાંક ૨ સાક્ષીમાં થયેલો છે. આગળનું પદ કેવળ અનિર્વચનીયતા અથવા મૌનનું જ દ્યોતક છે. (तत्त्वमसि) તે, તું છે. (अहंब्रह्मास्मि) હું બ્રહ્મ છું. (अयमात्माब्रह्म) આ આત્મા બ્રહ્મ છે. (प्रज्ञानंब्रह्म) જ્ઞાન એ જ બ્રહ્મ છે. ઇત્યાદિ ચાર મહાવાક્યોમાં નિર્દેશ કરી વેદ પણ नेति नेति એટલે

અંતઃકરણમાં સૂક્ષ્મરૂપે સ્ફુરીને સામે પડેલી મોસંબીના સ્થૂલ આકારે બને તે પહેલાં, સંકલ્પ અંતઃકરણમાંથી સ્ફુરવો તથા આકારરૂપ બનવો, આ બેની વચ્ચેની સંધિ. તેમજ મોસંબીમાંથી ઢેળારૂપ બનવો, એટલે કે મોસંબીનો આકાર અંતઃકરણમાંથી નીકળી જવો અને ઢેળારૂપ આકાર બનવો–તે બે ક્રિયાઓની વચ્ચે ક્ષણિકને માટે જે પરમપદની અવસ્થા હોય છે, તે જ આ ઢેળા અને મોસંબીરૂપે બને છે. તે જ સ્વસ્વરૂપ–દર્શનાદિ શબ્દ વડે જે ઉપર સમજાવ્યું છે, તે જ આ પરમપદ છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ, ઇત્યાદિ સર્વ તેના વિવર્તો હોઇને ચરાચરરૂપે તે જ સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે.

આ સંબંધમાં ભગવાન દત્તાત્રેયે પરશુરામને જે બોધ આપ્યો છે, તે ઘણો જ રહસ્યપૂર્ણ હોઇ ત્રિપુરારહસ્યમાં છે. તેમાંનો જ્ઞાનખંડ અતિ શ્રેષ્ઠ હોવાથી તેનો સારાંશ કહું છું. તે સાંભળવાથી મનુષ્યોના તમામ સંશયો છેદાઈ જાય છે અને પરમપદમાં કાયમી વિશ્રાંતિ પામી શકાય છે.

પ્રશ્ન:–શ્રીદત્તાત્રેય અને પરશુરામ વચ્ચે થયેલો સંવાદ કે જે પરમ રહસ્યમય હોવાનું આપ કહો છો, તે સાંભળવા પહેલાં મનમાં એક સંશય ઉત્પન્ન થાય છે. આપે અત્યાર સુધી જે અત્યંત સુંદર અને રહસ્યપૂર્ણ જ્ઞાન સમજાવ્યું, તે ખરેખર અપૂર્વ હોઇ વિચારણીય છે. તેનો વિચાર કરતાં તો મને એમ જણાય છે કે, આ (૦) પરમાત્મા, (૧) આત્મા, બ્રહ્મ (૨) સાક્ષી, (૩) હું, (૪) नाहम्–(હું નથી;) (૫) મમ–મારું, તું, જીવ ઇત્યાદિરૂપે જે વિવેચન દ્રષ્ટા, દર્શનાદિ ત્રિપુટીરૂપે કહેવામાં આવ્યું છે, તે (મૂળ ૦ શૂન્યથી માંડીને ૧૬ સુધી) સર્વે, મનુષ્યોનિએ જ રચેલી વ્યવહાર–રચના અનુસાર હોવાથી, તે પણ મિથ્યા ઠરે છે. આથી શું કરવાનું, અથવા શું નહિ કરવાનું, તે સમજી શકાતું નથી. તો અભ્યાસકોની સરળતા માટે કયો ક્રમ યોગ્ય છે?

ઉત્તર:–આ બાબતમાં તમે જે સમજ્યા છો તે બરાબર છે. પરંતુ તમે 'શું કરવું?' એમ કહીને જે પ્રશ્ન કરો છો, તો કહો કે

એવો પ્રશ્ન કરનાર કોણ? ઉત્તર, 'હું.' ઠીક, હવે એ 'હું' તો મનુષ્યવ્યવહારમાં નિશ્રિત થયેલા વ્યવહાર પૈકી (ક્રમાંક ૩)નો જ છે અને તમારા કથન પ્રમાણે (૦) પરમાત્માથી માંડી તે ક્રમાંક ૧૬ સુધી સર્વ મિથ્યા હોવાથી 'હવે શું કરવું?' એ પ્રશ્નનો ઉદ્ભવ પણ થતો નથી. આથી જ તે પરમપદ તદ્દન નિર્વિશેષ અને અનિર્વચનીય છે, એમ જે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે, તેનું કારણ પણ આ જ છે.

આત્મપદમાં વિશ્રાંતિનો અભ્યાસક્રમ

મનુષ્યોનો સર્વ વ્યવહાર આ પ્રમાણે મિથ્યા ઠરતો હોવાથી શાસ્ત્રકારોએ તત્ત્વના અભ્યાસકો માટે અથવા પરમ પદમાં વિશ્રાન્તિની તીવ્ર જિજ્ઞાસા હોય તેવા મુમુક્ષુઓ માટે ત્રણ પ્રકારે અભ્યાસક્રમ નિશ્ચિત કર્યા છે.

૧. આ સર્વ નામરૂપાત્મક દૃશ્ય બિલકુલ છે નહિ, એટલા માટે દરેક વસ્તુનો નિરાસ કરતાં કરતાં છેવટે 'હું પણ નથી' એ પ્રમાણે 'હું' નો પણ સાક્ષીભાવસહિત વિલય કરવો. આ એક પ્રકાર છે. જેમકે સર્વ દૃશ્ય ત્રિપુટી દ્વારા જાણી શકાય છે, (૧) દ્રષ્ટા, દર્શન અને દૃશ્ય; (૨.) જ્ઞાતા, જ્ઞાન અને જ્ઞેય; (૩) કર્તા, કરણ અને કાર્ય-ઇત્યાદિ ત્રિપુટીઓનો જાણનાર 'હું' છું, માટે સર્વ ત્રિપુટીઓનો વિષય 'આ હું નથી' 'આ હું નથી' એમ કરતાં કરતાં, અર્થાત્ જેને 'મારું મારું' કહી શકાય તે સર્વનો નિરાસ કરતાં કરતાં, જે [illegible] 'હું'. ([illegible] ક્રમાંક ૩ જુઓ) અને અંતે તે 'હું' પણ નહિ. [illegible] કેવળ [illegible] નહિ, પણ પ્રત્યક્ષ [illegible] સહિત વિલય કરીને જે નિર્વિકલ્પ [illegible] હોય.

[illegible] અનુસાર [illegible] 'હું' છું અને [illegible] 'હું' [illegible]

એક વ્યાપી રહ્યો છે, એવી દૃઢ ભાવના કરવી તે **ઽહમ્સો !** આ બીજો પ્રકાર છે. (શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાની ભૂમિકા આ પ્રકારના અભ્યાસની છે. અધ્યાય ૧૦, વિભૂતિયોગ જુઓ.)

૩. હવે આ બન્નેનો સમન્વય તે ત્રીજો પ્રકાર છે. એટલે કે આ જે.જે કાંઈ છે, તે સર્વ ' હું ' જ છું અને એવો જે ' હું ' (ક્રમાંક ૩) તે તત્રૂપ આત્મામાં (ક્રમાંક ૧) કદી ઉત્પન્ન જ થયો નથી. આ પ્રમાણે એકસાથે બન્નેનો એકદમ પણ અભ્યાસ થઈ શકે છે.

નિઃશેષ એવું પરમપદ. કે જ્યાં કાંઇ નથી, અથવા છે તથા તેનો સાક્ષી ' હું ', તથા તે ' હું ' રૂપ એવા સાક્ષીના સાક્ષીભાવનો પણ વિલય થઈ જાય છે. અર્થાત્ અંતે અનિર્વચનીયતા પ્રાપ્ત થઇ જાય છે, એવા પરમપદનો અનુભવ પ્રાપ્ત કરવો એટલા પૂરતો જ આ અભ્યાસક્રમનો ઉદ્દેશ છે. આ અભ્યાસ કેવળ મોઢેથી પોપટની જેમ બોલીને નહિ, પરંતુ અંતઃકરણપૂર્વક વિવેકયુક્ત વિચાર કરીને કરવાનો હોય છે.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ત્રણમાંથી કોઈ પણ એક પ્રકારનો દૃઢ નિશ્ચય અને શ્રદ્ધાયુક્ત અંતઃકરણથી અભ્યાસ કરવો, કે જેથી તે અનિર્વચનીય એવા પરમપદનો અનુભવ આવે. તેમાં ક્ષણમાત્ર સ્થિર રહીને પછી આ મોહનો પણ ત્યાગ કરી કેવળ નિશ્ચળ એવી સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં રહેવું, એને જ સહજસમાધિ અથવા જીવ-ન્મુક્તિ કહે છે. જેમ જળ, સમુદ્ર, તરંગ, ફીણ, પરપોટા એ સર્વ જળરૂપ હોવા છતાં જુદા જુદા રૂપે જણાવા તે અજ્ઞાન અને તે સર્વ એક જળરૂપ છે એમ જાણવું તે જ્ઞાન કહેવાય છે, તથા પુનઃ સમુદ્ર, તરંગ, ફીણ, પરપોટા ઇત્યાદિ નામરૂપોનું સ્મરણ થાય નહિ, અર્થાત્ સર્વ કેવળ પાણી રૂપે જ દેખાવું, સ્વપ્નમાં પણ પાણી વ્યતિરિક્ત અન્યરૂપે ભાસ ન થવો, તે નિર્વિકલ્પતા, જ્ઞાનની પરિપક્વ દશા વા સાક્ષાત્કાર કહેવાય. અને ત્યાર પછી પાણી કદી પોતાને ' હું ' પાણી

છું' એમ કહેતું નથી, તેમ તેમાં સમુદ્ર, તરંગો, ફીણ, પરપોટા ઇત્યાદિ છે અથવા નથી, તેની તેને કાંઇ પડી હોતી નથી; હોય તો પણ તે પોતાના સ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ થતુ નથી અને ન હોય તો પણ તેને કાંઇ હાનિ નથી, તેમ હોવું અને ન હોવું એ બન્નેના સાક્ષીભાવની પણ તેને કાંઇ પડી નથી. તાત્પર્ય એ કે, આ સર્વે કરોડો બ્રહ્માંડાદિ રૂપો પણ તેનાં (પરમતત્ત્વનાં) જ છે અને તેમાં કશું પણ છે નહિ. તે સર્વ જાણે છે પણ ખરો, તેમ નથી પણ જાણતો-એ બન્ને ભાવો, તથા તેના સાક્ષીભાવનો પણ ઉદય નહિ થવા દેતાં, નિશ્ચળ એવા પરમપદમાં સહજભાવે સ્થિત રહેવું, એ જ જીવન્મુક્તિ છે. આ અવસ્થાને જ પરમાત્મા, પરબ્રહ્મઅવસ્થા વા [illegible] કહે છે. તેમાં જ સર્વ છે અને તે જ સર્વમાં છે, છતાં [illegible] નથી અને તે કરતા પર પણ છે. આ પ્રમાણે નિઃશેષ [illegible] સ્થિર રહેલા કૃતકૃત્ય અને જ્ઞાતજ્ઞેય ધન્ય જીવન્મુક્ત [illegible] કોણ કરી શકે? સોધિ અવસ્થા તે આ જ. તે [illegible] પડે એટલા માટે મનપ્રોએ વ્યવહારમાં

મિથ્યા સમજાતાંની સાથે જ તે સર્વ મિથ્યા ઠરે છે એમ કહો; અથવા તો તરંગો પાણીરૂપ છે, એવો નિશ્ચય દૃઢ થયા પછી તેને તરંગાદિ રૂપે કહેવામાં આવે તો પણ તેથી કાંઇ હાનિ નથી. આ જ સર્વનું મૂળ એવું પરમપદ છે.

મહાત્માએ પૂછયું-નિઃશેષ એવા નિર્વિકલ્પ સ્વરૂપનાં જ આત્મા, બ્રહ્મ, ઇત્યાદિ નામો હોય, તો પછી તેમાંથી સાક્ષીભાવ (ક્રમાંક ૨) અથવા **अहम्** (ક્રમાંક-૩) કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઈ શકે?

ઉત્તરઃ-વાસ્તવિક રીતે (૧) બ્રહ્મ, આત્મા ઇત્યાદિ નામોથી સંબોધવામાં આવતી નિઃશેષ, નિર્વિકલ્પ અવસ્થાની સાથે સાક્ષીભાવ (૨) અથવા 'હું' (૩) નો કાંઈ પણ સંબંધ નથી. આ (૨) સાક્ષીભાવ તો (૩) 'હું' નો છે. પણ (૧) બ્રહ્મનો નથી. જેમ મનુષ્ય અને છાયા એ બન્ને સાથે જ હોય છે, તે પ્રમાણે સાક્ષીરૂપ મનુષ્ય તથા છાયારૂપ 'હું' એ બન્ને પરસ્પર એકબીજાને છોડીને રહી શકતાં નથી; વળી તેમાંના એકના અભાવે બન્ને હોતાં નથી. જેમ આકાશને વાદળનો પરસ્પર કિંચિત્‌માત્ર પણ સંબંધ હોતો નથી, છતાં આકાશ વિના વાદળનું અસ્તિત્વ, સ્થિતિ અથવા નાશ શકય નથી. વાદળ આ વાત જાણી શકતું નથી; પરંતુ તેને જોનાર જે સાક્ષી અથવા દ્રષ્ટા, તે વાદળને સારી રીતે જાણે છે. વાદળને પોતાનું ખરું સ્વરૂપ એટલે આધારસ્વરૂપ શું તે જાણવાની ઇચ્છા થવાથી તે પોતાના દૃષ્ટા અથવા સાક્ષીને પૂછે છે કે, 'હું' કોણ? મારું ખરું સ્વરૂપ વા આધાર શું છે? ત્યારે સાક્ષી ફક્ત તેને સંકેત કરીને એટલું જ બતાવી શકે છે કે, 'હે વાદળ! તું તે છે,' અર્થાત્ જ્યારે વાદળ પોતાનાં મૂળસ્વરૂપનો અનુભવ લેવાની ઇચ્છા રાખે છે, ત્યારે તેનો પોતાનો જ તે આકાશમાં વિલય થઈ જાય છે. અથવા તો વાદળરૂપમાં રહીને જ જાણવાની ઇચ્છા રાખે તો બે

અને અનંત' એ બન્ને શબ્દો છોડી, જે સહજઅવસ્થા એ જ ખરું અનિર્વચનીય એવું પરમપદ છે.

વાદળાની વચ્ચેનું જે અનિર્વચનીય આકાશ હોય છે, તે જ તેનું ખરું સ્વરૂપ હોય છે. પણ આ સ્વરૂપ વાદળ જોઈ શકતું નથી; કારણ કે આ વચલી સંધિની અવસ્થામાં, જાણનાર વાદળનો જ વિલય થયેલો હોય છે અને સાક્ષીભાવ પણ વાદળનો જ હોવાથી, તેનો પણ વાદળની સાથે જ વિલય થઇ જાય છે. અને ફરીથી જ્યારે બીજું વાદળ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે તેની સાથે જ સાક્ષીનું પણ અસ્તિત્વ હોય છે. ત્યાર પછી જ તે બતાવી શકે છે કે, એક વાદળ નષ્ટ થઇને બીજું વાદળ ઉત્પન્ન થયું, તે બેની વચ્ચેનું જે સ્વરૂપ તે જ તારું અનિર્વચનીય એવું ખરું સ્વરૂપ છે.

ઉપરના ઉદાહરણ પ્રમાણે (૩) **अहम्** (હું) તથા તેનો [illegible] એ બન્ને છાયા અને મનુષ્યની જેમ પરસ્પર એક[illegible]ની સાથે જોડાયલાં જ હોય છે. હવે 'હું' (૩) (**अहम्**) [illegible] સ્વરૂપ કયું છે તે (૨) સાક્ષીને પૂછે છે. તો સાક્ષી [illegible] છે કે, હે 'હું' (૩) (**अहम्**) ત્યાં એટલે તદ[illegible]

મનુષ્યવ્યવહારનાં નામો શાસ્રમાં આપવામાં આવેલાં છે. આ રીતે તે 'હું' ને પોતાના ખરા સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય ત્યારે જ તે પોતે જ સમજી શકે છે કે, સમુદ્ર, તરંગ, ફીણ, પરપોટા, પાણી એમાં કશો ભેદ નથી. તે કેવળ પાણીના જ વિવર્તો છે. એટલે જેમ તેમને પાણી કહેવાને બદલે સમુદ્ર, તરંગ ઇત્યાદિ કહેવામાં આવે છે, તેમ હું, સાક્ષી, તથા મમ (મારું) અવિદ્યા ઇત્યાદિ નામરૂપોથી પ્રતીત થતું આ સર્વ અનિર્વચનીય એવું બ્રહ્મ જ છે. તે બ્રહ્મના ઉપર જ વિવર્તરૂપ હું, તું, તે, આ, ઇત્યાદિ નામરૂપાદિની મિથ્યા કલ્પના કરવામાં આવેલી છે. વસ્તુતઃ આ સર્વ શાંત, નિર્મળ, અનિર્વચનીય એવું પરમતત્ત્વ જ છે. તો પછી હવે કહો કે, તે પદ ક્યારે અને ક્યાં નથી? અથવા ક્યારે અને ક્યાં છે?

આટલું સાંભળ્યા પછી મહાત્માશ્રીનો કંઠ ભરાઇ ગયો ક્ષણવાર સર્વત્ર જાણે સ્તબ્ધતા છવાઇ ગઇ. પછી તેઓ ગદ્‌ગદ સ્વરે બોલ્યા: 'મને એમ લાગતું હતું કે, મહાત્માઓએ તો કેવળ જંગલમાં જ વાસ કરવો જોઇએ. જગતની તેમને શી પરવા? તેમણે જગતમાં ભટકી લોકો પાસે ભિક્ષાવૃત્તિ શા માટે કરવી જોઇએ? અથવા લોકકાર્યમાં ભાગ શા માટે લેવો જોઇએ? ઇત્યાદિ. પરંતુ હવે આપની આ દિવ્યામૃતરૂપ વાણીથી મારા એ સર્વ સંશયો નાશ પામ્યા છે, મારો મોહ નષ્ટ થયો છે. છતાં તે પદની દૃઢતાને માટે આપ ત્રિપુરારહસ્ય જ્ઞાનખંડ કે જેમાં શ્રીસદ્‌ગુરુ દત્તાત્રેયે શ્રીપરશુરામને બોધ કર્યો છે, તે સર્વે કૃપા કરીને સંભળાવો. ' આ ગીર સ્થળ પણ શ્રીસદ્‌ગુરુ દત્તાત્રેયનું જ સિદ્ધપીઠ છે અને આપ પણ અવધૂત છો. જગતમાં આપનું વિચરવું કેવળ લોકકલ્યાણ અર્થે જ છે.' એમ તેમના વિવેકયુક્ત અને પ્રશંસાપૂર્ણ ઉદ્‌ગારો સાંભળીને તેમને ઉત્તર મળ્યો કે, 'પરમતત્ત્વ જાણનાર મહાત્માને માટે સ્તુતિ અથવા નિંદાને અવસર જ નથી. હવે તમને ત્રિપુરારહસ્ય જ્ઞાનખંડનો સારાંશ કે જેમાં ઘણો સુંદર બોધ છે, તે કહું છું.

દત્ત અને પરશુરામ

ભાગ બીજો—જ્ઞાનખંડ

[ત્રિપુરા-રહસ્ય-જ્ઞાનખંડનું અક્ષરશઃ ભાષાંતર આમાં અપાયું નથી. લોકોને સરળતાથી સમજાય તેવા પ્રકારે વિવેચન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. જેમને કેવળ મૂળ જાણવાની જરૂર હોય, તેમણે તે ગ્રંથ લેવો. અત્રે કોઇ કોઇ જગાએ તેનો સારાંશ તથા કોઈ કોઇ જગાએ સાધક બાધક દૃષ્ટાંતો આપીને વધુ વિસ્તાર કરેલો છે, કે જેથી જિજ્ઞાસુએ તેનું ગૂઢ રહસ્ય સરળતાથી સમજી શકે. ઘણું કરીને ભાવાર્થમાં ખાસ ભેદ નથી]

પ્રકરણ ૧ લું

ॐ नमः कारणानन्दरूपिणी पराचिन्मयी ।
विराजते जगच्चित्रचित्रदर्पण रूपिणी ॥

ॐ પરમાનંદ એ જેનું સ્વરૂપ છે અને જે અમર્યાદ એવા ચૈતન્યરૂપ હોઇ જગદ્રૂપ અદ્‌ભુત ચિત્ર પોતે દર્પણરૂપે થઇને, પ્રતિબિંબરૂપથી પોતામાં જ બતાવે છે, તે ત્રિપુરાદેવીને નમસ્કાર હો.

*હરિતાયન કહે છે–હે નારદ! આ ત્રિપુરાદેવીનું માહાત્મ્ય તમે

---

* આ કથાભાગ હરિતાયન ઋષિએ નારદજીને કહેલ છે. [illegible]

બરાબર લક્ષપૂર્વક સાંભળ્યું ને ? કારણ કે માહાત્મ્ય સાંભળવું એ મોક્ષનું મુખ્ય સાધન છે. હવે હું તમને જ્ઞાનખંડ કહું છું. તે બહુ જ સુંદર છે. તે બરાબર શ્રવણ કરવામાં આવે, તો મનુષ્યને દુઃખ માત્ર સ્પર્શ કરી શકશે નહિ. આ ભાગ વૈદિક, વૈષ્ણવ, શૈવ, શાક્ત, પાશુપત વગેરે સાંપ્રદાયોની બરાબર શોધ કરીને રચાયો છે. બુદ્ધિ કબૂલ કરે એવું, આની બરાબર બીજું શાસ્ત્ર નથી. આ જ્ઞાન શ્રીગુરુદત્તાત્રયે પરશુરામને કહેલું છે અને તે અનુભવની વાતો અને યુક્તિપૂર્વક યોજેલી વિચારપદ્ધતિને લીધે ઘણુંજ સુંદર બનેલું છે; તેથી આ શાસ્ત્રના અભ્યાસથી પણ જો કોઇ મનુષ્યને સ્વરૂપજ્ઞાન થાય નહિ, તો તે કમનસીબ પુરુષને કેવળ પથ્થર જ કહેવો જોઇએ. આ વિષય આ જ્ઞાનખંડના રૂપમાં હવે તમને કહું છું. પણ હે નારદ ! તમે જ્ઞાની હોવા છતાં કેવળ પરોપકાર માટે મારી પાસેથી કાંઇક શ્રવણ કરવા આવ્યા છો તેથી મને લાગે છે કે, ખરી રીતે સંતપુરુષોનું ચરિત્ર ઘણું અલૌકિક હોય છે. જેમ કસ્તૂરી નાકને કુદરતી રીતે જ સંતોષ આપે છે. તેમ અજ્ઞાનીઓ ઉપર એવી કૃપા કરવી એ સંતપુરુષોનો સહજ સ્વભાવ જ છે.

ઉપાસનાની ઇચ્છા

અત્યાર સુધી દત્તાત્રેય પાસેથી પરશુરામે ત્રિપુરાદેવીનું માહાત્મ્ય શ્રવણ કર્યું.× તે સાંભળીને તેમના શુદ્ધ અંતઃકરણમાં પ્રેમ ઊભરા-

---

જિજ્ઞાસુ લોકોને માટે આ જ્ઞાનખંડનો આરંભ કર્યો છે.

× ત્રિપુરાદેવી એટલે ગાયત્રી માતા. આ ગાયત્રી નામની બ્રહ્મશક્તિ ત્રિલોકીને ધરે છે અને તેથી પર રહે છે. વળી તે વેદત્રયીના સારરૂપ હોવાથી વેદત્રયીના રહસ્યને જણાવનારી છે તે ચોવીસ અક્ષર વડે પઠાયલી, ત્રણ પાદમાં રચાયલી, ત્રણ આહુતિમાં બીજભાવે રહેલી અને પ્રણવની ત્રણ માત્રામાંથી પ્રસિદ્ધિને મેળવનારી આદ્યાશક્તિ, દ્વિજહિંદુ દેવ છે. [illegible]ણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રણે વર્ણોને યજ્ઞોપવીતનો

વાથી કેટલોક સમય તો તે તદ્દન સ્તબ્ધ થઇ ગયા. તેમની આંખોમાં આનંદાશ્રુ આવ્યાં, શરીર ઉપર રોમાંચ ખડાં થયાં અને અંતઃકરણમાં હર્ષનું પૂર આવ્યું! પછી થોડીવારે શુદ્ધિમાં આવ્યા એટલે તેમણે દત્તાત્રેયને વંદન કર્યું. અનહદ આનંદના અનુભવ પછી ગદ્ગદ સ્વરે તે બોલ્યા: 'આપની કૃપાથી આજ હું કૃતાર્થ થયો છું. સાક્ષાત્ શિવરૂપ કરુણાસાગર શ્રીગુરુદત્તાત્રેય સંતુષ્ટ થાય તો પછી તેની આગળ બ્રહ્મપદ પણ તુચ્છ છે, એમ મને લાગે છે. જેમની કૃપા વડે પ્રત્યક્ષ કાળ પણ જીવનો મિત્ર બની જાય છે, તે મહેશ્વર ગુરુએ આજ મારા ઉપર અનાયાસે કૃપા કરી છે. ભગવન્! મને પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય એવું સર્વ પ્રાપ્ત [illegible] તેથી જેનું માહાત્મ્ય આટલું વિશાળ છે, તે દેવીની [illegible] રીત આજે મને સમજાવીને કહેશો.'

આ રીતે પ્રાર્થના કર્યા પછી પરશુરામ [illegible] થયા છે, એવું શ્રીદત્તાત્રેયના લક્ષમાં આવ્યું [illegible] આપણું ખરું કલ્યાણ છે, એવી પરશુરામ[illegible] પ્રેમાળ અંતઃકરણ જોઇને તેમણે ઉપાસના[illegible] જણાવ્યો. પરશુરામે પણ તે સર્વ ક્રમ [illegible] રાખ્યાં. પછી દૃઢ અભ્યાસને માટે એકાંતમાં અનુજ્ઞા મેળવી અને પછી તે દૂર આવેલા[illegible] ઉપર ગયા. ત્યાં જનોની ગાયે જ તેમણે [illegible] એક નિવાસસ્થાન તૈયાર કર્યું અને ત્યાં [illegible] ઉપાસના શરૂ કરી. 'તેમણે ત્રિપુરાદેવી[illegible]

પૂજા વગેરે નિત્યનિયમપૂર્વક સતત બાર વર્ષ સુધી કર્યા કર્યું. ઉપાસના પ્રેમપૂર્વક ચાલતી હતી તેથી બાર વર્ષ જેટલો લાંબો સમય ક્યાં વીતી ગયો તેની તેમને ખબર પણ પડી નહિ.

દુઃખનો નાશ એ જ ખરું કર્મ

એક દિવસ તે સહેજ નિરાંતે બેઠા હતા તે સમયે તેમના મનમાં એકાએક વિચાર ઉત્પન્ન થયો. તે પોતાના મનમાં બોલવા લાગ્યા: 'પહેલાં સંવર્ત ઋષિનો (દેવગુરુ બૃહસ્પતિના ભાઇનો) મને ભેટો થયો હતો, તે વખતે મેં તેમને જે વિષય પૂછ્યો હતો તે વાતની મને હજુ સુધી પણ સમજ પડી નથી. તે વાત હું તદ્દન ભૂલી ગયો હતો. વળી ત્રિપુરા-માહાત્મ્ય સાંભળતી વખતે સૃષ્ટિ-નિરૂપણનો પ્રસંગ આવતાં તે વાત મેં ફરીથી શ્રીગુરુને પૂછી હતી; તો પણ સંવર્તઋષિનાં તે કથનનો અર્થ સમજાયો નહિ. એટલે એ વિષે તેમને ફરી પૂછતાં શ્રીગુરુએ કટકૂટાખ્યાન કહીને કહ્યું કે, 'આ વિષયની હાલમાં તારે જરૂર નથી.' પછી એ વાત એટલેથી જ અટકી. પણ ખરી રીતે આ જગદ્વ્યવહારનું સાચું સ્વરૂપ શું હશે? આવડું મોટું વિશ્વ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયું? અને તે કઈ તરફ જઇ રહ્યું છે? અને છેવટે આ ક્યાં અટકશે? જોવા જતાં આ જગતમાં એક તરણું પણ સ્થિર નથી, દરેક ક્ષણે તેમાં ફેરફાર થતો રહે છે, છતાં પણ જગદ્વ્યવહાર સ્થિર અમર કાયમનો હોય તેવો દેખાય છે. આમ શાથી હશે? આ ચમત્કારિક વ્યવહારમાં વિચાર તો મને કોઇ જગ્યાએ દેખાતો જ નથી. આંધળા જેમ એક-બીજાની પાછળ જાય છે, તેમ આ બધા લોકોનું વર્તન થતું હોય એવું સ્પષ્ટ જણાય છે. એ માટે મારો પોતાનો જ દાખલો બરાબર લેવા જેવો છે. મારી બાલ્યાવસ્થામાં શું શું બન્યું, તે મને યાદ આવતું નથી. તો પણ કુમાર અવસ્થામાં મારા વર્તનની રીત બાલ્યાવસ્થા કરતાં જુદા જ પ્રકારની હતી, વળી જુવાનીની બીજા પ્રકારની હતી

વાથી કેટલોક સમય તો તે તદ્દન સ્તબ્ધ થઇ ગયા. તેમની આંખોમાં આનંદાશ્રુ આવ્યાં, શરીર ઉપર રોમાંચ ખડાં થયાં અને અંતઃકરણમાં હર્ષનું પૂર આવ્યું! પછી થોડીવારે શુદ્ધિમાં આવ્યા એટલે તેમણે, દત્તાત્રેયને વંદન કર્યું. અનહદ આનંદના અનુભવ પછી ગદ્‌ગદ સ્વરે તે બોલ્યા: 'આપની કૃપાથી આજ હું કૃતાર્થ થયો છું. સાક્ષાત્ શિવરૂપ કરુણાસાગર શ્રીગુરુદત્તાત્રેય સંતુષ્ટ થાય તો પછી તેની આગળ બ્રહ્મપદ પણ તુચ્છ છે, એમ મને લાગે છે. જેમની કૃપા વડે પ્રત્યક્ષ કાળ પણ જીવતો મિત્ર બની જાય છે, તે મહેશ્વર ગુરુએ આજ મારા ઉપર અનાયાસે કૃપા કરી છે. હે ભગવન્ ! મને પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય એવું સર્વ પ્રાપ્ત થયેલું છે, તેથી જેનું માહાત્મ્ય આટલું વિશાળ છે, તે દેવીની ઉપાસના કરવાની રીત આજે મને સમજાવીને કહેશો.'

આ રીતે પ્રાર્થના કર્યા પછી પરશુરામ ઉપાસના માટે તત્પર થયા છે, એવું શ્રીદત્તાત્રેયના લક્ષમાં આવ્યું. [illegible] આપણું ખરું કલ્યાણ છે, એવી પરશુરામની શ્રદ્ધા [illegible] પ્રમાણે અંતઃકરણ જોઈને તેમણે ઉપાસનાનો ક્રમ તેમને [illegible] પરશુરામ પણ તે સર્વ ક્રમ વગેરે, [illegible]

પૂજા વગેરે નિત્યનિયમપૂર્વક સતત બાર વર્ષ સુધી કર્યા કર્યું. ઉપાસના પ્રેમપૂર્વક ચાલતી હતી તેથી બાર વર્ષ જેટલો લાંબો સમય ક્યાં વીતી ગયો તેની તેમને ખબર પણ પડી નહિ.

દુઃખનો નાશ એ જ ખરું કર્મ

એક દિવસ તે સહેજ નિરાંતે બેઠા હતા તે સમયે તેમના મનમાં એકાએક વિચાર ઉત્પન્ન થયો. તે પોતાના મનમાં બોલવા લાગ્યાઃ 'પહેલાં સંવર્ત ઋષિનો (દેવગુરુ બૃહસ્પતિના ભાઈનો) મને ભેટો થયો હતો, તે વખતે મેં તેમને જે વિષય પૂછ્યો હતો તે વાતની મને હજુ સુધી પણ સમજ પડી નથી. તે વાત હું તદ્દન ભૂલી ગયો હતો. વળી ત્રિપુરા–માહાત્મ્ય સાંભળતી વખતે સૃષ્ટિ-નિરૂપણનો પ્રસંગ આવતાં તે વાત મેં ફરીથી શ્રીગુરુને પૂછી હતી; તો પણ સંવર્તઋષિનાં તે કથનનો અર્થ સમજાયો નહિ. એટલે એ વિષે તેમને ફરી પૂછતાં શ્રીગુરુએ કટકૃદાખ્યાન કહીને કહ્યું કે, 'આ વિષયની હાલમાં તારે જરૂર નથી.' પછી એ વાત એટલેથી જ અટકી. પણ ખરી રીતે આ જગદ્‌વ્યવહારનું સાચું સ્વરૂપ શું હશે? આવડું મોટું વિશ્વ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયું? અને તે કઈ તરફ જઈ રહ્યું છે? અને છેવટે આ ક્યાં અટકશે? જોવા જતાં આ જગતમા એક તરણું પણ સ્થિર નથી, દરેક ક્ષણે તેમાં ફેરફાર થતો રહે છે, છતાં પણ જગદ્‌વ્યવહાર સ્થિર અગર કાયમનો હોય તેવો દેખાય છે. આમ શાથી હશે? આ ચમત્કારિક વ્યવહારમાં વિચાર તો મને કોઈ જગ્યાએ દેખાતો જ નથી. આંધળા જેમ એક-બીજાની પાછળ જાય છે, તેમ આ બધા લોકોનું વર્તન થતું હોય એવું સ્પષ્ટ જણાય છે. એ માટે મારો પોતાનો જ દાખલો બરાબર લેવા જેવો છે. મારી બાલ્યાવસ્થામાં શું શું બન્યું, તે મને યાદ આવતું નથી. તો પણ કુમાર અવસ્થામાં મારા વર્તનની રીત બાલ્યાવસ્થા કરતાં જુદા જ પ્રકારની હતી, વળી જુવાનીની બીજા પ્રકારની હતી

અને હાલનો મારો વ્યવસાય તો તે કરતાં પણ જુદો જ છે. પણ આ બધામાંથી મને ફળ શું પ્રાપ્ત થયું એ જ સમજાતું નથી. પુરુ જે જે વખતે જે જે ઉદ્યોગ કરે છે, તે તે બરાબર વિચાર કરીને, બરાબર ફળ મેળવવાને માટે જ કરે છે; પણ આટલું આટલું કરતા છતાં આજ સુધીમાં કોને શું ફળ મળ્યું છે ? કોણ સુખી થયો છે ! 'અમુક ફળ મળ્યું' એમ બધા લોકો બોલે છે ખરા, પણ તે એક મૂર્ખપણું જ છે. હું તેને ફળ કહેતો નથી. કારણ કે એ લોકો તે ફરીથી તેને તે જ ઉદ્યોગ કરવા દોડે છે. મને કહેશો કે એક વાર ફળ મળ્યા પછી બીજી વાર તેના તે જ ફળની ઇચ્છા કેમ થાય ! ફળ તો તે જ કહેવાય, કે જેનાથી દુઃખનો નાશ થાય અને સુખ મળે.

દુઃખનું મૂળ

'મારે અમુક કરવું જોઈએ' એમ જ્યાં સુધી કર્તવ્ય બાકી રહેલું છે, ત્યાં સુધી દુઃખ પૂર્ણ થવાનું નથી અને સુખ મળવાનું નથી. કર્તવ્યને [illegible] એ જ [illegible] મહાન દુઃખ છે. જ્યાં સુધી તે બિલકુલ છે, ત્યાં સુધી દુઃખનો નાશ અને સુખની પ્રાપ્તિ થવી શક્ય જ નથી [illegible]

કર્તવ્ય કરવું જોઇએ' એવું મનમાં રાખીને કોઇને કોઈ જગાએ કદી સુખ થવાનું શક્ય હોય તો ફાંસીએ લટકાવેલા માણસને પણ પુષ્પના પરાગથી સુખ મળે. અરેરે, આ સેંકડો કર્તવ્યની મોહજાળમાં ફસાઈ પડવા છતાં મનુષ્ય સુખની આશા રાખે છે, તે એક મોટો ચમત્કાર જ છે. આ એક મહાન અવિચાર છે. અરેરે આ કર્તવ્યના પર્વત નીચે ચગદાઇ ગયેલા હોવા છતાં કરોડો લોકો પોતાને સુખી સમજે છે. સાર્વભૌમ રાજાનો જેવો ઉદ્યોગ ચાલુ હોય છે, તેવી જ ધામધૂમ એક ભિખારીની પણ ચાલુ છે. તેઓ પોતપોતાના પ્રયત્ન પ્રમાણે જુદું જુદું ફળ મેળવીને પોતાને મોટા ભાગ્યશાળી સમજે છે, અને હું પણ પરિણામ તરફ દૃષ્ટિ નહિ રાખતાં આ બધાના વિચારશૂન્ય રિવાજ મુજબ, આંધળાની પાછળ આંધળો જાય તે રીતે, તદ્દન એકમાર્ગે જ જઈ રહ્યો છું. હવે આ ગતાનુગતિકત્વ બસ થયુ. હું ગુરુ પાસે જાઉં. આ સંશયરૂપી સમુદ્રમાંથી પાર નીકળવાને માટે શ્રીગુરુની બોધરૂપી નૌકાનો આશરો લેવો જોઇએ.

સદ્ગુરુ પાસે

આ પ્રમાણે વિચાર આવતાં વખત ગુમાવ્યા વિના, પરશુરામ શ્રીગુરુને મળવાને માટે, મહેન્દ્રપર્વત ઉપરથી નીકળીને ગંધમાદન-પર્વત ઉપર આવ્યા. ત્યાં આસન ઉપર બિરાજેલા શ્રીગુરુની તેજસ્વી મૂર્તિનું તેમણે દર્શન કર્યું; અને પછી જરા આગળ જઇને પોતાના બન્ને હાથ વડે શ્રીગુરુના બન્ને ચરણો પકડી તે પર પોતાનું મસ્તક મૂકીને સાષ્ટાંગ વંદન કર્યું. તે જોઇને શ્રીગુરુનું અંતઃકરણ પ્રસન્ન થયું અને તેને પ્રેમથી આશીર્વાદ આપ્યો અને 'વત્સ! ઊઠ.' એમ કહી કુશળસમાચાર પૂછ્યા. પછી તેને કહ્યું કે, 'હે વત્સ! તું ઘણા દિવસે મળ્યો. તારી પ્રકૃતિ તો ઠીક છે ને?' કુશળપ્રશ્ન સાંભળી પરશુરામ ઊઠીને ગુરુએ બતાવેલા સામે

આસન ઉપર જઈ બેઠા અને પ્રસન્ન વદને હાથ જોડીને તેમણે કહ્યું કે, 'ગુરુદેવ ! આપની કૃપાને આધારે રહેનારા મને કર્મયોગે પ્રાપ્ત થનારા રોગ વગેરેથી શું થનાર છે ? આપની કૃપાથી મળેલા આત્મામૃતના સરોવરમાં હું રહેલો હોવાથી વ્યાધિરૂપી પ્રખર સૂર્યનો તાપ મને સહેજે લાગ્યો નથી. મહારાજ ! [illegible] આપની કૃપાથી મને આનંદમય બનાવી દીધો છે. માત્ર આપનાં ચરણોની નજદીક ન હતો એ જ એક વ્યાધિ હતો. અહીં આવીને આપનાં દર્શન વડે હું હવે પૂર્ણ સાજો થયો છું. એક વાત ઘણા દિવસથી મારા મનમાં રહેલી છે. ઘણા દિવસનો એ સંશય છે. આપ હવે આજ્ઞા આપો તો તે પૂછવા ઇચ્છું છું.'

પરશુરામનું વિવેકપૂર્ણ ભાષણ સાંભળીને, દયાળુ શ્રીગુરુને ઘણો જ આનંદ થયો અને તેમણે પ્રેમથી પરશુરામને કહ્યું કે, 'પરશુરામ ! તુમારો [illegible] એ પણ [illegible] સંશય [illegible] [illegible] આનંદ થય છે [illegible] પણ [illegible] વિના તે [illegible] સંશય દૂર કરીશ.'

પ્રકરણ ૭ મું

[illegible]

[illegible]

કર્યો હતો. ભૂલમાં પણ કોઈ બાકી રહી ન જાય, તેટલા માટે મેં એકવીસ વખત પૃથ્વીને નિઃક્ષત્રિય કરી નાખી હતી. ક્ષત્રિયોનાં લોહી વડે તળાવો ભર્યાં અને તેનાથી જ પિતૃઓને તર્પણ કર્યું. એ પછી હું શાંત રહ્યો હતો. ત્યાર પછી એકવાર મેં એવું સાંભળ્યું કે અયોધ્યા નગરમાં રાજા રામચંદ્રજી રાજ્ય કરે છે, તે સાંભળતાંની સાથે જ મને અત્યંત ક્રોધ ચઢ્યો અને હું ગર્વથી તેમના ઉપર હુમલો કરીને ગયો. પણ તેમણે એકલાએ જ મારો ગર્વ ઉતારી નાખ્યો અને મને પરાજિત કર્યો. બ્રાહ્મણ હોવાને લીધે જ માત્ર દયા કરીને તેમણે મને જીવતો જવા દીધો. મહારાજ! તે દિવસ મને ઘણો જ યાદ રહ્યો છે. પરાજય થવાથી તે દિવસે મારા મનમાં અત્યંત ખેદ ઉત્પન્ન થયો અને પાછા ફરતાં રસ્તામાં મને ઘણો જ પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો. રસ્તામાં અકસ્માત્ સંવર્ત નામના એક અવધૂતનો મેળાપ થયો. વાસ્તવિક સજ્જનો કેટલા ગુપ્ત રહે છે! ભસ્મ નીચે ઢંકાયેલા અગ્નિની જેમ તેઓ જલદીથી ઓળખી શકાતા નથી; તેવી જ રીતે તેમનું સ્વરૂપ સમજવાને માટે મારે પુષ્કળ પ્રયત્ન કરવો પડ્યો. પરન્તુ તે સર્વાંગશીતલ પુણ્યપુરુષની સંગતિથી મને ઘણી જ શાંતિ પ્રાપ્ત થઈ. તેમની સ્થિતિ વિષે મેં તેમને પૂછ્યું, ત્યારે તેમણે જે જવાબ આપ્યો તે ઘણો જ મધુર હતો. તેમણે દરેક બાબતનું રહસ્ય કાઢીને માત્ર સાર જ કહ્યો. પરંતુ રંકને જેમ રાજાનું પદ દુર્લભ હોય છે, તેમ હું તે રહસ્ય જોઇએ તેવું સમજી શક્યો નહિ. તેથી બરાબર સમજ પડે એ રીતે ફરી કહેવા માટે મેં તેમને પ્રાર્થના કરી. ત્યારે તેમણે મને આપની ભલામણ કરી. તેથી હું આપના ચરણ પાસે આવ્યો છું.

ક્ષણિક સુખ એજ દુઃખ છે

'આપની પાસેથી પહેલાં ત્રિપુરાદેવીનું ભક્તિમાહાત્મ્યનું વર્ણન મેં શ્રવણ કર્યું હતું. પછી વિચાર કરતાં પણ સંવર્ત

મુનિએ કહેલા તે વિષયની હજી સુધી મને સમજ પડતી નથી. તો હવે આગળ ઉપર મારે આ પ્રમાણે જ ત્રિપુરાદેવીની ઉપાસના ક્યાં સુધી ચાલુ રાખવી? અને તેનાથી લાભ શો? મહારાજ! અવધૂત સંવર્તની જ્ઞાનાવસ્થા સંબંધી મને બોધ કરો. જ્ઞાન સિવાય પુરુષને કદી કૃતકૃત્યતા પ્રાપ્ત થવાની નથી. જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય નહિ, ત્યાં સુધીનું કોઈ પણ કર્મ એ બાળકની રમત જેવું જ છે, એવું મારું માનવું છે. મેં આજ સુધી ઘણાં કર્મો કર્યાં, ઘણા યજ્ઞો કર્યાં, યજ્ઞમાં મોટી દક્ષિણાઓ આપી, ઘણાં અગ્નિસંતર્પણ કરીને ઇન્દ્રાદિ દેવોની પૂજા કરી; પણ સંવર્તનો મેળાપ થયા પછી આ તમામ કર્મોનું ફળ મર્યાદાવાળું અને ક્ષણભંગુર છે, એમ મને સમજાયું. 'ક્ષણિક સુખ એ જ દુઃખ છે' એમ હું માનું છું. સુખનો અભાવ એ જ કેવળ દુઃખ નથી, પણ થોડું એટલે મર્યાદિત સુખ એ પણ દુઃખ જ છે. કારણ કે તે મર્યાદિત સુખ પૂર્ણ થવાની સાથે જ વધુ દુઃખ નિમિત્ત પ્રાપ્ત થાય છે. આટલેથી જ પતતું નથી પરંતુ તેમાં બીજો પણ એક ભય રહેલો છે અને તે એ કે, આ સુખ-ભોગ કામવૃત્તિ મનુષ્યને વધારે મદદ કરે છે અને તેમ ન બને એવો તો કોઈ ઉપાય મને [illegible] નથી.

જ્ઞાનનો અધિકાર

[illegible]

તેની વિધિઓ પણ જુદા જુદા પ્રકારની છે. સારાંશ એ કે, પદના ભેદો મુજબ આ ઉપાસના વગેરેના ભેદોની સ્થિતિ હોવાથી તેનાથી શાશ્વત ફળ મળવું શક્ય જ નથી. કાલ્પનિક વસ્તુઓથી શાશ્વત ફળ કેવી રીતે મળે?

હવે શરીરમાં જીવ છે, ત્યાં સુધી એટલે જીવતાં સુધી કર્તવ્ય-કર્મ કર્યાં જ કરવું, તેના અંત તરફ જોવાનું નથી એવું પણ શાસ્ત્ર-માં કોઈ કોઈ સ્થળે કહેવામાં આવેલું છે ખરું! પણ ભગવાન સંવર્તની સ્થિતિ તો જુદા જ પ્રકારની હોય એમ મને જણાયું. તે મહાત્મા સર્વાંગશીતલ હોઈને કર્તવ્યરૂપ વ્યાપારની ચિન્તાજ્વાળામાંથી બધી રીતે મુક્ત થયેલા હતા. તેઓ તદ્દન નિર્ભયતાના માર્ગે ગયેલા હતા, આ તમામ લોકવ્યવહાર હસી કાઢવા જેવો તેમને જણાતો હતો. દવ લાગેલા જંગલમાં પણ પાણીમાં બેઠેલા હાથીના જેવી તેમની નિશ્ચળ અવસ્થા હતી. તમામ કર્મોમાંથી મુક્ત થયેલા તેઓ અમૃત-પાન કરીને આનંદમય થયા હોય એવા જણાતા હતા. તેમને આ અવસ્થા કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઇ હતી? મહારાજ! તે સર્વ મને કૃપા કરીને કહો અને કર્તવ્યરૂપી કાળસર્પથી મને છોડાવો!' એમ કહીને પરશુરામે શ્રીગુરુના ચરણ ઉપર ફરી એક વાર માથું નમાવ્યું. પરશુરામ હવે જ્ઞાનને માટે અધિકારી થયો છે, એમ જાણી લઇને શ્રીગુરુએ સ્વાભાવિક દયા કરી અને બોલવાનો આરંભ કર્યો.

'કર્તવ્ય-વેતાલ'

શ્રીગુરુ બોલ્યા: 'હે પરશુરામ! તને આવી ઉત્તમ બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થયેલી હોવાથી ધન્યવાદ ઘટે છે. ઉત્તમ બુદ્ધિની પ્રાપ્તિ એ સમુદ્રમાં ડૂબનારને મળેલી નાકારૂપ જ છે. ઉપાસનાદિ નિષ્કામ કર્મો વડે જે પુણ્યશાળીઓને આવો સુવિચાર પ્રાપ્ત થાય છે, તે જ પુરુષ પરમ પાવનપદ મેળવી શકે છે. સર્વના હૃદયાકાશસ્વરૂપ સર્વત્ર વસનાર ત્રિપુરાદેવી પોતાના અનન્ય ભક્તના હૃદયમાં જ્યારે ઉપાસના વડે

વિકાસ પામે છે, ત્યારે એ ભક્તને મૃત્યુની ભયંકર જાળમાંથી તત્કાળ છોડાવે છે. જ્યાં સુધી પુરુષને આ કર્તવ્યવેતાલનો અત્યંત ભય ઉત્પન્ન થતો નથી, ત્યાં સુધી તેને કદી પણ સુખ પ્રાપ્ત થતું જ નથી. કર્તવ્યરૂપી કાળસર્પથી દંશ પામેલા પુરુષને કલ્યાણ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય? કર્તવ્યરૂપી વિષ લાગવાથી આ આખું જગત મૂર્છિત બની ગયેલું છે અને અંધ બનેલું છે. તેનાથી આત્મહિતનો ખરો માર્ગ ઓળખાતો નથી અને તેથી તેઓ ભળતે માર્ગે જાય છે અને ફરી ફરીને પાછા મોહમાં પડે છે! આ પ્રમાણે આ લોકો અનાદિકાળથી ભયંકર વિષમસાગરમાં સબડી રહેલા છે. દૃષ્ટાન્ત તરીકે એક વાત તને કહું છું.

'એક વખત કેટલાક પ્રવાસીઓ ફરતા ફરતા વિન્ધ્યાદિ પર્વત ઉપર જઈ ચડ્યા. ત્યાં તેઓ ભૂખથી અત્યંત વ્યાકુળ થતાં આમતેમ ફળની શોધ કરવા લાગ્યા. તેટલામાં કૌવચ (કુચ) નાં બી તેમના જોવામાં આવ્યાં. આકારના સરખાપણાને લીધે તે કાજુનાં જ બી છે એમ સમજીને તેમણે તે સારી રીતે ખાધાં. ભૂખને લીધે સ્વાદ તરફ તેમનું લક્ષ ખેંચાયું નહિ. પણ થોડા જ વખતમાં કૌવચનું ઝેર શરીરમાં ફેલાયું અને તેથી તેમને આખા શરીરે [illegible] [illegible] લાગી [illegible] આ જ [illegible] કાજુના [illegible] ખાવાથી એમ થયું [illegible] [illegible]

અને લાકડીઓ, પથરા, મુઠ્ઠીઓ વડે પરસ્પર મારામારી ચાલુ થઇ. આથી તે બધાનાં શરીરો ઘવાઇ ગયાં. ત્યાર પછી છેવટે તેમને એક શહેર દેખાયું. સંધ્યાકાળે તેઓ શહેરને દરવાજે જઇ પહોંચ્યા અને દરવાજામાં થઇ અંદર દાખલ થવા લાગ્યા. પણ તેઓનો આવો વેષ જોઇ દ્વારપાળે તેમને અંદર દાખલ થતા અટકાવ્યા. ત્યારે આ મૂર્ખાઓને ભાન નહિ રહેવાથી તેની સાથે પણ મારામારી કરવાનું શરૂ કર્યું. આથી પરિણામ એ આવ્યું કે, દ્વારપાળે તે બધાને ખૂબ માર માર્યો. માર સહન ન થવાથી તેમાંના દરેકે પોતાને ફાવે તે રસ્તે નાસવા માંડયું. એટલે તેમાંના કેટલાક તો તે શહેરની ચારે બાજુ ખોદી રાખેલી ખાઇઓમાં પડયા અને તેમને મગરે પૂરા કર્યાં. કેટલાક ખાડામાં પડયા તે ત્યાંથી નીકળી શકયા નહિ. કેટલાક કૂવામાં પડવાથી મરી ગયા. બાકી જે થોડાક રહ્યા તે જેમતેમ જીવ લઇને નાસી ગયા.

અવિચાર એ જ મહાન આપત્તિ

'તાત્પર્ય' એ કે, આ મૂર્ખાઓની પેઠે આ બધા લોકો પોતાના કલ્યાણની ઇચ્છાથી જ કર્તવ્યરૂપી ઝેર પીને મૂર્છિત થાય છે અને મોહ વડે આંધળા બની પોતાની જાતે જ પોતાનો નાશ વહોરી લે છે; માટે હે પરશુરામ! તારા અંતઃકરણમાં આવો સુવિચાર ઉત્પન્ન થયો છે, તેથી તને ધન્યવાદ ઘટે છે. વિચાર એ જ સર્વ ઉન્નતિનું મૂળ છે. બ્રહ્મપદરૂપી અગાશીમાં ચઢવાનું આ પહેલું પગથિયું છે. સુવિચાર વિના કોઇનું પણ કલ્યાણ થતું જ નથી. અવિચાર એ જ મોટું મરણ છે. આ અવિચાર વડે જ બધા લોક જીવંત છતાં મરેલા જેવા છે. વિચાર કરનારનો જ હંમેશાં જય થાય છે. તેને જ સર્વ ઇષ્ટધ્યેય પ્રાપ્ત થાય છે.

દૈત્ય અને રાક્ષસોનો અવિચારથી જ નાશ થયો અને સુવિચાર વડે દેવોને સર્વ સુખ પ્રાપ્ત થયું છે. તેઓ સુવિચાર વડે જ

શ્રીવિષ્ણુની મદદથી પોતાના શત્રુને જીતી શકે છે. સુવિચાર એ જ સુખરૂપી વૃક્ષનું બીજ છે. એનાથી જ સુખના અંકુર ફૂટે છે. વિચાર વડે જ પુરુષ સર્વમાં વધારે શોભે છે. વિચાર વડે જ બ્રહ્મદેવ મહત્પદ પામ્યા અને વિચાર વડે જ શ્રીહરિની સર્વત્ર પૂજા થાય છે. વિચારથી જ શ્રીશંકર સર્વજ્ઞ અને મહેશ્વર થયા છે. શ્રીરામ બુદ્ધિમાન હતા; પણ અવિચારથી સુવર્ણમૃગને શોધવાની ખટપટમાં પડ્યા અને પોતાને માથે મહાન સંકટ વહોરી લીધું. અને વિચાર વડે જ તેમણે સમુદ્ર ઉલ્લંઘન કરીને, રાક્ષસોથી ભરેલી લંકા પર ચઢ[illegible] કરી. અવિચાર વડે જ બ્રહ્મદેવે મૂર્ખાઈ કરીને અભિમાન [illegible] એક શિર કપાવી લીધું. અવિચારથી જ મહાદેવે [illegible] વરદાન આપ્યું અને પરિણામે પોતાને જ ભારે [illegible] આવ્યો. એટલે પોતે જ જીવને લીધે નાસવા માંડ્યું. [illegible] પણ અવિચારથી જગદંબિની સ્ત્રીને મારી નાખીને

જ સર્વશ્રેષ્ઠ ઉપાય છે અને તે એ કે, સર્વની અંદર નિવાસ કરનાર શ્રીત્રિપુરાદેવીની ખરી કૃપા મેળવવી.

સુવિચાર વડે જ જીવનની સાર્થકતા

'અવિચારથી અંધ બનેલા લોકોનું ઘોર અજ્ઞાનરૂપી અંધારું નાશ કરનાર અને મોક્ષપ્રાપ્તિને માટે ઉત્તમ સાધનવાળો વિચારરૂપી સૂર્ય, શ્રીત્રિપુરાદેવીની કૃપા વિના કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય? અનન્ય શ્રદ્ધા અને ભક્તિપૂર્વક તેની નિષ્કામભાવે સેવા કરવી, એ જ એક તેની કૃપા મેળવવાનો ઉપાય છે. અંતઃકરણમાં વિચારરૂપી સૂર્ય ઉદય પામે છે. એટલા માટે જ આ સર્વાન્તર્યામી, ચિન્મય, શિવ ને સ્વાત્મસ્વરૂપ શ્રીત્રિપુરા મહેશ્વરીને ભજવાની જરૂર છે. ઉપાસનાનો ક્રમ સદ્ગુરુ પાસેથી સમજી લેવો અને મનમાં કોઇ પણ જાતની કામના રાખવી નહિ. આરાધના કરતી વખતે અંતઃકરણમાં શુદ્ધ પ્રેમ અને શ્રદ્ધા હોવાં જોઇએ. એટલા માટે પ્રથમ તેનું માહાત્મ્ય બરાબર શ્રવણ કરવું. આથી જ હે પરશુરામ! મેં તને પ્રથમ તેનું માહાત્મ્ય કહ્યું હતું; જેથી કરીને તું આજે મોક્ષદાયક એવા આ મંગલ વિચારને પ્રાપ્ત થઇ શકયો છે.

'હવે તને કાંઇ પણ ભય નથી. વિચારનો ઉદય થતાં સુધી જ મહાન ભય હોય છે. અવિચારથી જકડાયલાઓને ડગલે ને પગલે ભય હોય છે. અરે! સન્નિપાત થયેલા માણસને ઔષધ આપવામાં આવે તો પણ શું? શરીરગત ધાતુ શુદ્ધ કરી ન હોય ત્યાં સુધી મૃત્યુનો ભય તો છે જ. સુવિચાર પ્રાપ્ત થતાં જ મનુષ્યજીવન સાર્થક થયું એમ જાણવું. મનુષ્ય જેવી ઉત્તમ યોનિમાં જન્મ મળવા છતાં જો મનુષ્યને સુવિચાર પ્રાપ્ત થાય નહિ, તો તે જન્મરૂપ વૃક્ષ ફળહીન જ ગયું છે એમ જાણવું. જેને સુવિચાર પ્રાપ્ત થાય છે તેનો જ જન્મ સફળ માનવો. વિચાર નહિ કરનારા લોકને કૂવામાંના દેડકા જેવા સમજવા જોઇએ. કૂવામાં જન્મેલો દેડકો જેમ શુભ પણ જેનો

નથી અને અશુભ પણ જોતો નથી અને જેવો જન્મે છે તેવો ને તેવો જ મરણ પામે છે; તેવી જ રીતે આ બ્રહ્માંડરૂપી કૂપમાં જન્મેલા લોકો નિરર્થક જીવે છે. કારણ કે તેઓ પોતાનું હિત કે અહિત સમજતા નથી અને વારંવાર ઉત્પન્ન થઈને મરણ પામે છે. તે પુત્ર, વિત્ત વગેરેને જ સુખ માને છે અને ભક્તિ, વૈરાગ્ય વગેરેમાં સુખને બદલે દુઃખનો નિશ્ચય કરી લે છે. અવિચારની છાયાને કારણે સંસારરૂપી અગ્નિ પર શેકાયા કરે છે તથા દુઃખમાં ધમપછાડા કરે છે; પરંતુ તેને છોડવા માટે તે જરા પણ તૈયાર હોતા નથી! સેંકડો લાતો ખાઈને પણ ગધેડો જેમ ગધેડીની પૂંઠ છોડતો નથી, તેવી જ રીતે આ અવિચારીઓ સંસારની પાછળ સતત લાગી રહે છે! હે પરશુરામ! તું આજે વિચારશીલ થઈને દુઃખની સામે પાર તરી જવા માટે નીકળ્યો છે.'

જોવામાં આવતું નથી. તેનું કારણ શું? આ વિષય મને કૃપા કરીને સવિસ્તર સમજાવો.

આ પ્રમાણે પરશુરામે પ્રશ્ન પૂછ્યો, એટલે દયાનિધિ દત્તાત્રેય આનંદપૂર્વક બોલ્યા: 'હે પરશુરામ! સાંભળ, મોક્ષનું મૂળ કારણ હું તને કહું છું. સંતોની સાથે સહવાસ એ જ માત્ર સર્વ દુઃખને ટાળનારું આદિ કારણ છે. પરમાર્થરૂપી ફળની પ્રાપ્તિ થવાને માટે, સત્સંગ એ જ મૂળ બીજ છે. મહાત્મા સંવર્તનો સમાગમ થવાથી મોક્ષરૂપી ફળ આપનારી આ અવસ્થા તને પ્રાપ્ત થઇ છે. તાત્પર્ય એ કે, સંતપુરુષોનો સહવાસ સાધવાથી સાચા સુખનો માર્ગ સાંપડે છે. સત્સંગ વિના ખરું કલ્યાણ કોઈ સમયે કોઇનું પણ થયું છે ખરું કે? વ્યવહારમા પણ એવો નિયમ છે કે, માણસને જેવી સંગતિ પ્રાપ્ત થાય તેવુંજ તેને ફળ મળે છે. આ બાબતમાં હું તને એક કથા કહું છું, તે તું સાંભળ.

: હેમચૂડ ને વ્યાઘ્રપાદ તપસ્વીનો આશ્રમ :

હેમચૂડાખ્યાન

પૂર્વે દશાર્ણ દેશમાં મુક્તાપીડ નામનો એક રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેને હેમચૂડ અને મણિચૂડ નામના બે પુત્રો હતા. તે બંને કુમારો સુંદર, ગુણવાન અને દરેક વિદ્યામાં પારંગત હતા. એક વખતે તેમને મૃગયા રમવાની ઇચ્છા થઈ, એટલે પોતાનાં ધનુંબાણ લઇને તેઓ સહ્યાદ્રિ પર્વત ઉપરના એક ભયાનક જંગલમાં ગયા. ત્યાં તેમણે મૃગયા ખેલીને પુષ્કળ સિંહ, વાઘ, વરુ, રીંછ, હરણો વગેરેનો શિકાર કર્યો. પરંતુ એટલામાં એકાએક મોટું વાવાઝોડું થયું. ચોમેર રેતી અને કાંકરાનો વરસાદ પડવા લાગ્યો. ધૂળ વડે આકાશ છવાઇ ગયું અને જાણે અમાસની રાત્રી હોય એવી અંધકારમય સ્થિતિ થઇ ગઈ. તેથી ત્યાં મનુષ્યો, ઝાડ કે પથ્થર ઇત્યાદિ કંઈ પણ જોઈ શકાતું નહોતું; તો પછી ખાડા

કે ટેકરા તો દેખાય જ ક્યાંથી ? આમ આખો ડુંગર અંધકારથી છવાઈ ગયો હતો. ત્યારે ધૂળ અને પથરાં વગેરેથી અકળાઈ તેની આખી સેના વીખરાઈને આમતેમ નાસવા લાગી. કોઈએ ઝાડના થડનો આશરો લીધો, તો કોઈએ મોટી શિલાનો આશરો લીધો, તો કોઈએ ગુફાનો આશરો લીધો !

ઘોડા ઉપર બેઠેલા રાજપુત્રો પણ આમાંથી બચવા દૂર નાસી ગયા. તે પૈકી હેમચૂડ એક તપસ્વીના આશ્રમે જઈ ચડ્યો. તેની ચારે બાજુ કેળ અને ખજૂરી વગેરેનાં પુષ્કળ ઝાડો હોવાથી તે આશ્રમ ઘણો જ સુંદર દેખાતો હતો. ત્યાં તેણે એક સુંદર રૂપવતી અને તેજસ્વી કન્યાને જોઈ. તપાવેલા સુવર્ણના જેવી તેના શરીરની કાંતિ શોભી રહી હતી. તેનું લક્ષ્મી જેવું સુંદર સ્વરૂપ જોઈને, રાજપુત્રે જરા સ્મિત કરીને તેને પૂછ્યું કે, 'કમલાક્ષિ! તું કોણ છે!' આ સાંભળીને શુદ્ધ અંતઃકરણવાળી તે કન્યા બોલી: 'રાજપુત્ર! આપ આ આસન ઉપર બિરાજો અતિથિનો સત્કાર કરવો એ અમો તપસ્વીનો ધર્મ છે. મેઘના પ્રચંડ વાવાઝોડાથી આપ થાકેલા જણાઓ છો; તેથી પેલા ખજૂરીના ઝાડ સાથે ઘોડો બાંધીને તમે અહીંયા બેસીને થોડો આરામ લો.. પછી હું આપને મારું વૃત્તાંત સંભળાવીશ.'

સર્વાંગસુંદર વિદ્યાધરી એક વખતે આ વેણા નદીમાં સ્નાન કરવા માટે આવી હતી. તે જ વખતે વંગ દેશનો રાજા સુષેણ પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને તેણે નદીમાં સ્નાન કરતી તે સુંદરીને જોઈ. સુંદરીને જોતાં જ તે કામાતુર થયો. તેણે વિદ્યાધરીને પોતાની ઇચ્છા સંતોષવા પ્રાર્થના કરી. વિદ્યાધરી પણ રાજાના સૌંદર્યથી મોહિત થઈ ગઇ, તેથી તેણે તેની યાચના સ્વીકારી. તેનો સહવાસ કરીને પછી રાજા પોતાના નગર તરફ ગયો. વિદ્યાધરીને રાજાના સમાગમથી ગર્ભ રહ્યો. પરન્તુ આવો વ્યભિચારદોષ થવાથી પતિના ભયને લીધે ગર્ભને ત્યાં જ છોડીને તે ચાલી ગઇ અને તેની હું કન્યા થઈ. એ રાજર્ષિના પ્રભાવશાળી વીર્યથી હું ઉત્પન્ન થઇ છું ત્યાર પછી સંધ્યોપાસનાદિને માટે આવેલા વ્યાઘ્રપાદ ઋષિએ મને જોઇ. તેમને દયા આવવાથી મને પોતાના આશ્રમમાં લાવ્યા અને ત્યાં તેમણે માતાના જેવા વાત્સલ્યથી ઉછેરીને મને મોટી કરી છે. ધર્મથી પાલન-પોષણ કરનારને પિતા કહેવામાં આવે છે. તેથી હું તેમની ધર્મપુત્રી છું. તેમની સેવા કરતી હું અહીં જ રહું છું. તેમના સામર્થ્ય વડે મને અત્રે કોઇ જાતનો ભય નથી. રાક્ષસો કે દેવો પણ દુષ્ટ બુદ્ધિ વડે અત્રે પ્રવેશ કરી શકતા નથી. અને કદાચ કોઇ પ્રવેશ કરે તો તેનો નાશ જ થાય છે. આ મારી કથા મેં આપને કહી સંભળાવી. હવે, આપ થોડો સમય થોભો. મારા પિતા થોડા સમયમાં આવશે, તેમને નમસ્કાર કરીને આપની સર્વ હકીકત કહેશો અને અહીં આરામ કરીને આવતી કાલે પરોઢિયે જવા માટે નીકળજો.' હેમલેખાનું આ ભાષણ સાંભળીને પછી રાજપુત્રને કાંઇક બોલવાની ઇચ્છા થઈ પણ તેની હિંમત ચાલી નહિ. તેથી તે કાંઇક ગૂંચવણમાં પડ્યો હોય એમ જણાવા લાગ્યો. ત્યારે રાજપુત્ર મૌનવશ થયો છે એમ જાણી લઇને તે ચતુર કન્યા બોલી કે, 'રાજપુત્ર! થોડો સમય ધીરજ રાખો. મારા પિતા હમણાં જ આવશે. તે આવશે એટલે આપની સર્વ આકાં-

ક્ષાઓ પૂર્ણ થશે.' એટલામાં તો વ્યાઘ્રપાદ મુનિ વનમાંથી પત્ર, પુષ્પ આદિ લઇને આવી પહોંચ્યા. તેમને જોતાં જ રાજપુત્ર ઊઠીને ઊભો થયો અને મુનિને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કર્યા. અને તેણે પોતે કોણ છે તે સર્વ હકીકત કહી. બાદ તેમની આજ્ઞા લઇને તે ફરી પોતાના આસને બેઠો. એ મુનિએ યોગદૃષ્ટિથી તે રાજપુત્રની ઇચ્છા જાણી લીધી. કન્યા પણ વિવાહ યોગ્ય થયેલી હતી અને આ યોગ ઠીક છે એમ સમજીને મુનિએ રાજપુત્રને હેમલેખા અર્પણ કરી. રાજપુત્રને પણ તે પ્રાપ્ત થતાં સંતોષ થયો અને તેને લઇને પોતાની નગરીમાં આવ્યો. તેના પિતા રાજા મુક્તાચૂડ પણ રાજી થયો અને તેણે પણા જ ઠાઠમાઠથી તેમનો લગ્નવિધિ ઊજવ્યો.

ઉદાસીન વૃત્તિ

એમ થયા પછી રાજપુત્ર હેમચૂડ પોતાની આ ચતુર અને સુંદર સ્ત્રી સાથે મહેલની અગાસીઓ, બગીચા, નદીતીર વગેરે ઠેકાણે વિહાર કરવા લાગ્યો. પણ હેમલેખા ઐહિક વિષયસુખોમાં બહુ ઉદાસીન રહે છે, એમ તેને થોડા વખતમાં જ જણાઈ આવ્યું. તેથી એક વખતે બન્ને એકાંતમાં બેઠાં હતાં, ત્યારે તેણે હેમલેખાને પૂછ્યું કે 'પ્રિયે ! હું તારી ઉપર [illegible]

કરું છું ત્યારે તું બરાબર સાંભળતી પણ નથી. હું તારા મંદિરમાં આવીને તારા કંઠને આલિંગન કરીને બેઠેલ હોવા છતાં 'ક્યારે પધાર્યા' એમ કહીને તું પ્રશ્ન કરે છે; જાણે કે તને કાંઇ તેની ખબર જ ન હોય! સુંદર અને દુર્લભ એવી ઉપભોગ્ય વસ્તુઓ ઉપર પણ તારું મન આસક્ત થતું જ નથી! એટલું જ નહિ પણ તે વસ્તુઓ માટે તું જરા પણ આસ્થા બતાવતી નથી, તેનું શું કારણ? હું જ્યારે જ્યારે તારી પાસે આવું છું ત્યારે ત્યારે તને આંખો મીંચીને બેઠેલી જોઉં છું. આ પ્રમાણે તું વિષયોપભોગથી વિમુખ હોવાને લીધે લાકડાની પૂતળીની જેમ તારી સોબતથી મને સંતોષ કેવી રીતે મળે! અને તને છોડીને મને બીજું કાંઇ પણ ગમતું જ નથી. કુમુદ જેમ ચંદ્રને અનુસરે છે, તેમ હું તને અનુસરીને વર્તું છું. તો પણ તારું મન સંસાર સુખથી આટલું બધું વિમુખ શાથી થયું છે, તે તું મને કહે? પ્રાણ કરતાં પણ તું મને અત્યંત પ્રિય છે; તો બે શબ્દો કહીને તું મારા મનનું સમાધાન કર.'

પ્રકરણ ૪ થું

પ્રિય શું અને અપ્રિય શું?

એ પ્રમાણે પતિનું ભાષણ સાંભળીને, તે શુદ્ધ બાળાએ કિંચિત્ સ્મિત કર્યું અને યુક્તિવાદ વડે પોતાના પતિને તત્ત્વબોધ કરવાના હેતુથી તે બોલી: 'રાજપુત્ર! હું કહું છું તે તમે સાંભળો. મારો તમારા વિષે પ્રેમ નથી એમ માનશો નહિ; પરંતુ હું હંમેશ એક મોટા વિચારમાં ગુંચવાઈ છું કે, 'આ જગતમાં મનુષ્યને કઈ વસ્તુ પ્રિય હોય છે અને કઈ વસ્તુ અપ્રિય હોય છે? આ ગૂંચવણનો મારી બુદ્ધિથી ઉકેલ થતો નથી. ઘણા દિવસથી આનું હું નિત્ય ચિંતન કરું છું, પણ મારા ઓછાપણા વડે મને તો કાંઇ સમજાતું નથી. તાત્વિક દૃષ્ટિથી આનો વિચાર કરીને આપ મને કહેશો?'

આ પ્રશ્ન સાંભળતાં જ હેમચૂડને હસવું આવ્યું. તેણે કહ્યું:

'ખરેખર, સ્ત્રીઓ બુદ્ધિથી મૂઢ હોય છે, એ વાત ખરી છે; એમાં કાંઈ પણ સંશય નથી. કારણ પ્રિય અને અપ્રિય એ પશુ, પક્ષી અને કીટકાદિ પણ સમજે છે. પ્રિય વસ્તુ તરફ પ્રવૃત્તિ થવી અને અપ્રિય વસ્તુ તરફ નિવૃત્તિ થવી, એ પ્રકાર તેમનામાં પણ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. એમાં તે વળી મોટો વિચાર કરવા જેવું શું છે! જેનાથી સુખ થાય છે તે પ્રિય અને જે વડે દુઃખ થાય છે તે અપ્રિય,. આમાં આટલું બધું ગૂંચવણવાળું તે શું છે! અને એટલા માટે તું હંમેશાં વિચાર તે શાનો કરે છે!'

સુખદુઃખનું નિશ્ચયાત્મક સ્થાન?

પતિનું આ ભાષણ સાંભળીને હેમલેખા ફરીથી બોલી: 'સ્ત્રીઓ મૂઢ હોય છે અને તેમનામાં પ્રૌઢ વિચાર હોતા નથી, એ વાત તો ખરી; પણ આપ તો સારા બુદ્ધિમાન છો, તેથી મને સમજ પડે આપ મને સમજાવી આપશો, એટલે હું આ વિચાર તરત જ છોડી દઈશ અને હંમેશ આપની સાથે ઉપભોગ ભોગવવા તૈયાર રહીશ.

'હે રાજન્' જેનાથી સુખ થાય, તે પ્રિય અને દુઃખ થાય તે અપ્રિય, એમ આપે સૂક્ષ્મ વિચાર કરીને કહ્યું. પણ જો એક જ [illegible]

પ્રકાર છે અને પુષ્કળ હોય છે ત્યારે બીજો જ પ્રકાર હોય છે. એ જ સ્થિતિ દ્રવ્યની, સ્ત્રીની, બાળકની અને રાજાની સમજવી.

'હવે આપના પિતા મુક્તાચૂડ મહારાજને સંતતિ, સંપત્તિ, સ્ત્રીઓ ઇત્યાદિ તમામ ઐશ્વર્ય હોવા છતાં તેઓ નિત્ય દુઃખી કેમ રહે છે ! અને બીજા લોક સુખથી કેવી રીતે રહે છે ? આ જે સુખદાયક લાગતા વિષયભોગો અમર્યાદ નથી પરંતુ તે મર્યાદિત છે, તેથી આમ બને છે એમ જો કહેવામાં આવે, તો જગતમાંનાં તમામ વિષયભોગો કોઈ એકલા જ મનુષ્યને જોવાને તેવા બધા જ કદી પણ પ્રાપ્ત થાય છે ખરો કે ? એ ઉપરથી થોડા વિષયોનો લાભ થવાથી થોડુંઘણું પણ સુખ થશે. એમ માનીએ તો તે બરાબર નથી. કારણ કે ખરી રીતે જોતાં તેવું સુખ એ મુદ્દલ સુખ જ નથી. કારણ કે તેમાં દુઃખનું મિશ્રણ હોય છે.

સુખ કોને કહેવું ?

દુઃખ બે પ્રકારનું છે, એક માનસિક અને બીજું શારીરિક. ઇચ્છાઓ ઉત્પન્ન થવાથી થનારું જે આંતરદુઃખ તેનું નામ માનસિક દુઃખ અને રોગાદિકથી થનારું જે બહારનું દુઃખ તે શારીરિક દુઃખ છે. આ બન્નેમાં માનસિક દુઃખ મોટું છે કારણ કે તેણે જ આખું જગત ગળી લીધું છે. અનેકવિધ તૃષ્ણાઓ એજ દુઃખરૂપી ઝાડનું શક્તિશાળી બીજ છે. આ તૃષ્ણાને લીધે જ સ્વર્ગમાંના ઇન્દ્રાદિક દેવો પણ દાસત્વ સ્વીકારીને સતત મહેનત કર્યા કરે છે. મનમાં અનેકવિધ કામનાઓ સિલક રહેલી હોય છતાં, તેવે સમયે માનવામાં આવતું જે સુખ તે સર્વ દુઃખ જ છે. એમ નથી થતું કે ! એવું સુખ તો જંતુઓમાં પણ હોય છે. તેવા સુખને જ જો સુખ કહેવામાં આવે તો પછી કૃમિ કીટકાદિ જંતુઓ તથા મનુષ્યોમાં શો ફેર ! પરંતુ કૃમિકીટકાદિ તિર્યંક જંતુની વાસનાઓ જ થોડી હોવાને લીધે તેમને થનારું તે સુખ તેઃ એક રીતે સારું. પણ

અનંત કામનાઓથી ઘેરાયલા મનુષ્યને [illegible]નારું સુખ તે સુખ [illegible] શાનું? આમ અનેકવિધ વાસનાઓથી ભરેલો મનુષ્ય, તો કોઈ ઘણી વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થતાં સુખી થતો હોય તો પછી આ વિશ્વ[illegible] થોડા અથવા વધુ ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કરનારાઓ પણ 'હું સુખી નથી' એમ કહેતાં નજરે પડે છે. તો તેવું કહેનાર કોણ? કારણ સમગ્ર વિશ્વમાંના ઐશ્વર્ય પૈકી થોડુંઘણું ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કરનારો પણ મનમાં અનેકવિધ તૃષ્ણાઓ (વાસનાઓ)થી પરિપૂર્ણ ભરેલો માનવ[illegible] દુઃખી હોય છે અને એવું જ જગતમાં જ્યાં ત્યાં જોવામાં આવે છે.

અગ્નિથી આખું શરીર દાઝયું હોય તે વખતે ચંદનના [illegible] સૂક્ષ્મ બિંદુથી જો દેહ શીતળ થાય તો જ તેવાઓ પણ સુખી થાય! સ્ત્રીને ગાઢ આલિંગન આપવાથી પુરુષને સુખ થાય છે, એમ વ્યવહારમાં માનવામાં આવે છે. પરંતુ વાસ્તવિક રીતે ત્યાં પણ શરીરનું અકડાઈ જવું વગેરે તો દુઃખ જ છે. કામવિકાર [illegible]

[illegible]

ચોંટયું હતું. તેથી તે સેવકે કપટ કરીને રાજપુત્રને ફસાવ્યો. રાજપુત્ર મોહિત થાય તે માટે તે તેને ઘણો જ દારૂ પાતો, પછી તે રાજપુત્ર નશામાં ચકચૂર થતાં તેની પાસે એક કદરૂપી દાસીને મોકલી આપતો અને પોતે તે રાજપુત્રની સર્વ લોકોમાં સુંદર એવી સ્ત્રીનો ઉપભોગ કરતો. આવો ક્રમ તેણે ઘણો વખત ચાલુ રાખ્યો. આ બાજુ મદ્યપાનથી બેહોશ થયા પછી તે રાજપુત્ર તે દાસીની સાથે ઉપભોગ કરતો હતો, છતાં પણ એમ માનતો હતો કે આવી સુંદર સ્ત્રી મેળવીને હું ધન્ય છું. તેને લાગતું હતું કે, ત્રિલોકમાં સુંદર એવી પ્રાણપ્રિયાને હું હંમેશ ભોગવું છું, તેથી મારા જેવો ભાગ્યશાળી બીજો કોઈ નથી!

આ મુજબ ઘણા દિવસો ચાલ્યા ગયા. ત્યારબાદ એક વખતે દૈવેચ્છાથી એવું બન્યું કે, પેલો સેવક રાજપુત્રની પાસે મદ્ય મૂકી પોતે કોઇ ખાસ કારણને લીધે ચાલ્યો ગયો અને રાજપુત્રે પણ તે દિવસે બહુ થોડું મદ્યપાન કર્યું. ત્યારપછી હંમેશની માફક રતિસુખને માટે ઇચ્છા થવાથી તે પોતાના વિલાસમંદિરમાં ગયો. વિલાસ માટે ઘણા પદાર્થો હોવાથી તે મંદિર ઘણું જ મનોહર હતું. ત્યાં જઇને કામવશ થઈને પલંગ ઉપર સુતેલી તે દાસીનો ઘણા જ આનંદથી તેણે ઉપભોગ કર્યો. પણ રતિવિલાસને અંતે તેને શંકા ઉત્પન્ન થઈ. પોતે પૂર્ણ રીતે ફસાયો છે એ વાત તેના ધ્યાનમાં આવી. પછી આમ કેવી રીતે બન્યું તે બાબત વિષે તે વિચાર કરવા લાગ્યો. 'પેલી મારી સ્ત્રી કયાં છે?' એમ કહી તેણે તે દાસીને પ્રશ્ન કર્યો. એટલે રાજપુત્ર ભાનમાં છે, એમ જોઇને તે દાસી એકદમ ભયને લીધે થરથર કંપવા લાગી; અને તેની સાથે કાંઇ જ બોલી નહિ. નક્કી કંઇ કપટ થયું છે એમ રાજપુત્રને સમજાયું એટલે તેની આંખો, ક્રોધથી લાલચોળ થઇ ગઇ! તત્કાળ તેણે એક હાથ વડે તે દાસીનો ચોટલો પકડી, બીજા હાથ વડે મ્યાનમાંથી તલવાર બહાર ખેંચી કાઢી અને તેને ધમકી આપતાં બોલ્યો "બોલ,

હોવા છતાં પણ રતિનું સુખ અનુભવમાં આવતું નથી. આ સુખ ઉત્પન્ન થવાનું મુખ્ય કારણ સ્ત્રીનું સૌન્દર્ય, એટલે નેત્ર, સ્ત[illegible] નિતંબાદિ અવયવોનું ચિત્તમાં ફરી ફરીને પડવું એ જ છે. તેથી [illegible] તદ્દન નાનાં બાળકો અને ચિત્તકપનો અભ્યાસ કરનારા [illegible] આવો ક્ષોભ કોઇ પણ વખત થતો નથી. આથી જ તેમને સ્ત્રીસુખ[illegible] લાલસા ઉત્પન્ન થતી નથી અર્થાત્ સ્ત્રી સુંદર હો અથવા [illegible] કોઇ પણ જાતની હો, પણ તેનાથી પુરુષ જેમ જેમ [illegible] પ્રાપ્ત કરી લે છે, તેમ તેમ પોતાના મનરૂપી પડદા ઉપર [illegible] તે સુંદરી છે, એવું ચિત્ર પાડી લે છે. જેમના શરીરની [illegible] ચીતરી ચઢે એવી ગંદી હોય છે, એવી સ્ત્રીઓ પણ [illegible] સાથે રમમાણ થઇ જાય છે, એ તો તેમની ગમારી પ્રત્ય[illegible] પણ સહેજે સિદ્ધ થાય છે. તેઓ કદરૂપી છે એવું મનમાં [illegible] પછી, અથવા તેમના સૌન્દર્ય વિષે મનમાં કલ્પના જ આવે નહિ તો સ્ત્રીઓને દેખાડી પુરુષને રતિસુખ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય [illegible] અને આવી વિરુદ્ધ ભાવના થવી એ કાંઇ અશક્ય નથી. [illegible] પુરુષની આ મનોભાવના [illegible] [illegible]

[illegible]

સૌન્દર્ય એ નૈસર્ગિક નથી

[illegible]

ન આવે? તે કહો. જુદા જુદા દેશમાં જુદી જુદી આકૃતિના લોકો મળી આવે છે. કોઇને પગ એક, તો કોઇને આંખ એક; કોઇના કાન ગધેડાના જેવા તો કોઇનું મુખ ઘોડા જેવું; કોઇનો કાન લાંબો, તો કોઇની દાઢો હળ જેવી મુખની બહાર આવેલી; કોઇને નાક જ નહિ, તો કોઇને નાક મોટું; કોઇના શરીર ઉપર વાળનું જાળું બંધાયેલું, તો કેટલાકને શરીર ઉપર વાળ જ હોતા નથી, તો કોઇના વાળ માંજરા, કોઇના ધોળા, કોઇને બિલકુલ નહિ, તો કેટલાકને જાડા હોય છે! કેટલાક તો કોઢ નીકળેલા, કોઇ કાગડા જેવા કાળા રંગના, તો કોઇ ભૂખરા રંગના અને કોઇ લાલ શરીરના હોય છે. તાત્પર્ય એ કે, આવી જાતના અનેક પ્રકારના લોકો પોતપોતાની જાતની સ્ત્રી અને પુત્રો વિષે આપની જેમ જ પ્રેમ અને સુખનો અનુભવ મેળવે છે. ઉપરાંત હે રાજપુત્ર! સુખના સાધનભૂત માનવામાં આવેલી બધી વસ્તુઓમાં, સ્ત્રીશરીર એ મુખ્ય છે. જે દરેકને ઘણું જ પ્રિય લાગે છે અને જેના ઉપર મોટા મોટા ડાહ્યા તથા બુદ્ધિમાનો પણ મોહિત થાય છે, તેવું જે આ સ્ત્રીશરીર અગર સ્ત્રીઓને અત્યંત પ્રિય અને સુંદર લાગનાર આ પુરુષશરીર, ખરું જોતાં કેવું છે, તેનો આપ સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી વિચાર કરો! તે માંસથી લપેટાયલું છે, લોહીથી ભરેલું છે, નસોથી બંધાયલું છે અને ચામડીથી મઢેલું છે' અંદર હાડકાનો માળો છે અને બહારથી ઝીણી ઝીણી રૂંવાટીઓ ચોટાડેલી છે. કફ, વાત અને પિત્તથી તે ભરપૂર છે, મળમૂત્રથી તે ખરડાયલું છે! શુક્ર અને શોણિતથી બનેલા અને યોનિ દ્વારા જન્મ થયેલા એવા આ અમંગળ દેહને પણ પ્રિય ગણવામાં આવે છે, એ કેવો ચમત્કાર છે! અત્યંત ચીતરી ચઢે એવા આ દેહ ઉપર જે પ્રેમ કરે છે તેમનામા અને વિષ્ટામાંના કીડાઓમાં શો ફરક છે? હે રાજન! આ શરીર આપને જે અત્યંત પ્રિય લાગે છે, તેની ત્વચા, લોહી વગેરેની જુદી જુદી સ્થિતિઓ વિચાર વડે ધ્યાનમાં લઇને જુઓ. એવો જ પ્રકાર બીજી ભોગ્ય વસ્તુઓને માટે

ખરી વાત શી છે? સાચે સાચું કહી દે, નહિ તો એક ક્ષણ [illegible] તું બચવાની નથી! બોલ, જલદી બોલ!' રાજપુત્રનું એવું [illegible] વચન સાંભળીને પેલી દાસી તો તદ્દન ગભરાઈ ગઈ અને પોતાને [illegible] બચાવવાને માટે તેણે ઘણા દિવસથી ચાલી રહેલો એ પ્રપંચ [illegible] પુત્રને કહી દીધો; એટલું જ નહિ પણ તેની સ્ત્રી પેલા સેવકની [illegible] રમમાણ થયેલી તે તેને બતાવી. જમીન ઉપર એક [illegible] તે બન્ને સૂતેલાં હતાં. તે સેવકનું ધૂળમાં રગદોળાયેલું [illegible] જેવું શરીર, માંજરી આંખો, લૂખું અને ચીતરી ચ[illegible] આ પ્રમાણે અતિ મલિનતા હોવા છતાં પણ, તેની [illegible] પ્રેમથી તેને આલિંગન કરેલું હતું. રતિભોગથી તે તદ્દન [illegible] હતી અને નિદ્રાને લીધે બન્નેનું ભાન ઠેકાણે નહોતું. [illegible] બીભત્સ પ્રકાર જોઈને રાજપુત્ર ક્રોધના આવેશમાં ક્ષણવાર તે [illegible] જ બની ગયો. પરંતુ થોડીવારમાં પુનઃ ભાન ઉપર [illegible] થયો અને પછી પોતે પોતાના મનની સાથે જ [illegible]

દેવમેખા કહે છે 'રાજન! તે શું બોલવા લાગ્યો તે [illegible] રાજપુત્રે કહ્યું:—અરેરે! મારા જેવા અનાર્યને ધિક્કાર [illegible] મારી આજદિન સુધી [illegible] પણ જ મૂર્ખ બન્યો છું. [illegible] સ્ત્રીઓ સાથે પ્રેમ કરે છે, તે ખરેખર મહાન મૂર્ખ છે. [illegible] પુરુષને ધિક્કાર હજો. આવી સ્ત્રીઓ કોઈને પણ ન [illegible] [illegible] પ્રેમ ઉપર જે વિશ્વાસ રાખે છે, તે તો [illegible]

[illegible]

મદિરાપાનથી મૂર્ખ બનીને, તેનું આ કપટ જાણી શકયો નહિ. છાયાની માફક મારી મરજી પ્રમાણે જ તે વર્તે છે એમ માનીને તેના ઉપર મેં પૂરો વિશ્વાસ રાખ્યો. અરેરે ! આ દાસીની સાથે રમમાણ થઇને હું સારી રીતે ફસાઇ ગયો! અરે, આ કેવો કદરૂપો ચાકર અને કેવો ખરાબ તેનો દેહ! તેનામાં એવું તે કયું સૌન્દર્ય તેણે જોયું ? તથા સૌ કોઇની નજરમાં ઠરે એવું મારું સૌંદર્ય અને એના ઉપર મારો અતિશય પ્રેમ હોવા છતાં તે શાથી મને છોડીને તેને વશ થઈ હશે ?

આ પ્રમાણે ઘણો વિલાપ કરતા તે રાજપુત્રને અંતઃકરણમાં પશ્ચાતાપ ઉત્પન્ન થયો. તેને અત્યંત વૈરાગ્ય ઊપજ્યો અને સર્વસંગ પરિત્યાગ કરીને, તે જંગલમાં જવા માટે ચાલી નીકળ્યો ! હે રાજન્ ! સૌન્દર્ય તો એ એક મન વડે કરેલી કલ્પના છે, એ આ દૃષ્ટાંત ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે. મારા શરીરથી આપને જે સૌન્દર્યનું અને રતિભોગનું ઘણું સુખ પ્રાપ્ત થતું જણાય છે, તેટલું જ યા તે કરતાં પણ અધિક સુખ રૂપ વિનાની અને કદરૂપી સ્ત્રીઓની સાથે પણ પુરુષો મેળવે છે. આ વિષય હું હવે આપને બરાબર રીતે સમજાવું છું. આપ તેનું એકાગ્ર ચિત્તથી શ્રવણ કરો.

કામીઓની મનોભ્રષ્ટતા

સ્ત્રી નામની જે વસ્તુ જોવામાં આવે છે, તે તો તેનું બાહ્યરૂપ થયું. પરંતુ પ્રથમ તો ચિત્તમાં સંકલ્પરૂપે તેનું કોઈ એક પ્રકારનું કલ્પના કરેલું સૂક્ષ્મ પ્રતિબિંબ પડે છે; ત્યાં તે રૂપાળી છે એવું ચિત્ર આલેખાય છે. પછી ચિત્તમાં ઉપરાઉપરી એ વિચાર આવતાંની સાથે તેના સંભોગની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે જ્યારે પુરુષ કામથી વ્યાકુળ થાય છે, ત્યારે તેને રતિસુખ અનુભવમાં આવે છે. જો મન જરા પણ વ્યાકુળ જ થાય નહિ, તો સ્ત્રી સુંદર

હોવા છતાં પણ રતિનું સુખ અનુભવમાં આવતું નથી. આ મુશ્કેલી ઉત્પન્ન થવાનું મુખ્ય કારણ સ્ત્રીનું સૌન્દર્ય, એટલે નેત્ર, સ્તન નિતંબાદિ અવયવોનું ચિત્તમાં ફરી ફરીને પડતું એ જ છે. તેથી જ, તદ્દન નાનાં બાળકો અને ચિત્રકપનો અભ્યાસ કરનારા [illegible] આવો ક્ષોભ કોઈ પણ વખત થતો નથી. આથી જ તેમને સ્ત્રીસુખની લાલસા ઉત્પન્ન થતી નથી અર્થાત્ સ્ત્રી સુંદર હો અથવા [illegible] કોઈ પણ જાતની હો, પણ તેનાથી પુરુષ જેમ જેમ રતિસુખ પ્રાપ્ત કરી લે છે, તેમ તેમ પોતાના મનરૂપી પડદા ઉપર [illegible] તે સુંદરી છે, એવું ચિત્ર પાડી લે છે. જેમના શરીરની સ્થિતિ ચીતરી ચડે એવી ગંદી હોય છે, એવી સ્ત્રીઓ પણ તેઓની સાથે રમમાણ થઈ જાય છે, એ તો તેમની [illegible] પણ [illegible] સિદ્ધ થાય છે. તેઓ કદરૂપી છે એવું મનમાં [illegible] પછી, [illegible] તેમના સૌન્દર્ય વિષે મનમાં કલ્પના જ આવે નહિ, તો સ્ત્રીઓને કેવી પુરુષને રતિસુખ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય વારુ! અને આવી વિરુદ્ધ [illegible] સિવાય [illegible] નથી. [illegible] પુરુષની આ મનોદશા [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

ન આવે? તે કહો. જુદા જુદા દેશમાં જુદી જુદી આકૃતિના લોકો મળી આવે છે. કોઇને પગ એક, તો કોઇને આંખ એક; કોઇના કાન ગધેડાના જેવા તો કોઇનું મુખ ઘોડા જેવું; કોઇનો કાન લાંબો, તો કોઈની દાઢો હળ જેવી મુખની બહાર આવેલી; કોઇને નાક જ નહિ, તો કોઇને નાક મોટું; કોઇના શરીર ઉપર વાળનું જાળું બંધાયેલું, તો કેટલાકને શરીર ઉપર વાળ જ હોતા નથી, તો કોઇના વાળ માંજરા, કોઇના ધોળા, કોઇને બિલકુલ નહિ, તો કેટલાકને જાડા હોય છે! કેટલાક તો કોઢ નીકળેલા, કોઇ કાગડા જેવા કાળા રંગના, તો કોઇ ભૂખરા રંગના અને કોઇ લાલ શરીરના હોય છે. તાત્પર્ય એ કે, આવી જાતના અનેક પ્રકારના લોકો પોતપોતાની જાતની સ્ત્રી અને પુત્રો વિષે આપની જેમ જ પ્રેમ અને સુખનો અનુભવ મેળવે છે. ઉપરાંત હે રાજપુત્ર! સુખના સાધનભૂત માનવામાં આવેલી બધી વસ્તુઓમાં, સ્ત્રીશરીર એ મુખ્ય છે. જે દરેકને પણ જ પ્રિય લાગે છે અને જેના ઉપર મોટા મોટા રાજા તથા બુદ્ધિમાનો પણ મોહિત થાય છે, તેવું જે આ સ્ત્રીશરીર અગર સ્ત્રીઓને અત્યંત પ્રિય અને સુંદર લાગનાર આ પુરુષશરીર, ખરું જોતાં કેવું છે, તેનો આપ સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી વિચાર કરો! તે માંસથી લપેટાયલું છે, લોહીથી ભરેલું છે, નસોથી બંધાયલું છે અને ચામડીથી મઢેલું છે' અંદર હાડકાનો માળો છે અને બહારથી ઝીંણી ઝીંણી રૂંવાટીઓ ચોટાડેલી છે. કફ, વાત અને પિત્તથી તે ભરપૂર છે, મળમૂત્રથી તે ખરડાયલું છે! શુક્ર અને શોણિતથી બનેલા અને યોનિ દ્વારા જન્મ થયેલા એવા આ અમંગળ દેહને પણ પ્રિય ગણવામાં આવે છે, એ કેવો ચમત્કાર છે! અત્યંત ચીતરી ચઢે એવા આ દેહ ઉપર જે પ્રેમ કરે છે તેમનામાં અને વિષ્ટામાંના કીડાઓમાં શો ફરક છે? હે રાજન! આ શરીર આપને જે અત્યંત પ્રિય લાગે છે, તેની ત્વચા, લોહી વગેરેની જુદી જુદી સ્થિતિઓ વિચાર વડે ધ્યાનમાં લઇને જુઓ. એવો જ પ્રકાર બીજી ભોગ્ય વસ્તુઓને માટે

પણ સમજવો. મધુર, ખાટું, વગેરે ભોજનના જે છ રસો છે, તેનું શું પરિણામ થાય છે, તેને વિષે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી આપ જરા વિચાર કરી જુઓ. કોઈ પણ વસ્તુ ભક્ષણ કરો, પરંતુ છેવટે તો તેની વિષ્ટા જ થવાની એવો બધાનો અનુભવ છે. તેથી હે રાજપુત્ર! આવો પ્રકાર જગતમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે. તો હવે પ્રિય શું અને અપ્રિય શું એ મને આપ કહો.'

સત્સંગની શ્રેષ્ઠતા

હેમલેખાનું આવું અપૂર્વ ભાષણ સાંભળીને હેમચૂડને પહેલો જ આશ્ચર્ય થયો! તેણે ફરીથી પોતાના મનની સાથે જ તે વચનો-નો બરાબર વિચાર કર્યો, ત્યારે ભોગ વસ્તુઓ ઉપર [illegible] અને તેને ખરો વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થયો. તેથી તેણે તે [illegible] અનુક્રમે આત્મજ્ઞાન વિષય સંબંધમાં અનેક [illegible] આત્મસ્વરૂપને ઓળખી લીધું અને [illegible] સ્વરૂપ ત્રિપુરા [illegible] એકનું દાન [illegible] વસ્તુ તેને આત્મસ્વરૂપ [illegible] અવસ્થાએ પહોંચ્યો. પછી તેણે [illegible]

અન્ય કાંઈ પણ નથી. જે પ્રમાણે અરીસામાં પ્રતિબિંબ પડે છે, તે પ્રમાણે આ સર્વે ચૈતન્યના પ્રતિબિંબરૂપ જ છે. ચૈત્ય તથા ચૈતન્ય, તેમ સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ ઇત્યાદિ સર્વ ભેદ-અભેદ ચૈતન્ય વડે જ ચૈતન્યમાં જ ભાસમાન થાય છે, અને સ્વયં ચૈતન્ય તે દ્વારા પોતાનું ભાન કરાવે છે, તેથી એક ચૈતન્યની જ સેવા કરો; તેના આશ્રયથી જ સર્વ દશ્ય રહેલું છે; માટે હવે સર્વ ભ્રમનો જલદી ત્યાગ કરીને કેવળ ચિન્મય ચિદ્રૂપ એવા ચૈતન્યરૂપ આત્માનું જ અહર્નિશ ધ્યાન કરો.'

ઉપર મુજબ પોપટનો પાઠ ચાલતો હતો, ત્યારે એક વખત વામદેવ વગેરે બ્રહ્મનિષ્ઠ લોકોએ તે સાંભળ્યો અને તેમણે તે નગરનું એક નવું નામ રાખ્યું. તે બોલ્યા: 'અત્રેનાં પક્ષી વગેરે તિર્યક જંતુઓ પણ બ્રહ્મવિદ્યાની જ વાતો કરે છે, તેથી આ નગર 'વિદ્યાનગર' એ નામથી જગતમાં ઓળખાશે.'

અત્યાર સુધી તે નગર તે જ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. માટે હે પરશુરામ! સજ્જન પુરુષનો સહવાસ એ જ કલ્યાણના ઉદયનું મૂળ છે. પેલી હેમલેખાની સોબતથી દરેકને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. તેથી મોક્ષનું મૂળ કારણ સત્સંગ જ છે. એ તું બરાબર ધ્યાનમાં રાખ.

પ્રકરણ ૫ મું

જેવી સોબત તેવું ફળ

શ્રીદત્તાત્રેયના મુખેથી સત્પુરુષના સહવાસનું ફળ ઉપર મુજબનું સાંભળીને પરશુરામને ઘણો આનંદ થયો અને પછી વિશેષ પૂછવાની ઇચ્છાથી તે બોલ્યા કે, 'ભગવન્! સર્વ કલ્યાણનું સાધન સત્સંગતિ છે, એવું જે આપે કહ્યું, તે બિલકુલ સત્ય છે; કારણ કે તેનો આપે મને પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરાવ્યો છે. જે જેવી સોબત કરે છે, તેવું જ તેને ફળ મળે છે. હેમલેખા એક સ્રી

હોવા છતાં તેની સંગતિથી હેમચૂડ ઇત્યાદિ સર્વેને પણ મોટું ફળ મળ્યું ! મહારાજ ! એ જ વ્યાખ્યાન વિસ્તારપૂર્વક સાંભળવાની મને ઇચ્છા છે, તો હેમલેખાએ પોતાના પતિને કેવી રીતે બોધ કર્યો, તે કૃપા કરીને મને સવિસ્તર કહી સંભળાવો.'

વાસનાને લીધે ત્યાગ તથા વિષય પ્રત્યે દોષદષ્ટિ

પરશુરામે આવો પ્રશ્ન કર્યો પછી ગુરુ બોલ્યા: 'હે પરશુ- રામ ! સાંભળ. તે પરમ પાવનકારી કથા હું તને કહું છું. 'વિવેક એ કોઈ પ્રિય વસ્તુ કદી થાય નહિ.' એવા આશયનું પ્રથમ આખ્યાન [illegible] રાજપુત્રને [illegible] નીરસતા સમજાઈ અને પછી તે સર્વ વિષયો તેની આગળનાં ઉત્તમ [illegible] તે [illegible] જેમ રહેવા લાગ્યો. કારણ કે [illegible] વિવેકથી દઢ [illegible] તેનાથી તેનો ત્યાગ પણ [illegible] નહોતો અને મહેલમાં ઉપભોગ પણ કરી શકતો નહોતો. [illegible] તેને એક વખત [illegible] [illegible] પણ તેની [illegible] નહોતી. [illegible]

સનાઓનું જોર પ્રબળ હોવાથી તેનો ત્યાગ થઈ શકતો નહિ
બીજી બાજુ એ વાસનાઓમાં દોષ છે, એવું જ્ઞાન મળવાથી તેનો
ાગ પણ લઈ શકાય નહિ એવી તેના મનની સ્થિતિ થઈ ગઈ.

આ પ્રમાણે ચિંતાથી રાજપુત્રનું મુખ સુકાઇ ગયેલું જોઇને
વખત એકાંતમાં હેમલેખાએ તેને કહ્યું: ' રાજન્! પહેલાંની
: હવે તમે આનંદી કેમ જણાતા નથી? દરરોજ દુઃખી કેમ
ઓ છો? આપની આવી અવસ્થા શાથી થઇ છે? આપને
દુઃખ તો થતું નથી ને? વિષયસુખો ભોગવવામાં રોગ
ી બીક રહેલી હોય છે, એમ વડીલો કહે છે. વાત, પિત્ત
કફ એ ત્રિદોષથી બનેલા આ શરીરમાં વૈષમ્ય અવસ્થામાં
જ થતા રોગો ઘણું કરીને આખા શરીરમાં વ્યાપી રહેલા હોય
અવ્યક્ત દશામાં આ દોષોનું વિષમપણું નાશ કરી શકાતું
અનેક કારણોથી આ દોષો વિષમ થાય છે. અન્નથી, વસ્ત્રથી,
વાથી, કાંઇ જોવાથી, કોઈ પદાર્થના સ્પર્શથી, કાળના વિશેષ-
થી, સ્થળના વિશેષપણાથી અને કોઇ પણ જાતના વિશેષ
શ્રમો કરવા વગેરેથી શરીરમાં દોષોનું વૈષમ્ય ઉત્પન્ન થાય છે.
ાળજીને લીધે આરંભમાં અવ્યક્ત પ્રકારના થતા આ દોષો તે
ી બિલકુલ જાણવામા આવતા નથી. આમ હોવાથી બહારનાં
ષો વડે તેની ચિકિત્સા કરવી પડે છે. દોષોનું વિષમપણું ન
. તો ચિકિત્સા કરવાનું કારણ હોતું નથી.'

ઉપદેશનું પરિણામ

આ સાંભળી રાજપુત્રે હેમલેખાને કહ્યું: ' હું મારા દુઃખનું
ણ કહું છું, તે તું સાંભળ. તારા ઉપદેશથી જ આ પરિણામ
ેલું છે. પ્રથમ જે બાબતો મને સુખકારક જણાતી, તે તમામ
પ્રિય જણાતી નથી. હાલમાં મને કંઈ પણ સુખદાયક હોય એવું
ાતું નથી. તેમ છતાં જેમ ફાંસીએ ચડનાર મનુષ્યને અનેક

પદાર્થો સેવન કરવા આપવામાં આવે, તો પણ તે તેને સુખ આપતા નથી; તેવી જ રીતે મને એ ભોગ્ય વસ્તુઓથી સુખ થતું નથી. હું જે વિષયોનો ઉપભોગ કરું છું, તે જેમ વેઠિયાને કામે વળગાડવામાં આવે છે, તેવી રીતે વાસનાને વશ થઈને કરું છું; આનંદથી કરતો નથી. હવે મારે શું કરવું જોઈએ કે જેથી હું સુખી થાઉં ! આ વિષે હું તને પૂછું છું, તો તે તું મને કહે.'

'મોક્ષનો સંભવ ન હોય તેઓ રતિમાત્ર બદલાતા નથી'

આ પ્રમાણે રાજપુત્રે પ્રશ્ન પૂછ્યો એટલે નેમરેખા પોતાના મનમાં જ બોલી કે, 'ખરેખર મારા' [illegible] રાજપુત્રને [illegible] થયો છે અને જ્યારે તેમની આવી અવસ્થા થઈ છે, ત્યારે મોક્ષપ્રાપ્તિનું બીજ તેમનામાં છે એ વાત નિશ્ચય છે. કારણ કે જેઓ મુમુક્ષુ નથી અર્થાત્ જેઓમાં મોક્ષપ્રાપ્તિનું બીજ હોતું નથી, તેઓ [illegible] ઉપદેશથી એક રતિ જેટલા પણ [illegible] નથી. પણ [illegible]

[illegible]

[illegible]

આપી. તે સ્વભાવથી અત્યંત શુદ્ધ હતી. પરંતુ આગળ જતાં તે સખી કોઈ અસત્ય[1] સ્વભાવવાળી સ્ત્રીની સોબતમાં પડી. આ સ્ત્રી તદ્દન નવી અને આશ્ચર્યકારક સૃષ્ટિ કરી બનાવે તેવી શક્તિશાળી હતી. તેણે મારી માતાની જાણમાં ન આવે એવી રીતે મારી સખીની સાથે સ્નેહ કર્યો. એ સ્ત્રીનો બધો વ્યવહાર અસત્યથી ભરેલો હતો, છતાં મારી સખીની સાથે તેનો સ્નેહ અગાધ હતો અને મારી સખી મને પ્રાણથી પણ વધુ પ્રિય હતી; તેથી હું પણ તેના જ વિચાર પ્રમાણે ચાલવા લાગી. હું મારી સખીને છોડીને એક ક્ષણ પણ વિખૂટી રહેતી ન હોતી;[2] તે સખીએ પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવથી[3] મને તદ્દન વશ કરી નાખી હતી, અને હમેશાં તેની સોબતમાં રહેવાથી મારો સ્વભાવ પણ તેની સાથે તદ્દન મળતો થયો. કેટલોક સમય વીત્યા પછી એક વખત આ મારી સખીને તે વિચિત્ર અને દુષ્ટ સ્વભાવની નાટકી સ્ત્રીએ ખોટી લાલચ બતાવીને પોતાના છોકરાના[4] કબજે આપી. તેનો તે છોકરો અત્યંત મૂઢ હતો. તેની આંખો દારૂ પીવાથી હંમેશાં લાલ રહેતી. તે મારી સમક્ષ મારી સખીને ભોગવતો હતો. આ હંમેશના ત્રાસથી તેનું આખું શરીર પીડા પામવા લાગ્યું. છતાં પણ તે મારી સખીએ મારો ત્યાગ કર્યો નહિ. તેથી લોકો તો એમ જ સમજતા કે મને પણ તેનો સ્પર્શ થયો છે.

સખીનો છોકરો

આ મુજબ કેટલોક સમય વીત્યા પછી તે મારી સખીને તેનાથી એક અતિ ચંચળ પુત્ર[5] ઉત્પન્ન થયો. તેનું રૂપ બરાબર

---

(૧) અસત્ય સ્વભાવ અવિદ્યા. (૨) ચિત્તિ બુદ્ધિની સોબતથી અવિદ્યાને વશ થઈ. (૩) શુદ્ધ ચૈતન્યનું બુદ્ધિમાં પડેલું પ્રતિબિંબ એટલે જીવ, એટલે તે બુદ્ધિને છોડી કેવી રીતે જુદો રહે ? (૪) 'છોકરો' એટલે મોહ. (૫) બુદ્ધિ મોહને વશ થઈને તેનાથી મન ઉત્પન્ન થયું.

તેના બાપના જેવુંજ હતું. જ્યારે તે તરુણ થયો ત્યારે તો તે અતિશય ચપળ બન્યો. તેના બાપની પાસેથી તેને પણ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયેલું હતું, અને દાદીમા[1] પાસેથી તેણે પોતેજ અનેક ચમત્કારવાળા પ્રકારો કરી બતાવવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરેલું હતું. આ આ અનિરુદ્ધ નામના છોકરાને તેના મદ નામના પિતાએ અને હન નામની તેની દાદીમાએ[2] બધું ભણાવીને સર્વ વાતે પ્રવીણ કર્યો. ત્યારે તેણે અત્યંત ચેહરાવાળી અને રોકી શકાય નહિ એવી મતિ સંપાદન કરી લીધી.[3] સારાંશ એ છે, મારી તે સખી જન્મથી શુદ્ધ સ્વભાવની અને સતી હોવા છતાં, પેલી અમસ્ય સ્વભાવવાળ ઓની સોબત વડે અત્યંત મલિન અવસ્થાને પ્રાપ્ત થઈ.[4] અને હમેશાં તેની સંગતિને લીધે મારી તે સખીનો પોતાના પતિ અને પુત્ર ઉપર ઘણોજ પ્રેમ બંધાયો, અને ધીરે ધીરે મારા ઉપરનો પ્રેમ ઓછો થતો ગયો.[5] છતાં હું સ્વભાવે અનિરુદ્ધ અને મારા હોવાને [illegible] તેની સોબત [illegible] તૈયાર થઈ નહિ અને હમેશાં તેની [illegible] તેની [illegible] પ્રમાણે જ [illegible] [illegible] મારી [illegible] સખીને. [illegible] પણ [illegible] પતિ, [illegible]

[illegible]

અસ્થિરનાં લગ્ન

હે રાજકુમાર! પછી તે મારી સખી પોતાના છોકરાને મારી પાસે રાખીને પોતે પોતાના પ્રિય પતિની સોબતમાં તદ્દન રમમાણ થઇ ગઇ. ત્યાર પછી તે અસ્થિર નામનો છોકરો મારી પાસે જ સારી રીતે મોટો થયો. ઉંમરલાયક થતાં જ તેની દાદીની સલાહ મુજબ તે એક સ્ત્રીની સાથે પરણ્યો. તે સ્ત્રીનું નામ ચપલા[1] હતું. તે ઘડીએ ઘડીએ પોતાના પતિને ગમે તે પ્રકારે મદદરૂપ થાય એવાં ભિન્ન ભિન્ન અને અત્યંત મનોહર રૂપો ધારણ કરતી હતી. અસ્થિર પોતે પણ એક ક્ષણમાં કરોડો યોજન દૂર ચાલ્યો જતો, અને તેટલા જ વેગથી તે પાછો આવતો. તેને વિશ્રાંતિ કદી પણ મળતી નહિ અસ્થિર જે જે વખતે જ્યાં જ્યાં જ્વાનું મનમાં લાવતો તે તે વખતે ગમે તેવું રૂપ ધારણ કરીને આ ચપલા પણ ત્યાં જતી અને પોતાના પતિને ખુશ જ રાખતી હતી.

એકદમ પાંચ પુત્રો!

આ પ્રમાણે તે ચપલા પોતાના અસ્થિર પતિ સાથે વર્તતી હતી, તે દરમ્યાન તેને એકી સાથે પાંચ પુત્રો[2] થયા. તેઓ પણ માતપિતાનું કહ્યું કરનારા[3] હતાં. તે પાંચે પુત્રોને મારી સખીએ મને સોંપ્યા. સખી ઉપરના મારા અત્યંત પ્રેમ વડે મેં તેમને સારી રીતે ઉછેર્યાં. પછી આ ચપલાના પાંચ પુત્રોએ પોતાના નિવાસને માટે જુદાં જુદાં, ચમત્કાર ભરેલાં અને વિશાળ એવાં મંદિરો (ઘરો) તૈયાર કર્યાં.[4] પછી તેમણે પોતાની માતા ચપલાની

---

(૧) 'ચપલા' એટલે મનને કલ્પના સહાયક થઇ એવો અર્થ સમજવો. (૨) પાંચ પુત્રો એટલે પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિયોની આ પાંચ સૂક્ષ્મ તન્માત્રાઓ સમજવી. (૩) આ જ્ઞાનેન્દ્રિયો વડે કલ્પનાઓ વધી મન પુષ્ટ બને છે. (૪) પાંચ ઇંદ્રિયોએ શરીરમાંની પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિયો ઉપર પોતાનું રહેઠાણ કર્યું.

હિંમતથી ખૂબ પુષ્ટિ મેળવીને પોતાના બાપને (અસ્થિરને) પણ કબજે કરી લીધો.[1] અને તે પુત્રો તેને (બાપને) ક્ષણે ક્ષણે પોતાની જગાએ લઈ જવા મંડ્યા.

મોટો છોકરો

એક દિવસ અસ્થિર પોતાના મોટા છોકરા (શ્રવણેન્દ્રિય)ને ઘેર ગયો હતો. તે વખતે તેણે અનેક મધુર સ્વરો સાંભળ્યા. સુંદર ગાયન અને વાદન સાંભળ્યું. વેદમાંના મંત્રો અને ઋચાઓ પણ સાંભળી. બીજા કેટલાંક શાસ્ત્રો, ઇતિહાસ, અલંકારના રણકાર, ભ્રમરોનો ગુંજારવ, કોયલનું પંચમમાં ગાયેલું ગાયન વગેરે ઘણા મનોહર અવાજો પોતાના પુત્રના કહેવાથી તેણે સાંભળ્યા. તેથી તે ઘણો જ ખુશ થઇને પોતાના છોકરાના કહેવા મુજબ વર્તવા લાગ્યો. બાપને પોતાના કબજે આવેલો જાણીને છોકરાએ બીજો જ પ્રકાર શરૂ કર્યો. બિલકુલ અપ્રિય તથા કાનને કડવા લાગે તેવા અનેક ભયંકર શબ્દો તેને સંભળાવ્યા. સિંહની ગર્જનાઓ, મેઘના ગડગડાટ, વીજળીના કડાકા, ઇત્યાદિ પ્રકારના બ્રહ્માંડ તૂટી પડે અને ગર્ભવતીના ગર્ભ ગળી પડે એવા ભયંકર અને અસહ્ય અવાજો સાંભળવાનો સમય લાવી મૂક્યો. આ તમામ પ્રકારો જોઇને અસ્થિર તો અત્યંત આશ્ચર્યચકિત થયો અને ભયભીત બન્યો! તેથી તે બીજી બાજુ તરફ વળ્યો. ત્યાં તો (તે તરફ) કોઈ રડે છે, કોઈ વિલાપ કરે છે, તો કોઈ દુઃખના પોકારો કરે છે. આવો વિચિત્ર પ્રકાર તેની નજરે પડ્યો.

બીજા છોકરાને ત્યાં

પછી એક વખત પોતાનો (સ્પર્શેન્દ્રિય) બીજો છોકરો તેને પોતાને ઘેર લઈ ગયો. ત્યાં તેને નરમ અને આહ્લાદદાયક સ્પર્શ

[1] મનને ઇન્દ્રિયોએ પોતાને વશ કરી લીધું એવો અર્થ થાય છે.

તેમજ નરમ આસનો મળ્યાં. વળી નરમ નરમ બિછાનાઓ, અને
વસ્ત્રો તથા કેટલાક અત્યંત કઠણ, કેટલાએક અતિશીતળ, તો
કેટલાંક ગરમ એવાં અનેક પ્રકારનાં બિછાનાં અને વસ્ત્રોનો અનુભવ
મળ્યો. આ સુખકારક વસ્તુઓનું સેવન કરતાં તેને અતિશય આનંદ
થતો. પરંતુ તેવાં સાધનો નહિ મળતાં અતિશય દુઃખ થતું હતું.

ત્રીજો અને ચોથો પુત્ર

પછી તે ત્રીજા પુત્ર (દર્શનેન્દ્રિય-નેત્ર)ને ઘેર ગયો. ત્યાં તેણે
અનેક પ્રકારના આકાર અને વર્ણો જોયા. લાલ, સફેદ, પીળા,
લીલા, ધુમાડા રંગના, તપખીરિયા વગેરે અનેક પ્રકારના રંગો
અને સ્થૂલ, સુકાયલા, નાનામોટા, લંબ, વર્તુળાકાર, સુંદર, ભય-
કારક, બીભત્સ, તેજોમય, ઉગ્ર અને ભયાનક અંધકારો વગેરે
તરેહ તરેહના અનેક આકારો તેની નજરે પડ્યા. તે આ દેખાવો
જુએ છે-એટલામાં તો તેનો ચોથો છોકરો (રસનેન્દ્રિય) તેને
પોતાની વિચિત્ર જગાએ લઇ ગયો. ત્યાં તેને અનેક સુગંધીદાર
પુષ્પો મળ્યાં. અમૃત જેવાં મીઠાં, મધુર, ખાટાં એવાં કેટલાંક પેય
મળ્યાં. તેનું તેણે યથેચ્છ રીતે સેવન કર્યું. તેમાં કેટલાક પદાર્થો
તો કડવા, તીખા, ગળું બળે તેવા અતિશય તીક્ષ્ણ, ખારા, અનેક
પ્રકારના મિશ્ર સ્વાદવાળા અને ચમત્કારિક પ્રકારના હતા; આટલું
થાય છે એટલામાં તેનો છેલ્લો છોકરો-(ઘ્રાણેન્દ્રિય) પોતાના ચમ-
ત્કારિક ઘર તરફ તેને ખેંચીને લઇ ગયો.

પાંચમો છોકરો

આ પાંચમા પુત્રને ત્યાં તેને સુવાસિક પુષ્પો તથા ફળ મળ્યાં.
જુદી જુદી ઔષધિઓનો વાસ, કેટલીક સુગંધીવાળી તો કેટલીક-
દુર્ગંધીવાળી; કેટલીકની કોમળ વાસ તો કેટલીકની ઉગ્ર વાસ (નાક-
ના વાળ બળી જાય તેવી) કેટલીક મોહ પમાડનાર, કેટલીક તેજી
આવનાર, તો કેટલીક મૂર્છા લાવે એવી; અનેક ચિત્રવિચિત્ર સુગંધીનો

તેને ત્યાં અનુભવ થયો. આ પ્રમાણે તેણે દરરોજ એક છોકર
મંદિરેથી બીજાના અને બીજાના મંદિરેથી ત્રીજાના મંદિરે જવ
ક્રમ જારી રાખ્યો. ત્યાં કોઈ કોઈ વખત સુખકારક લાગતા વિષ
માં તે રમમાણ થતો અને મરજી વિરૂદ્ધ લાગતા વિષયોથી ત
અત્યંત દુઃખ થતું હતું.

વિષયોની ચોરી

એ મુજબનો તેનો રોજનો નિત્ય ક્રમ થઇ પડયો. તે બધ
પિતા ઉપર પ્રેમ કરનારા પુત્રો, પોતાના પિતાને પોતાની સાથે
લીધા સિવાય, ગમે તેવા આનંદનો વિષય હોય તોપણ તેને તેઓ
જોતા કે અડકતા પણ નહિ. પરંતુ આ અસ્થિર તો છોકરાઓને
ત્યાં જુદા જુદા વિષયોનું સેવન કરવા છતાં પણ તેટલાથી ધરાતો
ન હતો, તેથી અનેક વિષયો છોકરાઓને ખબર ન પડે તેવી રીતે
તેમની અસાવધ અવસ્થામાં પોતાને ઘેર છાનાંમાનાં લઇ આવતો
અને પોતાની સ્ત્રી સાથે એકાન્તમાં તેમનું સેવન કરતો.[૧]

એકદમ સફાચટ

આ પ્રમાણે કેટલાએક દિવસો વીત્યા પછી એક વખત
કારણવશાત્ તે ચપલાની બહેન ત્યાં આવી ચઢી. તેનું નામ મહાશના.[૨]
તે અતિશય ખાઉધરી હતી. આ અસ્થિર તેની નજરમાં આવ્યો
અને તે પણ તેને પરણી. તરત જ તે અસ્થિરનો તેની ઉપર પ્રેમ
બંધાયો. તે તેના ઉપર ઘણો જ આસક્ત થઇને તેના સુખને માટે
અનેક પ્રકારના (અર્થાત્ આશાઓની તૃપ્તિને માટે) જુદા જુદા

(૧) આ જગ્યાએ સ્વપ્ન આદિ માનસિક વિષયભોગ સમજવા;
કારણ કે તે વખતે ઇન્દ્રિયોનો વેપાર હોતો નથી. (૨) એટલે વિષયભોગ
વધવાથી ચિત્તમાં આશાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. આજ તે રસના (ચપલા)-
ની બહેન.

વિષયો સંપાદન કરવાના સતત ઉદ્યોગમાં [illegible] લાગ્યો. અત્યંત પરિશ્રમથી પુષ્કળ વિષયો સંપાદન [illegible] આ ઘણું ખાનારી કર્કશા, તે નમામને [illegible] જતી અને પાછી 'ભૂખ લાગી છે' એમ કહી પતિને [illegible] માટે કામે ધોકી દેતી હતી! તેનો પતિ અસ્થિર પણ [illegible] લાવવાને માટે હંમેશાં તત્પર રહેતો હતો. [illegible] (અસ્થિર) અને તેના પાંચ છોકરાઓ પણ [illegible] (વિષય[illegible] દ્રવ્ય) મેળવીને લાવતા, પરંતુ તે સર્વ [illegible] કરી નાખતી અને આ તેની નવી પાની [illegible] થી મરવા પડતી, તથા (સાધન) છોકરાઓ અને પતિને દ્રવ્ય લાવવાં માટે મોકલતી હતી. એ રીતે હંમેશાં થયા કરતું.

મહાશનાના પુત્રોનું પરાક્રમ

સમય જતાં મહાશનાને બે છોકરાઓ થયા. તેમાં એકનું નામ જ્વાલામુખી અને બીજાનું નામ નિંઘરત.[૨] તેઓ પોતાની માતાના ઘણા જ માનીતા હતા. તેથી ઘણી વાર એમ પણ બનતું કે, અસ્થિર જ્યારે પ્રેમના ઉમળકામાં મહાશનાને આલિંગન આપતો, ત્યારે આ જ્વાલામુખીની જ્વાલાથી તેનું આખું શરીર બળી જતું અને તે તદ્દન મૂર્છામાં આવીને પડતો. કોઈ કોઈ વખતે માનીતા પુત્ર નિંઘરતનો મેળાપ થતાં જ આખા જગતમાં છી પૂ થતી અને તેથી તે પોતે મૂવા જેવો થઈ જતો. આ પ્રમાણે અસ્થિર ચોતરફ દુઃખના દાવાનળમાં સપડાઈ પડ્યો. મારી સખીનો પણ પોતાના પુત્ર ઉપર એટલે અસ્થિર ઉપર અતિશય પ્રેમ હોવાને લીધે દેહોની (પુત્રપૌત્રોની) સંગતિથી તેને પણ અતિશય દુઃખ[૩] થયું.

---

(૧) વિષયરૂપ દ્રવ્ય. (૨) એટલે કામ અને ક્રોધ એ બે જણ ક્રમથી સમજવા. (૩) મન અને બુદ્ધિનું ઐક્ય હોવાને લીધે મન સાથે બુદ્ધિ પણ દુઃખી થઈ એ ભાવના લેવાની છે.

અરિયરને નગરની પ્રાપ્તિ

[illegible] ઉપરાંત [illegible] અને પણ તેનું વારંવાર (નિત્યપ્રતિ) જવું [illegible] તેને અનિશય કષ્ટ થતું [illegible] પોતાના છોકરાનું આ ભયંકર દુઃખ જોઈને [illegible] મૂર્છા આવી. મહારાજના [illegible] અને તેના [illegible] આ બે છોકરાનું તેમની સારું [illegible] પણ ઘણી સારી રીતે પાલન-પોષણ [illegible] અને તેણે અરિયરને [illegible] હતો જ. હું

(૧) નગર [illegible] જ્ઞાનેન્દ્રિયોવાળું શરીર.
(૨) અવિદ્યા [illegible]

સખીના પ્રેમ વડે ત્યાં સાથે જ રહેલી હોવા છતાં પણ તે સખીનું આ દુઃખ જોઇને તદ્દન હતાશ અને ખિન્ન થઈ ગઇ હતી.'

હું શૂન્ય બની ગઈ

હેમલેખાએ આગળ કહ્યું: 'રાજકુમાર! સાંભળો. હું જો તેમની પાસે ન હોઉં તો ત્યાં કાંઇ પણ થઇ શકતું નહિ. મેંજ તે બધાઓનું રક્ષણ કર્યું. સખીની સોબતથી પરિણામ એ આવ્યું કે, તે શૂન્યા સખીની સંગતિથી હું પણ શૂન્ય બની ગઈ; મૂઢને લીધે મૂઢ, અસ્થિરને લીધે અસ્થિર, ચપલાને લીધે ચંચળ, જ્વાલામુખીની સોબતથી જ્વાલામય અને નિંદ્યવૃતની સોબતથી નિંદ્યવૃત થઈ ગઇ. જો હું સખીને છોડી દઉં તો તે ક્ષણવારમાં નષ્ટ થઇ જાય, એવી તેની અવસ્થા હતી. આવાઓની સોબતમાં રહેવાથી સાધારણ લોકો તો મને વ્યભિચારિણી કહેવા લાગ્યા હતા. હું નિર્મળ છું, એવું માત્ર જ્ઞાની લોકોએ જ જાણ્યું હતું. મારી માતા મહાસતી અત્યંત શુદ્ધ અને અસંગ હોઇ આકાશ કરતાં પણ મોટી અને પરમાણું કરતાં સૂક્ષ્મ એવી હતી. તે બધું જાણતી હતી છતાં પણ તેને કાંઇ જ જાણમાં આવતું નહોતું. તે બધું કરતી પણ તેને કાંઇ કરતાં આવડતું નહોતું. તે તમામનો આધાર હોવા છતાં કોઇનો આધાર થતી નહોતી. તમામ તેના આશ્રયમાં હોવા છતાં કોઇ પણ તેના આશ્રયમાં નહોતું. તે તમામ રૂપ લેતી, છતાં તેને રૂપ જ નહોતું. તે તમામની સાથે હળીમળીને રહેતી હતી, છતાં તે કોઇની સાથે સંગત કરતી નહિ. તે સર્વ જગાએ ભાસમાન થનારી હોવા છતાં કોઇને કોઇ પણ સ્થળે જણાતી નહોતી. તે ઘણી આનંદી હોવા છતાં આનંદશૂન્ય હતી. અને તેને કોઇ માબાપ નહોતાં, માત્ર મારા જેવી તેને બીજી અસંખ્ય કન્યાઓ હતી. સમુદ્ર ઉપરનાં [illegible] જેમ અસંખ્ય ભગિનીઓ મને હતી. તે [illegible] મારા જેવું જ હતું. હું મોટી

સાથે હળીમળીને ચાલતો. ગાળામાં પરોવેલા મણકા જેમ સૂતર ન હોય તો તમામ જુદા પડી જાય છે, તેમ આ સર્વે તે મિત્રને વળગીને જો રહે નહિ તો તમામનો નાશ થાય. આ પ્રચાર નામનો તેનો મિત્ર જ મારી બધી રીતે ગતિ કરતો અને મેં જ તેને તે નગરના રક્ષણનું કાર્ય સોંપ્યું હતું. આ પ્રચાર એક નગર જીર્ણ થાય તો તરત જ તે બધાંને બીજા નગરમાં[1] લઈ જતો. આ પ્રમાણે આ પ્રચારની સોબતથી અસ્થિર ઘણાં જુદા જુદા અને વિચિત્ર દેશનો રાજા થયો.

અસ્થિરની યાતનાઓ

'જો કે આ અસ્થિર સતીના પેટે જન્મ્યો હતો, મહા બળવાન પ્રચારનો તેને આશ્રય મળ્યો હતો, અને પ્રત્યક્ષ મેં જ તેને ઉછેર્યો હતો; આમ હોવા છતાં પણ, તેના નસીબમાં તો દુઃખ જ લખેલું હતું! કારણ ખુલ્લું જ છે કે, તેને ચપલા, મહાશના જેવી સ્ત્રીઓનો નિત્ય સમાગમ; જ્વાલામુખી, નિંદાવૃત એવા છોકરાંઓનો સહવાસ અને બીજા પાંચ છોકરાઓ પણ હંમેશાં પોતપોતાના વાસતવ્ય તરફ ખેંચતાણ કરતા, તેથી તેને મહાન કલેશ થયો; સુખ લેશમાત્ર પણ મળ્યું નહિ! કોઈ કોઈ વખતે તેને પાંચ છોકરાઓ આમતેમ ફેરવ્યા કરતા. તો કવચિત તેની સ્ત્રી ચપલા તેને આમતેમ ફેરવતી, આથી તે તદ્દન ખિન્ન થઈ જતો; કોઈ કોઈ વખત મહાશનાનું પેટ ભરવાને માટે ઘણી મહેનત કરવી પડતી; કોઇ વખતે જ્વાલામુખીનો જોરો થતાં પગથી માથા સુધી દાહ થવાથી મૂર્ચ્છા પામી બેશુદ્ધ થઇને પડતો અને આનો શું ઉપાય કરવો તેની તેને બિલકુલ સમજ પડતી નહિ. કોઈ વખત નિંદાવૃતનો જોરો થતો તો જગતમાં નિંદા પામી પોતાને મરેલો સમજીને દુઃખી થતો. આ પ્રમાણે

(૧) વાસના સાથે પ્રાણ એ મનને જુદી જુદી યોનિ પ્રાપ્ત કરી આપે છે, જોરો

મારી સખી અકૃત્રિમ સ્વાભાવિક આનંદમાં નિમગ્ન થઈ ગઇ. તે માટે રાજકુમાર ! આપ પણ આપણી સખીના દુર્દાંત[1] નામના છોકરાને કબજે કરી લઇને પોતાની માતાને[2] મળો અને નિત્ય એટલે કાયમનું સુખ પ્રાપ્ત કરી લો. હે રાજન ! મેં આ પોતે જાતે અનુભવેલું સુખસ્થાન આપને કહી સંભળાવ્યું છે.

પ્રકરણ ૬ ઠ્ઠું

મેળ વગરની વાત

પોતાની પત્નીનું આ વિચિત્ર ભાષણ સાંભળી રાજપુત્ર હેમચૂડને ઘણું જ આશ્ચર્ય થયું અને તેને હસવું પણ આવ્યું. હેમલેખા જ્ઞાની સ્ત્રી છે એમ તેને જરા પણ લાગ્યું નહિ. તેણે તેને કહ્યું: 'તેં જે વાત કહી એ અશક્ય જ છે, એમ મને લાગે છે. તારી વાત પાયા વિનાની મને જણાય છે. જો કે તું વિદ્યાધરીના પેટે જન્મી, એક ઋષિએ તને જંગલમાં ઉછેરી અને હમણાં જ તું કાંઇક ઉંમરલાયક થાય છે. તને હજુ પૂરું તારુણ્ય પણ પ્રાપ્ત થયેલું નથી, તે પહેલાં તો તું એક વૃદ્ધ ડોસીમાની પેઠે વાતો કરે છે ! ખરેખર ભૂત વળગતાં જેમ કોઇ બોલે તેમ તું બોલે છે ! એક વાત સાથે બીજી વાતનો મેળ પણ બેસતો નથી, એવી તારી વાતોને હું સત્ય માની શકું ખરો કે ? પેલી તારી સખી ક્યાં છે, અને તેણે પેલા બાંધી રાખેલા પુત્રો ક્યાં છે તે બતાવ. તેં કહેલાં નગરો ક્યા પ્રદેશમાં છે તેનો પણ ખુલાસો કર. એમ ન કરી શકે તો ભલે પરંતુ તે મારી સખી ક્યાં છે એટલું જ માત્ર મને કહે. કારણ કે મારી માતાએ મને કોઇ પણ સખી સોંપેલી નથી. એ વાત ખરી છે કે ખોટી, તેની ખાતરીને માટે મારી માતા અંતઃપુરમાં બિરાજેલાં છે તેમને પૂછી આવ મારી માતા સિવાય મારા પિતાને બીજી કોઇ સ્ત્રી છે

---

(૧) મનને. (૨) શુદ્ધ ચિત (ચૈતન્ય).

સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી વિચાર કરો. વ્યવહારમાં જ્ઞાની પુરુષો એક અંશની પરીક્ષા કરીને એકંદરે સર્વ પ્રકાર જાણી જાય છે. મારો એક પહેલાનો દાખલો તો આપની જાણમાં છે, તેને જ આપ બરાબર વિચારી જુઓ. આપને પહેલાં આ બધા વિષયો સુખકર જણાતા હતા. પરંતુ જ્યારથી મેં તે વિષયોના દોષો સંબંધના વિચારો તમારી આગળ કહેવાની શરૂઆત કરી ત્યારથી હવે તે જ વિષયો તમને સુખદાયક લાગતા નથી. જ્યારે તે જ વિષયો બીજાઓને તો સુખ ઉપજાવે છે! તો આ અનુભવ ઉપરથી મારી કહેલી વાત સંબંધી સત્યાસત્યતાનો નિર્ણય કરો.

શ્રદ્ધા જોઈએ

'રાજન્! હું હવે જે આપને કહું છું, તે તદ્દન સરળ અને શુદ્ધ ભાવથી સાંભળો. સજ્જનના શબ્દોમાં અણવિશ્વાસ રાખવો એ મહાન શત્રુ સમાન છે. શ્રદ્ધા નામની પ્રેમાળ માતા પોતાને શરણે રહેલાં બાળકને દરેક કુતર્કોથી સુરક્ષિત રાખે છે. સજ્જન એવા આપ્તજનો ઉપર શ્રદ્ધા નહિ રાખનાર મૂર્ખને લક્ષ્મી, કીર્તિ અને સુખ છોડીને ચાલ્યાં જાય છે. શ્રદ્ધા વિનાનો પુરુષ બધી વાતે દીનહીન થાય છે. શ્રદ્ધા એ આખા જગતનો આધાર છે. શ્રદ્ધા એ જ દરેકનું જીવન છે. માતા ઉપર વિશ્વાસ ન રાખે તો બાળક કેમ જીવે? વિશ્વાસ જ ન હોય તો પુરુષને સ્ત્રીથી સુખ શું મળે? છોકરાં ઉપર વિશ્વાસ ન હોય તો પછી વૃદ્ધને પ્રેમ ક્યાંથી આવે? શ્રદ્ધા ન હોય તો ખેડૂત જમીન ખેડે જ ક્યાંથી? અનાજ ઓરવા અગર સંગ્રહ કરવા માટે શ્રદ્ધા વિના માણસ પ્રવૃત્ત થાય એ સંભવનીય નથી. બધી શ્રદ્ધાઓ જ જો નષ્ટ થાય, તો પછી જગતમાંના સર્વ વ્યવહારો નાશ પામે! આ ઉપર આપ કદાચ એમ કહેશો કે, 'જગતમાં ચાલતી બધી લોકપ્રવૃત્તિ પ્રત્યક્ષ બતાનાર હેતુઓ ઉપર છે, કેવળ શ્રદ્ધા ઉપર જ નથી.' તો તે ઉપર

આ મુજબ હેમચૂડે પૂછવાથી હેમલેખા ફરીથી કહે છે: સાંભળો, ઉપરનું વિધાન કેવી રીતે સંભવે છે તે હું કહું છું. આ મારો અને આ નહારો એ નિશ્ચય આપ નક્કી કરો છો, તે કયા આધારથી? 'કોઇ પ્રમાણથી તે લક્ષણો જાણી શકાય છે' એવું જો આપનું કહેવું હોય, તો જેમને શ્રદ્ધા જ નથી તેમને કયું પ્રમાણ ઉપયોગમાં આવશે? તાત્પર્ય, જેમને શ્રદ્ધા જ નથી તેમને પ્રમાણ ઉપર પણ શ્રદ્ધા કયાંથી સંભવી શકે? એ પ્રથમ કહો વારુ? બીજા કોઇ પણ પ્રમાણો તેને બિલકુલ ખરાં નહિ લાગે. સારાંશ, તમામ લોકવ્યવહાર શ્રદ્ધાના આધાર વડે જ ચાલે છે. એ જ વાત સિદ્ધ થાય છે. એ જ હું આપને સહેલાઇથી સમજાય એવી રીતે કહું છું, આપ ધ્યાનપૂર્વક સાંભળો, 'શ્રદ્ધા ત્યજી, સંભવે નહિ તેવા અર્થ વગરના કુતર્કો કરનાર, અથવા તો તર્ક બિલકુલ જ કરવામાં નહિ આવે, તો બન્ને તરફથી તેવા પુરુષને આ લોકમાં અગર પરલોકમાં બન્ને બાજુએથી ફાયદો થવો અશક્ય જ છે' તેમાં કદાચ કાળે કરીને બીજાને એટલે તર્ક બિલકુલ ન કરનારને તો કાંઇ શ્રેય (ફાયદો) મળે, પરંતુ સંભવે નહિ તેવા અર્થ વિનાના તર્ક લડાવનાર પહેલાને એટલે કુતર્કીને તો કાંઇ જ લાભ થવાનો નહિ. તેને માટે એક ઉદાહરણ કહું છું તે સાંભળો.

પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય તે જ સત્ય?

પૂર્વે સહ્યાદ્રિ તરફ ગોદાવરી નદીને તીરે કૌશિક ઋષિ રહેતા હતા. તે ઘણા જ શાંત સ્વભાવના અને સદ્‌બુદ્ધિવાળા હતા. આ દૃશ્ય જગતનો મર્મ તે સારી રીતે જાણતા હતા. તેમની સાથે તેમના ઘણા શિષ્યો હતા. તે શિષ્યો એક વખત ગુરુની ગેરહાજરીમાં જગતના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવાને માટે ભેગા મળ્યા અને દરેક જણ પોતાની બુદ્ધિ મુજબ પોતપોતાના મતોનું પ્રતિપાદન કરવા લાગ્યા. તે વખતે ત્યાં શુંગ નામનો એક ઘણો જ ડાહ્યો

ઇને શાસ્ત્રના આધાર વડે જ તર્ક કરવા અને પોતાનું કલ્યાણ સાધવું એ જ યોગ્ય છે.'

શ્રદ્ધા ક્યાં રાખવી અને ક્યાં નહિ રાખવી ?

આ પ્રમાણે સ્ત્રીએ ઘણી જ ધીરજથી જવાબ વાળ્યો, ત્યારે હેમચૂડ ઘણો વિસ્મય પામ્યો. બાદ તેણે તે વિશાળ બુદ્ધિની સ્ત્રીને કહ્યું: 'અહાહા ! તું આટલી બધી અગાધ જ્ઞાનવાળી હોઇશ એવો પહેલાં મને ખ્યાલ પણ નહોતો ! તને ધન્યવાદ ઘટે છે ! અને તારી સંગતિ મળી તેથી હું મને પોતાને પણ ધન્ય (ભાગ્યશાળી) માનું છું ! શ્રદ્ધાથી જ સર્વનું કલ્યાણ થાય છે એમ તેં કહ્યું, તે મને માન્ય છે. પણ હવે તે કેવી રીતે બને તે મને કહે. ક્યાં શ્રદ્ધા રાખવી અને કઈ જગાએ ન રાખવી ? શાસ્ત્રો તો અનંત છે અને તે દરેકનો અર્થ એકબીજાથી વિરુદ્ધ છે. તે ઉપરાંત આચાર્યોના તે ઉપરના મત પણ જુદા જુદા અને તેની વ્યાખ્યા-કરનારાઓના મતો પણ ભિન્ન ભિન્ન ! અને મારી પોતાની બુદ્ધિ તરફ જોઉં છું તો તે તદ્દન અસ્થિર છે, તેથી તેમાંથી લેવા જેવું શું ? અને નહિ લેવા જેવું શું ? જેને જે ગમ્યું તે સત્ય અને બીજું બધું અનિશ્ચિત તથા હાનિકારક છે, એમ જ જે તે નક્કી કરે છે. આવું હોવાને લીધે કોઇ અંત સુધી પહોંચતું નથી. જેઓ શૂન્ય તત્ત્વ છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે, તેઓ અશૂન્યવાદીઓને દોષ દે છે અને એવા લોકોને પણ શાસ્ત્રોનો આધાર મળે છે, તેથી તે અશ્રદ્ધા-વાન છે એમ કેમ કહેવાય ? આ બાબતનો તેં વિચાર કર્યો ન હોય એમ તો નહિ જ હોય, તેથી આ બધું મને બરાબર સમજાવીને કહે.'

પ્રકરણ ૭ મું

સર્વ દુઃખોનું મૂળ

રાજપુત્રે હેમલેખાને આ પ્રમાણે પૂછ્યું, એટલે આખા જગ-

જવૈભવ મળે છે. સર્વ સુખોનો આધાર જે વિદ્યા તે આત્મજ્ઞો
પ્રાપ્ત કરી શકે, શદ્રને સેવા પ્રાપ્ત થાય છે, દેવ લોકોને અમૃત મળે
છે, તપસ્વીને પુણ્યલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે અગર બીજાઓને જે
કાંઇ મળે છે, તે સર્વ પુરુષાર્થ વડે જ થાય છે. શ્રદ્ધારહિત અને
ઘણા કુતર્કો કરનારા પુરુષને કોઇ પણ વખતે, કોઇ પણ પ્રકારનું
ફળ પ્રાપ્ત થયું હોય, તો તે વિચાર કરીને કહો. કોઈક વખતે
ફળ ન મળે એટલા ઉપરથી જેઓની શ્રદ્ધા નાશ પામે છે, તે
અભાગિયા પુરુષને પોતાનો જ શત્રુ જાણવો જોઇએ. એટલા માટે જ
દૃઢ શ્રદ્ધા અને પ્રમાણિક વિચાર વડે વૃદ્ધિ પામતા પુરુષાર્થનો સ્વીકાર
કરીને, મોક્ષનું મુખ્ય સાધન મનુષ્યોએ હંમેશાં સાધવું જોઇએ.
નિષ્કામ ભાવના વડે તમામ પ્રાપ્ત થાય છે, જેથી પ્રમાણિક વિચાર
અને અનુભવ વડે સાધન નક્કી કરીને દૃઢતાપૂર્વક કાર્ય શરૂ કરવું.

પરમ શ્રેય તે જ છે

હેમલેખા આગળ બોલી: ' રાજપુત્ર! બરાબર લક્ષપૂર્વક
સાંભળો. જેની પ્રાપ્તિ થવાથી ફરી વાર દુઃખ પ્રાપ્ત થતું નથી.
તે જ પરમ શ્રેય કહેવાય છે. સૂક્ષ્મ વિચાર કરતાં આ જગતમાં
બધે દુઃખ જ જણાઇ આવે છે. છતાં આ દુઃખમિશ્રિત જગતમાં
ગાનવામાં આવતા સુખો કેવળ કાલ્પનિક હોવાને લીધે તે પરમ-
શ્રેયરૂપ નથી. સંપત્તિ, સ્ત્રી, પુત્ર, રાજ્ય, ખજાનો, સૈન્ય, મોટાઇ,
વિદ્વત્તા, બુદ્ધિમત્તા, પાણીદાર નેત્રો, કદાવર શરીર, અથવા તો
શરીરનું કોમળપણું ઇત્યાદિ તમામ કાળરૂપી સર્પના મુખમાં સપ-
ડાયલા હોઈ તે ક્ષણિક છે. આ બધામાં દુઃખના અંકુર ઉત્પન્ન
કરનારા સૂક્ષ્મ બીજો સમાયેલા છે, તો પછી તે પરમશ્રેયની પ્રાપ્તિ
કેવી રીતે કરી આપે! પરમ કલ્યાણનું મુખ્ય સાધન તો આ
સર્વથી જુદું જ છે. ' સ્ત્રી, પુત્ર, ધન વગેરે ભોગ્યપદાર્થો અત્યંત
ઉપયુક્ત છે ' એમ લાગવું એ તો કેવળ ભ્રમ છે. અને તે ભ્રમ તો

તના સ્વરૂપને બરાબર જાણનારી તે બોલી: 'હે નાથ! આપ ચિત્તને સ્થિર રાખીને હું કહું છું, તે આદરપૂર્વક સાંભળો. મન એ તો હંમેશાં માંકડા જેવું ચંચળ છે. સર્વસાધારણ મનુષ્યો એનાથી મોટા અનર્થને પામે છે. ચંચળ મન જ તમામ દુઃખોનું મૂળ છે, એ સ્પષ્ટ જણાય છે. કારણ સુષુપ્તિ અવસ્થામાં મન ચલનરહિત બનતાં સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. માટે હું આપને કહું છું તે આપ મનને સ્થિર કરીને સાંભળો. આસ્થા રાખ્યા વિના જે સાંભળ્યું હશે, તે ન સાંભળ્યા જેવું થશે અને ચિત્રમાં આલેખેલા ઝાડની જેમ તે શ્રવણ પણ ફળરહિત બને છે. શાસ્ત્રના આધાર વિનાના તર્ક કરવાના હાનિકારક માર્ગને છોડી દઇ, સારાસાર વિચારનો આશ્રય લેવાથી લોકોને તેનું ફળ તત્કાળ મળે છે. તેથી સયુક્તિવાળા વિચારનો આશ્રય લઇને એકનિષ્ઠા વડે સાધન કરવું જોઇએ; એટલે સુવિચારથી પ્રાપ્ત થયેલી શ્રદ્ધા જ પુરુષને ફળ મેળવી આપે છે. તેથી શાસ્ત્રોના આધાર વિનાના તર્કો કરવાનું છોડી દઇને આપ વિચાર કરો. આખા જગતની પ્રવૃત્તિ શ્રદ્ધાથી જ સફળ બને છે. સુવિચારથી જ ખેડૂતો વખત વિચારીને ખેતર ખેડે છે. (વાવે છે.) નકામો વાદ-વિતંડાવાદ છોડી દઇને સરળ વિચાર વડે અને શ્રદ્ધાથી જ સોનું, રૂપું, રત્નો, ઔષધો ઇત્યાદિના સ્વરૂપોનો નિશ્ચય કરી શકાય છે. સારાંશ એ છે કે, સરળ વિચાર અને શ્રદ્ધા વડે જ પોતાના હિતનો નિશ્ચય કરીને મુમુક્ષુએ સાધન માટે ખૂબ પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. પ્રથમ કહી ગયા તેમ શુંગ મુનિની જેમ કેવળ ખોટા તર્ક કરીને પુરુષાર્થ છોડી દેવો જોઇએ નહિ.

ફળ ના મળે તો?

શ્રદ્ધાથી પ્રયત્ન કરનારો કદાપિ નિષ્ફળ નીવડતો નથી, ખંતથી પ્રયત્ન કર્યો પછી ફળ કેમ પ્રાપ્ત ન થાય? પુરુષાર્થ વડે જ ખેડૂત ધાન્ય મેળવે છે, વેપારીઓને ધન મળે છે અને રાજાઓને

રાજવૈભવ મળે છે. સર્વ સુખોનો આધાર જે વિદ્યા તે આજ્ઞાવાળો પ્રાપ્ત કરી શકે, શૂદ્રને સેવા પ્રાપ્ત થાય છે, દેવ લોકોને અમૃત મળે છે, તપસ્વીને પુણ્યલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે અગર બીજાઓને જે કાંઇ મળે છે, તે સર્વ પુરુષાર્થ વડે જ થાય છે. શ્રદ્ધારહિત અને ઘણા કુતર્કો કરનારા પુરુષને કોઇ પણ વખતે, કોઇ પણ પ્રકારનું ફળ પ્રાપ્ત થયું હોય, તો તે વિચાર કરીને કહો. કોઈક વખતે ફળ ન મળે એટલા ઉપરથી જેઓની શ્રદ્ધા નાશ પામે છે, તે અભાગિયા પુરુષને પોતાનો જ શત્રુ જાણવો જોઇએ. એટલા માટે જ દૃઢ શ્રદ્ધા અને પ્રમાણિક વિચાર વડે વૃદ્ધિ પામતા પુરુષાર્થનો સ્વીકાર કરીને, મોક્ષનું મુખ્ય સાધન મનુષ્યોએ હંમેશાં સાધવું જોઇએ. નિષ્કામ ભાવના વડે તમામ પ્રાપ્ત થાય છે, જેથી પ્રમાણિક વિચાર અને અનુભવ વડે સાધન નક્કી કરીને દૃઢતાપૂર્વક કાર્ય શરૂ કરવું.

પરમ શ્રેય તે જ છે

હેમલેખા આગળ બોલીઃ ' રાજપુત્ર! બરાબર લક્ષપૂર્વક સાંભળો. જેની પ્રાપ્તિ થવાથી ફરી વાર દુઃખ પ્રાપ્ત થતું નથી. તે જ પરમ શ્રેય કહેવાય છે. સૂક્ષ્મ વિચાર કરતાં આ જગતમાં બધે દુઃખ જ જણાઇ આવે છે. છતાં આ દુઃખમિશ્રિત જગતમાં ગાનવામાં આવતા સુખો કેવળ કાલ્પનિક હોવાને લીધે તે પરમ-શ્રેયરૂપ નથી. સંપત્તિ, સ્ત્રી, પુત્ર, રાજ્ય, ખજાનો, સૈન્ય, મોટાઇ, વિદ્વત્તા, બુદ્ધિમત્તા, પાણીદાર નેત્રો, કદાવર શરીર, અથવા તો શરીરનું કોમળપણું ઇત્યાદિ તમામ કાળરૂપી સર્પના મુખમાં સપડાયલા હોઈ તે ક્ષણિક છે. આ બધામાં દુઃખના અંકુર ઉત્પન્ન કરનારાં સૂક્ષ્મ બીજો સમાયેલાં છે, તો પછી તે પરમશ્રેયની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે કરી આપે! પરમ કલ્યાણનું મુખ્ય સાધન તો આ સર્વથી જુદું જ છે. 'સ્ત્રી, પુત્ર, ધન વગેરે ભોગ્યપદાર્થો અત્યંત ઉપયુક્ત છે' એમ લાગવું એ તો કેવળ ભ્રમ છે. અને તે ભ્રમ તો

કેવળ મોહ વડે જ ઉત્પન્ન થાય છે.

ઈશ્વરની કૃપા

સમસ્ત જગતને ઉત્પન્ન કરનાર ઈશ્વર એ જ મોહ પમાડનારો હોઈ તે વડે જ બધા મોહિત થઈ ગયેલા છે. એક જાદૂગર પોતાની અલ્પ વિદ્યા વડે પણ લોકોને ભ્રમ ઉત્પન્ન કરે છે. તેની તે વિદ્યા મર્યાદિત હોવાને લીધે, જગતમાંના બધાને તે મોહિત કરી શકતો નથી. તોપણ આ અલ્પ વિદ્યાવાળા જાદૂગરની માયાજાળમાંથી છૂટી શકાતું નથી, તો પછી મહાન જાદૂગર એવા મહેશ્વર પાસેથી તો કોણ છૂટી શકે? આ જગતમાં પ્રતિવિદ્યાના બળથી જાદૂગરની અલ્પમાયાને જે ઓળખી જાય છે તે મોહ પામતો નથી, સ્વસ્થ રહે છે અને ચિરશાંતિ મેળવે છે. પરંતુ તે પ્રતિવિદ્યા પણ તે જાદૂગરનો આશ્રય કર્યા વિના, અને તેની કૃપા મેળવ્યા વિના કદી પણ પ્રાપ્ત થતી નથી, તો આ મહામાયાવી (જાદૂગર) ઈશ્વરને પ્રસન્ન કર્યા વિના આ જગતરૂપ મહામોહને કેવી રીતે તરી શકાય? તેટલા જ માટે, આપણે તન-મન વડે તેને જ શરણે જવું જોઈએ. જેઓ તેને સારી રીતે પ્રસન્ન કરી શકશે, તેમને તેની કૃપાથી આ પરમ શ્રેયરૂપી મહાવિદ્યા પ્રાપ્ત થશે અને તે વડે તેઓ આ મહામાયાના મોહમાંથી છૂટી જશે. આ પરમકલ્યાણની પ્રાપ્તિને માટે, બીજા પણ કેટલાક માર્ગો શાસ્ત્રોમાં કહેલા છે; પણ તે બધા ઈશ્વરની કૃપા વિના સફળ થતા નથી. એટલા જ માટે આ અખિલ વિશ્વના ચલાવનાર ઈશ્વરને શરણે જઈને પ્રથમ તેની નિષ્કામ ભાવે આરાધના કરવી જોઈએ. અને નિષ્કામ આરાધનાથી જ્યાર તે કૃપા કરશે ત્યારે આ મોહના નાશ માટે સર્વ સાધનો તે મેળવી આપશે.

ઈશ્વર છે કે?

કદાચ આપ શંકા કરશો કે, ઈશ્વર છે જ, એમ શા ઉપરથી

માનવું! તેનો ઉત્તર એ કે આ જગતરૂપી કાર્ય તો પ્રત્યક્ષ જણાય છે ને? આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, આપ, પૃથ્વી વગેરે પંચમહાભૂતોની ઉત્પત્તિ થતી વખતે કોઇને પ્રત્યક્ષ જણાતાં નથી. પરંતુ આ સર્વે પદાર્થો અવયવવાળા છે એટલે આ સર્વ દશ્ય પદાર્થો એ કોઇકના અવયવો છે અને તેથી એમ માનવું પડે છે કે, તે કોઇનું કાર્ય તો હોવું જ જોઇએ. એ મુજબ યુક્તિથી, અનુભવથી અને ઘણાં શાસ્ત્રો-એ આ વાતને આપેલી પુષ્ટિ ઉપરથી, આ જગતનો કોઈ એક કર્તા છે અને તે બીજા બધા સર્વસાધારણ કાર્યકર્તાથી તદ્દન જુદા જ પ્રકારનો છે, એમ નિશ્ચયપૂર્વક નક્કી થાય છે. જો કે કેટલાંક શાસ્ત્રો 'આ જગત કોઈ પણ કર્તા વિના પોતાની મેળે જ થયું છે.' એમ પ્રતિપાદન કરે છે. પરંતુ આવા શાસ્ત્રોમાં બીજાં સુવિચાર અને અનુભવી યુક્તિવાળાં શાસ્ત્રો તથા શાસ્ત્રકારો વિચારદોષ બતાવે છે.

ખરી રીતે તે શાસ્ત્ર જ નથી

કેવળ પ્રત્યક્ષ સ્થૂલ અને ભૌતિક પ્રમાણોથી જ વિચાર કરનાર અને 'આત્મા જ નથી' એમ સિદ્ધ કરનાર શાસ્ત્ર એ સાચું શાસ્ત્ર જ નથી; તેને તો આભાસ માત્ર જાણવું. સ્વહિતની ઇચ્છા કરનારા વિદ્વાનોએ તેવાં શાસ્ત્રો તરફ લક્ષ આપવું જ વાજબી નથી. કેવળ શુષ્ક તર્કોથી ભરેલાં શાસ્ત્રો ત્યજવા લાયક છે.

આ જગત જડ તત્ત્વોથી બન્યું છે?

બીજા કેટલાકો એમ પણ કહે છે કે, 'આ અનાદિ જગત કોઇએ ઉત્પન્ન કર્યું હોવા છતાં તે જ્ઞાનપૂર્વક કરેલું નથી; તે કુદરતી નિયમ વડે એટલે જડ તત્ત્વોથી જ બન્યું છે.' આ તેમનું કહેવું પણ વિચાર વિનાનું છે. કોઈ પણ ક્રિયા બુદ્ધિપૂર્વક જ થાય જ છે. તે વિના જો પ્રથમ બુદ્ધિ અર્થાત્ આયોજન ન હોય તો કાંઇ પણ ઉત્પન્ન જ થઇ શકે નહિ. આ પ્રમાણે અનેક અનુભવી શાસ્ત્રકારોએ જણાવ્યું છે કે, આ જગતનો કર્તા બુદ્ધિયુક્ત જ હોવો જોઇએ; વળી વ્યવહારમાં

પણ એવો અનુભવ છે કે, કોઇ પણ કાર્ય કરતાં પહેલાં તેનો વિચાર થાય છે અને પછી તે વિચાર અમલમાં મૂકવામાં આવે છે.

જગતનો કોઈ એક કર્તા છે

એ મુજબ યુક્તિપ્રધાન અને અનુભવયુક્ત શાસ્ત્રો વડે આ જગતનો બનાવનાર કોઇ એક કર્તા નિશ્ચિત છે, અને તે કર્તા લૌકિક કર્તાથી તો કોઇક જુદા જ પ્રકારનો છે એમ નક્કી થાય છે. કારણ કે તેનું કાર્ય જ કળી શકાતું નથી. તે કર્તા અચિંત્ય એવી અનંત શક્તિવાળો હોવો જોઇએ. કાર્ય જ જો અમર્યાદિત છે, તો તેના કર્તાનું સામર્થ્ય પણ અપરિમિત એવું જ હોવું જોઇએ. અર્થાત્ તેને શરણે ગયેલાનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે એટલે તારવાને માટે તે પૂરેપૂરો શક્તિમાન હોવો જ જોઇએ, એમ નક્કી થાય છે. માટે હે રાજપુત્ર ! તેને જ સર્વભાવે શરણે જવું. વિશ્વાસ બેસે તે માટે આપને એક દષ્ટાંત કહું છું. આ દુનિયામાં અલ્પ સામર્થ્યવાળા માણસને પણ જો અંતઃકરણપૂર્વક પ્રેમભાવથી પ્રસન્ન કરી લેવામાં આવે, તો તે પણ પોતાને શરણે આવેલાનું ભલું કરવાનું ઇચ્છીને તેના મનોરથો જલદી પૂરા કરવા માટે મહેનત કરે છે. તો પછી જેઓ આ ત્રૈલોક્યના અધિપતિ ભક્તજનવત્સલ ભગવાનને નિષ્કામ ભાવે સેવા કરીને અંતઃકરણપૂર્વક વશ કરી લે છે, તેમને તે પોતપોતાનું મનવાંછિત ફળ કેમ ન આપે ? વ્યવહારમાં જોતાં ઐશ્વર્યવાન પુરુષો તો અનિયમિત, આદર વિનાના, કઠોર, અને કૃતઘ્ન હોય છે. ત્યારે પરમેશ્વર તો દયાનો સાગર છે, કર્યું જાણનારો છે અને તેનું ફળ નિશ્ચિત આપવાવાળો છે. એમ જો ન હોત તો આ જગતમાં તે બધાને વંદ્ય કેવી રીતે ગણાત ? અગર આ અખિલ જગત અથવા સંસારયાત્રા વ્યવસ્થિત કેવી રીતે ચાલી શકત ? અરે ! વ્યવસ્થા વિનાના રાજાનું રાજ્ય પણ નાશ પામે છે, એવો વ્યવહારમાં પણ અનુભવ હોય છે. તો આ અનંત વિશ્વોનો આધાર દયાસિંધુ ભગવાન સુવ્યવસ્થિત જ છે, એમ સિદ્ધ

થાય છે. માટે હે રાજકુમાર! હવે વખત નહિ ગુમાવતાં સર્વભાવ વડે અર્થાત્ તન, મન અને ધન વડે તેને શરણે જશો તો તે જ તમોને તમારા પરમકલ્યાણરૂપ એવા સુખરૂપ સ્થાનમાં લઈ જશે.

ખરી ઉપાસના તો તે જ છે

રાજન્! આ પરમાત્માની ઉપાસના ઘણા પ્રકારોથી કરવામાં આવે છે. સંકટ આવવાથી અથવા કાંઈક લાભ થાય એવા હેતુથી ઉપાસનાઓ થતી હોવાનું સર્વત્ર જોવામાં આવે છે. પરંતુ નિષ્કામભાવે થતી ઉપાસનાઓ તો ભાગ્યે જ નજરે પડે છે.

નિષ્કામ ઉપાસના એ જ ખરી ઉપાસના છે

એ તો આપણે જોઈએ છીએ કે, દુઃખી માણસો ઈશ્વરને પૂજે છે, અને દયાળુ પરમેશ્વર કોઈ વાર તેના ઉપર દયા કરીને તેને દુઃખમાંથી મુક્ત પણ કરે છે. અથવા કોઇ વાર ઉપાસનાશાસ્ત્ર શુદ્ધ નહિ હોવાને લીધે અથવા તેમાં અપૂર્ણતા હોવાને લીધે તે તેને તરછોડી પણ શકે છે. આવો દરેકને અનુભવ છે. તેમજ કાંઇ લાભ થવાના હેતુથી સકામ ઈશ્વરઉપાસના કરનારને મળવાનું ફળ પણ અનિયમિત અને તદ્દન થોડું હોય છે. પરંતુ નિષ્કામ ઉપાસનાનું પરિણામ મોટું આવે છે. ઉપાસકનો શુદ્ધ ભાવ કાળે કરીને ઓળખ્યા પછી લોકોમાંનો પ્રભુ (રાજા અથવા શેઠ)-જે પોતે અવ્યવસ્થિત અને અલ્પ અર્થાત્ મર્યાદિત હોય છે, તે પણ પોતાની સેવા કરનારા સેવકને તદ્દન તાબે થઇ જાય છે, એવો વ્યવહારમાં પણ અનુભવ છે. અહીં તો તેનો શુદ્ધ ભાવ ઓળખવાને માટે કેટલોક સમય વ્યતીત થઇ જાય પરંતુ આ સર્વેશ્વર ભગવાન તમામના હૃદયનો સ્વામી હોવાને લીધે તે સર્વ ભાવનો તત્કાળ જાણી લે છે [illegible] તેનું ફળ પણ તત્કાળ આપે [illegible] અમર [illegible] જનોની ઇચ્છિત વસ્તુ [illegible]

માટે પરમેશ્વર પોતાની નિયતિની સહાયતાથી તેમનાં પૂર્વકર્માનુસાર શુભાશુભ ફળ આપે જાય છે. પણ નિષ્કામ ઉપાસકને માત્ર એકનિષ્ઠા વડે તમામ ભાવનાયુક્ત શરણે આવેલો જોઇ ઈશ્વર તેના યોગક્ષેમનો એટલે ઉપાસનામાર્ગમાં તેની સ્થિતિ અને પ્રગતિનો તમામ ભાર પોતે જ ઉપાડી લે છે.÷ અને ઉપાસકની પૂર્વકર્મની અપેક્ષા, એટલે પૂર્વના કર્મોનો વિચાર, નહિ કરતાં તથા નિયતિની પણ પરવા નહિ કરતાં, તે તેને મોક્ષનું સાધન સિદ્ધ કરીને તુરત જ પરમપદરૂપ મહત ફળ મેળવી આપે છે. એ જ તેનું મહેશ્વરપણું અને મહત્સ્વાતંત્ર્ય છે.

પ્રારબ્ધનો અમલ કોના ઉપર ચાલે?

પૂર્વકર્મ અગર નિયતિનો અમલ નિષ્કામભાવે ઈશ્વરને શરણે નહિ જનારાઓ ઉપર જ ચાલી શકે છે. ઈશ્વરના નિષ્કામ અને એકનિષ્ઠ ભક્ત ઉપર તેમનો અમલ કદી પણ ચાલી શકતો નથી. આવા અનન્ય ભક્તોનાં સંચિત, પ્રારબ્ધ અને ક્રિયમાણ એવા ત્રણે પ્રકારનાં સર્વ કર્મોનો તે ક્ષય કરે છે અને નિયતિનું પણ ઉલ્લંઘન કરે છે.× આ બાબત ઈશ્વરભક્ત શ્રીમાર્કંડેયના આખ્યાન ઉપરથી દરેકને સ્પષ્ટ રીતે સમજાય તેવી છે.

રાજકુમાર! એની ઉત્પત્તિ જાણવાની ઇચ્છા હોય તો હું કહું છું તે સાંભળો. વસ્તુતઃ પ્રારબ્ધ અગર નિયતિ એ અનુલ્લંઘનીય છે, તોપણ પ્રારબ્ધની આ અમોઘતા પ્રયત્ન નહિ કરનારને માટે જ છે. તેથી જ પ્રયત્ન વડે પ્રાણાયામનો અભ્યાસ કરનાર યોગીઓને તેમનું પ્રારબ્ધ દુઃખનો સ્પર્શ કરાવવા સમર્થ હોતું નથી. જેઓ

÷ યોગક્ષેમના અર્થ માટે પાન ૫૬ જુઓ.

× શ્રીકૃષ્ણાશ્રમ વાઙ્મુધા પ્રકાશન ૪ 'મહાકાળ પુરુષવર્ણન અર્થાત્ કાલોત્પત્તિવિજ્ઞાનરહસ્ય ભાગ ૧'માં પ્રારબ્ધ, સંચિત અને ક્રિયમાણ સંબંધે સ્પષ્ટતા માટે કિરણાંક ૬૧ જુઓ.

પ્રયત્નથી દૂર રહે છે, તેઓ પ્રારબ્ધરૂપી કાળભુજંગના મુખમાં સપડાય છે. એ પણ નિયતિ (ઈશ્વર)નો જ સંકલ્પ છે અને અનુભવ પણ તેવો જ છે. નિયતિ એ ઈશ્વરની શક્તિ છે. માત્ર સંકલ્પ એ જ તેનો ગુણ છે, અને પરમેશ્વર એ સત્યસંકલ્પમય હોવાથી જ આ નિયતિ પણ જીવોને અનુલ્લંઘનીય એટલે બદલી ન શકાય એવી થયેલી છે. એવી તે અત્યંત દુસ્તર હોવા છતાં પણ તે અનન્યભાવે શરણે આવેલા ઈશ્વરભક્તોને માટે નરમ બને છે. માટે હે રાજન્! કુતર્કમાં નહિ સપડાતાં આપ તે મહેશ્વરને જ શરણે જાઓ. નિષ્કામભાવ વડે તે આપને આપના કલ્યાણસ્થાનમાં પહોંચાડશે. સુખને શિખરે પહોંચવાનું આ પ્રથમ પગથિયું છે! આ માર્ગ છોડી દઈને બીજા માર્ગે જવાથી જરા જેટલું પણ ફળ મળવાનો સંભવ નથી.'

ઈશ્વરભાવના ક્યાં કરવી?

દત્તાત્રેય કહે છેઃ હે પરશુરામ! આ મુજબનું પોતાની સ્ત્રીનું ભાષણ સાંભળી હેમચૂડ ઘણો જ આનંદિત થયો. બાદ તેણે ફરીથી પૂછ્યું કે, 'દેવી! હવે હું જેને શરણે જાઉં તે પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ શું છે, તે મને કહે. આ તમામનો કર્તા જે અત્યંત સ્વતંત્ર છે અને જેની સત્તા વડે જ આ આખું જગત ચાલી રહ્યું છે, તેનું નામ શું? તેને કોઈ વિષ્ણુ કહે છે, કોઈ શિવ કહે છે, કોઇ ગણપતિ કહે છે, તેમજ કોઈ સૂર્ય, કોઈ નૃસિંહ, કોઇ બુદ્ધ, સુગત, અર્હત, તો કોઈ વાસુદેવ, કોઇ પ્રાણ, કોઇ ચંદ્ર, કોઇ અગ્નિ અને કોઈ તો કર્મપ્રધાન, અણુ વગેરે અનેક નામોથી કહે છે. એ મુજબ જગતના કારણને જુદાંજુદાં નામો વડે વિવિધતા આવેલી છે. ત્યારે આ બધામાંથી ઈશ્વરભાવના કોને [illegible] રવી તે કહે. તારી [illegible] હોય એવું તો કંઇ પણ છે [illegible] એ નિમિત્ત છે. કારણ કે ભગવાન [illegible]'

મુનિ પ્રત્યક્ષ બ્રહ્મદર્શી હતા અને તેથી જ તું સ્ત્રી હોવા છતાં પણ તારામાં આટલું બધું જ્ઞાન ચમકી રહ્યું છે. વળી તારું ભાષણ પણ મને ઘણું જ મધુર લાગે છે. મને તારા પ્રત્યે પૂર્ણ શ્રદ્ધા પણ બેઠી છે. ઉપરાંત તારો મારા ઉપર પ્રેમ છે, તેથી તે તું મને સમજાવીને કહે.'

તે જ ઈશ્વર કહેવાય

રાજપુત્રે આ પ્રમાણે પૂછવાથી હેમલેખાને પણ આનંદ થયો. બાદ તે બોલીઃ 'આ આખા જગતરૂપી મિથ્યા આડંબરને ઉત્પન્ન કરનાર, સ્થિતિ કરનાર અને ફરીથી લય કરનાર, તે જ ઈશ્વર કહેવાય છે. એ જ વિષ્ણુ, એ જ શંકર, એ જ બ્રહ્મા, એ જ સૂર્ય અને એજ ચંદ્ર છે. સર્વલોક એવા અનેક પ્રકારથી તેનું જ નામ બોલે છે. પણ વસ્તુતઃ તે શિવ નથી, વિષ્ણુ નથી, બ્રહ્મદેવ પણ નથી. અગર બીજો કોઈ પણ નથી. આ વિષય આપને સ્પષ્ટ રીતે સમજાવીને કહું છું. તે તમે એકાગ્રચિત્ત વડે સાંભળો. જેઓ શૈવ છે તેઓ પાંચ મુખવાળા, ત્રણ નેત્રવાળા એવા શંકરને જ કર્તા માને છે. વૈષ્ણવો વિષ્ણુને જ કર્તા માને છે. એ પ્રમાણે જુદા જુદા મતવાળાઓ પોતપોતાની ભાવનાનુસાર કહે છે. પરન્તુ આ સર્વ મતમતાંતરોનો ત્યાગ કરીને સામાન્ય અનુમાનથી જોતાં આ કર્તા ઘટપટાદિ વગેરે કરનાર કર્તા જેમ ચેતન અને દેહધારી હોય છે તેવો હશે? એવું પ્રથમ અનુમાન કરીશું. કારણ વ્યવહારમાં પણ એકાદ વસ્તુનો કર્તા ચેતન અને શરીરી જ હોય છે એમ જોવામાં આવે છે. પરન્તુ જગતની ઉત્પત્તિ કરનારો એ ચેતન અને શરીરકર્તા કોઈ પણ જગાએ જોવામાં આવતો નથી. આ સંબંધે વિચાર કરતાં જણાશે કે આ બન્ને કર્તાઓમાં કર્તૃત્વ તો મુખ્યત્વે કરીને ચેતન વડે જ સંભવે છે. કારણ સ્વપ્નમાં પણ જીવ પોતાનું સ્થૂલ શરીર છોડી કેવળ ચૈતન્યયુક્ત દેહ વડે જ પોતાને મનગમતા દરેક પદાર્થ કેવળ સંકલ્પબળ થકી જ ઉત્પન્ન કરે છે, એવો સર્વનો અનુભવ છે. તે

ઉપરથી એમ નિશ્ચિત થાય છે કે, કાર્ય કરનાર ચિદાત્માનું શરીર એ એક સાધન વા નિમિત્ત જ છે, એમ કહેવું પડે છે. આ નિયમાનુસાર જીવને તો એવા સાધનની અપેક્ષા હોય એ સંભવનીય છે. કારણ કે તેનું સ્વાતંત્ર્ય અતિ અલ્પ અર્થાત્ મર્યાદિત હોય છે. પરન્તુ જગતકર્તા પરમેશ્વર તો તદ્દન સ્વતંત્ર છે. તેથી વ્યવહારમાં લાગતાં સાધનો જેવા કોઈ પણ સાધનની અપેક્ષા નહિ રાખતાં અર્થાત્ સાધન સિવાય જ તે સંપૂર્ણ જગત ઉત્પન્ન કરી શકે, એ તદ્દન સયુક્તિક જ છે.[1] તેથી તેને જીવાત્માના જેવા

---

૧ સ્વપ્ન પડવાને માટે કોઈ મનુષ્ય સ્વપ્નામાં દેખાનારા દરયો સૂતી વખતે પાસે લઈને સૂતો નથી. એટલે સ્વપ્નનું કાર્ય બાહ્ય અને ભૌતિક સાધનસામગ્રીની અપેક્ષા વિના જ થતું રહે છે. તેવી જ રીતે આ જગતાદિ ઉત્પન્ન કરવાને માટે પરમાત્માને કોઈ વ્યવહાર્ય સાધનની અપેક્ષા હોતી નથી. હવે જેમ જેને સ્વપ્ન પડે છે તે કાંઈ તેનો કર્તા થતો નથી, તેમ અકર્તા પણ કહી શકાય નહિ, તેમ પરમાત્માનું જગતાદિ કાર્ય એ એક સ્વપ્ન હોઈ તે તેનો કર્તા અથવા અકર્તા કહી શકાય નહિ. તે તો આ બન્ને દ્વંદ્વોથી પર જ છે. સ્વપ્ન પડવાથી જ મનુષ્યનું અસ્તિત્વ હોઈ શકે અને નહિ પડવાથી ના હોઈ શકે એવો વ્યવહારમાં પણ નિયમ નથી. અર્થાત્ સ્વપ્ન પડે અથવા ન પડે તોપણ સ્વપ્ન પડનાર મનુષ્ય જીવાત્માને કાંઈ હાનિ અથવા લાભ થતો નથી, તેમ પરમાત્માને પણ જગતાદિ કાર્યરૂપ સ્વપ્ન હોય કે ન હોય, તોપણ તેના સ્વરૂપમાં કાંઈ હાનિ અગર લાભ થતો નથી. આથી જ તે આ બન્ને અવસ્થામાં છે અને નથી તથા આ બન્ને દ્વંદ્વોથી પર છે—એવું શાસ્ત્રોમાં વર્ણન જોવામાં આવે છે, તે તત્ત્વતઃ વિરોધાભાસાત્મક નથી. જાગ્રત થતાં જ આ સર્વ સ્વપ્ન ભ્રમનો વિલય ક્યાં થઈ જાય છે તે સમજી શકાતું નથી. તે પ્રમાણે મહાપ્રલય થતાં જ આવડું મોટું વિશાળ એવું આસરે પ્રસારરૂપ કાર્ય એકદમ ક્યાં ગડપ થઈ જાય છે તેનો પણ પત્તો હોતો નથી. આત્મસાક્ષાત્કાર થતાં જ આ સર્વ ગોટ ભ્રમણાનો લોપ થાય છે. આને જ જગતાદિ ભ્રમ નિવૃત્તિને માટે જાગૃતિ સમજવી. ઈતર કોઈ પણ ઉપાયોથી આ જગદ્ભ્રમ નષ્ટ થતો નથી.

સ્થૂલ અથવા સૂક્ષ્માદિ શરીરની જરૂર હોતી નથી. એ મુખ્યત્વે પ્રથમ નક્કી થયું. કારણ કે જો એમ ન હોત તો લૌકિક કર્તાની માફક તેને પણ સામગ્રીની જરૂર જણાત, અને પછી દેશ, કાળ ઇત્યાદિ સામગ્રીઓ લઇને તે વડે જગતની રચના કરનાર તે પરમેશ્વર પણ એક સાધારણ જીવ ગણાઈ પોતાના પૂર્ણ ઐશ્વર્યનો વિઘાતક થાત; કારણ જગતની ઉત્પત્તિ થતાં અગાઉ જો તેને કોઈ સાધનની જરૂર હોત, તો તે તેનો કર્તા જ કહેવાત નહિ. અને આમ થવાથી તેના સર્વકર્તૃત્વનો નાશ થાય; એ પણ દેખીતું જ છે. તેથી જ પરમેશ્વર સ્થૂલ દેહાદિકની અથવા સાધનોની અપેક્ષા નહિ રાખતાં જગત ઉત્પન્ન કરે છે અને તેને સ્થૂલ શરીર વસ્તુતઃ નથી એમ સિદ્ધ થાય છે.

પરમેશ્વરનું ખરું સ્વરૂપ

આ પરમેશ્વરના દેહશૂન્ય એવા સૂક્ષ્મ રૂપને ઠેકાણે સ્થૂલ બુદ્ધિવાળા લોકોની મતિ ચાલતી નહિ હોવાથી તેઓ તેની ઉપાસના (ભક્તિ) કરતી વખતે તે પરમેશ્વરનું પોતપોતાની બુદ્ધિ અનુસાર જુદીજુદી રીતે સગુણાદિ ધ્યાન કરે છે, તેમ જ તે ભક્તચિંતામણિ પોતાના અનન્ય ભક્તોને માટે જુદીજુદી વખતે અથવા એકીવખતે અનેક રૂપે પ્રગટ થાય છે. સારાંશ કે પરમેશ્વર એ શુદ્ધ ચેતનસ્વરૂપ હોઈ પરમચૈતન્ય એ જ તેનો દેહ છે, એ જ તેની મહાસત્તા છે; એ જ મહાસ્વામિની ત્રિપુરા છે. તેને ઠેકાણે જ ખરી રીતે તો તે પોતે એક રૂપે હોવા છતાં આ વૈચિત્ર્યભાવ અનેક રૂપથી ભાસમાન થાય છે. આ સર્વ ચરાચર જગત દર્પણમાં દેખાતા નગરની માફક હોવાને લીધે તે તમામ શુદ્ધ ચિદ્રૂપ જ છે. તાત્પર્ય કે ઉત્તમ અને અધમ એવી ભાવનાઓ તેને માટે મિથ્યા છે. આ સિવાય પરમેશ્વરનું બીજું જે દેહધારી એવું સગુણ અને સ્થૂલરૂપ માનવામા આવે છે, તે કાંઈ 'મુખ્ય

કહેવાય નહિ. આ મુજબ હોવાથી ડાહ્યા માણસોએ દેહરહિત, વ્યક્તા–વ્યક્તથી પર એવા પરમેશ્વરસ્વરૂપની જ ઉપાસના કરવી એ અતિ શ્રેષ્ઠ છે. પરન્તુ એ શક્તિ જો ના હોય તો પોતાની બુદ્ધિને અનુકૂલ આવે એવું સાકારરૂપ ઉપાસનાને માટે લેવું અને પછી તેની શુદ્ધ અંતઃકરણપૂર્વક નિષ્કામ ઉપાસના ચાલુ કરવી કે જેથી અતિશય શ્રેષ્ઠ પ્રકારનું પરમ કલ્યાણ પ્રાપ્ત થાય છે. હે રાજપુત્ર ! આ પ્રમાણે નિષ્કામ ઉપાસના વિના બીજા માર્ગમાં અનેક જન્મ થાય તોપણ કદી કલ્યાણ થવાનું નથી.

પ્રકરણ ૮ મું

વિચારમાં જ નિમગ્ન થયો ?

ઉપર મુજબ પોતાની પત્નીનું ભાષણ સાંભળીને પરમેશ્વરના સ્વરૂપનો નિર્ણય પૂર્ણપણે હેમચૂડના સમજવામાં આવ્યો. હેમલેખાના કથન ઉપરથી તુર્ય ચૈતન્યસ્વરૂપની બાબતમાં તેના મનમાં વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયો. મહેશ્વરી ત્રિપુરાદેવી એ તેનું જ સગુણરૂપ છે, એમ પણ તેને સમજાયું અને તે જ સર્વમાં શ્રેષ્ઠ છે, એવું તેની નજરમાં આવવાની સાથે જ પોતે મહેશ્વરીના ધ્યાનમાં નિમગ્ન થઈ ગયો. પછી તેણે અત્યંત એકનિષ્ઠા વડે અને દૃઢ નિશ્ચયથી તેની ઉપાસના શરૂ કરી. આ પ્રમાણે તીવ્રપણે ઉપાસનાનો અભ્યાસ ચલાવતાં કેટલાક મહિનાઓ વીતી ગયા, ત્યારે પરમેશ્વરી ત્રિપુરાદેવી તેના હૃદયમાં પ્રસન્ન થઇ, તેથી તેનું ચિત્ત વિષયો ઉપરથી તદ્દન નિવૃત્ત થઇ ગયું, અને તે પોતે વિચારમાં જ તલ્લીન થઇ ગયો. પરમેશ્વરીની કૃપા વગર આવી દુર્લભ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતી નથી. કારણ ચિત્તનું સુવિચારમાં દિઙ્મૂઢ* થઈ જવું (ગૂંથાઇ

---

* દિઙ્મૂઢ થવાનું કારણ એ છે કે રજ્જુ સર્પવત્ મિથ્યા ભ્રમ

જવું) એ જ મોક્ષનું મુખ્ય કારણ છે. હે પરશુરામ ! જ્યાં સુધી ચિત્ત વિચારતત્પર થતું નથી, ત્યાં સુધી બીજા અનેક ઉપાયો કરવા છતાં પણ પરમકલ્યાણની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ઠીક ! આ પ્રમાણે તેનું ચિત્ત વિચારમાં તત્પર થયેલું હતું, તેવી સ્થિતિમાં જ એક દિવસ તે પોતાની સ્ત્રીને મળવાને માટે ગયો. પોતાના મંદિર તરફ રાજકુમારને આવતો જોઈ હેમલેખા ઊઠીને તત્કાળ ઊભી થઇ અને સામે જઇ તેને લઇ આવી સારા આસન ઉપર બેસાડ્યો. બાદ યોગ્ય વસ્તુઓ વડે તેનો ઉત્તમ પ્રકારે સત્કાર કરીને અમૃતનાં ઝરણાની માફક મધુર અને તત્ત્વથી ભરપૂર એવું ભાષણ તેણે શરૂ કર્યું.

હેમલેખાએ કહ્યું: હે પ્રિય રાજન્ ! ઘણે દિવસે આપ મળ્યા. આપની પ્રકૃતિ તો સારી છે ને ? તે મને પ્રથમ કહો. કારણ આટલો બધો વખત વીત્યા છતાં મને યાદ સરખી પણ કેમ નહિ કરી વારું ! મને મળ્યા વિના અને મારી સાથે બોલ્યા સિવાય એક ઘડી પણ આપની જતી નહોતી; અને હવે આમ શાથી બન્યું ? મને તો લાગે છે કે, મારી અનુમતિ લીધા વિના આપે કોઇ બાબત સ્વપ્નમાં પણ કદી કરી નહિ હોય, તો પછી જાગૃતિમાં તો ક્યાંથી જ બને ? એમ હોવા છતાં આ પ્રમાણે શાથી બન્યું તેની મને સમજ પડતી નથી. એક રાત્રિ પણ મારા વિના આપને એક યુગ જેવડી લાગતી હતી, તેને બદલે આટલી બધી રાત્રિઓ એકલા રહીને આપે કેવી રીતે પસાર કરી ?'

પરમેશ્વરીપ્રસાદ પ્રાપ્ત થયાનું ચિહ્ન

આ પ્રમાણે બોલી તે તેને કકડીને ભેટી પડી અને ક્ષણમાત્ર તો તદ્દન ખિન્ન જેવી થઇ ગઇ. પરંતુ આ વખતે એના આલિંગન-

* કે જગતનો થયેલો આભાસ નષ્ટ થઈ સર્વ બ્રહ્મમય જ પ્રતીત થાય છે, આથી ચિદ્રૂપ બની જવાય છે.

થી રાજપુત્રને એક લેશમાત્ર પણ વિકારનો ઉદ્‌ભવ થયો નહિ. તેણે જુદો જ ઉદ્‌ગાર કાઢ્યોઃ 'મને આમ મોહજાળમાં ફસાવીશ મા ! હું હવે તને પૂર્ણ રીતે ઓળખી ગયો છું. તને ખેદ કરવાનું કાંઈ જ કારણ નથી. તું પોતે બ્રહ્મજ્ઞાની હોઇ ઘણી જ ધીરજવાળી છે, એટલે તને આવા મોહનો કેવી રીતે સ્પર્શ થઈ શકે ? હમણાં તો હું તને કાંઈક પૂછવાને માટે આવેલો છું. મારે જે કાંઇ પૂછવાનું છે, તે હું હવે તને કહું છું તે સાંભળ. તેં જે મા કહી તે કોણ ? તેનો ધણી તે કયો ? તેવી જ રીતે તેના છોકરાઓ તે કયા ? આની મને બરાબર સમજ પાડ. મને તે બરાબર સમજાયું નથી, અને તે વાત તેં ખોટી કહી એમ પણ હવે હું માનતો નથી. તેં તો ખરેખર ગુપ્ત રીતે આ વાત દ્વારા બોધ જ કરેલો છે. તેથી તેનો ઠીક ખુલાસો કર, એટલે તે સર્વ મારા મગજમાં સ્પષ્ટ રીતે ઊતરે. મારો તારા ઉપર અતિશય પ્રેમ બંધાયો છે; મારા અંતઃકરણમાંથી આ સંશય તું હવે દૂર કરી નાખ.'

આ પ્રમાણે પૂછવાથી હેમલેખાનાં નેત્રો અને મુખ તદ્દન સુપ્રસન્ન થઈ ગયાં. તેના મનમાં આવ્યું કે, આ આપણા પતિ પરમેશ્વરની કૃપાથી વિષયપાશમાંથી પૂર્ણ રીતે મુક્ત થયા છે. તેમનું ચિત્ત તદ્દન શુદ્ધ થયું છે. મહેશ્વરી ચિત્તશક્તિએ તેમને પોતાના કરી લીધા છે. એમના પૂર્વપુણ્યનું ફળ મેળવવાનો સમય આવવાથી જ આ પ્રબોધરૂપી સૂર્યના ઉદયનો સુઅવસર પ્રાપ્ત થયેલો છે. તેથી મારે હવે તેમને બોધ કરવો જોઇએ. આ મુજબ વિચાર કરીને તે બોલીઃ 'રાજકુમાર! પરમેશ્વરની કૃપાથી જ આજે આપને મહભાગ્ય પ્રાપ્ત થયેલું છે. તે સિવાય વિષય ઉપર વૈરાગ્ય કોઇને કદાપિ પણ પ્રાપ્ત થયેલો જોવામાં આવતો નથી. પરમેશ્વરીપ્રસાદ પ્રાપ્ત થવાનું પ્રથમ લક્ષણ વિષયભોગો ઉપર વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થવો એ છે, અને મનની વિચારોન્મુખતા અર્થાત્ વિવેકનો ઉદ્‌ભવ થવો એ

તેનું બીજું લક્ષણ છે. ઠીક! હું આપને મારી હકીકત સ્પષ્ટ કરીને કહું છું, તે સાંભળો.

(પ્રકરણ ૫ ના) કોયડાનો ઉકેલ

'પરાચિતિ એ મારી માતા; અને બુદ્ધિ એ મારી સખી. આ બુદ્ધિ જેની સંગતમાં લાગી તે અવિદ્યા. અવિદ્યાનું ચમત્કાર બતાવે તેવું બળ તો જગતમાં પણ સ્પષ્ટ જણાય છે. રજ્જુ એટલે દોરીની જગાએ સર્પનો આભાસ બતાવી આ અવિદ્યારૂપી ભ્રમ મહાન ભય ઉત્પન્ન કરે છે. તેનો જે છોકરો તે મહામોહ અને મહામોહનો જે છોકરો તે મન. આ મનની પ્રથમની સ્ત્રી કલ્પના (સંકલ્પ). તેને જે પાંચ છોકરા થયા તે જ પાંચ સૂક્ષ્મ જ્ઞાનેન્દ્રિયો. તેનાં સ્થાનો એટલે શરીરમાંના તેમના પાંચ ગોલકો.× વિષયોનાં સેવનથી જ મનના સંસ્કારો પુષ્ટ બને છે; એ જ છોકરાઓએ બાપને આપેલી પુષ્ટિ (મદદ). સ્વપ્ન જોવું એ જ મને ચોરીને ભોગવેલા ભોગો. કલ્પનાની ઘણી ખાડખરી બહેન અને શોક્ય તે આશા (તૃષ્ણા) છે. તેના જે બે છોકરા કહ્યા તે કામ અને ક્રોધ. મારું નગર એટલે આ સ્થૂલ શરીર. મારી પાસેનો મહામંત્ર એમ જે કહેવામાં આવ્યું હતું, તે જ સ્વસ્વરૂપનું વારંવાર થતું સ્ફુરણ. મનનો પ્રિય મિત્ર તે પ્રચાર એટલે પ્રાણ. અરણ્ય એટલે નરક. મારો બુદ્ધિની સાથે સમાગમ એટલે ચિત્સ્વરૂપમાં બુદ્ધિનો પ્રવેશ અગર નિર્વિકલ્પ સમાધિ. અને મારી માતાના સ્થાનની પ્રાપ્તિ એટલે મોક્ષ. આ મારી સર્વ હકીકત મેં આપને કહી સંભળાવી. માટે હે રાજન્! આ મુજબ તમામ વિચાર બરાબર સમજી લઈ પરમપદ પ્રાપ્ત કરી લો એટલે બસ.'

× (૧) નેત્ર, (૨) ઘ્રાણ, (૩) કાન, (૪) રસના અને (૫) ત્વચા.

આપેલું મોહારક આ બુદ્ધિ

તેનું બીજું લક્ષણ છે. ઠીક! હું આપને મારી હકીકત સ્પષ્ટ કરીને કહું છું, તે સાંભળો.

(પ્રકરણ ૫ ના) કોયડાનો ઉકેલ

'પરાચિતિ એ મારી માતા; અને બુદ્ધિ એ મારી સખી. આ બુદ્ધિ જેની સંગતમાં લાગી તે અવિદ્યા. અવિદ્યાનું ચમત્કાર બતાવે તેનું બળ તો જગતમાં પણ સ્પષ્ટ જણાય છે. રજ્જુ એટલે દોરીની જગાએ સર્પનો આભાસ બતાવી આ અવિદ્યારૂપી ભ્રમ મહાન ભય ઉત્પન્ન કરે છે. તેનો જે છોકરો તે મહામોહ અને મહામોહનો જે છોકરો તે મન. આ મનની પ્રથમની સ્ત્રી કલ્પના (સંકલ્પ). તેને જે પાંચ છોકરા થયા તે જ પાંચ સૂક્ષ્મ જ્ઞાનેન્દ્રિયો. તેનાં સ્થાનો એટલે શરીરમાંના તેમના પાંચ ગોલકો.× વિષયોનાં સેવનથી જ મનના સંસ્કારો પુષ્ટ બને છે; એ જ છોકરાઓએ બાપને આપેલી પુષ્ટિ (મદદ). સ્વપ્ન જોવું એ જ મને ચોરીને ભોગવેલા ભોગો. કલ્પનાની ઘણી ખાઉધરી બહેન અને શોક્ય તે આશા (તૃષ્ણા) છે. તેના જે બે છોકરા કહ્યા તે કામ અને ક્રોધ. મારું નગર એટલે આ સ્થૂલ શરીર. મારી પાસેનો મહામંત્ર એમ જે કહેવામાં આવ્યું હતું, તે જ સ્વસ્વરૂપનું વારંવાર થતું સ્ફુરણ. મનનો પ્રિય મિત્ર તે પ્રચાર એટલે પ્રાણ. અરણ્ય એટલે નરક. મારો બુદ્ધિની સાથે સમાગમ એટલે ચિતસ્વરૂપમાં બુદ્ધિનો પ્રવેશ અગર નિર્વિકલ્પ સમાધિ. અને મારી માતાના સ્થાનની પ્રાપ્તિ એટલે મોક્ષ. આ મારી સર્વ હકીકત મેં આપને કહી સંભળાવી. માટે હે રાજન્! આ મુજબ તમામ વિચાર બરાબર સમજી લઈ પરમપદ પ્રાપ્ત કરી લો એટલે બસ.'

× (૧) નેત્ર, (૨) ઘ્રાણ, (૩) કાન, (૪) રસના અને (૫) ત્વચા. સાથેનું મોક્ષવૃક્ષ આ જુઓ.

પ્રકરણ ૯ મું

હું કોણ? મારું સ્વરૂપ શું છે?

આ પ્રમાણે હેમલેખાનું કથન સાંભળીને હેમચૂડ ઘણો જ વિસ્મિત થયો. આનંદાતિરેકને લીધે તેનો કંઠ ગદ્ગદ થઈ ગયો. બાદ થોડા સમયે તે બોલ્યો: 'હે દેવી! તને ધન્યવાદ ઘટે છે. તું ઘણી જ નિપુણ અને બુદ્ધિમાન છે. તેં તમામ આત્મસ્થિતિ વાર્તારૂપે રચીને કહી, તેથી તારા આ અગાધ જ્ઞાનની શ્રેષ્ઠતાનું વર્ણન કેટલું કરું? આવી જાતની એ તારી કથા મને પ્રથમ બિલકુલ સમજાઇ ન હતી. પણ તારા કહેવાથી હવે મને તે સ્પષ્ટ રીતે સમજાઈ છે. મને તેનું સ્મરણ થાય છે તથા અનુભવ પણ થાય છે. અહાહા! આ લોકવ્યવહાર પણ જુઓ, કેટલો બધો વિચિત્ર અને અદ્ભુત છે! પરંતુ પેલી પરાચિતિ કોણ? તે આપણી માતા કેવી રીતે થાય? તેની પાસેથી આપણો જન્મ કેવી રીતે થયો? હું કોણ છું? અને મારું સ્વરૂપ પણ શું છે? એ મને કહે વારુ!'

જેને મારું કહી શકાય નહિ તેજ આત્મસ્વરૂપ

દત્તાત્રેય કહે છે: 'હે પરશુરામ! આ પ્રમાણે પૂછવાથી હેમલેખા પતિને કહે છે કે, રાજેંદ્ર! આ વિષય ઘણો જ ગૂઢ અર્થાત્ સમજી ન શકાય તેવો અત્યંત ગહન છે. છતાં હું તે આપને સમજાવીને કહું છું; આપ માત્ર તેનું અત્યંત કાળજીથી શ્રવણ કરો. પ્રથમતો આપની બુદ્ધિને તદ્દન શુદ્ધ કરો અને તે વડે આપ આપના આત્માના સ્વરૂપનો બરાબર વિચાર કરો. આ આત્મતત્ત્વ સ્થૂલ દૃષ્ટિ વડે જોઇ શકાય એવું નથી, અગર વાણીદ્વારા વર્ણવી શકાય એવું પણ નથી, તો હું તે કેવી રીતે વર્ણવી શકું? એવા તે આત્મસ્વરૂપનું આપને સ્વયંજ્ઞાન થશે, તો જ આપ આપની એ માતાને બરોબર ઓળખી શકશો. પણ રાજન્! આ સ્વરૂપને મારે કોઇનાથી

ઉપદેશ જ થઈ શકતો નથી, એવું તે અનિર્વાચ્ય છે. તેટલા માટે કોઇ પણ ઉપદેશકની અપેક્ષા નહિ રાખતાં શુદ્ધ બુદ્ધિના આશ્રય વડે પોતે જ પોતાના સ્વરૂપની શોધ કરવી જોઇએ. દેવાદિકથી માંડીને તે છેક ક્ષુદ્ર જંતુ સુધી તે દરેકને આત્મતત્ત્વથી ભાસમાન થાય છે, પરંતુ આકારાદિથી દશ્યમાન થતું નથી, અર્થાત્ તેનો આકાર દેખાતો નથી. કોઇ પણ પ્રમાણ તેને બનાવી શકતું નથી. એટલે તેને માટે પ્રમાણ એ નિરર્થક છે; છતાં પણ તે દરેકને દરેક કાળમાં અને દરેક જગાએ અનુભવમાં તો અવશ્ય આવે છે. તેનું યતકિંચિત્ નિરૂપણ પણ કોણ કેવી રીતે, ક્યારે અને કયે ઠેકાણે કરી શકે તેમ છે? અર્થાત્ કોઇ પણ કરી શકે તેમ નથી. ધારો કે હમણાં જ કોઇ કહે કે, મારી આંખ મને બતાવો! તો આ ઠેકાણે તેની જ આંખ તેને બતાવવાના કામમાં કોઇ ગુરુનો ઉપયોગ થતો નથી. કારણ કે ઘણો હોંશિયાર ઉપદેશક હોય તોપણ તે તેની આંખ તેને કેમ કરીને બતાવી શકે? તાત્પર્ય કે ઉપદેશકનો ઉપયોગ તો માત્ર ઉપાય અર્થાત્ માર્ગ બતાવવા પૂરતો જ હોય છે. એટલા માટે હું પણ આપને આત્મતત્ત્વ ઓળખવાનો ફક્ત માર્ગ જ બતાવું છું. આપ તેનું એકાગ્ર ચિત્ત વડે શ્રવણ કરો એટલે બસ. તે માર્ગ એવો કે "આપણને જે જે કાંઇ મારું, મારું કહીને અનુભવમાં આવે છે તેનાથી તે જુદો જ છે. અર્થાત જેને 'મારું' એમ કહી શકાય નહિ, તે જ તમારું પોતાનું સ્વરૂપ છે. એકાન્તમાં જઇ બરાબર રીતે આનો વિચાર કરો. જેને જેને 'મારું' એમ કહી શકાય તે સર્વનો ત્યાગ કરતાં કરતાં તેનાથી જે વેગળું રહ્યું તે જ તમારું સ્વરૂપ. તેને બરાબર રીતે સૂક્ષ્મ બુદ્ધિએ વિચારી જુઓ. દાખલા તરીકે, આપને હું દેખાઉં છું, તેને આપ મારી આ પ્રિયા એમ જુઓ છો ને? અર્થાત મારામાં આત્મત્વના સંબંધથી નહિ, સંબંધ વડે કરીને હું આપની આત્મીય છું એ વાત ખરી; પરંતુ હું કાંઇ આપ સ્વસ્વરૂપ—

થતી નથી. એ પ્રમાણે દરેક મમભાવ દૂર કરીને છેવટે જેનો ત્યાગ કરી શકોતો નથી એવાં સ્વરૂપની શોધ કરીને જુઓ અને પરમ-કલ્યાણપદ પ્રાપ્ત કરી લો.'

હું કોણ-દેહ છું?

હેમલેખાએ આ પ્રમાણે કહ્યા બાદ રાજપુત્ર હેમચૂડ ત્યાંથી તત્કાળ ઊઠ્યો અને આમતેમ કાંઈ પણ નહિ કરતાં એકદમ ઘોડેસવાર થઈ નગરની બહાર આવ્યો અને પોતાના મનોહર ઉદ્યાનમાં પ્રવેશ કરી તેની મધ્યમાં જે સ્ફટિકનું મંદિર હતું, તેની ઊંચી અગાશી ઉપર ચઢી ગયો. સેવકોને નીચે જ રહેવા દઇને તેણે દ્વારપાળને સખત તાકીદ કરી કે, 'હું એકાન્તમાં વિચાર કરતો બેઠું છું', ખબરદાર, જો કોઇ અત્રે પ્રવેશ કરે તો! મહારાજા પોતે હોય, પ્રધાનમંડળ હોય અગર બીજું ગમે તે હોય, મારી રજા સિવાય કોઇને પણ અહીં આવવા દેશો નહિ.' આ પ્રમાણે તાકીદ કરી તે પોતે મંદિરને છેક નવમે માળે ચઢ્યો. ત્યાંથી બારીમાંથી બહાર જોયું તો બધી દૂર દૂરની જગાઓ નજરે પડતી હતી. એટલું બધું તે સ્થાનક ઊંચું હતું. ત્યાં એકાન્ત મેળવ્યું અને નરમ વસ્ત્રનું આસન બિછાવી તેણે પોતાનું ચિત્ત અત્યંત શાન્ત કર્યું, અને તે વિચાર કરવા લાગ્યો. તેણે કહ્યું, "ખરેખર, આ તમામ લોકો આટલા બધા મૂઢ કેમ બન્યા છે? આમાંનો એક પણ હું કોણ-એ લેશમાત્ર જાણતો નથી. અને દરેક માણસ પોતાને માટે તો રાતદિન ઉદ્યોગો અર્થાત્ મહેનત કર્યે જાય છે. કોઈ શાસ્ત્રનો પાઠ કરે છે, કોઈ વેદ-વેદાંગો શીખે છે, કોઈ દ્રવ્ય સંપાદન કરે છે, તો કોઈ રાજ્ય ચલાવે છે; કેટલાક પોતાના શત્રુઓ જોડે યુદ્ધ કરે છે, અને કેટલાક તો વિષયભોગો ભોગવવામાં જ તદ્દન તન્મય બની ગયા છે. આ સર્વ પ્રકારો પોતાને માટે જ ચાલેલા હોય છે. પરન્તુ તેઓ પોતે આપણે કોણ અને

કેવા છીએ, એ તો કાંઈ કોઈ જાણતા જ નથી. આ કેવું ગાંડપણું કહેવાય? મેં પણ આજ સુધી 'હું' પોતે કોણ છું એ નહિ સમજતાં અજાણમાં કેટલું બધું કર્મ કર્યા કર્યું, પરન્તુ તે સર્વ સ્વપ્નની માફક નકામું જ ગયું. તો હવે હું મારા પોતાના સ્વરૂપનો જ વિચાર કરું. આ રાજમંદિર, અનાજ, વસ્ત્ર, અલંકારો વગેરે, અગર આ બધું રાજ્ય, તિજોરીમાંની સંપત્તિ, સુંદર સ્ત્રીઓ, હાથી, ઘોડા ઇત્યાદિ પૈકી કાંઇ પણ મારું સ્વરૂપ નથી; એ તદ્દન ખુલ્લી વાત છે. કારણ તે સર્વને 'હું' એમ કહી શકાય જ નહિ. તે તો તમામ 'મારું' એમ કહેવાય છે. અર્થાત્ તે 'હું' નથી એમ નક્કી થાય છે. "હું" એટલે ખરી રીતે આ દેહ જ હોવો જોઇએ! ક્ષત્રિયને પેટે જન્મેલો, ગૌરવર્ણનો આ જે દેહ એટલે જ 'હું' એમાં કાંઇ શંકા નથી. પરન્તુ મારી પેઠે આ સર્વ લોક પણ પોતપોતાના દેહને જ હું એમ માને છે.' આ મુજબ શંકાશીલ બનીને તે રાજપુત્ર પુનઃ દેહને વિષે વધુ વિચાર કરવા લાગ્યો, અને છેવટે તેણે દેહને 'હું' કહેવાનું ખંડન કરવા માંડ્યું. તેણે કહ્યું: 'અરે! આ દેહ તો મારો કહેવાય છે. તો પછી તે મારું સાચું સ્વરૂપ કેવી રીતે કહેવાય? લોહીમાંસના આ ગોળામાં દરેક ક્ષણે ફેરફારો થતા જાય છે. કાલગતિની સાથે તેમાંનો દરેકે દરેક કણ નાશ પામે છે, અને ફરીથી બીજા નવા નવા કણોનો તેમાં સંગ્રહ થતો રહે છે. એ મુજબ બાલ્યાવસ્થાના સર્વ પરમાણુઓ જુવાની આવતાં સુધીમાં લય પામે છે. આ પ્રમાણે જન્મથી મરણાદિ પર્યંત એકસરખું ચાલુ જ રહે છે. પરન્તુ જે 'હું' તે તો બાલ્યમાં પણ હતો અને આ જ પણ છું. તેથી, પરમાણુનો ઢગલો જે દેહ તે 'હું' કેમ માની શકાય? તેવી જ રીતે સ્વપ્નાદિ અવસ્થાઓમાં પણ 'હું' તો છું જ. તે વખતે આ દેહ લાકડું અગર પથ્થરની માફક ગમે તે ઠેકાણે અને ગમે તે હાલતમાં પડેલો હોય છે. અર્થાત્ સ્વપ્ન જોનારો 'હું' તો આ દેહથી જુદો જ કોઇ

છે;. એ પણ તદ્દન સ્પષ્ટ છે. તેમ જ દેહ જ 'હું' એમ કહીએ તો તે 'હું' તો પથારીમાં જ પડેલો હોય છે. તો પછી આજુબાજુ કોઈ છે અગર નહિ તે કેમ તેને સમજાતું નથી? તે માટે એ જાણનારો 'હું' તો કોઇ બીજી જગાએ હોય છે, એમ કહેવું પડે છે. અગર 'હું' હોઉં છું એ શા ઉપરથી? ના, ના 'હું' હોઉં છું એ તો તદ્દન નિશ્ચિત છે. કારણ 'હું નથી' એમ કહીએ તો 'ઊંઘ થઈ' એવો અનુભવ મને કેવી રીતે થઇ શકત? અને તેવો અનુભવ તો હંમેશ થાય છે, એ દેખીતું છે; અને તે મારાથી જાણી શકાય છે એ પણ નિર્વિવાદ છે. કારણ 'હું' કાંઇ જ નહિ જાણનારો એટલે જડ હોઉં તો પછી સ્વરૂપનો વિચાર પણ કોણ અને કેવી રીતે કરે? અર્થાત્ દેહ એટલે જ 'હું' એ વિચાર તો ભૂલભરેલો જણાય છે. 'હું' એ કાંઇ દેહ ન હોઇ શકે. એ "હું" તો કોઈ બીજો જ છે.

હું પ્રાણવાયુ, મન, બુદ્ધિ, ઇત્યાદિ હોઈશ?

તો પછી આ શરીરની અંદર રહેનાર અને મને ચલાવનાર પ્રાણવાયુ એ 'હું' હોઇશ કે? નહિ, નહિ, એ પણ 'હું' નહિ; કારણ કે તે પણ કાંઇ જાણવા સમર્થ નથી. (પ્રાણવાયુને સ્વયં-જ્ઞાન નથી.) કારણ કે ઊંઘમાં તે વહેતો હોવા છતાં તેની આસપાસ શું બને છે, તેનું તેને બિલકુલ જ્ઞાન થતું નથી. તો પછી કદાચ મન એટલે 'હું' હોઇશ? પરંતુ મન એટલે શું? અનેક વૃત્તિઓ મળી તે બને છે, તો તે પૈકી કયી વૃત્તિ એટલે 'હું'? શરીર પરમાણુના કણોના પુંજનું બનેલું હોય છે, તેવી જ રીતે મનની અનેક વૃત્તિઓ ઊઠે છે અને પુનઃ તેનો વિલય થઇ જાય છે. તેમાં કાયમનું એવું કોણ છે? ત્યારે તો પછી 'હું' એ કોને સમજવું? બુદ્ધિનો પણ એવો જ પ્રકાર છે. નિશ્ચય એ જ તેનું સ્વરૂપ છે. પરંતુ નિશ્ચય તો એક જાય છે અને બીજો આવે છે

અને 'હું' તો સદૈવ કાયમ જ રહું છું. 'હું' કોઇ વખતે નથી એમ કદાપિ બનતું જ નથી. તો પછી નિત્ય હોઇ ચરાચરને જાણનારો એવો 'હું' તે કોણ? અને તે કેવો છે? સિવાય હેમલેખાના કહેવા મુજબ પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ, એમને માટે 'હું' એ શબ્દ લગાડવામાં આવતો નથી. પણ 'મારું' એ શબ્દ લગાડવામાં આવે છે. અર્થાત્ દેહથી માંડીને તે ઠેઠ બુદ્ધિ સુધી આ સર્વે કરતાં 'હું' તો કોઈ જુદો જ છે એ વાત નિઃસંશય સિદ્ધ થાય છે. અને તે 'હું' એ તો સર્વદા એટલે હંમેશાં જાણકારરૂપે જ રહે છે. અર્થાત્ 'હું' તો નિત્યપ્રતિ અખંડ અને ચરાચરનો સાક્ષીરૂપ છે એમાં શંકા નથી. એવો કાયમનો જે 'હું' તે કયા સાધન વડે અનુભવમાં આવે છે, તે કાંઈ મને સ્પષ્ટ રીતે સમજાતું નથી. પણ ભલા એ કેમ મને સમજાય નહિ?

જગતમાં ઘટાદિ વસ્તુઓ અનુભવમાં આવે છે, તે તો જાણે નેત્રન્દ્રિયથી આવે છે, તે વિના આવતી નથી. પ્રાણવાયુ એ સ્પર્શેન્દ્રિય વડે સમજાય છે. મન છે તે તેને થનાર સંકલ્પવિકલ્પોના જ્ઞાન વડે સમજાય છે. તેમ બુદ્ધિ પણ જ્ઞાન વડે જ ઓળખી શકાય છે. પરંતુ તે સર્વે તો 'મારાં' કહેવાય છે. તો પછી 'હું' પોતે કયા જ્ઞાન વડે અનુભવમાં આવું છું તે સમજાતું નથી. હવે મને એમ લાગે છે કે, આ બધી બાબતોનું ભાન રહેલું હોવાથી મને મારું પોતાનું એટલે આત્માનું જ્ઞાન થતું નહિ હોય. જો એમ જ હોય તો? હા! 'હું' હવે આ અનેક પદાર્થોનો સંકલ્પ છોડી દઉં એટલે મને મારા સ્વરૂપનો સ્પષ્ટ અનુભવ થાય એવો સંભવ છે.'

આ પ્રકાશ, અંધકાર કે અત્યંત સુખ થયું તે આત્મા!

આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને તેણે મનના તમામ સંકલ્પોનો ત્યાગ કર્યો. એકાગ્રતાના થવાને લીધે પ્રથમ માત્ર અંધકાર જ તેના અનુભવમાં આવ્યો. તેથી મારું એ જ સ્વરૂપ હોવું જોઈએ,

એમ તેને લાગવાથી ઘણો જ આનંદ થયો. વળી પાછું ફરી એકવાર પોતાના સ્વરૂપનો અનુભવ લેવાની તેના મનમાં ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ. ત્યારે નિગ્રહ વડે તેણે પોતાના ચંચલ મનને નિરુદ્ધ કર્યું. તેની સાથે જ એક દિવ્ય અને અદ્ભુત તેજ તેના અનુભવમાં આવ્યું. તે દશ્ય ક્ષણવાર જોઇને પોતે પુનઃ જાગૃત થયો. અને આ શો પ્રકાર છે? એમ કહીને વિસ્મિત થઇને પુનઃ એવો વિચાર કરવા લાગ્યો કે, 'અહોહો! સ્વસ્વરૂપ જ આમ અનેક પ્રકારે કેવી રીતે ભાસમાન થાય છે? પણ ફરી એકવાર જોઉં' એમ કહી તેણે પુનઃ મન નિરુદ્ધ કર્યું, ત્યારે તે ઘણા વખત પર્યંત નિદ્રામાં જ લીન થઇ ગયું અને તેને તેટલા સમયમાં એક વિચિત્ર સ્વપ્નું આવ્યું. થોડા વખત પછી જાગ્રત થયા બાદ આ થયેલા બધા પ્રકારો વડે તેને મોટી ચિન્તા ઉત્પન્ન થઈ અને તે કહેવા લાગ્યો કે, 'નિદ્રામાં સપડાઇને મેં આ સ્વપ્ન તથા દશ્યો શાના જોયા? પ્રથમ પેલો અંધકાર અને પછી પેલું તેજ જોયું, તે પણ એક સ્વપ્ન જ હશે? અને સ્વપ્ન એટલે તો મનનો વિલાસ! ત્યારે આ આપત્તિ કેવી રીતે કાઢવી? ત્યારપછી તેણે ફરીથી એકવાર મનના નિગ્રહનો દૃઢ નિશ્ચય કરીને ચિત્તને પુનઃ એકાગ્ર કર્યું. ત્યારે તે સહેજ સ્થિર થયું. આ પ્રમાણે મનની સ્થિરતા થતાં જ પોતે આનંદસમુદ્રમાં ડૂબી ગયો હોય એવો અનુભવ તેને થયો. પરંતુ અનભ્યાસને લીધે ફરીથી ચિત્તની ચંચળતા વડે તરત જ તે સમાધિમાંથી જાગી ગયો અને મનની સાથે વિચાર કરવા લાગ્યો કે, 'આ શું? મને સ્વપ્નું આવ્યું કે કાંઈ ચિત્તભ્રમ થયો? કે આ બધો જ પ્રકાર ખરો છે? અને મોટું આશ્ચર્ય થાય છે કે મેં કોઈ પણ વિષય અર્થાત્ બાહ્ય અથવા સૂક્ષ્મ સાધનોનો આધાર તો લીધો ન હતો, છતાં મને આ અત્યંત સુખાનુભવ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થયો? આહાહા! આ સુખના લેશ માત્રની પણ બરોબરી કરી શકે એવી જગતમાં બીજી કોઈ પણ વસ્તુ જ નથી.

ગાઢ નિદ્રામાં જે સ્થિતિ થાય તે પ્રમાણે જ 'હું' અંદરની અને બહારની સ્થિતિનું ભાન ભૂલી ગયો હતો, છતાં એ સુખ તે સમયે ક્યાંથી આવ્યું ? સુખ થવાનું સાધન અથવા કારણ તો કાંઈ પણ જડતું નથી, તો પછી તે કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયું ? આત્માની શોધને માટે તો 'હું' તૈયાર થયો છું. પરંતુ તે તો પ્રાપ્ત થયો જ નહિ અને તેના બદલામાં તો કાંઈ જુદા જુદા પ્રકારો જ નજરે પડ્યા, એ શું હશે ? તો પછી આ પ્રકાશ એ આત્મા કે અંધકાર એ આત્મા ? અથવા સુખ થયું તે આત્મા ? કે આત્મા આ સર્વ કરતાં કોઈ બીજો જ છે ? અથવા આ બધાં સ્વરૂપો આત્માનાં જ છે ? છટ્, આનો નિર્ણય કરી શકાતો નથી. તેથી હવે તો આ બાબત ચતુર સ્ત્રી હેમલેખાને જ પૂછવી એ ઠીક.'

મને શા માટે બોલાવી ?

એ મુજબ વિચાર નક્કી થતાંની સાથે જ દ્વારપાલને બોલાવી હેમલેખાને પોતાની પાસે તેડી લાવવાની આજ્ઞા કરી. થોડા સમયમાં જ દ્વારપાળે કહેલા સંદેશા મુજબ તે જ્ઞાનમનોહર રમણી હેમલેખા ત્યાં આવી પહોંચી. તે વખતે રાજપુત્ર હેમચૂડ શાન્ત ચિત્ત વડે એક આસન ઉપર સ્થિર થઈને બેઠેલો તેની નજરે પડ્યો. તે વખતે તેનો શ્વાસોચ્છ્વાસ તદ્દન શાન્ત રીતે ચાલતો હતો. ચિત્ત ચલન વિનાનું થયું હતું. તમામ ઇન્દ્રિયોનો ઉપસંહાર થયો હતો. તે જોઈ તે તેની નજીક જઈને લગોલગના આસન ઉપર બેઠી. હેમલેખા નજીક જઈને બેઠી કે તરત જ રાજપુત્રે આંખો ઉઘાડી. તે વખતે પોતાની પાસે હેમલેખા બેઠી છે એમ તેના જેવામાં આવ્યું. બન્નેની નજરોનજર મળતાં જ હેમલેખાએ પ્રેમ વડે તેને આલિંગન કર્યું અને તે અમૃતતુલ્ય એવી મધુર વાણીથી બોલી:–'પ્રિય રાજન્ ! આપે મને શા માટે બોલાવી છે ? આપની પ્રકૃતિ તો ઠીક છે ને ?'

આત્મા આ જ કે બીજો કોઈ છે?

આ પ્રમાણે સ્ત્રીએ કુશળવૃત્તાંતાદિ પૂછ્યા પછી રાજપુત્રે હેમલેખાને કહ્યું કે, 'તારા કહેવા મુજબ આત્મસ્વરૂપનું દર્શન લેવા હું આ એકાન્તમાં આવીને બેઠો અને તદ્દન તન્મય થઇ ગયો. પરંતુ મને તો કાંઈ જુદા જુદા ચમત્કારો જ નજરે પડ્યા. એ શું! પ્રથમ મારો વિચાર એવો થયો કે, આત્મા એ હંમેશા પ્રાપ્ત જ છે, સિવાય તે નિત્ય પ્રકાશમાન જ છે. તેથી તે નિત્ય સ્પષ્ટપણે અનુભવમાં આવતો નથી તેનું કારણ તે બીજી અનાત્મ વસ્તુઓની ઉપાધિને લીધે હોય, એમ સમજીને મેં અંદર અને બહારના તમામ ભાસને નિરુદ્ધ કરીને ચિત્તને તદ્દન સ્થિર અને શાન્ત કર્યું. આટલું કરવા છતાં પણ મને કાંઈ સમજાયું નહિ. પ્રથમ મેં ત્યાં અંધકાર જોયો; એક વખત પ્રકાશ જોવામાં આવ્યો. એક વખત એક સ્વપ્નું જોવામાં આવ્યું. એક વખત તો મને મહાસુખ પ્રાપ્ત થયું. તો હે દેવી! આ બધો પ્રકાર શો છે તે મને કહે. આત્માનું સ્વરૂપ આ જ છે કે કાંઇ જુદું જ છે? તે બરાબર ખુલાસો કરીને કહે, એટલે મારાથી તે આત્મા બરાબર ઓળખી શકાય.

આત્મા તો કદી અપ્રાપ્ત હોય ખરો કે?

આ પ્રમાણે પ્રશ્ન સાંભળી તે બ્રહ્મજ્ઞાની સ્ત્રી હેમલેખાએ કહ્યું કે, 'રાજન્! સ્પષ્ટ રીતે કહું છું તે આપ તદ્દન એકાગ્ર ચિત્તથી સાંભળો. આપે બાહ્ય નિરોધ કરવાનો જે પ્રયત્ન કર્યો તે ઘણું જ સારું કર્યું. દરેક આત્મવેત્તાને તે ઘણું જ પસંદ હોઇ સર્વમાન્ય છે. તે વિના કોઇ પણ જગાએ અને કોઇને કદી પણ સ્વરૂપદર્શન થયેલું નથી. કારણ કે આત્મા તો હંમેશ પ્રાપ્ત જ છે. પ્રાપ્ત થવાનો હોય તો પછી તે આત્મા જ શાનો? અને જે આત્મા જ છે તે પ્રાપ્ત થવાને ઉતરચઢણ પણ ક્યાંથી હોય! સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, ઇન્દ્રિયનિગ્રહાદિ સાધનો એ કાંઇ આત્માની પ્રાપ્તિ

કરવાને માટે કરવાનાં હોતાં નથી. પણ ફક્ત 'હું' અને 'મારું' ઇત્યાદિ મિથ્યા ભ્રમ કે જે અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થયેલો માનવામાં આવે છે, તેની નિવૃત્તિને માટે જ કરવાનાં છે. વસ્તુતઃ આત્મામાં તો કદી કાંઈ પણ ઉત્પન્ન થયેલું જ નથી. છતાં પણ આ વિશાળ એવું વિશ્વ મૃગજળ, સસલાના શિંગડા અથવા વંધ્યાપુત્રવત્ ભાસમાન થયેલું જણાય છે. તથા તેમાં જન્મમરણાદિ અનંત દુઃખોનો ભ્રમિત એવો મિથ્યા અનુભવ થતો હોવાનું ભ્રમથી જે ભાસે છે, તે ભ્રમની નિવૃત્તિને અર્થે જ આ ઇંદ્રિયનિગ્રહાદિ સાધનો કરવાની અપેક્ષા શાસ્ત્રોમાં બતાવવામાં આવેલી છે. આત્મા તો હંમેશાં પ્રાપ્ત જ છે. તે કદી પણ અપ્રાપ્ત હોઇ શકે જ નહિ. વળી જે મૂળ અપ્રાપ્ય જ હોય તેની પ્રાપ્તિ તો 'मूलं नास्ति कुतः शाखा' એ ન્યાયાનુસાર કદી પણ સંભવતી નથી. પ્રાપ્તિ તો મૂળ પ્રાપ્ય હોવા છતાં અપ્રાપ્ય છે એમ જે ભ્રમથી ભાસે છે, તેની જ થઇ શકે! વળી આત્મા હંમેશાં પ્રાપ્ત જ છે, તો પછી પ્રાપ્ત વસ્તુની જ ફરીથી પ્રાપ્તિ તે કેવી રીતે થઈ શકે? તાત્પર્ય કે આમ સાધનો દ્વારા તો આત્મા હંમેશા અપ્રાપ્ય જ કહેવાશે, એટલે સાધનાદિ વડે તેની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે સંભવી શકે? આથી કોઈ પણ સાધનો આત્માની પ્રાપ્તિને માટે ઉપયોગી થઇ શકતાં નથી. આ રીત પ્રમાણે આત્માની પ્રાપ્તિ તો અશક્ય જ ગણાશે!×

×न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित्।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे॥
(अ. १, वल्ली २, श्लो १८ कठोपनिषद्)

સારાંશ—આત્મા કદી જન્મતો નથી તેમ તેનો નાશ પણ થઈ શકતો નથી. કેમકે મરતો નથી કોઈ કારણ વડે તે ઉત્પન્ન થતો નથી અથવા તેમાંથી કોઈ કારણ ઉત્પન્ન થતું નથી તે અજ, જન્મરહિત સ્વરૂપ સર્વે કાળમાં કોઈ નથી પણ તથા પુરાણ અર્થાત્ આદિઅંતથી

જડ્યા પણ ઓળખ્યો નહિ

મનનો નિરોધ એ આત્માની પ્રાપ્તિનો ઉપાય બિલકુલ નથી. આની સ્પષ્ટતા માટે દૃષ્ટાંત કહું છું. કોઇએક વસ્તુ અંધારાને લીધે દેખાતી નથી. પરંતુ દીવા ઇત્યાદિ સાધનોના નિમિત્ત વડે તે અંધારાને દૂર કર્યા બાદ તે જ વસ્તુ નવીન વસ્તુની માફક આપણને પુનઃ પ્રાપ્ત થાય છે. અથવા ચિત્ત ઠેકાણે નહિ હોવાને લીધે કોઈ જગાએ પોતે જ મૂકેલા સોનાનું પોતાને જ વિસ્મરણ થાય; બાદ મનની અંદરના વિચારો દૂર કરી માત્ર લક્ષ ઠેકાણે લાવીને સ્મરણ કર્યા પછી તે નષ્ટ થયેલું સોનું જેમ તેને પ્રાપ્ત થયું હોય એમ લાગે છે, તેમ જ આ આત્મપ્રાપ્તિને માટે પણ છે. બીજા વિચારોને દૂર કરવા એ વસ્તુતઃ જોતાં સુવર્ણ પ્રાપ્ત કરવાનો ખરો ઉપાય નથી. તેવી જ રીતે બાહ્ય પદાર્થોનો નિરોધ કરવો એ કાંઈ આત્મપ્રાપ્તિનું મૂળ કારણ નથી. ઠીક, આપ આ વખતે તો આત્માને ઓળખી શકયા નહિ. તેનું કારણ એ આપને જડ્યો નહિ, એ નથી; પરંતુ આપને તે પરિચિત નહોતો, એટલું જ તેનું કારણ છે. એટલે કે કોઇ મનુષ્ય રાતની વખતે રાજાની સભામાં ગયો, ત્યાં તેણે દરેક સભાસદને જોયા, સળગાવેલા દીવાઓ જોયા, પરંતુ પ્રકાશ એટલે શું, એટલી જ તેને માહિતી ન હોવાથી આ સભામાં

રહિત છે. અગર જો શરીરાદિનો નાશ થાય છે છતાં આત્મા તો નાશ પામતો નથી.

अशरीरं शरीरेष्वनवस्थे ष्ववस्थितम् ।
महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥
(१–२–२२ कठोपनिषद्)

સારાંશઃ—શરીરોમાં શરીરથી રહિતરૂપે, સર્વ શરીરાદિ ક્ષણિક પદાર્થોમાં સ્થિરરૂપે, મહાનરૂપે તથા સર્વત્ર વ્યાપકરૂપે એ પ્રમાણે આત્માને જાણે (પારી) વિરજા અર્થાત્ અધિકારી પુરુષ શોકરહિત થાય છે.

અજવાળું કેવી રીતે થાય છે, તેનો ઉકેલ તેનાથી થયો નહિ. તેમ પ્રમાણે આપની સ્થિતિ થઈ. માટે રાજન્, હવે હું કહું છું તે સાંભળો

નિરોધ પછી અને પ્રકાશ પહેલાં જે સ્થિતિ તેજ આત્મા

નિરોધ કર્યા પછી આપને અંધકાર જણાયો ખરોને? તો તે અંધકાર જોવામાં આવ્યો તે પહેલાં અને નિરોધ પછી વચલા સંધિના સમયમાં આપની જે સ્થિતિ હતી, તેની જ ભાવના હંમેશને માટે રાખો, એટલે બસ. તે જ આપનું ખરું સ્વસ્વરૂપ છે. પરમાનંદધામ પણ એ જ છે. તે જ જગાએ તમામ બહિર્મુખ (બહારની માયાને વળગેલા) લોકો મહામોહ વડે સપડાઈ જાય છે. શોધી શોધીને થાકી જાય છે, છતાં તેઓ આ પરમપદને પામતા નથી. દુનિયા ઉપર ઘણા શાસ્ત્રવેત્તાઓ છે, બુદ્ધિશાળીઓ પણ છે; તર્કશાળીઓ છે, છતાં આ સ્વસ્વરૂપનું ભાન નહિ હોવાથી તેઓ તમામ રાતદિવસ દુઃખ ભોગ ભોગવી રહ્યા છે. શબ્દાર્થ કરવાની વિદ્યા હોય તેથી કાંઈ પરમપદની પ્રાપ્તિ થતી નથી. અગર તો કોઈ પંડિત તેની શોધ કર્યા કરે છે. તેવી શોધની અવસ્થા જ્યાં સુધી ચાલુ હોય છે ત્યાં સુધી તેને આ પદ પ્રાપ્ત થયેલું નથી એમ સમજવું. કારણ કે તે ગ્રહણ કરી શકાય તેવું નથી, તેમ ક્યાંયે દૂર જઈ તે ભજવા જેવું પણ નથી. એટલી બેહદે જ તે હંમેશાં પ્રાપ્ત છે. તે પદ વિચાર કરવાથી સમજાય તેવું પણ નથી. સર્વ વિચાર બંધ પડે છે ત્યારે પણ તે પ્રકાશિત થાય છે. એટલે કે તે હંમેશાં આ બન્ને અવસ્થાઓમાં સ્વરૂપ વડે સ્થિત જ છે. મસ્તકની છાયા દોડીને પકડવા જતાં તે કદી પણ હાથ આવતી નથી. તે મુજબ કોઈ પણ બાહ્ય ક્રિયા કરવામાં આવે તો તેનાથી તે (સ્વરૂપાવસ્થા) પ્રાપ્ત થનારી એટલે હાથ આવે તેવી નથી. જે પ્રમાણે કોઈ એક બાળક નાટકમાં પડેલા આરસામાં હજારો પ્રતિબિંબો જુએ છે, પરંતુ નાટકનો કોઈ બાળકને જોઈ કે જાણી શકતો નથી, તેજ પ્રમાણે બધાં લોક આત્મસ્વરૂપ

મહાઆદર્શમાં પ્રતિબિંબિત થયેલા જગત જોતાં જ હોય છે, પરંતુ તેની પિછાન નહિ હોવાને લીધે જ તેઓ આત્માને જાણતા નથી. જેમ કોઇ મનુષ્ય આકાશને ઓળખતો નહિ હોવાને લીધે, આકાશમાં રહેલા જગત પદાર્થોને પ્રત્યક્ષ જુએ છે છતાં આકાશ એ શું છે તેનું તેને ભાન હોતું નથી, તેમ આ આત્મસ્વરૂપની બાબતમાં પણ છે. તેથી જ રાજન્ ! આપ ઘણી જ સૂક્ષ્મ દષ્ટિ વડે તેનો ખ્યાલ કરો.

જ્ઞાન છે કે નથી એમ કહેવું તે પણ જ્ઞાન જ છે.

આખું દશ્ય જગત જ્ઞાન અને જ્ઞેય એમ બે જ પ્રકારથી બનેલું છે. તે બન્નેમાં જ્ઞાન એટલે જાણવું અથવા જાણવાપણું એ સ્વતઃ સિદ્ધ છે. તે જો ના હોય તો સર્વ નકામું છે. સર્વે પ્રમાણોને એ આધારરૂપ છે.

તાત્પર્ય એ કે જ્ઞાન એ સ્વયમેવ છે. તેને માટે બીજું કોઈ પ્રમાણ નથી. અને તેને કોઇ પ્રમાણની જરૂર નહિ હોવાને લીધે તે સર્વનું મૂળ આદિકારણ હોઈ સ્વતઃ સિદ્ધ છે. એક પણ સાધન એવું નથી કે જે તેને સિદ્ધ કરી બતાવે. આવા પ્રકારે સાધન દ્વારા જો તેની સિદ્ધતા (સિદ્ધિ) નથી, તો પછી 'એ જ્ઞાન જ છે એ શા ઉપરથી ?' એમ આપ પૂછશો. તો તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે જો મૂળમાં જ્ઞાન એટલે જાણવાપણું ના હોય, તો પછી તે છે કે નથી એવું જ્ઞાન પણ ક્યાંથી હોય ? અર્થાત્ તે ઉપર આક્ષેપ પણ શાનો અને જવાબ પણ શાનો ? એકના અભાવે બન્ને હોતા નથી. તાત્પર્ય કે આ આક્ષેપ જ સંભવે નહિ; જેથી તેનો (જ્ઞાનનો) અભાવ છે એમ જાણવું શક્ય જ નથી. કોઈ એક મોટા તકતાના કાચની માફક તેનું સ્વરૂપ હોઇ દર્પણમાંના પ્રતિબિંબની માફક તેનામાં જ આખું જગત ભાસમાન થાય છે. દેશ અને કાળ એ બન્ને તેની અંદર અને તેના આધાર વડે જ ભાસમાન થતા હોવાથી

દેશકાળની મર્યાદામાં તે કેવી રીતે સંભવી શકે? અર્થાત્ દેશ અને કાળની હદમાં આત્મા આવી શકતો નથી. તે તેમની હદબહાર અર્થાત્ મર્યાદાથી પર છે. ઊલટું દેશકાળાદિની મર્યાદાનું અસ્તિત્વ આત્મા એટલે જ્ઞાનના આધાર વડે જ છે. તેને જ્ઞાન એમ કહેવાથી પણ જે મર્યાદિતપણું આવે છે તે તો આકાશમાંની મર્યાદિત વસ્તુઓ જેમ અમર્યાદ એવા આકાશને પોતાની હદમાં લે એવો જે આભાસ થાય છે, તેના જેવું છે; પરંતુ તે ખરું નથી. આ રીતનું જે આપનું સ્વસ્વરૂપ તેને આપ સૂક્ષ્મદષ્ટિ વડે લક્ષમાં લો. તે જ સર્વમાન્ય એવા જ્ઞાન એટલે (प्रज्ञानं ब्रह्म–ऋग्वेदमहावाक्य) ચૈતન્ય વડે જ આ સમસ્ત જગત રહેલું છે. તેની સાથે એકરૂપતાનો અનુભવ લઇ તે અનુભવ જ્યારે સ્વતઃસિદ્ધ એટલે સહજસિદ્ધ થાય છે. એટલે પુરુષને આખું જગત્કર્તૃત્વ પ્રાપ્ત થાય છે.

પરમાત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિનું સ્થાન

રાજપુત્ર! તે પરમપદ શોધવાનું સ્થાન હવે કહું છું, કે જેથી તે પદની આપને પ્રાપ્તિ થશે (૧) નિદ્રા અને જાગૃતિ એ બન્ને વચ્ચેની અવસ્થામાં અર્થાત્ આ બે અવસ્થાઓની વચ્ચેની સંધિમાં; અથવા (૨) એક વસ્તુના આકારને છોડી ચિત્ત બીજા પદાર્થ ઉપર જવાની અગાઉના સંધિસમયમાં; અથવા (૩) હૃદયમાંથી નીકળેલી વૃત્તિ પદાર્થ ઉપર પહોંચવા સુધીના સમયમાં જે સ્થિતિ હોય છે તેને આપ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી લક્ષમાં લો. એ જ પરમપદ અર્થાત્ આત્મસ્વરૂપ છે, જે એક વખતે પ્રાપ્ત થવાથી પુનઃ ફરી પણ અવિચારરૂપ મહામોહમાં મોહિત થવાતું નથી. આ સંબંધમાં અજ્ઞાન હોવાને લીધે જ આ ભિન્ન જગત આટલું બધું વિશાળ થયેલું જાગે છે. રાજન્! તે આત્મસ્વરૂપમાં શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એમાંનું કાંઇ જ નથી. તેમ જ તેમાં સુખ અને દુઃખ એ બન્નેમાંથી પણ કાંઇ જ નથી. તે

સ્વરૂપ ગ્રાહ્ય અગર ગ્રાહકમાંનું એકે નથી. તે જ આ સર્વસ્વનો આધાર છે; તે જ આ બધાં ભિન્નભિન્ન રૂપો વડે ભાસમાન થયેલું છે. અથવા તો તેમાંનું કાંઇ એક નથી, એમ પણ કહી શકાય છે. એ જ સર્વેશ્વર છે. વિષ્ણુ, શંકર, બ્રહ્મદેવ તથા મહેશ્વર પણ એ જ છે. ચિત્તને સ્થિર કરીને કેવળ સદ્રૂપ આત્માથી જ આત્માને જુઓ. ચિત્તને સર્વ દશ્ય પદાર્થો ઉપરથી દૂર કરીને અર્થાત્ હટાવી લઇ અન્તર્મુખ કરવું એટલે બાહ્ય પદાર્થોમાંથી ચિત્તને હટાવી તેનો અન્તઃકરણમાં વિલય કરવો, અર્થાત્ અંદરની બાજુ ધ્યાન કરવું. હવે 'હું' જોઉં છું એવો અંધની માફકનો વિચાર પણ છોડી દેવો. કારણ કે આત્મસ્વરૂપ દશ્ય, દ્રષ્ટા અને દર્શનથી પર છે. તદ્દન નિશ્ચલ થઇને જોવું અને ન જોવું એવી બન્ને પ્રકારની ભાવનાઓને ભૂલી જઈ પછી જે કાંઇ શેષ રહે તે જ આપનું સ્વસ્વરૂપ છે. એટલા માટે હવે વખત નહિ ગુમાવતાં તે અવસ્થાનું આપ સેવન કરો.'

હેમલેખાએ આ મુજબ કહ્યા પછી વિચાર વડે થોડા સમયમાં જ તે આત્મપદ હેમચૂડના અનુભવમાં આવ્યું. અર્થાત્ હેમચૂડને આત્મસાક્ષાત્કારનો સ્વાનુભવ થયો અને તે જ ક્ષણે નિર્વિકલ્પ સમાધિ પ્રાપ્ત થઇ તથા દેહનું અને બાહ્ય જગતનું તેને પૂર્ણપણે વિસ્મરણ થયું.

પ્રકરણ ૧૦ મું

આંખો મીંચવાથી યા ઉઘાડવાથી શું થાય?

પોતાના પતિને પરમાત્મસ્થિતિ પ્રાપ્ત થયેલી છે એવું જોઇ હેમલેખાએ તેની સમાધિનો ભંગ નહિ કરતાં તેને તે જ સ્થિતિમાં રહેવા દીધો. બાદ એક મુહૂર્ત પછી તેની સમાધિ ઉતરી અને

આંખો ઉઘાડીને તેણે પોતાની સ્ત્રી અને બાહ્ય જગતનું અવલોક
કર્યું. પરંતુ તત્કાળ તેને તે નિર્વિકલ્પ સમાધિઅવસ્થામાં
રહેવાની ઇચ્છા થઈ અને તે ત્વરાથી આંખો બંધ કરવા લાગ્યો
હેમચૂડ આ પ્રમાણે નિર્વિકલ્પાવસ્થામાં સ્થિત રહેવાની તૈયારી કરે
છે, એવું જોઇ તે સુધામધુરભાષિણી હેમલેખા રાજપુત્રનો હાથ
પોતાના હાથમાં લઇ બોલી: 'મહારાજ! આપે શો વિચાર કર્યો
છે, તેની મને સમજ પડતી નથી! માટે કહો વારુ! આંખો બંધ
કરીને અથવા ખુલ્લી રાખવાથી આપને કયો લાભ કિંવા હાનિ
થવાની છે? આંખો ઉઘાડી રાખવાથી શી હાનિ થાય છે અને તે
બંધ કરવાથી શો ફાયદો થાય છે? રાજન્! આપની શી ભાવના
છે તે મારે જાણવાની ઇચ્છા છે.'

અરેરે! લોકોને સુખદુઃખનું સાચું જ્ઞાન નથી!

આ પ્રમાણે હેમલેખાએ પૂછ્યું, તે વખતે રાજપુત્ર હેમચૂડને જાણે મહોન્માદથી આળસ ભરાયું હોય અને તેથી બોલવાને કંટાળતો હોય, તેમ તે આળસની ધૂનમાં જ બોલ્યો: 'દેવી! ઘણા લાંબા વખત બાદ મને આજે આ વિશ્રાંતિનું સ્થાન પ્રાપ્ત થયેલું છે. દુઃખથી ભરપૂર આ બાહ્ય અને લૂખા જગતમાં વિશ્રાંતિની જગા જ ક્યાં છે? આ સર્વ બાહ્ય વ્યવહાર હવે તો મને કૂચાઓ ચાવવા જેવો લાગે છે. તે હવે બસ થયો. દુર્દૈવ વડે અંધ જોઈ ન શકે તેમ આ આત્મસ્થિતિનું સુંદર સુખ આજ સુધી મને પ્રાપ્ત થયું નહોતું. અને જેમ કોઇ માણસ પોતાના ઘરમાં દાટેલો ખજાનો નહિ જાણવાથી ભીખ માગતો ફરે છે, તેમ મેં આજ પર્યંત પાસે હોવા છતાં આ સુખરૂપી મહાસાગરને ઓળખ્યો નહિ અને દુઃખ મિશ્રતાથી ભરેલા વિષયસુખને જ શ્રેય માની લીધું હતું. વીજળીની માફક ક્ષણમાત્રમાં નાશ પામનારું એ વિષયસુખ સ્થિર છે એમ મને લાગતું અને તેની પાછળ ભમવાથી મને અનંત દુઃખો

ભોગવવાં પડ્યાં! શાંતિ તો કોઇ દિવસે મળી જ નહિ. અરેરે ! આ લોકોને સુખ અને દુઃખનું વિચારપૂર્વકનું સાચું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલું હોતું નથી. તેઓ ઇચ્છાઓ તો સુખની કરે છે, પરંતુ મૂર્ખાની પેઠે દુઃખના જ ડુંગરો ભેગા કરે છે. તેથી હે દેવી! પ્રયત્નો કરવાનું અને દુઃખો ભોગવવાનું હવે બસ થયું. મારા ઉપર તું કૃપા કર, હું તને હાથ જોડીને પ્રાર્થના કરું છું. સુખમય આત્મસ્થાનમાં એટલે સ્વસ્વરૂપાવસ્થામાં ચિરકાલીન વિશ્રાંતિ લેવાની હવે મને ઉત્કંઠા થઈ છે. અને દેવી ! અરેરે ! તું પણ કેવી દુર્દૈવી છે! તું તે પરમપદને જાણતી હોવા છતાં તે વિશ્રાંતિનો ત્યાગ કરી ગાંડાની માફક દુઃખને માટે શા સારુ ધમપછાડા કરે છે ?

'ખેદની વાત છે કે આપે હજી પરમપદ જાણ્યું નથી!'

આ મુજબ હેમચૂડનું કહેલું સાંભળી લીધા બાદ તે ચતુર સ્ત્રીએ સહેજ મોં મલકાવી ફરીથી કહ્યું કેઃ 'રાજન્! મને ખેદ થાય છે કે આપે તે પરમપદને હજુ સુધી જાણ્યું નથી. જ્યાં પહોંચ્યા પછી અંતઃકરણ નિખાલસ, શુદ્ધ અને પવિત્ર થાય છે અને પુનઃ કદી યત્કિંચિત્ પણ મોહ થતો નથી, તે સ્થાન પૃથ્વી ઉપરના મનુષ્યોને આકાશ દૂર છે, તે પ્રમાણે આપને હજી બહુ દૂર છે. આપે જે કાંઇ જાણ્યું તે સર્વ ન જાણ્યા જેવું જ થયું. મહારાજ ! આંખો બંધ કરીને અથવા તો ઉઘાડી રાખીને તે સ્થળ જોઇ શકાય છે ખરું કે ? કોઈ એકાદ કૃતિ કરવાથી અથવા તે કરવાનું છોડી દેવાથી તે પદ કોઇને કદી પણ પ્રાપ્ત થતું નથી. કોઈ એક જગાએ જવાનું છોડી દેવાથી અથવા એક જગાએથી બીજી જગાએ જવાથી પણ તે સ્થાન પ્રાપ્ત થતું નથી. આંખો મીંચવામાં આવે, અગર એકાદ કોઈ ક્રિયા કરવામાં આવે, અથવા કોઇ ઠેકાણે જવું પડે, અને તેમ કરવાથી જો કાંઇ પ્રાપ્ત થાય, તો પછી તે પૂર્ણ ચિર્યાન કેવી રીતે કહી શકાય એ કહો વાર ? ચોખાના ચાર દાણા

આપ સમજો છો તે પૂર્ણપદ હોઇ શકે જ નહિ.× કારણ આપ તેને કાલક્રિયાદિની મર્યાદામાં લઇ મર્યાદિત બનાવો છો. અરે રાજપુત્ર! આ કાલાગ્નિ જેવી તેજસ્વી મહાસંવિત્ કઇ જગાએ નથી તે કહો વારુ? અનેક કલ્પનારૂપી લાકડાના ઢગલાને આ સંવિત્ અગ્નિની માફક આત્મરૂપ બનાવી દે છે. તે પરમપદ એકવાર પૂર્ણ રીતે જાણ્યા પછી આંખો ઉઘાડમીંચ કરવાનું કોઇ પણ કર્તવ્ય આપને માટે રહેતું જ નથી. 'હું મનનો નિરોધ કરીને તે જોઉં છું' એવી હૃદયમાંની ગ્રંથિ આપ છોડી દો. આ જગત આત્મરૂપ નથી પણ બીજું જ કાંઇ છે, એવી દૃઢ ગ્રંથિને

× ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

સારાંશઃ—આ પૂર્ણ છે, તે પૂર્ણ છે, પૂર્ણથી જ પૂર્ણ વૃદ્ધિ પામે છે તથા પૂર્ણમાંથી પૂર્ણને લેતાં પણ અવશેષ પૂર્ણ જ રહે છે. (ઈશાવાસ્યોપનિષદ અથવા કલ્પસૂત્ર)

જેમકે આકાશ એ પૂર્ણ વસ્તુ છે. તે ઘટાદિ ઉપાધિથી ભિન્ન ઘટાકાશરૂપ છે એમ વ્યવહારમાં કહેવામાં આવે છે. છતાં તે મૂળ આકાશ તો પૂર્ણ જ છે. સિવાય ઘટાદિનો નાશ થાય તોપણ તે આકાશ તો પૂર્ણ જ છે. આ ઘટાદિનું અસ્તિત્વ પણ તે આકાશ વડે જ હોય છે. આથી તે સર્વ સમયે પૂર્ણરૂપ જ હોય છે, એમ જાણવું. આ પ્રમાણે જ આત્માનું પણ સમજવું. ઘટાદિ ભિન્ન ઉપાધિઓ જે ભાસે છે તે પણ આત્માને લીધે જ છે. અર્થાત્ તે આત્મસ્વરૂપ જ છે. તેમ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, લય, દ્રષ્ટા, દૃશ્ય, દર્શન, કર્તા, કરણ, કાર્ય, ઇત્યાદિ ત્રિપુટીઓ પણ આત્મસ્વરૂપ જ છે. જીવ, અહંકાર, મન, બુદ્ધિ, અવિદ્યા, શબ્દતન્માત્રા, જ્ઞાનેન્દ્રિયો, કર્મેન્દ્રિયો, જન્મ, મરણ અને તે સંબંધી પર એ પણ આત્મસ્વરૂપ જ છે. આથી જ આ પૂર્ણ છે, તે પૂર્ણ છે, [illegible] પણ તે જ પરિપૂર્ણ છે અને [illegible] પણ તે છે, અર્થાત્ [illegible] જ છે

પણ આપ નિર્મૂળ કરો અને દરેક જગાએ અખંડાનંદ વડે જે સદા સર્વ કાળ પરિપૂર્ણ અને ભરપૂર છે એવું આત્મરૂપ જુઓ. દર્પણમાંના પ્રતિબિંબની પેઠે આ સર્વ ચૌદ લોક આત્મસ્વરૂપ જ દેખાય છે એ પ્રમાણે સર્વત્ર જુઓ, અને 'હું દરેક જગાએ આત્મસ્વરૂપ જ જોઉં છું' એવી ભાવનાનો પણ ફરીથી ઉદય નહિ થાય એવા સામાન્ય ચૈતન્ય સાથે મળી જઇ આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિત થાઓ.'

અનાસક્ત કર્મયોગી હેમચૂડ

આ મુજબ હેમલેખાનું કથન શ્રવણ કર્યા બાદ હેમચૂડનું અંતરંગ (અંતઃકરણ) તદ્દન શાન્ત થયું. તેની સર્વ ભ્રાન્તિઓ દૂર થઇ ગઇ અને પૂર્ણ આત્મસ્વરૂપ એટલે શું એ તેને સમજાયું અને તેના અભ્યાસ વડે આસ્તે આસ્તે તેને પૂર્ણ તદ્રૂપતા પ્રાપ્ત થઈ તેમજ કાયમને માટે તે પરમપદમાં સ્થિત થયો, અર્થાત્ જીવન્મુક્ત બની ગયો. ત્યારબાદ તેણે પૃથ્વી ઉપર રહીને હેમલેખાદિ સ્ત્રીજનોની સાથે પુષ્કળ વિહાર કર્યો. મોટું વિસ્તૃત રાજ્ય પણ ચલાવ્યું. પ્રસંગવશાત્ લડાઈ ઉપર જઇ શત્રુઓને પણ જીત્યા; અનેક શાસ્ત્રોનું શ્રવણ કર્યું અને તે લોકોને સંભળાવવાની ગોઠવણ કરી; દ્રવ્યસંપાદન કર્યું અને અશ્વમેધ, રાજસૂય ઇત્યાદિ પ્રમુખ યજ્ઞો પણ કર્યા. આ પ્રમાણે તેણે બે અયુત વર્ષો સુધી જીવન્મુક્ત અવસ્થાનો અનુભવ લીધો.

બધા જ જ્ઞાની

હેમચૂડને જીવન્મુક્ત દશામાં વિહાર કરતો જોઈ તેના પિતા રાજા મુક્તાચૂડ અને ભાઇ મણિચૂડના મનમાં પણ એક વખત એવો વિચાર ઉત્પન્ન થયો કે હેમચૂડની સ્થિતિ પ્રથમની માફક હાલમાં કેમ જણાતી નથી ? તે સુખ વખતે અતિશય આનંદમય થતો નથી અને દુઃખમાં ઉદાસ પણ થતો નથી. લાભ, હાનિ, શત્રુ, મિત્ર ઇત્યાદિ   તે તો સરખાં જ લાગે છે. આમ થવાનું કારણ

આપે જે અદ્‌ભુત જ્ઞાન સંભળાવ્યું તે ઘણું વિચિત્ર અથવા બીજી રીતે મને અશક્ય જ લાગે છે. કારણ કે આ દશ્ય વિશ્વ આપે કહ્યું તે મુજબ કેવળ ચૈતન્યસ્વરૂપ જ કેમ કરીને હોય? તે ચૈતન્યસ્વરૂપ છે એવું પ્રત્યક્ષ જોઈ શકાતું નથી, એટલે માત્ર શ્રદ્ધા રાખીને માન્યા વિના બીજો ઉપાય દેખાતો નથી. કારણ કે, ચૈતન્ય પદાર્થોથી ચેતત્વ જુદું જ હોય, એવું કોઇ પણ વખતે અનુભવમાં આવે એમ લાગતું નથી અર્થાત્ તેનો જરા પણ મેળ ખાતો નથી. તો પછી મન તો કેમ માને? માટે કૃપા કરીને મને તેની સમજ પડે એવી રીતે સ્પષ્ટતાથી આપ કહો, કારણ કે હું સંશયથી ઘેરાયો છું.'

પરશુરામે આવો પ્રશ્ન પૂછ્યા પછી શ્રીદત્તાત્રેયે પરશુરામને ઉત્તર આપ્યો કે, 'હે પરશુરામ! તને દશ્યનું તત્ત્વ બરાબર સમજાય એ રીતે કહું છું. આ તમામ દશ્ય કેવળ મિથ્યા ભ્રમથી જ દેખાય છે, બીજું કાંઇ પણ નથી. તેની ઉત્પત્તિ કહું છું, તે તું બરાબર એકાગ્રચિત્ત વડે સાંભળ.

આ જગત કારણ વગર જ ઉત્પન્ન થયું હશે?

આ દશ્ય જગત એ તો એક કાર્ય છે, કારણ તો કોઈ એની ઉત્પત્તિ થતી વેળાએ જ જણાઇ આવે છે. ઉત્પત્તિ એટલે નવાપણાથી દેખાવું. એ મુજબ જોતાં દરેક ક્ષણે ક્ષણે જગત નવાં નવા રૂપથી જ ભાસમાન થાય છે. કોઈ કોઇ કહે છે કે, જગત દરેક ક્ષણે ક્ષણે બદલાતું રહે છે ખરું, પણ તે નદીની માફક પ્રવાહરૂપે નિત્ય છે. વળી કેટલાક કહે છે કે, સ્થાવર અને જંગમ પદાર્થોના સમુદાયો વડે જ તે બનેલું છે. અને તેમ હોય પણ તે ઉત્પન્ન થયેલું છે, એ તો નિશ્ચયાત્મક છે, એવું માને છે. હવે તે ઉત્પન્ન થયેલું છે એમ માનવામાં આવે, તો તે કારણ વગર પોતાની મેળે-સ્વભાવતઃ જ ઉત્પન્ન થયેલું છે, એમ કહેવું યોગ્ય

નથી; કેમકે જો પોતાની મેળે જ ઉત્પન્ન થવાનું હોય તો પછી ઘડો એ ઘડો જ શાથી થાય? વસ્ત્ર જ કેમ ન બને? એટલે જગતમાં દેખાતી એ મર્યાદા પોતાની મેળે જ કેવી રીતે રહી શકે? અને તે મુજબ તે ન રહે તો પછી વ્યવહાર કેમ ચાલે? સિવાય કાર્ય અને કારણનો પરસ્પર થનારો સંબંધ પણ દરેક જગાએ એવા નિશ્ચયવાળો જ મળી આવે છે કે જો યોગ્ય સામગ્રી હોય એટલે જ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે; પરંતુ તેમાં જરા પણ ન્યૂનત્વ હોય તો તે થતું નથી. તેથી કરીને કારણ વિના સ્વાભાવિક રીતે પોતાની મેળે જ જગતનું ઉત્પન્ન થવું સંભવતું નથી. વળી એવો પણ અનુભવ જોવામાં આવે છે કે, જે જેવું કાર્ય કરવા ધારે છે તે તેવું જ સફળ થાય છે. તેથી એવા પ્રકારનું કાર્યરૂપ જગત પોતાની મેળે જ થયું એમ કેમ કહી શકાય? જો કે જગતનું કારણ દેખાતું નથી, પરંતુ એટલા ઉપરથી તેને કારણ જ નથી એમ કાંઇ કહી શકાય નહિ. કારણ કે ઘણી બાબતોમાં જે ન્યાય લાગુ પડે છે, તે આ જગાએ પણ માન્ય રાખવો યોગ્ય છે. એટલે ઘણી વખત એવું બને છે કે કાર્યના મૂળમાં જ કારણ હોવાનું નજરે પડે છે; તેથી તે કોઇ જગાએ પ્રત્યક્ષ રીતે દેખાતું ન હોય તોપણ તે છે એમ ધારવું જોઇએ; નહિ તો તમામ લોકોના ચાલી રહેલા અ વ્યવહારમાં વિરોધ આવશે. આથી બધી જ બાબતો સકારણ છે અને તેથી જ કોઇ કાર્ય કરવાનું હોય છે ત્યારે લોકો તેનાં સાધનો એકઠ કરવા મંડી પડે છે. જગતનો તમામ વ્યવહાર આ પ્રકારે જ ચાલતો હોવાનું નિત્ય દેખાય છે. ત્યારે જગત પોતાની મેળે જ ઉત્પન્ન થયુ એમ કહેવું એ ઠીક નથી.

અવ્યક્તમાંથી વ્યક્તની ઉત્પત્તિ થઈ શકે?

બીજા કેટલાક કહે છે કે, આ જગતરૂપ કાર્ય અવ્યક્ત એવા પરમાણુઓનું બનેલું છે. પણ જગત કે જે વ્યક્ત છે

અવ્યક્તથી એટલે તેઓથી અત્યંત વિરુદ્ધ એવા વ્યક્ત સ્વરૂપનું છે અને નાશ થયા પછી જેની પાછળ કાંઈ પણ શેષ રહેતું નથી, એવું છે. છતાં પણ તે અવ્યક્ત અને જડ પદાર્થો વડે જ ઉત્પન્ન થાય છે એમ જો કહેવામાં આવે, તો પછી અસત્ અને સત્‌નું ઐક્ય થવું એ પરસ્પર વિરોધાત્મક નથી કે ? એક જ વસ્તુ કાળી છે અને કાળી નથી એમ કદી પણ હોતું નથી. પ્રકાશ છે, તે જ અંધારું છે; એમ થવું એ ન્યાયવિરુદ્ધ છે. તેથી આ મત ઉપર પરસ્પરવિરુદ્ધ ધર્મનો એક જ વસ્તુ ઉપર આરોપ કરવો એવો સંકર નામનો દોષ આવશે.

અદૃષ્ટ વિષયના નિર્ણયમાં પ્રમાણ કયું ?

હવે ઈશ્વરઇચ્છાદિ કારણો માન્ય કરીએ તો એવું થાય છે કે, માત્ર ઇચ્છાથી જ એટલે કે કર્મ સિવાય મૂળ પરમાણુઓમાં ગતિ કેમ કરીને ઉત્પન્ન થાય ? વળી ગુણોની સામ્યાત્મક પ્રકૃતિથી જગત ઉત્પન્ન થયું એમ જો કહીએ તો તે પણ સંભવિત નથી. કારણ કે, પ્રકૃતિના ગુણમાં વૈષમ્ય ઉત્પન્ન થવાનું કારણ તો પ્રથમ મળી આવવું જોઇએ, તેમ જ તેમા સામ્ય થવાનાં કારણો પણ હોવાં જોઇએ. પરંતુ તેવું એક પણ કારણ મળી આવતું નથી. જો પ્રકૃતિને ચેતનનું અધિષ્ઠાન માનવામાં ન આવે તો આ જગતકાર્ય ઉત્પન્ન શી રીતે થાય ? એ પ્રમાણે ઉત્પત્તિ થવાનો દાખલો કોઈ પણ સ્થળે મળી આવતો નથી. સારાંશ એ કે, આ જગત્કાર્યનું કારણ કાંઈ પણ જડતું નથી, તેથી એવા અદૃષ્ટ વિષયમાં નિર્ણય કરવા માટે અપૌરુષેય એવા વેદોનો જ આધાર લેવો જોઈએ.* બીજું કોઈ પણ પ્રમાણ સુસંગત થતું નથી તેમ જ બરાબર બંધબેસતું આવતું નથી, કારણ મનના જે ગુણ એ પોતે જ અપૂર્ણ હોવાથી

* વાર્દ્ધ [illegible] [illegible] કાશુમ્ભાનામ્ [illegible] પ્રકરણ ૪, [illegible] ભાગ ૧ જુઓ.

તેની પાસે પૂર્ણપદને માટે યોગ્ય એવું પ્રમાણ ક્યાંથી સંભવે? વળી સામાન્ય અનુમાન વડે જોઇએ તોપણ કર્તા સિવાય કાર્ય થવાનું કોઇ પણ જગાએ જણાતું નથી, તેથી જગતનો કર્તા તો કોઇ હોવો જ જોઇએ, અને તે પણ ચેતન હોવો જોઇએ. તેવી જ રીતે આ જગતકાર્ય અલૌકિક હોવાને લીધે તેનો કર્તા પણ સાધારણ તો ન જ હોય શકે. તેથી તે અવશ્ય વિલક્ષણ અને અમર્યાદ શક્તિવાળો જ હોવો જોઇએ. એ પૂર્ણસ્વરૂપ ઈશ્વરનું તત્ત્વ ઓળખવાને માટે વેદોનું જ સર્વશ્રેષ્ઠ અને નિર્બાધ એવું પ્રમાણ છે.

જગત ઉત્પન્ન કરનાર કોણ?

વેદમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, સૃષ્ટિની પૂર્વે પૂર્ણસ્વતંત્ર એવો એક મહેશ્વર જ હતો. તેની પાસે કોઇ પણ જાતની સામગ્રી નહિ હોવા છતાં તેણે પોતાના સ્વાતંત્ર્યના બળ વડે સ્વસ્વરૂપભૂત પડદા ઉપર જગદ્રૂપ ચિત્ર પોતાના વિલાસને માટે જ ભાસમાન કરેલું છે. જેમ સ્વપ્નમાં અથવા મનોરાજ્યમાં કોઇ માણસ પોતે કલ્પનાથી દેહ નિર્માણ કરીને તેને જ 'હું' કહીને તે વડે વ્યવહાર કરે છે,× તેમ

× મનોરાજ્ય અથવા સ્વપ્ન વખતે કોઇ માણસ આજ રાત્રે અમુક પ્રકારનું સ્વપ્ન અનુભવવા માટે કોઇ પણ પ્રકારની સામગ્રીઓ કિંવા સાધનો સાથે રાખીને નિદ્રા લેતો નથી; છતાં પણ સ્વપ્નમાં મનુષ્યાદિ સ્થાવર જંગમાદિ પ્રત્યક્ષ દૃગ્ગોચર થતું અનુભવમાં આવે છે. તે પ્રમાણે જ આ જગતની ઉત્પત્તિનું પણ સમજવું. સ્વપ્નનો જેમ જાગૃતિ થતાં ક્યાં વિલય થઇ જાય છે, તે જણાતું નથી તેમ મહાકલ્પ બાદ જગતની પણ એવી જ સ્થિતિ થાય છે અને આત્મસાક્ષાત્કાર થતાં આ જગદ્‌ભ્રમ નષ્ટ થઇ જાય છે. જે જાગૃત થયેલો હોય તેનો સ્વપ્નભ્રમ જો કે નષ્ટ થયેલો હોય છે છતાં તે સમયે જેઓ નિદ્રામાં સ્વપ્નાવસ્થામાં હશે, તેમને માટે તો તે સ્વપ્ન અને તેમાં ચાલતો સર્વ વ્યવહાર સત્ય જ લાગશે. તે પ્રમાણે તત્ત્વવેત્તાની દૃષ્ટિએ જગતનો બાધ થયેલો હોવા છતાં અજ્ઞાનીઓને તો તે સત્ય જ છે એમ લાગે છે.

એ મહેશ્વર આ સ્થૂલ જગતાદિ દસ્ય ઉત્પન્ન કરીને તે વિષે 'હું' એવી ભાવના રાખે છે (વૃક્ષાંક૩). અને હે પરશુરામ! જેમ આ તારો દેહ સ્વપ્નાદિકમાં લુપ્ત થતો હોવાને લીધે તે તારું ખરું સ્વરૂપ હોતું નથી, તેમ પ્રલય વખતે આ દસ્ય જગતનો લોપ થતો હોવાથી, એ તેનો દેહ થતો નથી. જેવી રીતે તું દેહાદિકથી ભિન્ન, કેવળ ચિન્મય છે, તેવી જ રીતે આ દેવ મહેશ્વર પણ જગદ્રહિત કેવળ ચૈતન્યસ્વરૂપ હોઈ નિર્વિકાર છે., તેણે પોતામાં જ આ ભ્રમાત્મક જગતરૂપી ચિત્ર ઊભું કરેલું છે. તેના વિના બીજું કોઇ પણ કોઇ જગાએ હોતું નથી. તેથી આ ચિત્ર બીજી કઈ જગાએ પ્રગટ થઇ શકશે? ચૈતન્ય વિના કોઈ પણ સમયે, કોઈ પણ સ્થળે કશું પણ હોવાનું શક્ય છે ખરું કે? જ્યાં ચૈતન્ય નથી એમ કહેવામાં આવે ત્યાં તો તે કાળ અને દેશ, તથા જ્યાં અને ત્યાં કહેનાર એ બન્નેનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થતું નથી. જો ચૈતન્ય નથી એમ કહીએ, તો તે બીજી કઇ વસ્તુથી સિદ્ધ થાય? સારાંશ એ કે, ચૈતન્ય એ જ જગતનો ભાસ કરનારી પરિપૂર્ણ અને અંતિમ મહાસત્તા છે.

આત્માથી જગતની સત્તા બિલકુલ ભિન્ન નથી

સમુદ્ર વિના જેમ તરંગ અગર સૂર્ય વિના જેમ તેનું તેજ હોઇ શકે જ નહિ, તેમ જ સંવિદ્રૂપ આત્માથી જુદી એવી બીજી કોઈ સત્તા જગતને બિલકુલ જ નથી. સારાંશ એ કે, સૃષ્ટિના આરંભમાં એક શુદ્ધચૈતન્યસ્વરૂપ મહેશ્વર અર્થાત્ મહાદેવ જ હતા, તેનાથી જ આ ચરાચર જગત ઉત્પન્ન થતું ભાસે છે, તેનામાં જ રહે છે અને તેનામાં જ છેવટે લય પામે છે, એવો વેદનો હેતુ છે. તેમાં શંકા કરવી યોગ્ય નથી. કારણ કે જે બાબતો સ્પષ્ટ રીતે પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવે એવી નથી, તે બાબતોમાં તો એક વેદનો જ આધાર માન્ય કર્યા વિના છૂટકો નથી. અને તે વેદ કહે છે કે, આ દેવ જગતની ઉત્પત્તિ પહેલાં [illegible] વખતનો હોઈ તેનું જ

આ આખું ભ્રમરૂપ જગત ઉત્પન્ન ન હોવા છતાં ઉત્પન્ન કર્યાં જેવું ભાસે છે. તે મહેશ્વર પૂર્ણ, શુદ્ધ અને અત્યંત સ્વતંત્ર હોવાને લીધે તેણે સ્વાત્મચૈતન્યરૂપ ભીંત ઉપર અખિલ જગદ્દરૂપ ચિત્ર પ્રગટ કર્યું છે. તે સિવાય બીજા કોઈના આધારથી તે રહી શકે એ સંભવિત નથી. કારણ એ ઈશ્વર સર્વવ્યાપી હોવાથી તેના વગર જગતને બીજું કોઈ સ્થાન જ નથી. તેથી કરીને બીજા કોઇ પણ સ્થળે જગતની સ્થિતિ સિદ્ધ થતી જ નથી. આથી દર્પણમાંનાં પ્રતિબિંબની માફક આ આખું જગત તે પરમેશ્વરના સ્વરૂપમાં જ પ્રગટ થયેલું છે, એમ કહેવું એ ડહાપણભરેલું છે. જગતની ઉત્પત્તિનું કારણ થનારો આ દેવ, યોગીએ સંકલ્પથી નિર્માણ કરેલા નગરની જેમ આ જગદ્રૂપ ચિત્રક્રિયા પ્રગટ કરે છે, એ જ મત સુસંગત છે. હે પરશુરામ! સંકલ્પબળથી તૈયાર કરેલી તારી સ્વપ્નાદિ સૃષ્ટિમાં અનેક જીવો, જડ પદાર્થો અને બીજા પણ કેટલાક પ્રકારો છે અને તે સર્વે મનમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, મનમાં જ રહે છે અને છેવટે મનમાં જ લય પામે છે. એ તો તારી જાણમાં છે ને? સારાંશ એ કે, જેવી રીતે આ સર્વ કેવળ મનોમય હોય છે, તેવી જ રીતે પરમેશ્વરની પાસેથી આ જગત કેવળ મનોમય ઉત્પન્ન થાય છે. તે પરમેશ્વર તો કેવળ ચૈતન્યસ્વરૂપ છે. ચૈતન્ય એ જ સર્વની સાક્ષી–ત્રિપુરાદેવી હોઇને તેનામાં જ અનંત પ્રકારની શક્તિઓ એકત્ર રહેલી છે. તે જ મર્યાદાશૂન્ય છે તથા અમર્યાદથી પણ પર અને પૂર્ણ વ્યાપક છે.

મર્યાદા બે પ્રકારની છે

વ્યવહારમાં મર્યાદા બે પ્રકારની હોય છે, દેશની અને કાળની. તેમાં દેશ એ આકારાત્મક છે અને કાળ એ ક્રિયાત્મક છે. પરંતુ આકાર અને ક્રિયા એ બન્ને મર્યાદિત હોઈ અમર્યાદ એવા ચૈતન્યના આશ્રયથી જ રહેનારા હોવાને લીધે તેમનાથી અમર્યાદ એવા ચૈતન્યને મર્યાદિત કેવી રીતે કરી શકાશે?

આખું જગત ચૈતન્યરૂપ છે?

ચૈતન્ય એટલે જ્ઞાનકલા જાણવી.* એ કયા સ્થળે અને કયે સમયે નથી? અથવા જાણવું (પ્રજ્ઞાન) જ નથી, તો પછી જાણવાની વસ્તુ વગેરે ક્યાંથી હોય? પદાર્થનું અસ્તિત્વ હોવું એ પણ તે પ્રકાશિત અથવા પ્રગટ થયેલું હોય તો જ સિદ્ધ થઇ શકે છે. અર્થાત્ અસ્તિપણું એ જ પ્રકાશ અને પ્રકાશ એ જ ચૈતન્ય છે. આ પ્રકાશ એટલે જ જ્ઞાન. એ સ્વયંસિદ્ધ હોવાથી મુખ્ય છે. જડ વસ્તુઓ વગેરે સર્વે આના આધાર વડે જ પ્રકાશમાન થાય છે. પોતાની જાત વડે તેઓ પ્રકાશમાન થતી નથી, એટલે તે સ્વયંપ્રકાશસ્વરૂપ નથી. પરંતુ શુદ્ધ ચૈતન્ય તો બીજાની મદદ વિના પોતે પોતાથી જ પ્રકાશે છે, અર્થાત્ તે સ્વયંપ્રકાશ છે. હવે જો તે પ્રકાશમાન ન થાય તોપણ પદાર્થોનું અસ્તિત્વ તો છે, એવું જો કહેવામાં આવે તો પછી "છે અને નથી" એવા ભેદ–અભેદની વ્યવહારમાં કાંઇ પણ મર્યાદા રહેશે નહિ. અને આમ થવાથી તો જે નથી તે પણ છે એમ જ કહેવાનો પ્રસંગ આવશે. આ પ્રકારનો મહાન દોષ તેમાં ઉત્પન્ન થતો હોવાથી અસ્તિત્વ એ ચૈતન્યનો જ પ્રકાશ અથવા જ્ઞાન છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. જેમ અરીસાનું અસ્તિત્વ એ જ પ્રતિબિમ્બનું અસ્તિત્વ છે, તેમ ચૈતન્ય એ જ જગતનું અસ્તિત્વ છે. અને તેથી જ આખું જગત એ કેવળ ચૈતન્યસ્વરૂપ જ છે. તેમાં વિવિધ આકારો દેખાય છે એ વાત ખરી, પણ તે તો માત્ર આ ચૈતન્યના ઘનપણાને તેમજ સ્વચ્છતાને લીધે જ દેખાય છે, નહિ કે આકારની સ્વતંત્ર સત્તા વડે.

ચૈતન્યરૂપ અરીસાને જુદા બિમ્બની જરૂર છે કે?

પદાર્થની પોતાની જાતની ઝાંખાશ, સ્પષ્ટતા અથવા નિર્મળતાને લાગે કે ન પણ કોઈને તેનું પ્રતિબિંબ દેખાય છે પરંતુ

* 'प्रज्ञानं ब्रह्म।' મહાવાક્ય ઐતરેયોપનિષદનું

પ્રતિબિંબ પડવાનો ધર્મ જેમ ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં હશે, તેમ તે પ્રતિબિંબ ઓછુંવત્તું પડે છે. અરીસામાં તે બન્ને ધર્મ હોવાથી તેમાં પ્રતિબિંબ સ્પષ્ટ પડે છે. પાણીમાં નિર્મળપણું હોય છે, પણ કઠણાશ ઓછી હોવાને લીધે પ્રતિબિંબ તેટલા પ્રમાણમાં અસ્પષ્ટ દેખાય છે. આકાશમાં નિર્મળપણું છે, પણ કઠણાશ જરા પણ નથી તેથી તેમાં પ્રતિબિંબ પડતું જ નથી, એ તો દરેકના અનુભવની વાત છે. હવે આદર્શ જડ છે અને તે સ્વતંત્ર પણ નથી. તેથી તેમાં પ્રતિબિંબ પડવા માટે બહારનાં અન્ય બિંબની અપેક્ષા હોય છે, પણ ચૈતન્ય પૂર્ણ સ્વતંત્ર હોવાને લીધે તેને બિંબરૂપ બીજી કોઇ વસ્તુની જરૂર પડતી નથી. ઉપરાંત ચૈતન્યને કોઇપણ જાતનો મેલ હોતો નથી. નિર્મળપણું એ તો તેનો સ્વતઃસિદ્ધ સ્વભાવ જ છે. મેલ તો બીજા પદાર્થને લાગી શકે. પરંતુ ચૈતન્ય તો એકનું એક જ અને અખંડિત હોવાથી તે ચિત્સ્વરૂપમાં મેલ હોવાનો સંભવ જ નથી. ઊલટું તેના એ સર્વવ્યાપીપણાને લીધે જ તેની શુદ્ધતા સર્વથી વધારે છે.

જગતરૂપ પ્રતિબિંબ શામાં પડે છે?

હવે બીજી રીતે વિચાર કરીશું તો જણાશે કે, જે પો[illegible] ભાસમાન થતું નથી, પરંતુ બીજાના અનુષંગથી જ ભાસમાન થા[illegible] છે તેને જ પ્રતિબિંબ કહેવામાં આવે છે; અને જગત એ એવા [illegible] પ્રકારનું પ્રતિબિંબરૂપ છે, જે તમારી જાણમાં જ છે; કારણ કે તે પો[illegible] જાતે કદાપિ ભાસમાન થઇ શકતું નથી; ચૈતન્ય અર્થાત જ્ઞાનકલાન આશ્રય ઉપર જ તે દેખાય છે. આમ હોવાથી જગત પણ અરીસામાં[illegible] પ્રતિબિંબના જેવું હોઇ, ચૈતન્ય એ અરીસાના જેવું જ છે, એ સ્પષ્ટ થાય છે; કારણ તે ચૈતન્યમાં જાતજાતના અનેક વિચિત્ર ભા[illegible] ભાસમાન [illegible] તે ભાસમાન કરનાર અરીસાની જેમ [illegible] પણ [illegible]ી ચ્યુત થતું નથી;–એટલે તે [illegible] [illegible] છે. અરીસામાંનાં [illegible]

જુદાં નથી, તેમ ચિદાત્મારૂપ અરીસા ઉપરનાં પ્રતિબિંબો પણ ચિદ્રૂપથી જુદાં જ નથી. અરીસામાંનાં પ્રતિબિંબો બીજાં બિંબ વડે પડે છે, જ્યારે ચૈતન્ય ઉપરનું આ જગદ્રૂપ પ્રતિબિંબ ચૈતન્યના સ્વાતંત્ર્ય વડે જ પડે છે. હે પરશુરામ! તું પણ ચેતન છે. તું પોતે જ તેનો અનુભવ કરી જો. પોતાના સંકલ્પબળ વડે પોતાનામાં જ કોઇ પણ બિંબ વગર અને બીજા કોઇ પણ બિંબ વિના જુદા જુદા પ્રકારના ભાવો પ્રતિબિંબિત થાય છે. એ સંકલ્પબળ એટલે જ સ્વાતંત્ર્યનું સ્થૂલ સ્વરૂપ. સંકલ્પ વિનાની અવસ્થામાં એ જ ચૈતન્ય તદ્દન શુદ્ધ અને નિર્મળ રૂપે હોય છે. એ મુજબ ચૈતન્યમાં શુદ્ધ ઐકય સ્વરૂપ હોય છે. તે મહાસ્વાતંત્ર્ય મહેશ્વરસ્વરૂપ ચૈતન્ય જ જગતની ઉત્પત્તિની પહેલાં પોતે જ સંકલ્પસ્વરૂપે વિવર્તને પામે છે. (વૃક્ષાંક ૧) અને તેથી જ આ પ્રતિબિંબાત્મક જગત ભાસમાન થયેલું છે. સંકલ્પની દૃઢતાને લીધે તે ચૈતન્ય પોતે જ પોતાને સ્થાયી દેખાતું થયું છે. તે દરેકને એકસરખું જ દેખાય છે એટલે અનુભવમાં આવે છે તે પણ તે સર્વેશ્વરના પૂર્ણસ્વાતંત્ર્યના પ્રભાવ વડે જ છે. પોતે જ દૃઢ સંકલ્પથી બનાવેલાં આ દૃશ્યાદિ અન્ય જીવોનું સ્વાતંત્ર્ય મર્યાદિત હોવાને લીધે, તેમનું મનોમય જગત તે એક એકને જ **પ્રત્યયમાં (જાણમાં)** આવે છે, અર્થાત્ એકનું મનોમય જગત અથવા એકના ઉત્પન્ન થતા અમુક સંકલ્પો બીજાના અનુભવમાં આવતા નથી, એ જ જીવોનું અપૂર્ણપણું છે.

મહેશ્વરનું મહત્ સ્વાતંત્ર્ય

જેમ (૧) પ્રકાશક (૨) પ્રકાશ અને (૩) પ્રકાશ્ય. આમ, પ્રકાશ કરનાર તે 'પ્રકાશક', પ્રકાશ્ય વસ્તુઓ પ્રગટ થાય જે માધ્યમ તે 'પ્રકાશ' અને પ્રગટ થતી વસ્તુઓ તે પ્રકાશ્ય કહેવાય છે. હવે પ્રકાશ્ય વસ્તુઓ પ્રકાશ વડે જ પ્રકાશકના [illegible]

છે. પ્રકાશનો અભાવ હોય તો પોતે સ્વતંત્ર રીતે પ્રકાશમાન થઇ શકતી નથી. તેથી તેને પરપ્રકાશિત કહેવામાં આવે છે. આ પરપ્રકાશિત વસ્તુઓ સંખ્યામાં તો જોકે અનેક હોય છે, છતાં આ અનેક વસ્તુઓનો પ્રકાશ કરનાર પ્રકાશક તો એક જ છે, અને તેને પ્રકાશિત કરવાને માટે બીજા કોઈ પણ સાધનની અપેક્ષા હોતી નથી. તેથી તે પ્રકાશકને 'સ્વયંપ્રકાશ' કહેવામાં આવે છે. આ જ તેનું પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય છે. જેમ પ્રકાશ્ય વસ્તુસમૂહોનો પ્રકાશ કરવાને માટે પ્રકાશની અપેક્ષા હોય છે, તેમ મહત્ સ્વાતંત્ર્યવાન ચૈતન્ય-સ્વરૂપ મહેશ્વર એ સર્વ દૃશ્યમાત્રનો પ્રકાશક છે અને સંકલ્પ એ જ તેનો પ્રકાશ છે એમ સમજો. આ પ્રમાણે મહેશ્વરના સંકલ્પ-રૂપ પ્રકાશથી તે પ્રથમ (**अहम्**) 'હું' (વૃક્ષાંક ૩) એવા દૃશ્ય-રૂપ બનીને પછી તે અવ્યક્ત (વૃક્ષાંક ૪) **મમ** (મારું) જીવ (વૃક્ષાંક ૫) ઇત્યાદિ અનેક દ્વૈતરૂપે ક્રમે ક્રમે વિવર્તભાવને પામે છે. આ સર્વ 'હું' 'તું' ઇત્યાદિ ભાવે પ્રતીત થતું ચરાચર દૃશ્ય એ તો પૂર્ણસ્વાતંત્ર્ય એવા મહેશ્વરનો જ વિવર્તભાવ છે. આ મહેશ્વર જ પ્રથમ સંકલ્પરૂપ વિવર્તભાવને પ્રાપ્ત થયેલા હોઇ, તેના આધાર વડે જેમ એક સ્વપ્નમાં બીજું સ્વપ્ન પડે તેમ તેમાં આ વિવર્તક્રમનો મિથ્યા આભાસ થયો હોય એમ જણાય છે. એટલે કે મહેશ્વરમાં સંકલ્પરૂપ પ્રથમ વિવર્ત થયો અને તે વિવર્તમાં **अहम्** (વૃક્ષાંક ૩) રૂપ વિવર્તભાવ ઉત્પન્ન થયેલ ભાસે છે. અહીં સુધી તો તે ફક્ત એકેક વિવર્તભાવને જ પ્રાપ્ત થયેલો હોય એમ ભાસે છે. પરંતુ આ **अहम्** (હું) રૂપી વિવર્તભાવમાંથી '**एकोऽहं बहुस्याम्।** હું એક હોવા છતાં અનંતરૂપે થાઉં' એ શ્રુતિવાક્યાનુસાર 'હું'રૂપ સામાન્યભાવે દરેકમાં એક રૂપે રહીને મમાદિભાવે અનંતરૂપે ભાસમાન થયો છે. આથી દરેક પોતાને 'હું' છું એમ કહે છે. તે જ 'હું' અનેક વિચિત્ર ભાસો દર્શાવતું અનેક નામરૂપ ભેદોથી અનંતરૂપે ભાસતું આ જગત વગેરે દૃશ્ય

અર્થાત્ પ્રકાશ્ય છે. હવે આ પ્રકાશ્ય એવી દશ્ય વસ્તુઓ વસ્તુતઃ કાંઇ નવી હોતી નથી. પરંતુ તે મહેશ્વર જ આ દશ્યાદિરૂપે બનેલા હોય છે. ફક્ત તે મહેશ્વર જ્યારે સંકલ્પરૂપ પ્રથમ વિવર્તભાવને પામે છે ત્યારે જ તે સર્વ દશ્યાદિરૂપે ભાસમાન થયો એમ ભાસે છે. એટલે અંધકારને લીધે વસ્તુઓનું તથા તેના માલિકનું અસ્તિત્વ હોવા છતાં પણ તેનું પ્રાગટ્ય જણાતું નથી. પરંતુ જ્યારે તેનો માલિક પ્રકાશ કરે છે ત્યારે સર્વ વસ્તુઓ જે સ્થિતિમાં મૂકેલી હોય તે ને તે જ સ્થિતિમાં પ્રગટ થાય છે અને વસ્તુઓનું પ્રાગટ્ય થતાં જ તેનો માલિક પણ પ્રકાશિત થાય છે. તે જ પ્રમાણે આ જગત વગેરે સર્વ દશ્યજાળ, પૂર્ણસ્વાતંત્ર્યયુક્ત એવો મહેશ્વર જ્યારે સંકલ્પરૂપ પ્રથમ વિવર્તભાવને અર્થાત્ પ્રકાશને પામે છે, ત્યારે તેણે જેવો જેવો સંકલ્પ કર્યો હોય તેવા તેવા જગતાદિ દશ્યરૂપે તે ભાસમાન થય છે. અને આ રીતે દશ્યાદિરૂપે ભાસમાન થાય ત્યારે જ તે મહેશ્વર મહત્ સ્વાતંત્ર્યવાળો છે, એમ દશ્ય વ્યવહારમાં તેનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે.

પૂર્ણ અને અપૂર્ણપણું

પ્રકાશ્ય એવા દસ્યાદિ જગતો હોવા વિષે તેમજ તેના પ્રકાશક મહેશ્વર છે અને તે મહત્ સ્વાતંત્ર્યવાન, સ્વયંભૂ અને સ્વયંપ્રકાશ-રૂપ છે, એમ સિદ્ધ થઇ શકે છે. આ પ્રમાણે તે મહેશ્વર પોતે પોતામાં જ પ્રકાશક, પ્રકાશ અને પ્રકાશ્યરૂપે પ્રગટ થાય છે. તેને પ્રગટ થવા માટે કોઇ પણ અન્ય સાધનની અપેક્ષા બિલકુલ હોતી નથી. વ્યવહારમાં જેમ સૂર્ય આખા જગતને પ્રકાશમાન કરે છે, પરંતુ સૂર્યને પ્રકાશ કરવા કોઇ બીજા સૂર્યની જરૂર પડતી નથી, તેમ તે મહેશ્વરને પ્રકાશાદિ રૂપે થવા માટે કોઇ પણ અન્ય સાધનની અપેક્ષા હોતી નથી; આથી જ તેને સ્વયંપ્રકાશ કહેવામાં આવે છે અને આ જ તેનું અપરિમિત અને અમર્યાદ એવું મહત્ સ્વાતંત્ર્ય છે.

પ્રકાસ્ય વસ્તુઓ મર્યાદિત અને પરપ્રકાશિત હોવાથી તે મર્યાદાવાળી કહેવાય છે. આ જ તેનું અપૂર્ણપણું અથવા જીવભાવ સમજો. આ મર્યાદાવાળી વસ્તુઓ અથવા દસ્યાદિ જીવોનું સ્વાતંત્ર્ય મર્યાદિત હોવાથી તે પ્રત્યેકનું મનોમય જગત અથવા સંકલ્પો વ્યવહારમાં એકબીજાના જાણમાં આવતાં નથી. જીવોનું અપૂર્ણ-પણું તે આ જ છે.

મહેશ્વરનું પ્રાગટ્ય અથવા અપ્રગટપણું

આ વિવેચન ઉપરથી મહેશ્વરનું મહાસ્વાતંત્ર્ય તથા જીવોનું મર્યાદિતપણું કેવી રીતે જાણવું તે સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાશે. જળ-તત્ત્વમાંથી જ પૃથ્વીતત્ત્વ બને છે અને પૃથ્વીતત્ત્વમાં અનેકવિધ આકારો નામરૂપથી પ્રતીત થાય છે. એ સિદ્ધાંત પ્રમાણે આ સર્વનું મૂળ જળ હોવાથી તે સર્વ તદ્રૂપ જ છે. તેમજ આ જળ-માંથી જ વિ ત બની તેની એક શાખા શક્તિરૂપ પ્રકાશસ્વરૂ[illegible] તથા બીજી શાખા દસ્યાદિ અથવા પ્રકાશ્યરૂપ બનેલી વ્યવહારમ[illegible] પ્રતીત થાય છે; તેથી તે બન્ને શાખાઓ વટબીજ ન્યાય પ્રમાણે જળરૂપ જ છે. તે પ્રમાણે પ્રકાશક પોતે જ પોતાના પ્રકાશ્ય

થણી જ ચિરસ્થાયી પણ હોય છે. ભેદ એટલો જ છે કે યોગી-લોકોનું સામર્થ્ય પરિમિત હોવાથી તેમની સૃષ્ટિ સત્યસંકલ્પાદિ બહારના પદાર્થો વડે જ રચવામાં આવે છે; પણ ચૈતન્યનાથ પરમાત્મા અપરિમિત સામર્થ્યવાન હોવાથી તેની સૃષ્ટિ તેના સ્વરૂપમાંથી જ પ્રગટ થાય છે. સારાંશ એ કે પ્રતિબિંબને જેમ અરીસાના સ્વરૂપથી અલગ અસ્તિત્વ નથી, તેમ ચૈતન્ય વિના જગતનું અસ્તિત્વ નથી. આ પ્રમાણે વિચાર કરવાથી જગત એ મિથ્યા છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

જગતમાંના તમામ ભાવો અનિશ્ચિત છે

જે સત્ય છે તે પોતાનો સ્વભાવ કદી પણ છોડતું નથી, પરંતુ અસત્ય હોય છે તે જ પોતાના સ્વરૂપનો ત્યાગ કરે છે. હે પરશુરામ! આ જગત અત્યંત માયિક, ચંચલ અને ક્ષણિક છે. એટલા માટે જ અરીસો અને તેમાં પ્રતિબિંબની પેઠે જ તું આ જગતના સ્વરૂપનો બરાબર નિશ્ચય કર. આદર્શ અચલ હોય છે, પ્રતિબિંબ ચલ હોય છે. તેવી જ રીતે જગત ચલ છે અને તેનો આધાર જે ચૈતન્ય તે સ્થિર (અચલ) છે. જગતમાંની કોઇ પણ અવસ્થાનો વિચાર કરીશું તો જણાશે કે, તે કાળની ગતિ વડે હંમેશાં બદલાયા કરે છે, પરંતુ એક કાળમાં એક જ સ્વરૂપે સર્વ રહેતું નથી. જગતમાંના તમામ ભાવો અનિશ્ચિત છે. સૂર્યનો પ્રકાશ દરેક પદાર્થને પ્રકાશમાન કરે છે, પરંતુ એમ કહેવું એ તો કેવળ મનુષ્યોની દૃષ્ટિ પૂરતું જ થયું. પણ ઘુવડ વગેરે કે જેઓ દિવસના અંધ હોય છે તેમને તો ત્યારે અંધકાર જ લાગે છે. તેથી એને પ્રકાશ કહેવો કે, અંધારું કહેવું એ વિચારપૂર્વક જાણી શકાતું નથી. તેવી જ રીતે ઝેર એ કોઇને ઝેરરૂપ છે, તો બીજા કેટલાકને તથા તેમાં ઉત્પન્ન થતા કીટકોને માટે તો તે જીવનરૂપ છે. ભીંત એ માણસને પેલી બાજુએ જવા માટે અટકાયત કરનારી છે, પણ

પરશુરામ! આ ભ્રમનું કારણ કહું છું તે તું સાંભળ. તે ઘણું જ પુરાતન છે. **સત્ય વસ્તુ જેવા સ્વરૂપની હોય છે તેવા સ્વરૂપે ગ્રહણ નહિ કરતાં તે કોઈ બીજા જ પ્રકારની છે એમ માનીને તેની જ ભાવના દૃઢ કરવી એ આ ભ્રમનું મૂળ છે.** જીવ પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ છોડી દઇને દેહને જ 'હું' એમ કહી સંબોધે છે. પણ ખરું જોતાં માંસ, રુધિર અને હાડકાંનો બનેલો આ અમંગળ દેહ ક્યાં અને નિર્મળ ચિદાત્મા ક્યાં? પરંતુ ફક્ત દેહ ઉપર જ 'અહં' એવી દૃઢ ભાવના કરેલી હોવાથી આત્મા દેહરૂપે ભાસે છે, એટલું જ નહિ પણ આત્મા એ કેવળ ચૈતન્યરૂપ છે એવું જાણવા છતાં પણ ફરી ફરીને દેહભ્રમ થાય છે. એ મુજબ કેવળ દૃઢ ભાવના વડે જ જગત ખરું ભાસે છે. એથી ઊલટું જગત મિથ્યા છે એવી દૃઢ ભાવના દીર્ઘ પ્રયત્ન અને સતત અભ્યાસ વડે અથવા યુક્તિ દ્વારા કરવાથી આ જગત સત્ય છે એવી ભાવના તુરત નીકળી જાય છે. જે જેવી ભાવના કરે છે, તેને તેવું જગત ભાસે છે. આ સંબંધમાં હું તને એક જૂનો વૃત્તાંત કહું છું તે સાંભળ.

રાજર્ષિ તંગણનું અપમાન

બંગદેશમાં સુંદરપુર કરીને એક પ્રખ્યાત શહેર હતું. ત્યાં પહેલાં સુષેણ નામનો એક રાજા હતો. તે ઘણો બુદ્ધિશાળી હતો. તેને મહાસેન નામનો એક નાનો ભાઈ હતો. રાજા સુષેણે એક વખતે અશ્વમેધ યજ્ઞથી પરમેશ્વરનું પૂજન કર્યું. તે પ્રસંગે તેણે યજ્ઞનો ઘોડો છૂટો મૂક્યો અને તેની પાછળ તેનું રક્ષણ કરવાને માટે તેના ઘણા બળવાન અને પરાક્રમી પુત્રો મોટી સેના લઇને નીકળ્યા. તે પરાક્રમી પુત્રોએ રસ્તામાં ઘોડાને રોકનાર તમામને પોતાનાં બળથી હરાવી દીધા અને તેઓ આ ઘોડાની સાથે ઇરાવતી નદીને કાંઠે પહોંચ્યા ત્યાં તેમણે તપોનિધિ રાજર્ષિ તંગણને

તપસ્વી યોગીને કાંઈ પણ અશક્ય નથી

રાજાની આવી આજ્ઞા થતાની સાથે જ મહાસેન ત્યાંથી નીકળ્યો અને તંગણમુનિના આશ્રમે આવી પહોંચ્યો. તે વખતે મુનિ સમાધિમાં હતા. તેમનું શરીર તદ્દન સુક્કી લાકડી જેવું થઈ ગયું હતું. તેમનું મન અને તેમની તમામ ઇન્દ્રિયો શાંત થયાં હતાં. તેમનો અહંકાર નિર્વિકલ્પદશાના મહાસમુદ્રમાં લય પામી ગયો હતો. તેમને જોતાંની સાથે જ મહાસેન આદર વડે લાંબો થઈ પગે પડ્યો. બન્ને હાથ જોડી તેણે ઘણી ઘણી રીતે તે મુનીશ્વરની સ્તુતિ શરૂ કરી અને તેમને પ્રસન્ન કરવા પ્રયત્ન કર્યો. આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરતાં કરતાં તેના ત્રણ દિવસ વીતી ગયા, ત્યારે પિતાની થતી સ્તુતિ સાંભળી મુનિપુત્ર સંતુષ્ટ થઇને બહાર આવ્યો. તેણે મહાસેનને કહ્યું: 'રાજા! તેં કરેલું સ્તવન સાંભળી મને ઘણો જ સંતોષ થયો છે. તારી શી ઇચ્છા છે તે કહે. હું તે તરત જ પૂર્ણ કરીશ. હું આ મહામુનિનો પુત્ર છું. મારા પિતાનો બોલવાનો વખત હજુ થયો નથી. તેમનું અંતઃકરણ સમાધિમાં જ લીન થયેલું છે અને તે બાર વર્ષે ફક્ત એક વખતે સમાધિમાંથી જાગ્રત થાય છે. તેમાં ફક્ત પાંચ વર્ષો થયાં છે અને હજી સાત બાકી છે. આવો તેમનો પ્રથમથી જ સંકેત થયેલો છે. તેથી હું પૂછું છું કે, અમારી પાસેથી શું મેળવવાની તને ઇચ્છા છે, તે તું મને કહે. હું તે કરીશ. હું નાનું બાળક છું એમ તું માનીશ નહિ. હું મારા પિતા જેટલો જ તપસ્વી છું. તપસ્વી યોગી પુરુષોને માટે આ જગતમાં કાંઈ પણ અશક્ય નથી.'

આ પ્રમાણે મુનિપુત્રનું ભાષણ સાંભળી મહાસેને તેને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કર્યા અને હાથ જોડી કહ્યું: 'હે મુનિપુત્ર! આપના પિતા સમાધિમાંથી જાગ્રત થાય તો તેમની સાથે સંભાષણ કરવાની મારી ઘણી ઇચ્છા છે. તેથી, ખરેખર મારી ઇચ્છા

પૂર્ણ કરવાનું આપનું મન હોય, તો આપ મારા ઉપર કૃપા કરીને મુનિને સમાધિમાંથી જાગ્રત કરીને તેમની સાથે સંભાષણ કરવાની આટલી જ એક મારી ઇચ્છા છે, તે પૂર્ણ કરી આપો.'

યોગમાર્ગનું અદ્ભુત સામર્થ્ય

એ મુજબ રાજાનું ભાષણ સાંભળતા વેંત જ તે મુનિપુત્ર ફરીથી બોલ્યો: 'હે રાજા! તારી આ ઇચ્છા પૂરી થવી લગભગ અશક્ય છે. છતાં તને એક વખત કરું છું એમ કહી વિશ્વાસ આપ્યા પછી ના કેમ કહેવાય? તેથી તું હવે થોડી વાર ઊભો રહે અને મારું યોગમાર્ગનું અદ્ભુત સામર્થ્ય જો. આ મારા પિતા હાલમાં પરમપાવન પદમાં નિર્વિકલ્પાવસ્થામાં રહી વિશ્રાંતિ લે છે. તેમને બાહ્ય પ્રયત્નો વડે જાગ્રત કરવાને કોઇ પણ સમર્થ નથી. તેથી સૂક્ષ્મ યોગમાર્ગે જઇને હવે હું તેમને જગાડું છું, તે જો.' આ પ્રમાણે કહી તેણે આસન કર્યું, તમામ બાહ્ય ઇન્દ્રિયોનો સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિયોમાં પૂર્ણ રીતે સંનિરોધ કર્યો અને પ્રાણવાયુની જગ્યાએ અપાનવાયુનો સંયોગ કરી તે મધ્ય પ્રાણથી બહાર નીકળ્યો. અને

એ યોગ્ય નથી. એ તો અસુરોનો ભાવ છે, તે મુનિનો ધર્મ નથી. તેથી મનમાંથી રીસ કાઢી નાખી તે ઘોડો અને રાજપુત્રોને વગર વિલંબે સોંપી દે અને તેમને જલદી જવા દે, નહિ તો યજ્ઞનો વખત વીતી જશે.'

ટેકરીના પેટમાં

એ મુજબ પિતાએ આજ્ઞા કરી કે તરત જ તે મુનિપુત્રનો ક્રોધ શાન્ત થયો, અને તેણે પેલી ટેકરીમાં તે જ ક્ષણે પ્રવેશ કરીને પેલા ઘોડાને તથા રાજપુત્રોને લાવીને પ્રીતિથી મહાસેનને સોંપ્યા. પછી, તે ઘોડાને અને રાજપુત્રોને ગામ તરફ રવાના કરીને, આશ્ચર્યચકિત થયેલા મહાસેને મુનિપુત્રને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરીને હાથ જોડીને પ્રસન્ન કર્યા. પછી તેણે મુનિને કહ્યું: ' હે ભગવન્ ! આ ટેકરીના ગર્ભમાં આ મારા બન્ધુના છોકરાઓ અને પેલો ઘોડો એ કેમ કરી રહ્યા ? તે સમજી લેવાની મારી ઇચ્છા છે. તો આપ મને કૃપા કરીને કહો.' આ પ્રમાણે રાજાએ પૂછયું, એટલે પેલા તંગણ મુનિએ તેને કહ્યું, ' હે રાજા ! હું કહું છું તે તું શ્રવણ કર. પૂર્વે હું રાજા હતો. મેં મોટું વિશાળ રાજ્ય ઘણાં વર્ષો સુધી કર્યું. પછી, એક વખત પરમેશ્વરની કૃપા વડે એ તુર્યાત્મક અધીશ્વર ચિત્સ્વરૂપનું મને જ્ઞાન થયું. તેથી આ બધો લોકવ્યવહાર મને તુચ્છ લાગ્યો. હું તેનાથી કંટાળ્યો અને રાજ્ય છોકરાઓને સોંપી આ વનમાં આવીને રહ્યો. મારી સ્ત્રી પણ મારી સાથે જ આવી. ત્યારથી તપશ્ચર્યા કરતાં કરતાં મને અહીંયાં અર્બુદ (અબજ) વર્ષો વહી ગયાં છે. મારી સ્ત્રી પણ મારી સેવા કરીને પૂર્ણ સ્થિતિએ પહોંચી. ત્યારબાદ એક વખત ભવિષ્યકાળના ઈશ્વરીય અર્થાત્ મહાનિયતિના× કલ્પની બહારના પ્રભાવ

× બ્રહ્મદેવે મહાકલ્પના આરંભમાં કરેલા સંકલ્પો धाता यथा-पूर्वमकल्पयत् । પ્રમાણે જ એટલે ઈશ્વરની આજ્ઞા મુજબ, આ અખિલ બ્રહ્માંડ મહાકલ્પ સુધી ચાલે છે. તેમાં યત્કિંચિત્ પણ ફેરફાર થતો

કૈલાસવાસી થયેલી માલૂમ પડી. [illegible]
આવી, મેં તેને ઉઠેડ્યો. પછી, એક [illegible]
રાજ્ય કર્યું હતું એવું તેણે મારી પાસેથી [illegible]
પણ રાજ્ય કરવાની ઇચ્છા થઇ. ત્યારે [illegible]
ત્યારબાદ પ્રથમ તેણે મારા ઉપદેશથી [illegible]
લીધી. તેથી કરીને માત્ર ભાવનાબળના [illegible]
ટેકરીની અંદર એક નગર નિર્માણ કર્યું છે, અને [illegible]
રાજ્યકારભાર તે પોતે ચલાવે છે. તે રાજ્યમાં જ [illegible]
અને રાજકુમારોને બંધનમાં પૂરી રાખ્યા હતા.'

દેહ નાખી દેવો એટલે મરવું નહિ, વારુ?

આ ભાષણ સાંભળી મહાએને કહ્યું, 'એ તો [illegible]
ર્યની વાત છે. પરંતુ ભગવન્! મને તે પ્રદેશ જોવાની [illegible]
છે, તો કૃપા કરી બતાવશો.' આ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરતાં '[illegible]!
આને એની ઇચ્છા પ્રમાણે તારો રાજ્યવિસ્તાર બતાવ' એ [illegible]
તે મુનિએ પોતાના પુત્રને કહ્યું અને પોતે પુનઃ નિર્વિકલ્પ[illegible]
પ્રવિષ્ટ થયા. ત્યારબાદ તંગણમુનિનો પુત્ર રાજાને લઈને પેલી ટેકરી
પાસે આવ્યો અને તેણે પોતે તેમાં પ્રવેશ કર્યો. પણ રાજાને તેમ
પ્રવેશ કરવાનું ફાવ્યું નહિ. ત્યારે તે મુનિપુત્રને બોલાવવા લાગ્યો.
મુનિપુત્રે જોયું કે રાજાથી અંદર દાખલ થઇ શકાતું નથી, એટલે
તે બહાર આવ્યો અને તેણે રાજાને કહ્યું: 'હે રાજન, તું યોગાભ્યાસી
નથી તેથી તારો આમાં પ્રવેશ થવો અશક્ય છે. યોગજ્ઞાન વગરના
કોઇને પણ આ ટેકરી ઘનરૂપ-સ્થૂલરૂપ જ લાગવાની. પરંતુ પિતાની
આજ્ઞાને મારે માન આપવાનું છે, તેથી તને અંદર લઇ જવો એ
મારે માટે તો આવશ્યક છે. તેથી હે રાજા! હવે તું તારો આ દેહ
જમીન ઉપરના ઘાસના ખાડામાં નાખી દે, અને માત્ર લિંગદેહ
લઈને જ મારી સાથે અંદર પ્રવેશ કર.' રાજાએ કહ્યું: 'મુનિપુત્ર!
દેહમાંથી બહાર નીકળવાનું સામર્થ્ય મારામાં તો નથી. દેહ કેવી

બચાવ કર્યો. પછી તે સૂર્યમંડળમાં પહોંચ્યો, ત્યાં તે તેના તાપથી બળવા લાગ્યો. ત્યારે મુનિપુત્રે યોગસામર્થ્ય વડે તેનો દાહ શાન્ત કર્યો. આ પ્રમાણે આગળ જતાં થોડી વારે તે બન્ને મેરુપર્વતનાં શિખર ઉપર ઊતર્યા. પછી મુનિપુત્રે બતાવ્યા મુજબ રાજા ત્યાંનો બધો પ્રકાર જોવા લાગ્યો. દૂરદૂરનું તમામ દશ્ય જોઈ શકાય તેટલા માટે મુનિપુત્રે તેને સૂક્ષ્મ અને વ્યાપક દૃષ્ટિ આપી. તે વડે તેણે લોકાલોક પર્વતોની હારો પડેલી જોઈ. તેની પાર ઘોર અંધકાર ફેલાયેલો હતો અને તેની આ કોરે સુવર્ણની જમીન હતી. તેવી જ રીતે ત્યાં કેટલાક સમુદ્રો, નદીઓ અને પર્વતોથી ભરપૂર સપ્ત દ્વીપો, તમામ ભુવનો, ઇન્દ્રાદિ દેવો, દૈત્યો, મનુષ્યો, રાક્ષસો, યક્ષો, કિંપુરુષો ઇત્યાદિ સર્વ પ્રકારની વ્યવસ્થા રાજાના જોવામાં આવી. તેવી જ રીતે ત્યાં સત્યલોક, વૈકુણ્ઠ, કૈલાસ, વગેરે સ્થાનકો પણ હતાં. તેમાં મુનિપુત્ર પોતે જ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વર એ ત્રણ નામોથી જુદાં જુદાં રૂપો ધારણ કરીને નિવાસ કરતો હોવાનું તેણે જોયું. ઉપરાંત તે જ મુનિપુત્ર પોતાનું રૂપ બદલીને ભૂમિનું સાર્વભૌમપણું સ્વીકારીને સર્વ લોકનું ભરણપોષણ કરે છે એવું પણ તેના અનુભવમાં આવ્યું.

એક જ દિવસમાં બાર અબજ વર્ષો!

મુનિપુત્રનું આવું અદ્દભુત સામર્થ્ય નિહાળીને રાજાને ઘણો જ અચંબો થયો. ત્યારે મુનિપુત્રે તેને કહ્યું: 'મહાસેન! આ નવો પ્રદેશ જોતાં જોતાં આપણાં કેટલાં વર્ષો વીતી ગયાં તેની તને કાંઈ ખબર છે? આપણે જ્યાંથી આવ્યા તે ભૂપ્રદેશના તો એકંદર બાર અર્બુદ (અબજ) વર્ષો વ્યતીત થયાં છે! અને અહીંયાં તો માત્ર એક જ દિવસ થયો છે! ચાલ, હવે આપણે પેલા ભૂપ્રદેશમાં જ્યાં મારા પિતા છે ત્યાં જઈને જોઈએ.'

આમ કહી મુનિપુત્રે રાજાને સાથે લઈને આકાશમાં ઊડવા માંડ્યું અને તે પ્રથમની માફક એ પ્રદેશની બહાર આવ્યો.

રીતે નાખવો ? દેહ નાખી દેવો એટલે તો મરવું નહિ, વારુ ?'

મારા ચૂરેચૂરા થઈ જશે હો!

મુનિપુત્રે હસીને કહ્યું: 'અરે! યોગની તને બિલકુલ જ ખબર નથી, તેથી હવે તો એ બધું રહેવા દે. તું તો ફક્ત આંખો જ બંધ કર.' એમ કહ્યા બાદ રાજાએ આંખો બંધ કરતાની સાથે જ મુનિપુત્રે યોગસામર્થ્ય વડે તેના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો. પછી, પ્રથમ તેનો લિંગદેહ કાઢી લઈને તેણે તે ટેકરીમાં પ્રવેશ કર્યો. તે વખતે રાજા બિલકુલ ભાનમાં ન હતો, તેનું સ્થૂલ શરીર ટેકરી બહાર રહેવાથી મુનિપુત્રે તેને સ્વસંકલ્પથી નિર્માણ કરેલો એક બીજો દેહ આપ્યો અને તેમાં તેના લિંગદેહને દાખલ કરીને તેને જાગૃત કર્યો. તે જાગીને જુએ છે તો પોતાને એક મહાકાશમાં લઈને મુનિપુત્ર જાય છે! તે વખતે ઉપર, નીચે અને ચારે બાજુએ સર્વત્ર મહાભયંકર એવું આકાશ જ કેવળ જોઈને તે બીધો અને મુનિપુત્રને કહેવા લાગ્યો: 'હે મુનિપુત્ર, મને હવે મૂકી દઈશ નહિ હો! આ અધ્ધર જગામાં જો તું મને છોડીશ તો હું પડી જઈશ. મારો કચ્ચરઘાણ અને ચૂરેચૂરા થઈ જશે.'

ટેકરીમાંનું વિશાળ બ્રહ્માંડ

બચાવ કર્યો. પછી તે સૂર્યમંડળમાં પહોંચ્યો, ત્યાં તે તેના તાપથી બળવા લાગ્યો. ત્યારે મુનિપુત્રે યોગસામર્થ્ય વડે તેનો દાહ શાન્ત કર્યો. આ પ્રમાણે આગળ જતાં થોડી વારે તે બન્ને મેરુપર્વતનાં શિખર ઉપર ઊતર્યા. પછી મુનિપુત્રે બતાવ્યા મુજબ રાજા ત્યાંનો બધો પ્રકાર જોવા લાગ્યો. દૂરદૂરનું તમામ દૃશ્ય જોઈ શકાય તેટલા માટે મુનિપુત્રે તેને સૂક્ષ્મ અને વ્યાપક દૃષ્ટિ આપી. તે વડે તેણે લોકાલોક પર્વતોની હારો પડેલી જોઈ. તેની પાર ઘોર અંધકાર ફેલાયેલો હતો અને તેની આ કોરે સુવર્ણની જમીન હતી. તેવી જ રીતે ત્યાં કેટલાક સમુદ્રો, નદીઓ અને પર્વતોથી ભરપૂર સપ્ત દ્વીપો, તમામ ભુવનો, ઇન્દ્રાદિ દેવો, દૈત્યો, મનુષ્યો, રાક્ષસો, યક્ષો, કિંપુરુષો ઇત્યાદિ સર્વ પ્રકારની વ્યવસ્થા રાજાના જોવામાં આવી. તેવી જ રીતે ત્યાં સત્યલોક, વૈકુણ્ઠ, કૈલાસ, વગેરે સ્થાનકો પણ હતાં. તેમાં મુનિપુત્ર પોતે જ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વર એ ત્રણ નામોથી જુદાં જુદાં રૂપો ધારણ કરીને નિવાસ કરતો હોવાનું તેણે જોયું. ઉપરાંત તે જ મુનિપુત્ર પોતાનું રૂપ બદલીને ભૂમિનું સાર્વભૌમપણું સ્વીકારીને સર્વ લોકનું ભરણપોષણ કરે છે એવું પણ તેના અનુભવમાં આવ્યું.

એક જ દિવસમાં બાર અબજ વર્ષો!

મુનિપુત્રનું આવું અદ્ભુત સામર્થ્ય નિહાળીને રાજાને ઘણો જ અચંબો થયો. ત્યારે મુનિપુત્રે તેને કહ્યું: 'મહાસેન! આ નવો પ્રદેશ જોતાં જોતાં આપણાં કેટલાં વર્ષો વીતી ગયાં તેની તને કાંઈ ખબર છે? આપણે જ્યાંથી આવ્યા તે ભૂપ્રદેશના તો એકંદર બાર અર્બુદ (અબજ) વર્ષો વ્યતીત થયાં છે! અને અહીંયાં તો માત્ર એક જ દિવસ થયો છે! ચાલ, હવે આપણે પેલા ભૂપ્રદેશમાં જ્યાં મારા પિતા છે ત્યાં જઈને જોઈએ.'

આમ કહી મુનિપુત્રે રાજાને સાથે લઈને આકાશમાં ઊડવા માંડ્યું અને તે પ્રથમની માફક એ પ્રદેશની બહાર આવ્યો.

પ્રકરણ ૧૩ મું

આ પ્રદેશ કયો ?

ટેકરીમાંથી બહાર નીકળતી વખતે મુનિપુત્રે પેલા રાજાને નિદ્રાવશ કર્યો અને તેના માત્ર સંકલ્પસ્વરૂપ એવા લિંગદેહને લઈને તે બહાર આવ્યો. પછી તેણે તેના લિંગદેહને પેલા પૂર્વશરીરમાં મૂક્યો અને તેને સચેતન કરીને ઉઠાડ્યો. મહાસેન સચેતન થયો.*

* બાર અબજ વર્ષો સુધી તેનું શરીર શી રીતે રહ્યું ? સર્વ પ્રદેશ બદલાઈ ગયો અને આ શરીર કેમ નાશ નહિ પામ્યું ? એવી શંકા અત્રે થાય એ સંભવિત છે. તેના સમાધાનમાં જણાવવાની આવશ્યકતા છે કે જ્યારે સ્થૂલ શરીરમાં સૂક્ષ્મ શરીર અથવા લિંગદેહ હોય ત્યારે જ તે સ્થૂલ દેહની ક્રિયાઓ થતી રહે છે. એટલે કે સૂક્ષ્મ શરીર એ જ મુખ્ય છે. આ સ્થૂલ શરીર એ તો કેવળ લિંગદેહની વાસનાઓની પૂર્તિને માટે જ હોવાથી તે લિંગદેહનું આશ્રિત હોય છે. જ્યારે લિંગદેહ સ્થૂલ દેહદ્વારા ઉપભોગ માટે નિશ્ચિત કરેલી ક્રિયાઓ તેની પાસે પૂર્ણ રીતે કરાવી લે છે અને જ્યારે તે શરીરની ક્રિયાઓ પૂરી થઈ રહે છે ત્યારે તેને છોડી બીજું સ્થૂલ શરીર [illegible] કરે છે. આમ આત્મા વાસનાવશાત્ સૂક્ષ્મ શરીરદ્વારા અનેક [illegible] પામ્યા કરે છે. આત્મજ્ઞાન થતાં સુધી તેનો આ ક્રમ [illegible] છે. આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે આત્માનું વાસનાત્મક [illegible] લિંગશરીર એ જ મુખ્ય છે. હવે તે સ્થૂલ શરીર પામ્યું

ત્યારે તેને આ બધો બાહ્ય ભૂપ્રદેશ ત્યાંની ભૂમિ, ઝાડ, માણસો, નાળાં, તળાવ ઇત્યાદિક દરેક પ્રકાર તદ્દન નવો જ દષ્ટિગોચર થયો. ત્યારે તેણે ઘણા જ આશ્ચર્ય સાથે તે મુનિપુત્રને પૂછયું: 'મહાત્મન્! આ કયો પ્રદેશ આપે મને બતાવ્યો? પહેલાં જોયો હતો તે કરતાં તો આ જુદો જ જણાય છે. આ શો ચમત્કાર છે?'

પથ્થરનાં રત્નો અને રત્નોના પથ્થર

આ સાંભળીને મુનિપુત્રે કહ્યું: 'હે રાજા! આપણે પહેલા રહેતા હતા એ જ આ પ્રદેશ છે. દીર્ઘકાળ જવાને લીધે આનું સ્વરૂપ બદલાયું છે; અર્થાત્, તેમાં આ પ્રમાણે પરિવર્તન થયેલું છે. ટેકરીમાંના પ્રદેશમાં જે આપણો એક દિવસ ગયો, તેટલા જ વખતમાં અહીંયાં તો બાર અર્બુદ વર્ષો વહી ગયાં છે. આથી આનું આવું રૂપાન્તર થયું છે. વર્તનમાં, રિવાજમાં અને બોલવાની ભાષામાં ઇત્યાદિ બધામાં જ ફેરફાર થયેલો છે. કાલગતિ સાથે લોકસ્થિતિ પણ આમ બદલાતી રહે છે. મેં તો આવો પ્રકાર ઘણી વખત જોયો છે. આ જુઓ, મારા સમર્થ પિતા અહીંયાં સમાધિ લગાવીને બેઠેલા છે. આ જ જગાએ તેં પહેલાં મારા

કાળની સાથે કાંઈ પણ સંબંધ નહોતો. ફક્ત એક દિવસનો જ કાળ પોતાના મૂળ પ્રારબ્ધમાં કમી થયો હતો. આથી તે દેહમાં કાંઈ પણ ક્ષતિ થવા પામેલી નહિ જ્યારે તે બ્રહ્માણ્ડ મધ્યેની અન્ય વસ્તુઓનો તો તે બ્રહ્માણ્ડના બ્રહ્મદેવના સંકલ્પાનુસાર ક્રમ ચાલુ હતો. તેથી બ્રહ્માણ્ડમાં સર્વત્ર પરિવર્તન થયેલું હતું. છતાં આ શરીરને કાંઈ થઈ શક્યું નહિ. આગળ ૧૯૦ મા પાનાની ટીપણીમાં જણાવ્યા પ્રમાણે નિર્વિકલ્પ સમાધિવાળા કે જેમના લિંગદેહનો વિલય થયો કે કર્યો હોય તેઓ મહાકલ્પની બહારની અર્થાત મહાનિયતિની સત્તામાં હોય છે. એટલે મોટું દુઃખ જેમ નાના દુઃખને વિસારે તેમ આ મહાનિયતિની સત્તા નીચે હોય ત્યાં સુધી કલ્પની સત્તા સ્થગિત હોય છે. તેમાંથી મુક્તિ થયા પછી જ તે પોતાનો અમલ શરૂ કરે છે.

દેહ કે દેહી ?

'પ્રથમ તું એટલે કાંઈ દેહ નથી પણ દેહી છે. કારણ કે તું જેમ 'આ મારું વસ્ત્ર છે,' એમ કહે છે, તેમ જ 'આ મારો દેહ છે' એમ કહે છે. તો પછી તું દેહ જ કેમ, એ સમજાવ વારુ. જ્યારે તું દેહથી જુદો જ કોઈ છે, તો પછી બીજાના દેહ સાથે તારો સંબંધ જ શો ? તારા ભાઇઓના વસ્ત્રાદિક સાથે જેમ તારો તલભાર પણ સંબંધ હોતો નથી, તેમ તેમના દેહની સાથે પણ તારો સંબંધ હોતો નથી. આમ જેમ વસ્ત્ર વિશે છે તેમ જ શરીર વિશે છે. આ પ્રમાણેની પરિસ્થિતિ છે, તો પછી તેઓનો દેહ નષ્ટ થયો તેને માટે તને શોક શાથી થાય ? 'મારું શરીર,' 'મારો પ્રાણ,' 'મારું મન' વગેરે બોલનારો 'તું' પોતે જ કોણ ? અને તારું સ્વરૂપ શું છે ? તે મને કહે વારુ.'

સર્વ લોકો કારણ સમજ્યા વગર શોક તો કરે છે !

આ પ્રમાણે મુનિપુત્રે પૂછ્યું ત્યારે મહાસેન એક ઘડીવાર શાંત ચિત્તે વિચાર કરતો રહ્યો. પણ છેવટે તેના પ્રશ્નનો જવાબ નહિ મળવાથી તેણે નમ્રતાથી મુનિપુત્રને કહ્યું: 'ભગવન્! હું કોણ એની મને જરાય સમજ પડતી નથી. હું શોક કરું છું એ તો ખરું છે; પણ તેનું કારણ શું તે મને સમજાતું નથી. હું અજ્ઞાન છું અને આપને શરણે આવ્યો છું. તો ભગવન્! આ ગૂઢ શું છે તે મને કહો. કૃપા કરીને કોઇનો કોઇ બંધુ મરણ પામે છે ત્યારે દરેક જણ શોક કરવા માંડી પડે છે. પરંતુ આપણે કોણ અથવા બીજા કોણ એ તેઓ જાણતા નથી. આમ છતાં તેઓ શોક તો કર્યે જ જાય છે. હે ભગવન્! હું આપનો શિષ્ય છું, માટે મને આ તમામ ગૂઢ સ્પષ્ટ કરી સમજ પાડીને કહો.'

દુઃખરહિત કોણ થાય છે ?

મુનિપુત્ર મહાસેનને કહે છેઃ 'રાજન્! સાંભળ. મહેશ્વરની

રાજા! તું શોક કોનો કરે છે?

એ મુજબ મુનિપુત્રનું ભાષણ સાંભળ્યા બાદ રાજા મહાસેન ઘણો જ શોકાતુર થયો. ત્યારે મુનિપુત્રે તેને ધીરજ આપી અને સાવધાન કર્યો. સાવધાન થતાં જ મહાસેન ઘણો દુઃખી થઈને એકાએક દીન માણસની પેઠે અત્યંત વિલાપ કરવા લાગ્યો. પોતાનો ભાઇ, પોતાના છોકરા, તેવી જ રીતે પોતાનો સ્ત્રીવર્ગ અને બાળબચ્ચાંઓને ફરી ફરી યાદ કરીને તે શોકથી ઘણો જ જીવ બાળવા લાગ્યો. આ મુજબ જ્યારે તેને મોહથી શોક કરતો જોયો ત્યારે મુનિપુત્રે બોધ કરવાના હેતુથી તેને કહ્યું: 'હે રાજા, તું ખરેખર બુદ્ધિમાન છે; તો પછી તું કોને માટે અને શા સારુ જીવ બાળે છે? ડાહ્યા પુરુષો નિષ્ફળ કર્મ કદાપિ કરતા નથી. ફળ શું મળવાનું છે તેનો વિચાર કર્યા વિના જો કોઈ ઉદ્યોગનો આરંભ કરવામાં આવે તો તે નકામું જ છે. ત્યારે તું કોને માટે અને શા સારુ શોક કરે છે તે કહે વારુ?'

આવો પ્રશ્ન કર્યા પછી મહાસેન અત્યંત શોકાતુર થઇ ફરીથી બોલ્યોઃ 'હે મુનિ! મારા શોકનું કારણ તને દેખાતું નથી કે? જે સર્વ રીતે પાયમાલ થયો છે તેના શોકનું કારણ તે વળી તું શું પૂછે છે? કોઇ એકાદ સગાસંબંધીનો વિયોગ થાય તો તેથી પણ મનુષ્યને કેટલું બધું દુઃખ થાય છે! ત્યારે હું તો બધી રીતે જ પાયમાલ થયો છું. છતાં પણ તું પાછો કારણ પૂછે છે! તો તને મારે કહેવું શું?'

'શોક કરવાથી ગયેલાઓ પાછા આવે છે કે શું?'

ત્યારે મુનિપુત્રે ફરીથી હસીને કહ્યું. 'રાજન્! તારો આ પરંપરાથી જ ચાલતો આવેલો કુલાચાર છે કે શું? તે હું જાણતો નથી; કહે વારુ. જો તેમ જ હોય, તો તો તું શોક કરે છે તે વાજબી છે, નહિ તો તેમા મોટી ખામી આવવાની. અથવા શોક કરવા

માયા વડે જ તમામ લોકો મૂઢ બન્યા છે. તેથી તેઓ પોતાનું ખરું સ્વરૂપ નહિ ઓળખતાં વિનાકારણ એકસરખા મિથ્યા શોક કર્યે જાય છે. જ્યાં સુધી પોતાનું સ્વસ્વરૂપ ઓળખવામાં આવ્યું નથી, ત્યાં સુધી જ માણસ શોક કરતો રહે છે. પણ તે સ્વસ્વરૂપને ઓળખ્યા પછી તેને ફરી કોઈ પણ વખત શોક કરવાનો પ્રસંગ જ આવતો નથી. જેમ ભરઊંઘમાં મોહવશ થવાને લીધે કોઈ પોતાને ભૂલી જઈ શોક કરવા માંડે છે, અથવા મદારીની જાદુવિદ્યાથી છેતરાઈ જઇ કોઇ તેમાંના સર્પાદિકની બીકથી ભય પામે છે, તેમ [illegible] પેલા બનેલા લોકો નકામા દુઃખ પામે છે. પરંતુ સ્વપ્નમાંથી જાગ્રત થયા પછી અથવા ઇન્દ્રજાલ વિદ્યાનું ખરું સ્વરૂપ જાણ્યા પછી તે તેનાથી બીતો નથી. એટલું જ નહિ, પણ બીજા કોઈ કરતા હોય તેમને જોઇ તે પોતે હસે છે. તે જ પ્રમાણે આત્મસ્વરૂપ જાણનાર પુરુષો આ માયામાંથી છૂટી દુઃખરહિત થાય છે. તેટલા માટે તું પણ આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન કરી લઇને આ તરી ન શકાય તેવી માયામાંથી પાર થા, અને વિવેકબળ વડે આ મોહજન્ય શોકને વેગે દૂર કરી નાખ.'

સ્વપ્ન તથા જાગૃતિમાં ભેદ શો ?

તે સમજીને મહામતિ મુનિપુત્રને કહ્યું 'ભગવન્! આપે [illegible] નથી. [illegible] જાગૃતિ [illegible] છે. [illegible] જાગૃતિમાં [illegible] કોઈ પણ [illegible]

તે [illegible]

સાંભળ. તારું કહેવું એમ છે કે આ દૃષ્ટાંત અહીં લાગુ પડતો નથી. એ તને વળી એક બીજો મોહ થયો. કોઈ એક વ્યક્તિને, સ્વપ્નરૂપ એક ભ્રમ થયેલો હોવા છતાં ત્યાં વળી દોરીના બદલામાં સાપનો આભાસ થાય, તેવો જ તારો પણ પ્રકાર થયેલો છે. કારણ એમ વિચાર કર કે સ્વપ્નમાંનાં વૃક્ષો, પર્વતો, વગેરે સ્થાવરાદિ પણ સ્વપ્ન વખતે કયું કાર્ય પ્રત્યક્ષ કરતાં નથી? તેઓ વટેમાર્ગુને છાયો કરી તેમના તાપનું નિવારણ કરતાં નથી? અથવા સ્વપ્નમાંના પુરુષને ફળો વગેરે આપી તેનું સમાધાન કરતાં નથી? તે મને કહે. વળી, સ્વપ્ન વખતે તે સ્વપ્નસૃષ્ટિ કોઈ પણ સમયે ખોટી છે એમ કદી લાગે છે ખરું? અથવા તો તે કાયમની નથી પણ ક્ષણિક છે, એવું કોઈ વખત કોઇને સમજાય છે? હવે, તે તો આ બધું જાગ્રત થતાની સાથે જ ખોટું ઠરે છે, એમ તું કહેતો હોય, તો વિચાર કરી જો કે આ સર્વ જાગ્રત-પ્રપંચ પણ નિદ્રા વખતે નષ્ટ થતો નથી કે? બીજે દિવસે તે જેવો ને તેવો જ ફરીથી અનુભવમાં આવે છે તેથી તે નષ્ટ થતો નથી એમ કહીએ તો સ્વપ્નમાંના વિષયો પણ બીજે દિવસે અનુભવમાં આવતા નથી કે? તે કહે વારુ. અથવા તે ફરીથી અનુભવમાં આવતા નથી એમ કહેતો હોય, તો હે રાજા! સાંભળી લે કે જાગ્રતિમાં પણ ફરીથી તેના તે જ પદાર્થો ક્યારે અનુભવમાં આવે છે? દરેક ક્ષણેક્ષણે બીજો નવો જ પદાર્થ દેખાય છે. હવે પદાર્થ નવો દેખાતો હોવા છતાં પૃથ્વી આદિક તો તેનાં તે જ ભાસે છે, એવો જો તું ભેદ કાઢે, તો સ્વપ્નમાં પણ તેના તે જ પુત્રપરિવાર વગેરેનો અનુભવ ફરીફરીને થાય છે, તેનો તું સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ વિચાર કરી જો. તે સ્વપ્નનો અનુભવ ખોટો એમ જો તું કહેતો હોય, તો પછી જાગૃતિમાંનો અનુભવ પણ ખોટો કેમ ન કહેવો? જાગ્રદવસ્થામાં જે દેહ, વૃક્ષ, નદીઓ તેમજ દીપ વગેરે પદાર્થોનો ભાસ થાય છે, તે પદાર્થો ક્ષણે ક્ષણે પરિવર્તનને જ પામતા રહે છે. તો પછી પુનઃ પુનઃ

જેમનું તેમ તેનું તે જ અનુભવમાં આવે છે, એવું પણ શા[illegible] કહી શકાય! પર્વત જેવી વસ્તુનું સ્વરૂપ પણ બીજી ક્ષણે ટ[illegible] રહેતું નથી. ઝરણાં, વડેળા વગેરે પણ હમેશાં બદલાયા કરે છે. ઉંદરો, લાકડાની માટી બનાવનારા કીડાઓ, કુક્કરો વગેરેથી પર્વતનાં સ્વરૂપમાં હમેશાં ફેરફાર થાય છે. તેવી જ રીતે સમુદ્ર અને ભૂપ્રદેશ પણ બદલાયા કરે છે. તો પછી તે તેવો ને તેવો જ ફરીથી અનુભવમાં આવે છે એમ તું શા ઉપરથી કહે છે! હે રામ! હવે આ બાબતનું વધારે સ્પષ્ટીકરણ કરું છું, તેનો જરા સૂક્ષ્મ દષ્ટિથી વિચાર કર.

ભાવના એ જ જગત

'વિશિષ્ટ દેશમાં અને વિશિષ્ટ કાળમાં માત્ર પદાર્થોનો અનુભવ આવવો એ પ્રકાર સ્વપ્ન અને જાગૃતિમાં સરખો જ છે, અને સર્વ દેશમાં અને દરેક સમયે એક જ પદાર્થનો અનુભવ આવે એ તો પણ જ દુર્લભ છે. તે સ્વપ્ન અને જાગૃતિ એ બન્ને પ્રકારમાં સંભવતું નથી. હવે પદાર્થોનો પદાર્થરૂપે નહિ તો પણ કારણરૂપે અનુભવ થાય છે એમ કહીએ, તો કારણ એટલે પૃથ્વી આદિ પંચમહાભૂતો અને તન્મા[illegible]. સ્વપ્નમાં પણ અનુભવ થાય છે. તો પછી [illegible] સ્વપ્નનો બાધ જાગૃતિમાં થાય છે, પરંતુ જાગૃતિ[illegible] બાધ સ્વપ્નમાં થતો નથી. એમ જો તું [illegible] [illegible] અને સ્વપ્નમાં પણ [illegible] નથી અને તેને અનુભવ છે. [illegible]

તેથી, હે રાજા! તારો એક પણ આક્ષેપ વિચારને અંતે ટકતો નથી. તેથી જ હું કહું છું કે આ તમામ દશ્યજાળ માત્ર સ્વપ્નમાંની સૃષ્ટિની જેવી જ છે. જાગૃતિ મુજબ સ્વપ્નમાં પણ તેવા પદાર્થો લાંબા વખત સુધી અનુભવમાં આવે છે. રાજન્! સ્વપ્નસૃષ્ટિ એ પણ હરકત વિનાની સર્વ વ્યવહાર કરનારી અને સ્થિર છે, તેથી સ્વપ્ન અને જાગૃતિમાં ફરક છે જ ક્યાં? આ પ્રમાણે જાગૃતિ અને સ્વપ્નમાં સામ્ય છે તો પછી સ્વપ્નમાંનાં સગાંવહાલાં રોજ નષ્ટ થાય છે તેમને માટે તું શોક કેમ કરતો નથી? એટલા જ માટે, હે રાજન્, માત્ર ભાવના-સામર્થ્ય વડે જ આ જગતને ખરાપણું આવેલું છે. શૂન્યપણાની ભાવના કરવાથી તમામ શૂન્ય એટલે ખુલ્લું આકાશ બની જશે. તેવી જ રીતે આ તમામ મિથ્યા છે, એવી ભાવના જો નિશ્ચયપૂર્વક દઢ કરવામાં આવે, તો તેવો જ આત્મભાવ બધે અનુભવમાં આવશે. કારણ, પ્રત્યક્ષ જ જોને કે, આ જ ટેકરીના ગર્ભમાં મારું રચેલું આખું બ્રહ્માંડ તારી નજરે દેખાયું. જો તને ખાતરી કરવાની જરૂર જણાતી હોય તો ચાલ, આ ટેકરીની ચારે તરફ આપણે એક ફેરો મારી આવીએ.'

જગત એ એક વિચિત્ર સ્વપ્ન છે

એ પ્રમાણે કહી મહાસેનનો હાથ પકડી મુનિપુત્ર નીકળ્યો. આમ, તે બન્ને જણા તે ટેકરીની પ્રદક્ષિણા કરી પાછા ફર્યા. પછી ફરીથી તે બુદ્ધિમાન મુનિપુત્રે મહાસેનને કહ્યું: 'હે રાજા! જોઈ કે આ ટેકરી! તે ફક્ત ત્રણથી ચાર ગાઉના પરિઘની જ છે. તેના જ અન્તર્ભાગમાં આ મોટો વિસ્તૃત પ્રદેશ તેં હમણાં જ જોયો. તો પછી એ જાગૃતિ કે સ્વપ્ન? સત્ય કે મિથ્યા? તે કહે. ટેકરીમાંનો એક દિવસ થયો ત્યાં તો અહીંયાં બાર અર્બુદ વર્ષો તેં અનુભવ્યાં. ત્યારે હવે ખરાખોટાનો તું જ નિર્ણય કર. જે જુદાં જુદાં સ્વપ્નો દેખાય તેવો જ આ પ્રકાર છે. તેથી ફક્ત ભાવના એટલો જ આ જગતમાં સા ? એ તું લક્ષમાં રાખ. ભાવના હોવા પછી

એક ક્ષણવારમાં જ આ જગત લય પામશે. તેથી હે રાજા ! જગત એ એક વિચિત્ર સ્વપ્ન છે, એમ માનીને તું શોકનો ત્યાગ કર. આ સ્વપ્નચિત્રને આધારભૂત એવો દર્પણની માફક સંવિદ્રૂપ માત્ર આત્મા જ છે. આમ સમજીને પછી તારે જેમ રહેવું હોય તેમ રહે. આ જગતચિત્રનો તકતો ચિદ્રૂપ આત્મા જ છે, એમ જાણીને તારું અન્તઃકરણ પરમાનન્દથી કાયમને માટે ભરાઈ જાઓ.

પ્રકરણ ૧૪ મું

મારી ભાવના કેમ ખરી થતી નથી ?

મુનિપુત્રનું આ ભાષણ સાંભળીને મહામેને શુદ્ધ બુદ્ધિથી પુનઃ વિચાર કર્યો. છેવટે જગતની દશા સ્વપ્ન જેવી જ છે એવું સમજી તેણે વધુ શોક કરવાનું છોડી દીધું. આ પ્રમાણે શાન્તિ થયા બાદ તેણે ફરીથી મુનિપુત્રને પૂછ્યું: 'ભગવન્, આપ મહાબુદ્ધિશાળી અને પ્રત્યક્ષ [illegible] છો. આપની જાણબહાર કંઈ પણ છે જ નહિ એમ મને લાગે છે. ત્યારે આપને હું પૂછું છું તે આપ કૃપા કરીને કહો. આપ કહો છો, કે આ તમામ ભાવના પ્રધાન છે અને આપે ભાવનાનાં બળ વડે [illegible] સ્વતંત્ર જગત પણ નિર્માણ કર્યું છે. પરંતુ હું જ્યારે એવી ભાવના કરું છું ત્યારે કેમ [illegible] [illegible]

સિદ્ધસંકલ્પથી તું પણ એક આકાશ નિર્માણ કર

[illegible]

પોતાના એક જ ધ્યેય ઉપરથી જરા પણ ચલાયમાન થતી નથી, તે જ સિદ્ધ ભાવના કહેવાય છે. બ્રહ્મદેવની આવી સિદ્ધ ભાવના વડે જ આ જગત્‌ચિત્ર નિર્માણ થયેલું છે અને તે બ્રહ્માંડમાંના દરેક જીવની ભાવનાના દઢપણાને લીધે જ સત્યત્વને પામ્યું છે. બ્રહ્મદેવના જગત પ્રમાણે, દરેક મનુષ્યની પોતપોતાનાં સંકલ્પજન્ય જગત સંબંધમાં સત્યત્વની ભાવના નથી. તેઓ તે ઉપર અનેક પ્રકારના વિકલ્પો કર્યે જાય છે. આ પ્રમાણેના વિકલ્પનો મનમાં પ્રવેશ થવો એ જ આપણી અસિદ્ધ ભાવનાનું કારણ છે. આ સત્ય સંકલ્પની ભાવનાજન્ય સિદ્ધિ ઘણા પ્રકારની જોવામાં આવે છે. તે કોઇને જન્મની સાથે જ પ્રાપ્ત થાય છે; કોઇને કોઈ એક રત્ન—જેમકે ચિન્તામણિ વગેરે—વડે પ્રાપ્ત થાય છે; કોઇને ઔષધિ વડે, કોઇને યોગમાર્ગે, કોઇને તપશ્ચર્યાથી, કોઇને મંત્ર સિદ્ધ કરવાથી અને કેટલાકને વરદાન મળવાથી આ ભાવનાની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. બ્રહ્મદેવને જન્મથી જ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થયેલી છે. યક્ષ-રાક્ષસોને રત્ન વડે અને દેવોને ઔષધિ તથા અમૃત વડે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થયેલી છે. યોગમાર્ગજન્ય સિદ્ધિ યોગીઓ પાસે મળી આવે છે. તપસ્વીઓને તપથી અને મંત્રવિદ્યાવાળા લોકોને મંત્રથી તે મળેલી હોય છે. વિશ્વકર્મા વગેરેને વરદાન વડે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થયેલી છે. તેટલા માટે જેને જેવા જેવા અનુભવની અપેક્ષા હોય તેવો તેવો સંકલ્પ કરવો. પછી તે સંકલ્પ કરતાં કરતાં જ્યારે 'હું સંકલ્પ કરું છું' એ ભાવનાનું પણ પૂર્ણ રીતે વિસ્મરણ થશે, ત્યારે તે સંકલ્પ સિદ્ધ થશે. એવી રીતે જ્યારે પૂર્વનાં અન્ય સંસ્મરણો જતાં રહે અને નિર્વિકલ્પ ભાવના પૂરેપૂરી દઢ થાય અને પ્રયત્ન વગર જ વિકલ્પો બંધ પડે, ત્યારે જ એ ભાવનાઓ સિદ્ધ થશે. ત્યારબાદ ગમે તેટલું મહત્કાર્ય પણ સિદ્ધિને પામશે. હે રાજા! તારી ભાવનાઓ વચ્ચે વચ્ચે થતા વિકલ્પો વડે હજી સિદ્ધ થયેલી નથી. જો તને જુદી સૃષ્ટિ બનાવવાની હોંશ થતી હોય, તો પછી તું તરત જ તારી ભાવના સિદ્ધ કરી લે. એટલે તને પણ મારી માફક

સત્ય સંકલ્પનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થશે.

દેશકાળની ભિન્નતા કેમ?

'હવે બીજો મુદ્દો એ કે દેશકાળની વિવિધતા કેમ દેખાય તે કહું છું. તને આ લોકવ્યવહાર બરાબર સમજાયો નથી, તેથી જ તને આ ચમત્કાર લાગે છે. તું એકાગ્રચિત્ત થઈ હું કહું છું તે સાંભળ. અનેક રૂપથી દેખાવું એ આ જગતનો સ્વભાવ જ છે. સૂર્યનો પ્રકાશ તો એક જ છે. પરંતુ તેનો અનુભવ માત્ર બે પ્રકારનો છે. રાતે જોઈ શકે તેવાને માટે અંધકાર અને બીજાઓને માટે તો અજવાળું. પાણી એ મનુષ્ય તથા પશુપક્ષી વગેરેના આરોગ્યજીવનને રક્ષણ કરે છે, પણ માછલાં વગેરેને શ્વાસ લેવામાં રોકાણ કરી શકતું નથી. અગ્નિ દરેક પ્રાણીને બાળીને ભસ્મ કરે છે; પરંતુ તિત્તિર પક્ષી અગ્નિનું જ ભક્ષણ કરે છે. પાણીમાં અગ્નિ બુઝાય છે. પરંતુ વડવાનલ અગ્નિ તો પાણીને જ બાળી ભસ્મ કરી નાંખે છે. જેમ જંગલોમાં દાવાનળ અગ્નિથી દવ લાગે છે તેવી રીતે વડવાનલ અગ્નિ વડે મોટા મોટા મહાસાગરોમાં આગો લાગે છે. વળી અગ- [illegible] પણ તે કેટલાક ભસ્મ [illegible] નથ. [illegible], આમલેટના [illegible] વધારે [illegible] છે, [illegible] છે. [illegible] જ [illegible] છે. [illegible]

[illegible]

[illegible]

છે, પરંતુ તે પીળાપણું બાહ્ય પદાર્થ ઉપર ખરી રીતે હોતું નથી; અથવા જેને તિમિર રોગ થયો હોય છે, તેને જેમ દરેક વસ્તુ બેવડી જણાય છે. તે જ પ્રમાણે જુદાજુદા દોષથી નેત્ર બગડેલાં હોવાથી બધા માણસો અનેક પ્રકારે આ જગતને અનુભવે છે. પૂર્વ સમુદ્રમાં કરવ્ડક નામનો બેટ છે. ત્યાંના લોકોને બધી વસ્તુઓ લાલ જ દેખાય છે. તેવી જ રીતે રમણુક બેટમાંના લોકોને દરેક પદાર્થ અવળો જ દેખાય છે, એટલે કે નીચેનો ભાગ ઉપર અને ઉપરનો ભાગ નીચે એમ દેખાય છે. એવી જ રીતે ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશોમાં લોકો પોતપોતાની નેત્રેન્દ્રિયની રચના મુજબ જુદાજુદા પ્રકાર હંમેશાં અનુભવે છે. ત્યાં જો તેમને પહેલાંની માફક જ તે પદાર્થો ન દેખાય અને સવળા જ દેખાવા માંડે, તો તેઓ ઔષધિઓથી પોતાની આંખો શુદ્ધ કરી લે છે અને પછી તેમને જ્યારે પહેલાંની માફક જ તે પદાર્થો લાલ અથવા સવળા દેખાય છે, ત્યારે જ તેમને શાન્તિ વળે છે. સારાંશ કે, આ જગતમાં કામી એટલે કામનાઓના નશામાં ચકચૂર થયેલા માણસોની આંખોથી જેવું જેવું જોયું જાય છે, તેવો તેવો પદાર્થ તેને ભાસમાન થાય છે. એવો જ પ્રકાર નાકનો પણ છે. તેનો ધર્મ ગંધ આદિ પદાર્થમાત્રની સોડમ (સુગંધ) લેવાનો છે. નાક સિવાય બીજી કોઈ ઇન્દ્રિયથી તેની સમજ પડતી નથી. તેવી જ રીતે માનસિક ભાવ પણ કેવળ મનોમાત્ર જ છે. વ્યવહારમાં પદાર્થોનો જે ક્રમ અને પરસ્પર સંબંધ જણાય છે, તે તમામ કેવળ ઇન્દ્રિયોએ જ ઉત્પન્ન કરેલો છે. તેની બહાર કાંઇ પણ નથી.

આ જગત અંદર કે બહાર છે?

રાજન્! વિચાર કરો કે જગતમાં બહાર કહીએ તો જે જે કાંઇ ભાસમાન થાય છે, તે સર્વ ચૈતન્ય જ છે અને તે ચૈતન્ય આ જગતનું મૂળ છે.* તે જ આ જગદ્રૂપ ચિત્રને ભીંતની માફક આધારરૂપે

* ભાગ ૧ જુઓ.

છે. તેને 'બહાર' એવું કહેવાને નિશ્ચયાત્મક આધાર બિલકુલ નથી. તે કોની બહાર એ જ નક્કી થઇ શકતું નથી. આવી જાતનું ઉપાદાન કારણ આપણે ખોળવા બેસીએ, તો શરીર એ કદાચ સંભવિત છે; એટલે આ જગતરૂપી ચિત્ર શરીરની બહાર છે, એમ કદાચ કહી શકાય ! તેનાથી બીજું કારણ તો કાંઈ જડતું નથી. પણ ખરી રીતે જોતાં શરીર તો 'હું' એટલે મારી બહાર જ લાગે છે. કારણ 'હું' તો શરીરની અંદર હૃદયમાં જ સ્થિત છું. આ રીતે જો શરીર જ સ્વતઃ કાર્યરૂપ બને છે, તો પછી તે વળી જગતને બહાર કહેવાનું ઉપાદાન કારણ કેમ બની શકે ! પર્વતની બહાર એમ કહ્યા પછી પર્વત કાંઇ બહાર હોય નહિ, તેમ શરીર એ મારી ('હું'ની) બહાર એમ કહેવામાં આવે છે. તેથી પર્વતની માફક શરીર પણ બહાર જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. હવે 'તેનો જે આમાં છે તેની બહાર' એમ કહીએ, તો તે પણ સંભવે નહિ કારણ દીવાના અથવા સૂર્યના પ્રકાશની બહાર એટલે કે અંધારામાં જો કાંઇ હોય, તો તે કદાપિ ભાસમાન થતું જ નથી. આ ન્યાયાનુસાર આખું જગત જ્યારે ભાસમાન થાય છે, ત્યારે તે તો સર્વ ભાસનારની અંદર જ છે, એમ કહેવું રહે છે.

ત્રિપુરારહસ્ય તે આ જ

જ શુદ્ધ, બીજા કોઇની પણ અપેક્ષા વિનાનું પૂર્ણ સ્વતંત્ર, કેવળ ભાસક એ એકલા જ સ્વરૂપનું, ફક્ત પ્રકાશરૂપ, પરિપૂર્ણ અને એકરસાત્મક એવું જ હોવું જોઇએ. દેશ અને કાલ તેના વડે જ વ્યાપેલા છે. કારણ તે પણ ભાસક વડે જ દેખાય છે તેથી જ તે ભાસક તત્ત્વ પરિપૂર્ણ છે. સિવાય જેમ પ્રકાશમાં અંધારું એકજીવ થઈ શકતું નથી, તેમ જે ભાસકની સાથે એકજીવ થઈ શકે નહિ તે કદી પણ ભાસમાન થતું જ નથી. તેથી કરીને તે ભાસકની અંદર પણ ભાસ્યાદિરૂપે ભાસનારું તત્ત્વ બીજું કોઈ નહિ, પરન્તુ તે જ કેવળ પ્રકાશક અને એકરસ એવું ભાસક તત્ત્વ જ સમાયેલું છે. અંદર અગર બહાર કહી શકાય એવા જે જે કાંઇ પદાર્થો ભાસમાન થાય છે, તે સર્વ ભાસકની જ અંદર જ રહેલા છે. તેથી પર્વતનું શિખર જેમ પર્વતની બહાર કહી શકાય નહિ, તેમ આ ભ્રમરૂપ જગત જે બહાર ભાસે છે તે આ ભાસકની બહાર દેખાય છે એમ કહી શકાય નહિ.* આ રીતે આ પ્રકાશસ્વરૂપ ભાસકે જ આ સર્વ પ્રંપચ ગળી નાખેલો હોઇ તેજ આત્મરૂપ પોતાના સ્વરૂપમાં સ્વતંત્રતાથી સર્વ કાળમાં અને સર્વ જગાએ ભાસમાન થાય છે. એ જ પરમ ચૈતન્યસ્વરૂપ પરમેશ્વરી ત્રિપુરાદેવી છે. એને જ વેદાન્તીઓ બ્રહ્મ કહે છે, વૈષ્ણવો વિષ્ણુ કહે છે, શિવમાર્ગીઓ શિવ કહે છે, અને શાક્તપન્થીઓ શક્તિ કહે છે. આ ચિત્સ્વરૂપ સિવાય તેને વિષે જે જે કાંઇ બોલવામાં આવે છે, તે સર્વ અપૂર્ણ જ કહેવાય. તે જ ચિત્સ્વરૂપ

---

* દીપકની ચોતરફ પ્રસરતા પ્રકાશને લીધે તેમાં જે જે વસ્તુઓ હોય તે જ 'પ્રકાશી' એટલે જોઈ શકાય છે, અને તેની બહાર એટલે પ્રકાશમાં ન હોય એવી વસ્તુઓ જોઈ અથવા જાણી શકાતી નથી. એટલે એ સર્વ વસ્તુઓ પ્રકાશની અંદર જ જણાય છે. હવે પ્રકાશ જે દીવાની જ્યોત હોય છે તે તેના વડે પડે છે. એટલે આ વસ્તુઓ તે જ્યોતની બહાર છે એમ જો કહેવામાં આવે, તો જ્યોત પણ બહાર જ કહેવાય છે. વળી જ્યોત જ જો ન હોય તો પ્રકાશ પણ હોઈ શકે જ નહિ, અર્થાત્ પ્રકાશના અભાવે વસ્તુઓ પણ દૃશ્યમાન (પ્રગટ) થઇ શકતી નથી, અ

(ચૈતન્ય) એ આકાશની પેઠે સ્વચ્છ અને નિર્મળ છે, અને તે પોતે જ અદ્વિતીય સ્વરૂપમાં પોતાના સ્વાતંત્ર્યબળ ઉપર અખિલ બ્રહ્માંડને ભાસિત કરે છે. આ રીતે નિમિત્ત અને ઉપાદાનકારણ વગર જ આ અત્યંત ચમત્કારવાળું દ્વૈત પ્રગટ થાય છે. આરસામાં અનેક આકારો વ્યક્ત થતા હોવા છતાં પણ તે બધા આકારો અરીસાથી કદાપિ ભિન્ન રહી શકતાં નથી. વળી તેમાં ભિન્નભિન્ન આકારો પ્રતીત થતા હોવા છતાં આરસાનું એકપણું જરા પણ બગડયા વિના જેમ ને તેમ જ રહે છે, એટલે આરસો નિર્મળ અને સ્વચ્છ રહેવા છતાં તેમાં આ સર્વ આકારો જેવા ને તેવા જ સ્પષ્ટ દેખાય છે. તેવી જ રીતે જગતમાંના અનેક વિચિત્ર ભાસો ભાસમાન થવા છતાં તે તમામમાં ઓતપ્રોત રહેનારું આ એક દર્પણરૂપ ચિત્તત્ત્વ તદ્દન નિર્લેપ જ હોય છે.

અવિદ્યા-તમ-અથવા અહં-"હું"ની ઉત્પત્તિ

રાજન્! તું તારા અંતરંગમાં મનોરાજ્યનો સૂક્ષ્મ રીતે વિચાર કરી જો. ત્યાં પણ આ ચૈતન્ય જ અનેક વિચિત્ર આકારો ધારણ કરે છે એ દેખીતું છે. પ્રતિબિંબ પડે અગર ન પડે, છતાં પણ આરસો શુદ્ધ જ હોય છે. તેવી જ રીતે સૃષ્ટિ હોય છે, તે વખતે અગર તેના પ્રલયકાળમાં પણ તે ચિદ્રૂપ તો ખરેખર નિર્વિકલ્પ જ હોય છે. તે મુજબ એકરસ એવું આ "तत्"-રૂપ ચૈતન્ય જ (વૃક્ષાંક ૧ જુઓ) પોતાના સ્વાતંત્ર્ય વડે, આદર્શમાં દેખાતા નગરની માફક, પોતાનું જ સ્વરૂપ "अहम्-"હું" રૂપે બહાર હોય એમ બનાવે છે, એ જ તેની પહેલી ઉત્પત્તિ હોઇ આ જ મૂળ અવિદ્યા કહેવાય છે (વૃક્ષાંક ૩). કોઇ કોઇ તેને મહાતમ પણ કહે છે. સર્વત્ર પરિપૂર્ણ અને વ્યાપક એવા ચિદ્રૂપની જમાએ જ જાણે કે અંશાત્મક એવા જે આ 'અહં'પણાનું ભાન થાય છે, તેને જ આભાસ કહેવામાં આવે છે. (વૃક્ષાંક ૩ જુઓ. વૃક્ષાંક ૪ હોય તો જ વૃક્ષાંક ૨ હોય છે. આ બંને પરસ્પર છાયાની

પેઠે સંલગ્ન છે.)

હું નથી એવા ભાવની ઉત્પત્તિ

અહમાત્મસ્વરૂપ પરિપૂર્ણ ચૈતન્યની જગાએ આવો મિથ્યા ભેદ ઉદ્‌ભવેલો હોવાથી તેમાં આ "અહમ્" એવો ભેદ રહી શકતો નથી. એટલે રૂપાંક ૨ સાક્ષી રૂપાંક ૩ અહંને કહે છે કે તું ત્યાં (રૂપાંક ૧ માં) નથી. આથી આ મિથ્યા અહમ્ 'હું નથી' એમ સમજવા લાગે છે. જો તે 'હું, રૂપાંક ૧ માં નથી એમ કહેવાને બદલે પોતાનો વિલય કરી અનિર્વચનીય એવા પોતાના પરમ આત્મપદ (રૂપાંક ૧)માં જ સ્થિત થઇ જાત, તો તે પોતાના મૂળ ચૈતન્યસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરી શકત પરંતુ ખરેખરી રીતે તેમ થવાને બદલે ત્યાં 'હું નથી' એમ સમજવાથી પરિણામ એ આવ્યું કે, રૂપાંક ૧ માં પ્રથમતઃ તો સાક્ષી (૨) અને અહં (૩) આ બન્ને મિથ્યા ભાવો તો હતા જ. તેમાં વળી 'હું નથી' એવા મિથ્યા અનહં ભાવ (રૂપાંક ૪) [illegible]

[illegible]

છે. આ મિથ્યા 'અહં'ના આધારે તેમાં એટલે મિથ્યા 'અહં'માં થયેલું મિથ્યા 'અનહં' અથવા જડ અગર અવ્યક્ત તત્ત્વ (વૃક્ષાંક ૪) તે આ શુદ્ધ ચૈતન્ય (વૃક્ષાંક ૧) માં મિથ્યા ઉદ્ભવેલા 'અહં' (વૃક્ષાંક ૩)નું કારણ થતું નથી. અર્થાત્, અહંતત્ત્વનો વિલય થતાંની સાથે જ અનહંનો વિલય પણ અનાયાસે જ થઇ જાય છે. તેને માટે જુદા પ્રયત્નની જરૂર નથી. તાત્પર્ય કે, શુદ્ધ ચૈતન્યને, આ મિથ્યા 'અહં' અને તેમાં થયેલા મિથ્યા 'અનહં'-રૂપી આભાસની સાથે કાંઇ પણ સંબંધ નથી એમ સમજો, અગર તે સર્વ ચૈતન્ય જ છે એમ સમજો. આવું સ્થૂલ દૃષ્ટિના લોકોને માટે આ વ્યવહારભેદથી અત્રે સમજાવવામાં આવ્યું છે.

શિવતત્ત્વ અનહં

આ અવ્યક્ત એ તો તે વૃક્ષાંક ૩ 'अहम्'નો, મહત્ અને વિરાટાદિના મૂળ કારણરૂપ એવો આદિ દેહ જ છે; કારણ વૃક્ષાંક ૫ થી ૧૬ સુધીના તમામ જડ ભાવોના વિવર્તનું મૂળ આ જ તત્ત્વ છે. અત્રેથી મર્યાદા એ શબ્દની મૂળ શરૂઆત થઇ એમ સમજો. આ મર્યાદાવાળું જે અવ્યક્ત તત્ત્વ (વૃક્ષાંક ૪) કહેલું છે, તે ચૈતન્યને 'શિવતત્ત્વ' કહેવામાં આવે છે. પ્રલય વખતે સર્વ જડ ભાવોનો લય થઇને ચૈતન્યનું જે નિર્વિકલ્પ શુદ્ધ સ્વરૂપ બાકી રહે છે, તે આ જ શિવતત્ત્વ છે. આને ચૈતન્યનું નિર્વિકલ્પ સ્વરૂપ એમ પણ કહેવામાં આવે છે. કારણ આ ઉપરના વૃક્ષાંક ૧ થી ૩ માં સ્વરૂપ એ શબ્દ અને તેના અર્થનો વિલય થનો હોવાથી સ્વરૂપ શબ્દની સમાપ્તિ વસ્તુતઃ અત્રે જ થાય છે. (ક્રમાંક ૧ થી ૩ સુધીમાં સ્વરૂપ શબ્દથી સમજાવવાનો પ્રસંગ વ્યવહારદૃષ્ટિએ આવે છે, તેવે સમયે વૃક્ષાંક ૪ ઉપરને માટે તે લક્ષ્યાર્થદર્શક સમજવો; જેમ સ્વસ્વરૂપ, આત્મસ્વરૂપ ઇત્યાદિ.)

જીવતત્ત્વ

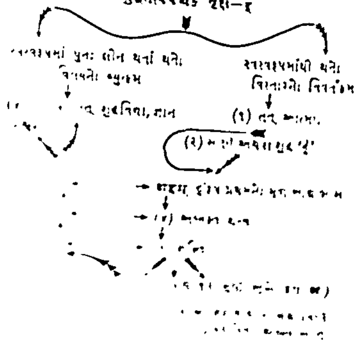
આ શિવ યા મિથ્યા 'અનહં' (વૃક્ષાંક ૪)માંથી વિવર્ત-

ક્રમે ઉત્પન્ન થતા અનેક બાહ્ય ભાસોને વૃક્ષાંક ૫ માં બતાવેલ
જીવભાવ અથવા જીવચૈતન્ય સમજો.x

આ વિષય સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાય તે માટે થોડો વ
વિચાર કરીશું. એટલે 'તત્'રૂપ આત્મામાં (વૃ. ૧)થી અહમ
મમાદિ ભાવોનો વિસ્તાર શી રીતે સ્ફુરણ પામ્યો તથા ફરીથી તેનો
વિલય આત્મામાં કેવી રીતે થઈ શકે છે, તે બાબત લક્ષમાં
આવી શકશે.

આત્મામાંથી થતો અહમનો વિસ્તાર

શુદ્ધતત્ત્વપ્રકાશ વૃક્ષ—૬



'તત્' એવા શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા (વૃક્ષાંક ૧)માં વિવર્તભાવ વડે પ્રથમનું 'અહંમ્'રૂપ (વૃક્ષાંક ૩) સ્ફુરણનો જે આભાસ થયો, તેને જ મિથ્યા એવો પ્રથમનો મૂળ બાહ્યાભાસ કહેવામાં આવે છે. આથી વેદાંતકારો આ વૃક્ષાંક ૩ ના 'અહંમ્ (હું)'ને પણ દૃશ્યમાં જ ગણે છે. શૂન્ય કહેવામાં આવે તો તેવું કહેનાર કોઈ હોવો જોઇએ કારણ તે વગર શૂન્યનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થઇ શકતું નથી, તેમ સર્વ જડાદિ ભાવો એટલે વૃક્ષાંક ૫થી ૧૬ સુધીના સર્વેનો વૃક્ષાંક ૪ અવ્યક્ત એવા શૂન્યમાં વિલય થાય છે તથા ઉત્પત્તિ પહેલાં તેમાં જ તે બીજરૂપે રહે છે. તે શૂન્યભાવને જાણનાર આ વૃક્ષાંક ૩ નો 'હું' છે, એમ સમજો. હવે આ 'હું' ઉત્પન્ન થયો એટલે તેનો સાક્ષી વૃક્ષાંક ૨ પણ અનાયાસે તેની સાથે જ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ મનુષ્ય અને તેની છાયા એ બન્ને પરસ્પર સંલગ્ન હોય છે, તેમ આ વૃક્ષાંક ૨ સાક્ષી અથવા શુદ્ધ 'અહમ્' અને આ શુદ્ધ અહમનું પ્રથમનું સ્ફુરણ એવા વૃક્ષાંક ૩-નું 'અહમ્' આ બન્નેની ઉત્પત્તિ એકસાથે જ થવા પામે છે. જેમકે દૃષ્ટાંતને માટે ૦ શૂન્ય તથા ૧ એક લઇશું. શૂન્ય વગર એકનું અસ્તિત્વ કદી પણ સંભવતું નથી, તેમ છતાં શૂન્ય એ કાંઇ એક સંખ્યાનું કારણ થઇ શકતું નથી. કેમકે ગમે તેટલા શૂન્યો ઉમેરીએ તોપણ તેમનાં મિશ્રણોથી એકની સંખ્યા થવી કદી પણ શક્ય નથી. આ વાત તો સ્પષ્ટ છે. છતાં શૂન્ય વગર એક સંખ્યાનું અસ્તિત્વ તો કદી હોઇ શકે જ નહિ. આથી શૂન્ય તો તદ્દન નિર્લેપ રહે છે. તેથી એક સંખ્યાને માટે કોઈ અદૃશ્ય કારણ હોવું જોઇએ, એમ માનવું પડે છે. કારણ એક સંખ્યાના અસ્તિત્વ ઉપરથી જ તેના કારણની ચિકિત્સા કરવી પડે છે. જો એક ન હોય તો પછી તેના કારણની ચિકિત્સાનું પણ કાંઈ પ્રયોજન ન રહેત. હવે કારણની ચિકિત્સામાં (૦) શૂન્ય વગર (૧) એકનું અસ્તિત્વ સંભવી શકતું નથી. તે વાત દીવાની જેમ તદ્દન સ્પષ્ટ છે.

આમ છતાં પણ તે કાંઇ ૧ એક સંખ્યાનું પ્રત્યક્ષ કારણ તો થઈ શકતું જ નથી. વળી, એક સંખ્યારૂપ કાર્ય તો થયેલું પ્રતીત થાય છે. તે કાર્ય કારણ વગર જ ઉત્પન્ન થયું એમ કહેવું, એ પણ ન્યાય થતો નથી. આ ઉપરથી તે એક સંખ્યારૂપ કાર્યનું કારણ તો કોઈ છે, પરંતુ તે કાર્યના મૂળમાં જ અદૃશ્યરૂપે રહે છે, એમ કહેવું પડે છે. આ કારણની ઉત્પત્તિ એક સંખ્યા રૂપ કાર્ય ઉત્પન્ન થયું તે પૂર્વે જ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે કાર્યનો વિલય થતાં-ની સાથે જ તે કારણ પોતે શુદ્ધ સ્વરૂપે રહે છે. કારણ કે તે બીજ-રૂપે પણ વિભક્ત રહેવા પામતું નથી. અર્થાત્ આ એક સંખ્યા અને તેનું આ અદૃશ્ય કારણ, પરસ્પર મનુષ્ય અને તેની છાયાની પેઠે તદ્દન સંકળાયેલું છે. તે પ્રમાણે 'આત્મા' તત્ રૂપાંક ૧ તો શૂન્યની જેમ તદ્દન નિર્લેપ છે, તેથી તેને બિંદુ પણ કહે છે. વળી રૂપાંક ૨ 'હું' એટલે એક સંખ્યા સમજવી, તેની તો ઉત્પત્તિ થયેલી બને છે. પરંતુ તેનું કારણ કોઈ 'તત્' રૂપાંક ૧ થતો નથી. છતાં પણ કારણ વગર જેમ એક સંખ્યાનું અસ્તિત્વ હોઈ શકે નહિ, તેમ 'તત્' રૂપાંક ૧ વગર રૂપાંક ૨ના 'અહમ્-હું'નું અસ્તિત્વ કદી પણ હોય નથી. તેથી 'હું'... [illegible]

જતાને ખાતર તેને માટે બે એવી સંજ્ઞા આપવામાં આવેલી છે. તે જ પ્રમાણે ત્રણથી પરાર્દ્ધ પર્યંતની સંખ્યાઓ માટે પણ સમજવું. આ ન્યાયે જ શ્રુતિમાં 'एकोऽहम् बहुस्याम्' "એક જ 'હું' બહુરૂપે થાઉં છું" એમ કહેવામાં આવ્યું છે. આ બહુરૂપ થનાર 'હું' તે જ વૃક્ષાંક ૩ ના 'હું' છે એમ સમજો. આમ, ચૈતન્યમાંથી વિવર્તક્રમે વૃક્ષાંક ૩ 'અહમ્-હું' ભાવો સુધીનો વિસ્તાર શી રીતે થવા પામ્યો તે જાણી શકાય.

અહમ્‌માંથી મમ શી રીતે થાય?

હવે આ અહમ્‌રૂપ વિવર્તમાંથી મમનો વિસ્તાર કેવી રીતે થાય તેનો વિચાર કરીશું.

જેમ ૦ શૂન્યમાંથી એકની ઉત્પત્તિ થવી શક્ય નથી, તેમ એકમાંથી બે થવા પણ અશક્ય છે. એટલે જેમ એકના અસ્તિત્વની સાથે જ શૂન્ય હોય છે, તેમ વ્યવહારમાં જેને (૨) બેની સંખ્યા કહેવામાં આવે છે તેનો ઉદ્દેશ પણ ફક્ત ઉપર જણાવી ગયા તેમ ૦૧+૦૧=૦૦૨ આમ બે એકેક વખતે છે એમ બતાવવા પૂરતો સંજ્ઞાદર્શક છે. આમાં એવું બને છે કે, શૂન્ય અને એક ઉત્પન્ન થયો કે તે ભાવનો પુનઃ શૂન્યમાં જ વિલય થઈ જાય છે અને ફરીથી જ્યારે એક ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે તેની સાથે જ તેનો સાક્ષી પણ ઉત્પન્ન થાય છે. વળી શૂન્ય એ એકનું કારણ થતું નથી, એ પણ ઉપર જણાવેલું જ છે. તેથી એમ બને છે કે, બે એકેકની વચ્ચે ૦ શૂન્ય, સાક્ષી અને ૧ એવો વિસ્તાર થઈ ૧ એકનું અસ્તિત્વ ભાસે છે તથા ૧ એક, સાક્ષી અને ૦ શૂન્ય એ ક્રમે તેનો પુનઃ સ્વસ્વરૂપમાં વિલય થઈ જાય છે. વળી, બીજી વખતે ૧ એક ઉત્પન્ન થતાં જ પામે ૦ શૂન્ય, અને ૧ એક એ ક્રમે વિસ્તારને પામે છે. આ મુજબ બે સંજ્ઞાની ક્રિયા થવામાં ૦ શૂન્ય, સાક્ષી અને ૧ એક એવો વિસ્તાર તથા તેનો ફરી ૧-એક, સાક્ષી અને ૦ શૂન્ય એ ક્રમે

વિલય થઈ પુનઃ ૦–શૂન્ય, સાક્ષી અને ૧ એક એ પ્રમાણે વિસ્તાર થાય છે. આ પ્રમાણે પરાર્દ્ધ પર્યંત દરેક સંખ્યા વખતે થતું જ રહે છે. તે પ્રમાણે (૧) તત્, (૨) સાક્ષી અને (૩) અહમ્ એ ક્રમે વિસ્તાર તથા (૩) અહમ્. (૨) સાક્ષી અને (૧) તત્ એ ક્રમે લય થયા જ કરે છે. આ વિસ્તાર તથા લય એ બેની વચ્ચે જે સંધિની સ્થિતિ તે મૂળ સ્થિતિ હોય તે જ પોતે અસંખ્ય વિસ્તાર તથા સંકોચ રૂપે ભાસમાન થતો હોવા છતાં પોતાની મૂળસ્થિતિ અથવા સ્વસ્વા-થી કદી પણ ભ્રષ્ટ થતો નથી. ઉપર વર્ણવી ગયા તેમ આ ક્રમાંક ૧ થી ૩ સુધીનો વિસ્તારક્રમ તો બરાબર એકેક [illegible] વડે જ વૃદ્ધિને પામે છે; પરંતુ જ્યારે તેનો પુનઃ 'તત્' ક્રમાંક ૧ માં લય થવાનો જે ક્રમ છે, તેમાં બે પ્રકાર પડે છે. તેમાં એકને લય તથા બીજાને પ્રતિક્રમ કહે છે. ક્રમાંક ૩ 'અહમ્' ને તદ્રૂપમાં 'હું' નથી એ પ્રકારે સ્વસ્વરૂપ [illegible] સમજવામાં આવે તેને પ્રતિક્રમ કહે છે, તે જ [illegible] એના [illegible] ક્રમાંક ૪ નું [illegible] છે. તથા 'હું' ને [illegible] વિલય કરી અનુભવસિદ્ધ જે [illegible] કરે છે, તેને વિલયભાવ કહે છે [illegible]

[illegible]

'અનહમ્'ભાવરૂપ પ્રતિભાસાભાસ જેને ચૈતન્યનું નિર્વિકલ્પ અથવા અવ્યક્ત સ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે, જે તત્ત્વ ભાવિ જડભાવોના વિસ્તારક્રમમાં સર્વ જડભાવોની ઉત્પત્તિનું મૂળ બીજ હોવાથી જેને જડાદિનું આદિ કારણ શૂન્ય પણ કહે છે, તે જ આ અવ્યક્ત એવું શિવતત્ત્વ વૃ. ૪ છે. જેમ શૂન્ય અને એકની વચ્ચે કોઈ અદૃશ્ય કારણની આવશ્યકતા હોય છે, તેમ આ અવ્યક્ત અને જડ એવાં શૂન્ય તત્ત્વમાંથી એક એવો વૃક્ષાંક ૫ રૂપ જીવ મમ અથવા શક્તિભાવ ઉત્પન્ન થઈ શકતો નહિ હોવાથી તે દરમ્યાન, સૂક્ષ્મ અને જેમાં આ વ્યક્તાવ્યક્તનું બીજ હોય એવું એક તત્ત્વ હોવું જોઇએ. એ ન્યાયાનુસાર તે તત્ત્વને વાસ્તાવિક અર્ધનારી-નટેશ્વર અથવા પ્રકૃતિ-પુરુષ એમ શાસ્ત્રકારોએ કહેલું છે. તેમાં જડ અને ચેતન એવાં આ બન્ને તત્ત્વોનું મિશ્રણ છે. પરંતુ ઉપરના વૃક્ષાંક ૧ થી ૩ માં તેનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ બતાવવામાં આવેલું હોઇ, '**एकोऽहम् बहुस्याम्**' એ શ્રુતિના ધોરણે જ આગળનો આ સર્વ મિથ્યા વિવર્ત હોવાથી તેનો સમાવેશ શિવ અથવા અવ્યક્ત તત્ત્વમાં જ કરવામાં આવેલો છે. આથી તે તત્ત્વને જ અર્ધનારી-નટેશ્વર, પ્રકૃતિ-પુરુષ, ઇત્યાદિ નામો વૃક્ષમાં આપવામાં આવેલાં છે.

જીવતત્ત્વનો વિસ્તાર

આ શૂન્યરૂપ અવ્યક્ત (વૃ. ૪) તત્ત્વમાંથી વિવર્તરૂપે મારું મારું કહેનારો પ્રથમનો જે ભાસાભાસ જેને પ્રતિ પ્રતિ ભાસાભાસ પણ કહે છે, તે જીવતત્ત્વ વૃક્ષાંક ૫ છે. આ જીવતત્ત્વ જડ એવા ભાસાભાસનું અવ્યક્ત વૃ. ૪ માંથી વિવર્તરૂપે ઉત્પન્ન થયેલું પ્રથમનું વ્યક્ત થનારું બીજસ્વરૂપ છે. આને ચૈતન્યનું આદ્ય સવિકલ્પ સ્વરૂપ અથવા શક્તિ પણ કહે છે. (વૃક્ષાંક ૫ જુઓ.) આ જીવતત્ત્વમાંથી વિવર્તભાવે મારું મારું કહેનાર મમભાવની ઉત્પત્તિ થયેલી હોય તે દરેકમાં 'હું, હું' એવા મિથ્યા અહંકારને

ઉપર શું છે તે સમજાવવામાં આવે છે. ત્યારે આ વૃક્ષાંક ૫ નું જીવતત્ત્વ એ પહેલું તત્ત્વ કહેવાય છે. તેનો લય ક્રમે અવ્યક્ત વૃક્ષાંક ૪ શિવતત્ત્વમાં થાય છે. તે વ્યુત્ક્રમે બીજું તત્ત્વ છે. આ 'બહાર છે' એવી જે કલ્પના થવી તે જ આ શિવરૂપ શૂન્ય, આકાશ અથવા કારણદેહ છે. હવે આ શિવરૂપ શૂન્ય આકાશમાંથી જે જે કલ્પનાઓ સ્ફુરે છે, અર્થાત્ વૃક્ષાંક ૪ માંથી/૫ રૂપે જે અનંત જીવભાવો ઉત્પન્ન થાય છે, તે દરેકમાં 'હું' એવો ભાવ ધારણ કરી રહેનારું જે તત્ત્વ તે સદાશિવ વૃક્ષાંક ૩ છે. આ શિવતત્ત્વનો વિલય સદાશિવ તત્ત્વમાં થાય છે. તે વ્યુત્ક્રમે ત્રીજું તત્ત્વ છે. આ તત્ત્વની આગળને માટે લક્ષ્યાર્થનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. તેમાં આ સદાશિવ તત્ત્વને 'તત્ત્વમસિ' એ વેદના મહાવાક્ય પૈકી ત્વમ્=તું (હે સદાશિવ!) તત્=તે (જ્ઞાન અથવા શુદ્ધ વિદ્યારૂપ) અસિ=છે. એમ લક્ષ્યાર્થ ભાવમાં સ્થિત રહી એટલે સાક્ષીભાવનો અંગીકાર કરી 'તું તે છે,' એ વેદના મહાવાક્યોમાંનું 'તે' (વૃક્ષાંક ૧) એવું જે અનિર્વચનીય પદ છે, તેનો 'તે' એવા લક્ષ્યાર્થની દૃષ્ટિએ જડભાવ* અથવા જડતત્ત્વની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાનો હોય છે, ત્યારે તેને ઈશ્વર (વૃક્ષાંક ૨) એ નામ આપવામાં આવે છે. એ વ્યુત્ક્રમે ચોથું તત્ત્વ જાણવું.

સદાશિવ અને ઈશ્વર એ બે તત્ત્વોનું ભેદાભેદપૂર્વક જે સંવેદન કે જે તે બન્નેમાં અનુગત રહીને સામાન્ય કરીને જણાય છે તે શુદ્ધ વિદ્યા 'તત્' અથવા જ્ઞાન નામનું પાંચમું તત્ત્વ-છે× (વૃક્ષાંક ૧)

* તત્ત્વતઃ વૃક્ષાંક ૧ 'તત્' પદને 'તે' એવી સંજ્ઞા પણ આપી શકાતી નથી; કારણ તે તો અનિર્વચનીય છે. પરંતુ જિજ્ઞાસુને તે પદનો સાક્ષાત્કાર થતાં સુધી તત્, આત્મા, વિદ્યા ઇત્યાદિ સંકેત વડે સમજાવવા માટે જે સંજ્ઞાઓનો તેના ઉપર નિર્દેશ કરવામાં આવે છે, તે સંજ્ઞાઓ વસ્તુતઃ જડ હોવાને લીધે તેને જડ અથવા જડતત્ત્વ એમ કહેવામાં આવેલું છે.

× વૃક્ષાંકમાં (૧) જ્ઞાન (૨) સાક્ષી, ઈશ્વર (૩) 'હું' (૪) અનંદ અને (૫) જીવ એવો ક્રમ છે; ત્યારે અત્રે વ્યુત્ક્રમે-ઊલટા ક્રમે સમજે.

અમુક હદ સુધી જ કર્મ કરી શકાય છે તે, (૨) અમુક હદ સુધી જાણવાનું, (૩) અમુક હદ સુધી જ ઇચ્છા કરવી, (૪) અમુક સમય સુધી જ રહેવાનું, અને (૫) અમુક બાબતોમાં જ સ્વાવલંબી બનવું, એ જીવનાં પાંચ લક્ષણો છે.

અનાદિ કાળથી જીવોનું જે સારું કે નઠારું કર્મ પાછળથી ચાલતું આવેલું છે તેમના સંસ્કારનો જે સમુદાય તેને માયા અથવા 'પ્રકૃતિ' એમ પણ કહેવામાં આવે છે. (વૃક્ષાંક ૬.) કર્મનું એ ફળ સુખ, દુઃખ અને મોહ એ ત્રણ પ્રકારનું હોવાથી આ પ્રકૃતિ પણ ત્રણ પ્રકારની થઈ છે. તેની એક વિશિષ્ટ અવસ્થાનું જ 'ચિત્ત' એવું નામ છે (વૃક્ષાંક ૭.) સુષુપ્તિ અવસ્થામાં પણ તેને કોઇ કોઇ પ્રકૃતિ કહે છે. (વૃક્ષાંક ૮.) અને તે સુષુપ્તિ પૂર્ણ—ખલાસ-થતાં તેને ચિત્ત એનું નામ આપેલું છે. (વૃક્ષાંક ૭.) ચૈતન્ય એ જ વિવર્તભાવથી વૃક્ષાંક ૨ થી ૬ પર્યંત સંસ્કારપિણ્ડ વડે જ્યારે યુક્ત થાય છે ત્યારે તે ચિત્તરૂપે બને છે. ચૈતન્યનું જ અવ્યક્ત પુરુષ અથવા ચિત્ એવું પણ નામ છે. (વૃક્ષાંક ૪) પુરુષ ભેદ વડે કરીને તે ચિત્ (વૃક્ષાંક ૪) એ (વૃક્ષાંક ૫) જીવરૂપે અનેક પ્રકારનું બન્યું છે. જેમ શૂન્ય એ એકનું કારણ થતું નથી, તેમ આ અવ્યક્ત (વૃ. ૪) ચિત્તત્ત્વ રૂપ શૂન્યમાંથી એકરૂપ જીવતત્ત્વ (વૃક્ષાંક ૫) ઉત્પન્ન થઇ શકતું નથી. આથી તે બેની વચ્ચે એક મિશ્રણાત્મક તત્ત્વ કે જેને પુરુષ-પ્રકૃતિ યા અર્ધનારી—નટેશ્વર એવું શાસ્ત્રોમાં કહેવામાં આવેલું છે, તેવું એક સૂક્ષ્મતત્ત્વ છે. તેમાંથી પ્રગટ થનારા આ ચરાચર વ્યક્ત વિશ્વમાં આ બેનું એકત્ર થયેલું એવું મિશ્રણ હોય છે. ઉદ્દેશ કે બન્નેના મિશ્રણ વિના વ્યક્તભાવ રહી શકતો જ નથી. મનુષ્યોમાં શરીર અને તેને ચલાવનાર બીજું કોઈ સૂક્ષ્મ તત્ત્વ એકસાથે જ હોય છે. તેમાંનું આ સૂક્ષ્મ તત્ત્વ એ પુરુષ અને સ્થૂલ તથા વ્યક્ત ભાગ તે પ્રકૃતિ. આ મુજબ ચરાચરમાં બેરો છે. તેથી પુરુષભેદે કરી ચિત્તત્ત્વ જીવરૂપે અનેક પ્રકારે બન્યું એમ

છે, તે વસ્તુતઃ પરમચૈતન્ય શક્તિ કેવળ સંવિત્ અથવા શુદ્ધ જ્ઞાનકળા જ (વૃક્ષાંક ૧)× છે. તે પરમચૈતન્યશક્તિના મૂળ સ્વરૂપમાં તો કિંચિન્માત્ર પણ ભેદ નથી. તે તો કેવળ ઉપાધિભેદને લીધે વસ્તુતઃ મિથ્યા હોવા છતાં વિવર્તભાવથી જ ભેદ હોય તેવો ભાસે છે. આ સ્થૂલ રૂપે દેખાતી મિથ્યા ઉપાધિ કે, જે બ્રહ્મદેવની ભાવના વડે જ ઉદય પામેલી છે, તેનો જો ઉપસંહાર થાય, તો પછી ભેદ દેખાવો શક્ય નથી.

આ સર્વ ખરું કે ખોટું ?

ચૈતન્યની એ જે ભાવનાશક્તિ તે તારે વિષે માયા વડે અલોપ (અદશ્ય) થયેલી છે. હું એક ક્ષુદ્ર જીવ છું એવી હૃદયમાંની દૃઢ ગ્રંથિ અથવા સમજ એ જ તે માયાનું સ્વરૂપ છે. આ માયાનું આવરણ નષ્ટ થતાંની સાથે જ તે તારી શક્તિ સિદ્ધ થશે. દેશ અગર કાળ ભલેને ગમે તે હોય, પણ જે જેવી સિદ્ધ ભાવના કરે છે તે મુજબ જ તે અલ્પ અથવા વિસ્તૃત રૂપે જણાય છે. મેં એક જ દિવસની ભાવના કરી તેથી એક જ દિવસ થયો, પણ તેટલા જ વખતને માટે બ્રહ્મદેવે બાર અબજ વર્ષોની ભાવના કરી તેથી કરીને ટેકરીના અને આ જગતના કાળમાં નાનામોટાપણું અનુભવમાં આવ્યું. આ જગતના બ્રહ્મદેવે નિર્માણ કરેલી આ ત્રણ-ચાર કોશની ટેકરીમાં મેં અનંત પ્રદેશની ભાવના કરી તેથી તેમાં અનંતતા ઉત્પન્ન થઇ. આમ હોવાને લીધે આ બધો જ પ્રકાર કહીએ તો ખરો પણ છે અને ખોટો પણ છે. કારણ કે આ ખરાપણું કે ખોટાપણું એ સર્વ ભાવનાને જ અધીન રહેલું છે.

× ૧-૨ ઇત્યાદિ આંકો વૃક્ષ મ માંના આંકો સમજવા. વૃક્ષને માટે અ.મ ૧ પાનું ૪૩ જુઓ. અને ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું કે વૃક્ષાંક ૦ થી ૧૬ પર્યંત જે જે ભાવો બતાવેલા છે તે સર્વ વિવર્તથી ઉત્પન્ન થયા એમ સમજવું.

ભાવના વડે જ સત્યરૂપે દેખાય છે. તું તેનો સારી રીતે વિચાર કરીને જો, એટલે તારા ચિત્તમાંનો તમામ ભ્રમ વિચાર વડે શાંત થશે.'

પ્રકરણ ૧૫ મું

આટલું તો સમજાયું પણ–

સંકલ્પના બળનો એવો અદ્ભુત પ્રકાર શ્રવણ કરીને પરશુરામને ફરી ફરીને ઘણું જ આશ્ચર્ય થયું. પછી તેણે શ્રીગુરુએ જે કહ્યું તે ઉપર ઘણો જ વિચાર કર્યો અને શુદ્ધ બુદ્ધિ વડે કાંઇક મનનો નિશ્ચય કર્યો. પછી, દત્તાત્રેય પાસે ફરીથી જઇને અને આદર વડે તેમને નમસ્કાર કરીને તેણે એક પ્રશ્ન કર્યો. ભગવન્! આપે અત્યાર સુધી અનેક વાતો કહીને જે બોધ આપ્યો છે તે બાબત મે ઘણો જ વિચાર કર્યો. આથી મેં જે એક સાર ખેંચી કાઢ્યો છે તે એ કે સંવેદન એટલે ચૈતન્ય અથવા જ્ઞાન એ જ ફક્ત એક સત્ય તત્ત્વ છે (प्रज्ञानं ब्रह्म). સંવેદ્ય અથવા જ્ઞેયમાત્ર એ તેના આધાર ઉપર કલ્પિત અથવા મિથ્યા છે. આ ચૈતન્ય એ જ પરમ સમર્થ સંવિદ્રૂપ પરમેશ્વર છે, 'અને તે જ સ્વસ્વરૂપભૂત દર્પણરૂપ ભીંતમાં અનેક પ્રકારનું થયેલું આ જગચ્ચિત્ર ભાસમાન કરે છે. તે સ્વતન્ત્ર છે, તેથી તેને આ કાર્ય માટે બીજી કોઇ પણ સામગ્રીની જરૂર પડતી નથી. સૂક્ષ્મ વિચાર કર્યા પછી મને આટલું તો સમજાયું. પણ આવા પ્રકારની આ સંવિત્ વસ્તુતઃ જ્ઞાનાતીત–એટલે જાણી ન શકાય એવી–નિર્વિકલ્પ છે,* એમ જે આપે કહ્યું, તે પ્રાપ્ત થવી તો અશક્ય છે એમ મને

* શ્લોક ૧ માં જ સંવિત્ અથવા ચૈતન્ય કહેવાય છે. હવે તેને જ્ઞાન એમ કહેવું એ પણ વસ્તુતઃ તો સત્ય નથી. કારણ તે તેનું ખરું સ્વરૂપ નથી પરંતુ શ્લોક ૩ અહમ્ (હું) ના શબ્દ ખાસ ઉપરથી તો કહેનારો કોઇ સાક્ષી (શ્લોક ૪) હોવો જોઇએ અને સાક્ષી હોય તો તે

રહે છે. કેટલાક તપશ્ચર્યા વડે દેહને તથા ઇન્દ્રિયોને સૂકવી નાખે છે. કેટલાક જુદીજુદી રીતે શિષ્યોને સુબોધ એટલે તત્ત્વોપદેશ કરતા રહે છે. કેટલાક તો દણ્ડનીતિના માર્ગનો સ્વીકાર કરીને રાજ્યકારભાર પણ કરે છે. કેટલાંક તો વળી સભાઓ ભરીને પ્રતિપક્ષ સાથે વાદવિવાદ કરે છે. કેટલાક તો અનેક જાતનાં શાસ્ત્રોનાં પુસ્તકોના ઢગલે ઢગલા લખી રાખે છે. વળી બીજા કેટલાક હંમેશાં ગાંડા જેવા બની રહે છે. કોઇ કોઈ તો લોકોની નિન્દા કરવાની વૃત્તિ લઇને જ બેઠેલા હોય છે, અને છતાં પણ તેઓ લોકોમાં જ્ઞાની કહેવાય છે. સાધનમાં તેમ જ ફળમાં ભેદ ન હોવા છતાં આ મુજબ સ્થિતિમાં ભેદ શાથી થાય છે? આમ થવામાં તેમનું જ્ઞાન સમાન છે કે કાંઈ ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં હોય છે, તે આપ મને જરા સમજાવીને કહો. એકનિષ્ઠ શિષ્યને માટે આપનું હૃદય સ્વભાવે જ દયાળુ છે. તેથી ફરી ફરી પૂછવાનું મન થાય છે.'

તટસ્થ રહીને બ્રહ્મપદ ઓળખી ન શકાય!

એ પ્રમાણે પરશુરામના પ્રશ્નો સાંભળી શ્રીદત્તાત્રેય પ્રસન્ન થયા, અને દરેક પ્રશ્ન યોગ્ય છે એમ લાગવાથી તેમણે કહ્યું: 'હે પરશુરામ, ખરેખર તું બુદ્ધિમાનોમાં ઉત્તમ છે, તેથી જ તે પરમ-પદને તારો આજે આ સ્પર્શ થાય છે. તું સદ્વિચારમાં તત્પર થયેલો હોવાથી તે તત્ત્વને જાણવાને યોગ્ય બન્યો છે. ભગવત્કૃપા વિના કોઇનું પણ કલ્યાણ થવું શકય છે કે? આ સર્વ આત્મ-દેવની જ કૃપાનો પ્રભાવ છે. આ સ્વાત્મદેવતા પ્રસન્ન થવાથી જ તારો સદ્વિચાર હંમેશાં વધતો જાય છે. હવે તેં જે તત્ત્વ જાણ્યું છે તે બરાબર જ છે, ભૂલભરેલું નથી. પણ તું કહે છે તેવું જ શુદ્ધ ચૈતન્યનું સ્વરૂપ હોવા છતાં તે તને જોઇએ તેવી રીતે બરાબર સમજાયું નથી, અને તેથી જ તું આમ પ્રશ્ન કરે

કર્યો અને તે જનકના યજ્ઞમંડપમાં આવ્યો. તેણે તમામ સભાસદો અને રાજાની સમક્ષ સભામાં બિરાજેલા સર્વ પંડિતોનું ઘણું જ અપમાન કર્યું. પ્રથમ રાજાને આશીર્વાદ આપીને તે બોલ્યો કે, 'રાજન્! તારો આ યજ્ઞમંડપ જેવો શોભાયમાન દેખાવો જોઇએ તેવો શોભાયમાન જણાતો નથી. સમુદ્રને કિનારે જેમ કાગડાઓ ભેગા મળે છે તેમ જ તારે ત્યાં આ પ્રકાર ભેગો થયેલો છે. કમળનું સરોવર જેમ હંસની વસ્તીથી શોભાયમાન થાય છે તેમ સભા તો વિદ્વાનોના સમુદાયથી જ સુંદર દેખાય; પણ અહીં સર્વત્ર નજર ફેરવું છું તો મને તો એક પણ વિદ્વાન જણાતો નથી. માટે તારું કલ્યાણ થાવ. હું તો હવે જાઉં છું. અહીં મારાથી રહી શકાય તેમ નથી. કારણ કે મૂર્ખોથી ભરેલી આ સભામાં મારાથી કેમ બેસાય?'

મારી શરત કબૂલ છે?

વરુણપુત્રનું આ પ્રમાણેનું ભાષણ સાંભળીને તમામ સભાસદો ખૂબ ક્રોધે ભરાયા અને બોલ્યાઃ 'અલ્યા એ બ્રાહ્મણ! તું બધાનું આવું અપમાન કરે છે, તો તારી પાસે એવી કઈ વિદ્યા છે કે તે વડે તું અમને બધાને પરાજિત કરીશ? મૂર્ખ! તું નકામી બંઢારો કેમ મારે છે? તું અમને પ્રથમ હરાવ અને પછી તારે જવું હોય તો જા. ભૂલોક ઉપરના ધણાખરા વિદ્વાનો અહીંયાં એકત્ર થયા છે. તો હે મૂર્ખ! તું શું ભૂલોકને જીતવાની હિંમત ધરાવે છે? બોલ, તારી પાસે એવી કઈ વિદ્યા છે કે જેનાથી તું અમોને જીતવા માગે છે?'

સભામાંના વિદ્વાનોએ આમ આહ્વાન કર્યું તેથી વરુણપુત્રને લાગ્યું કે હવે આપણું ધાર્યું થશે. એથી તેને ઘણો જ આનંદ થયો. પછી તેણે સભાસદોને કહ્યું: 'ઘણું બોલવામાં શો સાર છે? હું એક શરત કહું છું. હું તમને બધાને એક ક્ષણમાં જીતી લઉં

એક તાપસી આવી ચઢી. તેને જોઈ આ સર્વ બ્રાહ્મણો તેની પાસે ગયા અને પોતાની તમામ હકીકત તેને કહી સંભળાવી. તેણે તેમને 'ઠીક છે' એમ કહી આશ્વાસન આપ્યું અને પોતે એક વખત સભામાં આવી. આ તાપસીએ શરીરે કાષાય વસ્ત્રો પહેર્યાં હતાં, માથે સુંદર જટા રાખી હતી અને યોગાભ્યાસ વડે તેની જરારહિત થયેલી શરીરની દિવ્ય કાન્તિ સુમનોહર જણાતી હતી. આથી જોનારની આદરબુદ્ધિ તેને માટે વધતી હતી. તે સભામાં આવતાં જ જનકે તેનો સારી રીતે આદરસત્કાર કર્યો. ત્યારે લાગ જોઈ તેણે અષ્ટાવક્રને પ્રથમ એક પ્રશ્ન પૂછ્યાઃ 'ભાઈ, તું ઘણો જ બુદ્ધિશાળી છે. તેં વરુણના પુત્રને વાદમાં જીતીને બ્રાહ્મણોને છોડાવ્યા તે ઘણું જ સારું કર્યું. હવે હું તને થોડું પૂછું છું. તું મને તેનો ઉત્તર સીધો અને વિતંડાવાદ છોડીને આપ. દરેક જગાએ એક જ અમૃતતત્ત્વ ભરેલું છે એમ સિદ્ધ કરનારું એક પરમપદ તને માલૂમ છે કે? જે પદ સમજાયા પછી સર્વ સંદેહનો નાશ થઈ જાય છે, જાણવાનું કાંઇ પણ બાકી રહેતું જ નથી, કોઇ પણ પ્રકારની ઇચ્છા પણ રહેતી નથી, અને જે પોતે જાણી શકાય એવું પણ નથી—અર્થાત્ જે જ્ઞાતા, જ્ઞાન તથા જ્ઞેયથી તેમજ તેના સાક્ષીથી પણ પર છે, તે પદને જો તું જાણતો હોય તો તે મને કહે.'

હું જાણતો નથી એવું આ જગતમાં શું છે?

તાપસીનો આ પ્રશ્ન સાંભળી અષ્ટાવક્ર બોલ્યોઃ 'મને તે પદની ખબર છે અને તે તો હું ઘણાને કહું છું. તને પણ કહું છું તે તું સાંભળ. હું જાણતો નથી એવું આ જગતમાં કાંઇ પણ નથી, તો પછી તારા આ પ્રશ્નનું શું મહત્ત્વ છે? દરેકે દરેક શાસ્ત્ર મેં વારંવાર ઉથલાવી નાખ્યું છે. હવે, હે તપસ્વિની! તું પૂછે છે તે તને કહું છું તે સાંભળ. તે પદ એટલે આ આખા જગતનું મૂળ. તેને આદિ, મધ્ય, અંત, ઇત્યાદિ કાંઇ જ નથી. તેને દેશકાળની

એવા રાજા જનકની સમક્ષ, કરતી વખતે આપણે મૂર્ખપણું કરીએ છીએ, એમ તને કેમ ન લાગ્યું ?'

તપસ્વિનીએ આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે અષ્ટાવક્રે કાંઇ પણ જવાબ આપ્યો નહિ. પણ પોતે શરમિન્દો બની બેબાકળો થયો અને નીચું મોઢું કરી ક્ષણવાર શાંત બેઠો. પછી તેણે ઘણો જ વિચાર કર્યો. છતાં છેવટે તેના પ્રશ્નનો જવાબ નહિ જડવાથી તેણે તેને કહ્યું: 'હે તપસ્વિની ! તારા પ્રશ્નનો જવાબ મારાથી આપી શકાતો નથી, તેને માટે મને ખેદ થાય છે. તેથી હવે હું તારો શિષ્ય છું. શાસ્ત્રનાં આવું વિરોધી વિધાન કેમ કરવામાં આવ્યું છે તે મને સમજાવીને કહે. આ હું સત્ય કહું છું. ખોટું ભાષણ પુણ્યનો નાશ કરનારું હોઈ અનર્થ ઉત્પન્ન કરે છે, તેની મને બરાબર ખબર છે.'

અંતર્મુખ થઇ અનુભવ લેવો જોઇએ

અષ્ટાવક્રનો આવો જવાબ સાંભળીને તેના ખરા બોલવાથી તપસ્વિની સંતુષ્ટ થઈ. બાદ તમામ સભાજનો સાંભળે એવી રીતે તેણે અષ્ટાવક્રને કહ્યું, 'બ્રહ્મન્! આ જ ગુહ્ય રહસ્યની સમજ નહિ પડવાથી ઘણા લોકો મોહ પામે છે. એ રહસ્ય કેવળ લૂખા તર્કથી સમજાય તેવું નથી. દરેક શાસ્ત્રમાં આ ગૂઢ જેમનું તેમ જ રાખી મૂકવામાં આવ્યું છે. આ સભાસદોમાંથી કોઇ પણ તેને જાણતું નથી. પરંતુ એક રાજા જનક અને હું એ બે વિના બીજા કોઇએ પણ એ મર્મને અનુભવ્યું નથી. જ્યાં જુઓ ત્યાં લૂખા વાદવિવાદો થાય છે પણ તર્કથી વાદ કરનાર વિદ્વાનોમાં પણ આવા પ્રશ્નો અને તેના જવાબોનું આકલન ઘણું કરીને કોઈથી થઈ શકતું જ નથી. મનુષ્ય ગમે તેવો કુશાગ્ર બુદ્ધિવાળો હોય, તોપણ તેને માત્ર તર્કથી એટલે સદ્ગુરુની સેવા વિના અથવા ઈશ્વરની કૃપા થયા વિના આ મર્મ બરાબર સમજાય એવો નથી. હે અષ્ટાવક્ર, તે તત્ત્વ હું હવે તને સમજ પાડીને કહું છું. તું તેનો સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી વિચાર કર. વિચાર કર્યા વિના, બુદ્ધિ સ્તબ્ધ રહેશે તોપણ, એ સાંભળવા છતાં સમજમાં

સાધનની અપેક્ષા રાખ્યા વિના પ્રકાશમાન થનારું જે શુદ્ધ ચિત્‌તત્ત્વ (વૃક્ષાંક ૧ જુઓ) તે સંવેદ્ય (જ્ઞાનરૂપ) નહિ હોવા છતાં સ્વપ્રકાશમય હોઇ પ્રકાશ પામે છે. એમ કહેવામાં આવે તો તને સંશય ક્યાં આવે છે ? તેથી તું દૃષ્ટિ અંતર્મુખ કરીને બરાબર વિચાર કર.

મન નિઃસંકલ્પ થવું એ જ અંતર્દૃષ્ટિ

આ ચિચ્છક્તિ ત્રિપુરા જ પરમશ્રેષ્ઠ હોઇ દરેકનો આધાર છે.× દરેકને પ્રકાશમાન કરનારી તે ક્યાં અને કઇ વખતે પ્રકાશમાન થતી નથી ? તે જો પ્રકાશમાન થતી ન હોય તો બીજું શું પ્રકાશમાન થશે ? તાત્પર્ય કે, બીજા કશાના પ્રકાશની અપેક્ષા વગર તે ચિચ્છક્તિ પોતે જ સ્વયંપ્રકાશ હોય છે. કારણ કે પ્રકાશનો અભાવ પણ જે શક્તિ વડે જ ભાસમાન થાય છે તે પોતે જ દેખાતી અથવા ન હોઇ શકે એમ કેમ બને ? હવે તે દેખાય છે તે કેવી દેખાય છે એનો તદ્દન સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી વિચાર કર. આ જ ઠેકાણે કુશળ પંડિતોની બુદ્ધિ પણ ચાલી શકતી નથી. અંતર્દૃષ્ટિ નહિ હોવાથી જ તેઓ મોહમાં સપડાઇ તણાઇ જાય છે. જ્યાં સુધી દૃષ્ટિ બહારની પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કરીને શાંત ન થાય ત્યાં સુધી અંતર્મુખપણું કદી પણ પ્રાપ્ત થઇ શકતું નથી; અને જ્યાં સુધી અંતર્દૃષ્ટિ આવતી નથી ત્યાં સુધી આત્મદર્શન પણ થતું નથી. મન સંકલ્પરહિત થવું એ જ અંતર્દૃષ્ટિ. તો પછી તે સંકલ્પો જ્યાં સુધી હોય

× આ જ્ઞાનના પાઠક પરશુરામે વૃક્ષાંક ૧ માં બતાવેલા આત્મા, ચૈતન્ય યા સંવિત્‌ની ઉપાસના ચિત્‌શક્તિ ત્રિપુરાના સ્વરૂપે કરેલી હોવાથી તે, ઉપાસ્યની યોજના અત્રે કરવામાં આવેલી છે. શાસ્ત્રનો ક્રમ એવો જ છે કે જે જેનો ઉપાસ્ય હોય તેને ચિત્તશુદ્ધિ થયા બાદ જ્યારે જ્ઞાનનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તે પરમપદને તેના ઉપાસ્યની ભાવનાથી સમજાવવામાં આવે છે. વધુ માટે પ્રકરણ ૨૦ની નીચેનું ટિપ્પણ જુઓ.

જનકે તેને જે જે કાંઈ કહ્યું તે સર્વ મને કૃપા કરીને કહો. આના જેવું સુંદર આખ્યાન મેં કોઈ પણ જગાએ સાંભળ્યું નથી.'

ત્યારે મહામુનિ દત્તાત્રેય બોલ્યાઃ 'હે પરશુરામ! ત્યારબાદ જે કાંઇ થયું તે તું સાંભળ. પ્રથમ કહી ગયા તે મુજબ તે તપસ્વિનીના ગયા પછી કહોલપુત્ર અષ્ટાવક્ર ઘણા બ્રાહ્મણોને સાથે લઇ નૃપશ્રેષ્ઠ જનક પાસે ગયો. ત્યાં જે મહત્ત્વનો વિષય તપસ્વિનીએ પોતાને સંક્ષિપ્તમાં કહ્યો હતો તે તેણે જનકરાજને ફરીથી કહી સંભળાવ્યો. પછી અષ્ટાવક્રે કહ્યુંઃ 'તે તપસ્વિનીએ પરમપદના જ્ઞેયાજ્ઞેયપનો નિર્ણય મને ઘણો જ ટૂંકાણમાં કહ્યો છે, તેથી મને તેની બરાબર સમજ પડી નથી. તો હે દયાનિધિ! આ સ્વતત્ત્વ સહેલાઇથી મારી સમજમાં આવે એવી રીતે મને કહો.'

પ્રથમ જ્ઞાતા, જ્ઞાન કે જ્ઞેય ?

જનક રાજાએ કહ્યું, 'હે અષ્ટાવક્ર! હું કહું છું તે તું સાંભળ. તે પદ જ્ઞેય અને અજ્ઞેય બન્ને કેવી રીતે છે, એવો તારો પ્રશ્ન છે. પ્રથમતઃ તો તું એમ નક્કી સમજ કે તે સ્વતત્ત્વ હંમેશાં અજ્ઞેય પણ નથી અને હંમેશાં જ્ઞેય પણ નથી. કારણ કે જો તે કાયમને માટે અજ્ઞેય હોત તો તેના સંબંધમાં સદ્‌ગુરુ ઉપદેશ જ કેમ કરી શકે ? પણ સદ્‌ગુરુ તત્ત્વોપદેશ તો કરે છે અને આવા સંજોગોમાં સાધકને સદ્‌ગુરુનો આશ્રય પણ જરૂર લેવો પડે છે. માટે હે અષ્ટાવક્ર! તે પરમપદને ઓળખવું ઘણું જ સરળ પણ છે અને ઘણું કઠણ પણ છે. જેની દૃષ્ટિ બાહ્ય પદાર્થ ઉપરથી પાછી ફરી છે, અર્થાત્ અંતર્મુખ થયેલી છે, તેને માટે તો તે સુલભ છે; અને જેમની દૃષ્ટિ બહાર જ ફેલાયેલી છે, એટલે બહિર્મુખ જ છે, તેને માટે તો તે દુર્લભ છે. ખરું કહીએ તો તે નિરૂપી શકાય અગર જાણી શકાય તેવું નથી. છતાં પણ મહાન પ્રયત્ન વડે જેમ તેમ અપ્રત્યક્ષ રીતે તે કહી શકાય છે તથા જાણી પણ શકાય છે. તું જો

નથી, એ પણ તદ્દન ખુલ્લે ખુલ્લું જ છે. તેથી હે અષ્ટાવક્ર! તું પ્રથમ આ પ્રકારના તારા મૂળ સ્વસ્વરૂપની સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ વડે શોધ કર.

આત્માનુભવ પદ્ધતિ

પ્રથમથી જ એવો વિચાર કર કે તું આ શરીર નથી, તેમજ પ્રાણ અગર મન પણ નથી. કારણ એ બધાં સ્થિર નથી પણ અનિત્ય છે. ફક્ત તું (વૃક્ષાંક ૧ તત્ત) એકલો જ નિત્ય છે. આ શરીર એટલે તો એક સપ્ત ધાતુનો ગોળો છે. તે તારું સ્વરૂપ કેવી રીતે હોય! અને તે જ જ્યારે 'મારું' એ રૂપથી અન્ય વિષય બની ભાસમાન થાય છે ત્યારે તે 'અહં' એ ભાવનાને છોડી દે છે. એટલે તે વખતે 'મારું શરીર' એમ કહેતી વખતે તે સાથે 'અહં' એવી ભાવનાની સ્મૃતિ હોતી નથી. જેમ સુવર્ણ અને તેનાં કડાંકુંડળો. જ્યારે તે કડાંકુંડળાદિરૂપે બને છે ત્યારે 'હું' રૂપ સુવર્ણ તથા મારું એ ભાવરૂપ કુંડળાદિ આકારો હોય છે. આથી કુંડળ કહેતાં તેમાંથી સુવર્ણભાવની કલ્પના વિલય પામે છે. તેવી જ રીતે 'હું' અને મારું એમ કહેતાં મારું કહેવામાં આવતાં જ તેમાંથી 'હું' ભાવ તે ભુલાઈ જવાય છે. એટલે 'હું' તો જુદો જ હોઇ તે વિવર્તરૂપે 'મારું મારું' એવા દ્વૈતભાવને પામે છે. તેવી જ રીતે પ્રાણ અને મન એ બન્નેને પણ 'મારું મારું' એમ કહેવામાં આવે છે, તેથી તેમાં પણ 'અહં' એવો ભાવ હોતો નથી; એવું વિચારને અંતે અનુભવમાં આવે છે. ઉપર બતાવી ગયા તેમ સુવર્ણ કડાંકુંડળ ઇત્યાદિ રૂપે થવાથી સામાન્ય એવા સુવર્ણભાવથી વેગળું નહિ હોવા છતાં તેને ભૂલી જાય છે, અને નામરૂપ આકારાદિના વિશિષ્ટ ભાવને જ તે સત્ય સમજે છે. પરંતુ સુવર્ણ એ કાંઇ નામરૂપે થવાથી પોતાનો સામાન્ય ભાવ કદી છોડતું નથી. તે જ પ્રમાણે શરીર, જીવ, પ્રાણ ઇત્યાદિ નામરૂપો વડે વિશિષ્ટ ભાવે ભાસનારા પોતે પોતાના સામાન્ય સ્વરૂપ 'અહમ્' 'હું' ને ભૂલી

જાય છે પરંતુ (હું) એ પોતે અહમ્ (હું) એવો પોતાનો સ્વભાવ છોડીને કદી પણ રહેતો નથી. અર્થાત્ આ પરમચૈતન્ય એટલે જાણનારું તત્ એવું 'અહં' રૂપી જ્ઞાન (શ્લોક ૧) એ માત્ર 'અહં' એવી સ્ફૂર્તિને ત્યજીને કદાપિ રહેતું નથી. તેથી સંવિત્ સર્વત્ર છે, એમ નિશ્ચય થાય છે. માટે હે અષ્ટાવક્ર! દૃષ્ટિ અંતર્મુખ કરીને તત્ત્વવડે માત્ર ચિદ્રૂપ આત્માની એક વાર તપાસ કરી જો.

અંતર્મુખ દૃષ્ટિ કોને કહેવી ?

જે ઉત્તમ બુદ્ધિમાન હોય છે તેઓ તો તત્ત્વના ઉપદેશ વખતે જ સ્વરૂપનું દર્શન કરે છે. અહીં દૃષ્ટિ એટલે આ બહારની આંખોની જગા સમજવાની નથી, પણ મનશ્ચક્ષુને જ દૃષ્ટિ ગણવાની છે. જે વડે સ્વપ્ન દેખાય છે, એ જ મુખ્ય ચક્ષુ છે. તેની અંતર્મુખતા એટલે શું તે સાંભળ. કારણ ચક્ષુ અંતર્મુખ થાય નહિ તો વ્યવહારમાં પણ કાંઈ જોઈ શકાતું નથી. જ્યારે આંખોથી કાંઈ પણ જોવું હોય છે, ત્યારે જોવાની વસ્તુ સિવાયના બીજા સર્વ પદાર્થો ઉપરથી દૃષ્ટિને તદ્દન કાઢી લેવામાં આવે છે અને ખાસ જોવાની વસ્તુ ઉપર જ દૃષ્ટિ લગાડવામાં આવે છે. ત્યારે જ તે સ્પષ્ટ દેખાય છે; નહિ તો તે પદાર્થ આંખોની સામે હોવા છતાં પણ અનુભવમાં આવતો નથી. તાત્પર્ય કે, પદાર્થો હોવા છતાં આંખોનું દૃષ્ટિબિંદુ જે મનશ્ચક્ષુ તે તેની તરફ નહિ જવાથી તે ન દેખાવાનો જેવો જ બને છે. અષ્ટાવક્ર! તે જ પ્રમાણે કાન, ત્વચા વગેરેની પણ સ્થિતિ જાણવી. મનને લાગનારાં સુખદુઃખાદિનું પણ તેવું જ છે. મન જો તે તરફ જાય નહિ, તો તે સુખદુઃખાદિ પણ જાણવામાં આવતાં નથી. તેટલા માટે જ જે કાંઇ પણ જાણવાની ઇચ્છા હોય તે તરફ એકચિત્ત થવું જોઇએ. એ દૃષ્ટિનું નામ જ અંતર્મુખતા કહેવાય છે. અંતર્મુખતાવાળું શુદ્ધ ચિત્ત જ

સ્વસ્વરૂપની ઓળખાણ કરી આપે છે. એજ વિષય હું તને વળી સ્પષ્ટ રીતે સમજાવું છું, તે તું ચિત્તને સ્થિર રાખીને સાંભળ.

'છે'માં નથી અને 'નથી'માં છે

હે અષ્ટાવક્ર ! આ ચિદાત્મા મનથી જાણી શકાય તેવો પણ છે અને જાણી ન શકાય તેવો પણ છે. તાત્પર્ય કે, બન્નેમાં 'છે અને નથી' તથા તે કરતાં 'પર' એવો પણ છે. ઉદ્દેશ એ છે કે, (૧) સુવર્ણમાં કડાંકુંડલાદિ આકારો છે, અને (૨) જો કડાંકુંડળાદિ આકારોમાંથી સુવર્ણ કાઢી લેવામાં આવે તો તેમાં નામરૂપાદિનું અસ્તિત્વ રહેતું નથી. એ ન્યાયે નામરૂપાદિમાં સુવર્ણ નથી. (૩) હવે કડાંકુંડળાદિને નામરૂપે નહિ દેખતાં સુવર્ણ એવા સામાન્યરૂપે જોવામાં આવે તો 'નથીમાં છે' એમ કહેવાશે; એટલે પ્રકારનો ૨ નો આ ત્રીજો એક પ્રકાર 'નથીમાં છે' એવો થશે; અને (૪) સુવર્ણ ઉપર કડાંકુંડળાદિ નામો મિથ્યા હોવાથી નામરૂપાદિનો વિલય તો થાય છે. આ ન્યાયાનુસાર 'છેમાં નથી' એટલે પ્રથમના વિભાગમાં જ આ 'છેમાં નથી' એવો પ્રકારાંતર ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે (૧) છે, (૨) નથી, (૩) નથીમાં છે, અને (૪) છેમાં નથી તથા (૫) તે સર્વેનો સાક્ષી, એ પ્રમાણે પાંચે ભાવોનો વિલય કરીને સહજાવસ્થામાં સ્થિતિ થવી એ જ ખરું પરમપદ સમજો. આમાં પ્રથમના ૧-૨ ભાવો અભ્યાસદૃષ્ટિના છે. તે અભ્યાસક્રમ દૃઢ કર્યા પછી તેનો સાક્ષીભાવ સહ વિલય કરવો અને સ્વાનુભવ પ્રાપ્ત કરી લેવો. ત્યારબાદ નિર્વિકલ્પતામાં બેસી નહિ રહેતાં પુનઃ ૩ તથા ૪ પ્રકારનો વિપરીત અભ્યાસ કરવો. પછી આ ચારે પ્રકારો તથા પાંચમો તેનો સાક્ષી એ સર્વ ભાવોને ભૂલી જાઇ જે સ્થિતિ રહે તે સહજઅવસ્થા જાણવી. એટલે (૧) 'હું' તે (તત્) છું, (૨) તત્ (તે) માં 'હું' કદી પણ ઉત્પન્ન જ થયો નથી, (૩) તત્ (તે) તે જ 'હું', (૪) 'હું' તે જ

'તત્' (તે) છું કે જે તત્માં 'હું' ની ફરી ઉત્પત્તિ થયેલ નથી, અને (૫) આ સર્વનો સાક્ષી; એ પ્રમાણે પાંચે ભાવોનો ત્યાગ કરી સહજઅવસ્થામાં સ્થિતિ કરવી તે જ જીવન્મુક્તિ અથવા વિદેહાવસ્થા છે. સહજસમાધિ તે આ જ કહેવાય છે. આ ધોરણે જ તે બન્નેમાં છે અને નથી તથા તે બન્નેના પર એવો છે. એટલે (૧) છે, (૨) નથી, (૩) છેમાં નથી, (૪) નથીમાં છે, અને (૫) તે સર્વનો સાક્ષી. એવા આ પાંચ પેટા ભેદો નીકળે છે એમ સમજવું. આ પાંચમાં તથા તેથી પણ પર સર્વત્ર વ્યાપક એવું આત્મસ્વરૂપ છે એમ સમજવું. એ જ સમજી લેવાની બાબતમાં વેદ અને શાસ્ત્રોનો પુષ્કળ વિચાર કરનારા પણ્ડિતો પણ ગોથાં ખાય છે.

આત્માનુભવની રીત

હવે કોઇ પણ બહારનો પદાર્થ મનમાં આવવાને માટે બે ક્રિયાઓની જરૂર પડે છે. એક તો બીજા પદાર્થો ઉપરથી મનને પાછું વાળવાની અને બીજી તેને બીજા પદાર્થ ઉપર લઇ જવાની. પદાર્થ ઉપરથી મન દૂર થવાથી અને બીજા પદાર્થ ઉપર પહોંચે તે પહેલાં અર્થાત્ બન્ને ક્રિયાના સંધિકાલમાં વચ્ચે જે તટસ્થ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે તેમા આપણે જે કાંઈ પદાર્થ જોઇએ, તે અનુભવમાં આવતો નથી. એ જ શુદ્ધ ચૈતન્ય છે. એક પદાર્થ ઉપરથી બીજા પદાર્થમાં તત્પર થવું એ જ મનનો વ્યાપાર છે. એ રીતે આ સમર્યાદ પદાર્થો આ બે ક્રિયાઓના યોગ વડે જ દેખાય છે. પણ શુદ્ધ ચૈતન્ય તો મર્યાદા વિનાનું છે. એટલે તેનું દર્શન કરવાને સાક્ષીભાવમાં સ્થિત રહી જોવાની આ રીત બરાબર નથી. આથી જ ફક્ત બીજા પદાર્થભાવને નિવૃત્ત કર્યો એટલે વિશેષ કંઈ પણ ન કરતાં તે અનુભવમાં આવે છે.

બીજા બધા ઉપાયો નકામા છે

દાખલા તરીકે, એમ વિચાર કરો કે સામેના તકતામાં કેટ-

લાંક પ્રતિબિમ્બો જોવાં હોય તો બીજા પદાર્થોને દૂર ખસેડી તે મુકરર કરેલા પદાર્થો જ જોનારે સામે ધરવાં પડે છે; પરંતુ જ્યારે તકતામાં આકાશને જ જોવું હોય છે ત્યારે માત્ર બીજા બધા પદાર્થો ખસેડી લીધા બાદ અને બીજી વસ્તુ સામે ન હોય, એટલે કાર્ય પૂરું થાય છે. કારણ કે આકાશ તો દરેક જગાએ છે તેથી તે (આકાશ) તકતાની અંદર કાયમનું રહેલું જ છે; પરંતુ બીજાં પ્રતિબિમ્બોને લીધે ઢંકાયેલું હોવાથી જ તે દેખાવમાં આવતું નથી એટલું જ; બાકી તે તો ચરાચરમાં વ્યાપી રહેલું હોઇ દરેકનો આધાર હોવાથી બીજા પદાર્થો મનમાંથી ખસેડતાંની સાથે જ અનુભવમાં આવે છે. તેવી જ રીતે શુદ્ધ ચૈતન્ય પણ સર્વગત, સર્વાધાર અને સર્વકાળમાં એકરૂપ એટલે તન્મયસ્વરૂપ હોવાથી, તકતામાંના આકાશની માફક, હૃદયમાં જ પરિપૂર્ણ ભરેલું છે. તેથી જ મનને બીજા પદાર્થ ઉપરથી ખસેડી લેવાની જ માત્ર જરૂર છે. હે અષ્ટાવક્ર! એ પ્રકાશક ચિતતત્ત્વ ક્યાં અને કઇ વખતે હોતું નથી વારુ? તે જ્યાં એટલે અમુક સ્થળે અને જ્યારે એટલે અમુક કાળમાં નથી, એમ જો કહેવામાં આવશે તો તે 'જ્યાં' પણ નથી અને 'જ્યારે' પણ નથી. તાત્પર્ય કે આ 'જ્યાં' અને 'જ્યારે' એ પણ તેના જ વિવર્તો છે. તો પછી ચિદાત્માનો અનુભવ થાય તે માટે મનને અન્યમાંથી નિવૃત્ત કરવું એટલાની જ માત્ર ખાસ જરૂર છે; બીજા કોઈ પણ સાધનને આગળ ધરવાની જરૂર નથી. તેમજ બીજું કાંઇ અભિમુખ કરવાની પણ જરૂર પડતી નથી. તેથી જ તે ચિતતત્ત્વ કોઇ એક પદાર્થની માફક વિશિષ્ટ આકારથી વેદ્ય નથી, એમ કહેવું પડે છે. વળી તે શુદ્ધ મન વડે સ્વભાવતઃ જ અનુભવમાં આવતું હોવાથી વેદ્ય છે, એમ પણ કહી શકાય છે. મનમાંના બીજા આકાર અર્થાત્ સંકલ્પો નષ્ટ થવા એને જ મનની શુદ્ધતા કહે છે. સ્વસ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવવાને માટે એ જ એક મુખ્ય સાધન છે. જ્યાં સુધી ચિત્ત શુદ્ધ થયેલું નથી ત્યાં સુધી જ્ઞાન શી

પણ કેમ અનુભવમાં ન આવવું જોઇએ ? માટે નિઃસંકલ્પ મન જ સ્વરૂપાનુભવ કરાવવા યોગ્ય છે. એટલે નિઃસંકલ્પ મન વડે જ ચૈતન્ય ભાસમાન થાય છે. તરતના જન્મેલા બાળકને પણ સ્વસ્વરૂપ ભાસમાન થતું નથી, તેનું કારણ પણ મનના પડદા ઉપર અજ્ઞાનરૂપ તમનો લેપ થવો એ જ છે. બીજું કહું છું તે સાંભળ. મેશ ચોપડેલા આરસામાં તે મેશનું પ્રતિબિંબ તો પડેલું જ હોય છે. તે કોઇ જોઇ શકતું નથી, છતાં તે ઉપરથી તે નથી જ એમ કહી શકાય નહિ. કારણ સામેના પદાર્થનું પ્રતિબિંબ લેવું એ તકતાનો ગુણ છે. માત્ર તેની ઉપર મેશનું પડ હોવાથી તે ઓળખવામાં આવતું નથી એટલું જ. તેવી જ રીતે સુષુપ્તિમાં પણ મન નિદ્રા અર્થાત્ અજ્ઞાનને અધીન થયેલું હોવાથી ખરી રીતે જોતાં બીજા પદાર્થોની નિવૃત્તિ થયેલી હોતી નથી. તેથી કરીને તે આ ચૈતન્યને વ્યક્ત એટલે પ્રકાશિત કરી શકતું નથી. અને તેથી જ જાગૃત થતાં નિદ્રાની સ્મૃતિ થાય છે. ઉપરાંત તે અવસ્થામાં અજ્ઞાનપણાનો અનુભવ પણ થાય છે. આ જ વિષય તને ફરીથી સ્પષ્ટ રીતે સમજાવીને કહું છું તે એકાગ્ર ચિત્ત વડે સાંભળ.

મનની બે પ્રકારની અવસ્થા

(૧) પ્રકાશાવસ્થા અને (૨) વિમર્શાવસ્થા, એવી મનની બે પ્રકારની સ્થિતિ છે. બાહ્ય પદાર્થોમાંથી મન× જ્યારે વિશ્રાંતિ લે છે

× ચરાચર દૃશ્ય આત્મરૂપ છે એવો સિદ્ધાન્ત છે. તે આત્મરૂપ કેવી રીતે છે તે સમજાવવાને માટે પૃચ્છકની યોગ્યતા અને બુદ્ધિ અનુસાર તેને પ્રસંગવશાત્ કોઇ પણ શાસ્ત્રશુદ્ધ યુક્તિ વડે સમજાવવામ આવે છે. હેતુ એ કે જે વડે જિજ્ઞાસુને 'તત' એવા ચૈતન્ય યા આત્મ સ્વરૂપનું પરોક્ષ જ્ઞાન થાય, એટલે તે તેવો નિશ્ચય કરી સ્વાનુભવયુક્ત અપરોક્ષ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરી શકે. આ ધોરણે અત્રે પ્રસંગવશાત્ મ આત્માપ કેવી રીતે છે તે સમજાવવામાં આવેલ છે એમ સમજવું.

અજવાળું. અંધારું એ સ્મૃતિરૂપ તથા પ્રકાશ એ અભિનવરૂપ

મનની વિમર્શાદિ અવસ્થાઓ તથા પ્રતિઅવસ્થાની સમજૂતી માટે વૃક્ષ "ઈ"

° પરમ

૧ પ્રકાશાવસ્થા (નિર્વિકલ્પ) [તત્–ચૈતન્ય]

૨ મન (સાક્ષી)

વિમર્શાવસ્થા (સવિકલ્પ) [અહમ્–હું]

° ૪ સ્મૃતિરૂપ (૩) અવ્યક્ત (મહાશૂન્ય) અ (શિવ)

૫ અભિનવ આભાસ (૩) પ્રકૃતિ–શક્તિ આ (જીવ)

°આગળને માટે મૂળ વૃક્ષ અ જુઓ. આ સર્વે વિવર્ત ભાવો છે એમ સમજવું*

સમજો. હવે, અંધારું થાય એટલે કાંઈ તેમાંના પ્રકાશિત પદાર્થોનો નાશ થાય છે એમ થતું નથી; અને અજવાળું હોય છે, ત્યારે તે પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે એમ પણ કહી શકાય નહિ. અંધારામાં પદાર્થો જેમ અપ્રગટ અવસ્થામાં હોય છે જ, તેમ સુષુપ્તિનું પણ સમજો. તેથી તે સ્મૃતિરૂપ પૂર્ણ અનુસંધાનાત્મક ગણાય છે (ક્રમાંક ૪ જુઓ); તથા જાગ્રદાવસ્થા એ અભિનવ આભાસરૂપ કહેવાય છે. (ક્રમાંક ૫ જુઓ) હવે દીપક આદિમાં પ્રકાશ પૂર્ણ-

* વેદાન્તશાસ્ત્રનો સામાન્યતઃ એવો નિયમ છે કે જ્યારે જીવ, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર, યા કોઈ પણ સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મ દેવતાનાં નામરૂપો વડે પ્રસંગ અને અધિકારવશાત્ જિજ્ઞાસુઓને વેદાન્તવિષય સમજાવવાનો પ્રયત્ન થાય છે, ત્યારે તે દેવતા કે નામને સાક્ષીભાવમાં મૂકી બાદ વૃક્ષ અ તથા આ માં જણાવ્યા પ્રમાણે સમજાવવામાં આવે છે. આ પ્રસંગે જનકરાજ આત્માનું સ્વરૂપ મનના અનુરોધે સમજાવી રહ્યા છે, તેથી તેને (ક્રમાંક ૨) સાક્ષીભાવમાં મૂકવામાં આવ્યું છે એમ જાણવું.

પછી દોરા જેવાં તેના પ્રકાશમાં રહેલા પદાર્થોમાં ઉપર મુજબ સ્થિ
વિમર્શાવસ્થા (ક્રમાંક ૧) દોરાથી એટલે કે તે પદાર્થોને દીવામાં (ક્રમાંક ૧)માં પ્રકાશ છે, એવું જ્ઞાન નહિ દોરાને લીધે તે દેવી (ક્રમાંક ૩) વિમર્શાવસ્થા કે મૂઢ દશા જ છે, એમ વિદ્વાનોએ નક્કી કરેલું છે. આથી મન એટલે સાક્ષીભાવ (ક્રમાંક ૨) જ્યારે જડ એવા (ક્રમાંક ૩) વિમર્શાવસ્થામાંથી નિવૃત્ત થાય કે વિશ્રાન્તિ લે, અર્થાત્ અહમ્ (હું)નો વિલય કરે, એટલે જે સ્વભાવસિદ્ધ અવસ્થા શેષ રહે તે જ મૂળ પ્રકાશાવસ્થા, તત્પદ, આત્મા, અક્ષર શુદ્ધ ચૈતન્ય સમજવું.

કાંઈ જ નથી તે જાણનાર કોણ?

આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, શુદ્ધ ચૈતન્યથી પ્રથમ પ્રગટ થયેલો જે બ્રાહ્મભાસ એટલે અવ્યક્ત તત્ત્વ અથવા જેને મહાશૂન્ય પણ કહેવામાં આવે છે (ક્રમાંક ૪ જુઓ), એ જ નિદ્રાનું સ્વરૂપ છે. 'કાંઈ જ નથી,' એવી જે સર્વસામાન્ય ભાવના-દૃશ્યાભાસનો અભાવ-એ જ સુષુપ્તિ હોઇ તે નિર્વિકલ્પ હોય છે.

મનનો વિલય

જાગ્રદાવસ્થામાં પણ પદાર્થોનું ભાન થાય છે તેટલા વખતને માટે અર્થાત્ એકેક પદાર્થ પૂરતું મન એ નિર્વિકલ્પ અવસ્થામાં જ હોય છે. પરંતુ તે અવસ્થા પૂર્ણ થયે બીજી પળે જ, અર્થાત્ અલ્પકાળમાં જ, બીજા વિકલ્પો પ્રગટ થાય છે, તેથી તેની આ જાગૃતિની નિર્વિકલ્પ અવસ્થા નષ્ટ થાય છે. આથી તે પરમતત્ત્વ સ્પષ્ટ રીતે દરેકના અનુભવમાં આવતુ નથી. સુષુપ્તિ અવસ્થામાં અવ્યક્ત નામની જે શક્તિ ઉપર કહેવામાં આવી છે, તે શક્તિની નિર્વિકલ્પતાની જાગૃતિમાં દટના વડે જ 'મન વિલીન થાય છે' એવું સુતર્કવાદી પુરુષોએ વિચાર વડે નક્કી ઠરાવેલુ છે. સૂક્ષ્મ

વિચાર કરતાં જણાશે કે, પદાર્થ જોતી વખતે પણ મન તે તે વખતને માટે તે તે પદાર્થો ઉપર લીન જ હોય છે.

નિર્વિકલ્પની ત્રણ અવસ્થાઓ

હે અષ્ટાવક્ર! હું તને મારા અનુભવનું રહસ્ય કહું છું, તે તું બરાબર સાંભળ. ઘણો સૂક્ષ્મ વિચાર કરનાર પણ્ડિતો પણ અહીં ગોથું ખાય છે. (૧) નિર્વિકલ્પ સમાધિ, (૨) સુષુપ્તિ અને (૩) પદાર્થદર્શન, એ ત્રણે નિર્વિકલ્પ દૃષ્ટિએ તો એક જ પ્રકારમાં આવે છે. મન એક પદાર્થ છોડી બીજા પદાર્થ ઉપર ચલન પામે છે પણ જ્યારે તે એક જ પદાર્થ ઉપર ચોંટેલું હોય છે, અર્થાત્ મનની દરેક પદાર્થ ઉપર ક્ષણિક વારને માટે જે સ્થિતિ હોય છે ત્યારે તે તે વખત પૂરતું અને તે તે પદાર્થ પૂરતું તો તે વિકલ્પરહિત જ હોય છે. ઉદ્દેશ એ કે મન જે વખતે કોઈ પણ પદાર્થ ઉપર સ્થિત હોય છે, તે જ વખતે તે બીજા પદાર્થ ઉપર એકીસાથે જ જઇ શકાતું નથી. જ્યારે પ્રથમનો પદાર્થ મન ઉપરથી દૂર કરવામાં આવે, ત્યારે જ તે બીજા પદાર્થ ઉપર જઇ શકે છે; અર્થાત્ બીજા પદાર્થ ઉપર જતાં જ પ્રથમના પદાર્થ ઉપરથી તે હટી જાય છે. તાત્પર્ય કે, એકી જ વખતે મનમા બે પદાર્થો સમાઇ શકતા નથી. તેથી તે તે પદાર્થ પૂરતું અને તેટલા સમયને માટે તો તે નિર્વિકલ્પ જ હોય છે. તેથી જગતમાં જણાતા ઉપર કહેલા ત્રણ પ્રકારો સ્વરૂપતઃ નથી, પણ કેવળ ભાસ્યના થતા ભેદ વડે જ થયેલા છે.

સમાધિમાં માત્ર ચૈતન્ય જ ભાસમાન થાય છે, સુષુપ્તિમાં મહાશૂન્યરૂપ અવ્યક્ત જ અનુભવમા આવે છે, અને પદાર્થદર્શન કાળે તો મર્યાદાવાળા આકારનો જ ફક્ત અનુભવ થાય છે. એટલે એવું તે ભાસ્ય જ ત્રિવિધરૂપે ભાસમાન થયેલું છે. આવી રીતે ભાસ્યમાં ભેદ હોય તોપણ ભાન એટલે જ્ઞાન અર્થાત્ શુદ્ધ ચૈતન્ય

પોતે તો કેવળ નિર્વિકલ્પ જ છે (વૃક્ષાંક ૧). તેથી તેને 'પ્રકાશ-નિબિડ' એમ પણ કહેવામાં આવે છે. તેનો અર્થ 'નિર્વિકલ્પનાથી ઘનઘોર વ્યાપેલું' એવો થાય છે.

ઉપર બતાવેલી ત્રણે નિર્વિકલ્પનામાંથી સમાધિ અને સુષુપ્તિ એ બે અવસ્થાઓ લાંબો વખત વ્યવહારમાં અનુભવમાં આવે છે, તેથી તે બંને સ્પષ્ટ રીતે જાણી શકાય છે. પરંતુ પદાર્થદર્શનની નિર્વિકલ્પના માત્ર ક્ષણિક હોય છે, તેથી વ્યવહારમાં તે જોઇએ તેટલી સ્પષ્ટ રીતે ઓળખી શકાતી નથી. સમાધિ અગર સુષુપ્તિ પણ એવી રીતે જ્યારે ક્ષણિક હોય છે, ત્યારે ઓળખાતી નથી. આ બન્ને અવસ્થાઓ પણ ઘણી વખતે ક્ષણિક હોઇ શકે છે. તેમાં જો સુષુપ્તિ ક્ષણિક હોય છે, તો સૂક્ષ્મદૃષ્ટિવાળા પુરુષો દીર્ઘ સુષુપ્તિના અનુભવ ઉપરથી તેને જાણી શકે છે. પરંતુ ક્ષણિક એવી સૂક્ષ્મ. સમાધિઅવસ્થાથી તો વ્યવહારમાં લોકો અજાણ હોવાથી તે એકાએક કોઇની પણ જાણમાં આવતી નથી.

નિદ્રા એટલે જ બ્રહ્મ ?

હે અષ્ટાવક્ર! ઉપરના વિવેચન ઉપરથી તું જાણી શકીશ કે વ્યવહારદશામાં પણ સર્વ પ્રાણીઓને અલ્પ વખતની સમાધિ તો નિત્યપ્રતિ પ્રાપ્ત થાય છે જ, પરંતુ તેનો પરિચય નહિ હોવાથી તેમને તે સમજાતી નથી. જાગ્રદાવસ્થામાં જે વિમર્શશૂન્ય અવસ્થા થાય છે, અર્થાત્ સંકલ્પશૂન્ય અવસ્થા થાય છે તેને જ સમાધિ કહેવામા આવે છે. વિમર્શ અર્થાત સંકલ્પનો વિલય એ જ સમાધિ છે. (માથેના વૃક્ષાંક ૬ માં ક્રમાંક ૧ જુઓ) સુષુપ્તિમાં અગર પદાર્થદર્શનમાં પણ સમાધિની સ્થિતિ તો હોય છે, છતાં તે સમયે મનનો વિલય થયેલો હોતો નથી, તેથી તેને મુખ્ય સમાધિ કહી શકાતી નથી. કારણ કે ભેદનો અનુભવ આપનારા વિમર્શના સ્મૃતિ-રૂપ (૬ વૃક્ષાંક ૩ અ જુઓ) સંસ્કારો અવ્યક્ત અથવા મહા-



શૂન્યરૂપે તે વખતે ગર્ભમાં બીજરૂપે શેષ રહેલા હોય છે, તેથી જ તેઓ પુનઃ સંસ્કારરૂપે એટલે અભિનવ આભાસ (જુઓ વૃક્ષાંક ૩ આ જુઓ) અર્થાત્ પ્રકૃતિરૂપે ઉદય પામે છે. બાકી, જાગૃતિમાં થનારું પદાર્થજ્ઞાન અને ઉપર જણાવી ગયા તેમ તે વખતે થનારી ક્ષણિક સમાધિઓ એટલે બે સંકલ્પોની વચલી સંધિની અવસ્થા, અથવા હૃદયમાંથી સંકલ્પ ઊઠવો અને તે દરેક પદાર્થ પૂરતો પદાર્થરૂપે બનવો–આ સ્થિતિ પણ વસ્તુતઃ અવિમર્શ સ્વરૂપ એટલે કે સંકલ્પ વગરની જ હોય છે. પરંતુ સામે પડેલો હીરો હંમેશ જોવામાં આવતો હોય છતાં તેની ઓળખ નહિ હોવાને લીધે તે ઉપયોગમાં આવી શકતો નથી, પરંતુ રત્નના પરીક્ષકના જોવામાં આવતાં જ તે બહુમોલ કીમતી થાય છે. તેમ જ તે અવસ્થાઓનું જ્ઞાન નહિ હોવાને લીધે તે વડે મોક્ષ થતો નથી તેમ સંસારની નિવૃત્તિ પણ થતી નથી. આ સંબંધમાં હે અષ્ટાવક્ર ! તને હું વધારે ખુલાસાવાર કહું છું, તે તું ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ. 'અહમ્ અથવા હું' (ક્રમાંક ૩ માંથી) તદ્દન પહેલવહેલું પ્રગટ થયેલું જે અવ્યક્ત તત્ત્વ (ક્રમાંક ૪) છે, તેનું 'કાંઈ નથી' એ જ સામાન્ય સ્વરૂપ હોઇ 'તે કાંઇ નથી' એવું જે તેનું ભાન થવું એ જ અભાવરૂપ નાસ્તિત્વ કહેવાય છે. એને જ ચૈતન્ય વૃક્ષાંક ૧ની જડ–શક્તિ અથવા સુષુપ્તિ અવસ્થા કહેવામાં આવે છે. આ સુષુપ્તિ અવસ્થામાં 'કાંઇ નથી' એવો જે ભાસ થાય છે, તે ભાસનો પણ વિલય કરનાર અને હંમેશ અસ્તિસ્વરૂપ એવું તે પરમતત્ત્વ છે. ઉદ્દેશ એ છે કે આ જાગ્રત તથા સ્વપ્નાદિ અવસ્થાનું સ્વરૂપ વિવિધ પ્રકારના અનેક ભેદો પ્રતીત થવા એવા પ્રકારનું છે, જ્યારે સુષુપ્તિનું સ્વરૂપ કંઈ નથી એવું જ એક છે. વ્યવહારમાં કોઈને પૂછવામાં આવશે કે સુષુપ્તિનું સ્વરૂપ શું ? તો 'કાંઈ નહિ' એટલો જ એક ઉત્તર મળશે. આથી 'કાંઈ નહિ' કહેનારો તો કોઈ બીજો જ છે, એ સિદ્ધ થાય છે. એટલે આ જાગૃતિ અવસ્થાનું સ્વરૂપ 'છે'

શૂન્યરૂપે તે વખતે ગર્ભમાં બીજરૂપે શેષ રહેલા હોય છે, તેથી જ તેઓ પુનઃ સંસ્કારરૂપે એટલે અભિનવ આભાસ (વૃક્ષાંક ૩ આ જુઓ) અર્થાત્ પ્રકૃતિરૂપે ઉદય પામે છે. બાકી, જાગૃતિમાં થનારું પદાર્થજ્ઞાન અને ઉપર જણાવી ગયા તેમ તે વખતે થનારી ક્ષણિક સમાધિઓ એટલે એ સંકલ્પોની વચલી સંધિની અવસ્થા, અથવા હૃદયમાંથી સંકલ્પ ઊઠવો અને તે દરેક પદાર્થ પૂરતો પદાર્થરૂપે બનવો–આ સ્થિતિ પણ વસ્તુતઃ અવિમર્શ સ્વરૂપ એટલે કે સંકલ્પ વગરની જ હોય છે. પરંતુ સામે પડેલો હીરો હંમેશ જોવામાં આવતો હોય છતાં તેની ઓળખ નહિ હોવાને લીધે તે ઉપયોગમાં આવી શકતો નથી, પરંતુ રત્નના પરીક્ષકના જોવામાં આવતાં જ તે બહુમોલ કીમતી થાય છે. તેમ જ તે અવસ્થાઓનું જ્ઞાન નહિ હોવાને લીધે તે વડે મોક્ષ થતો નથી તેમ સંસારની નિવૃત્તિ પણ થતી નથી. આ સંબંધમાં હે અષ્ટાવક્ર! તને હું વધારે ખુલાસાવાર કહું છું, તે તું ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ. 'અહમ્ અથવા હું' (ક્રમાંક ૩ માંથી) તદ્દન પહેલવહેલું પ્રગટ થયેલું જે અવ્યક્ત તત્ત્વ (ક્રમાંક ૪) છે, તેનું 'કાંઈ નથી' એ જ સામાન્ય સ્વરૂપ હોઇ 'તે કાંઇ નથી' એવું જે તેનું ભાન થવું એ જ અભાવરૂપ નાસ્તિત્વ કહેવાય છે. એને જ ચૈતન્ય વૃક્ષાંક ૧ની જડ–શક્તિ અથવા સુષુપ્તિ અવસ્થા કહેવામાં આવે છે. આ સુષુપ્તિ અવસ્થામાં 'કાંઇ નથી' એવો જે ભાસ થાય છે, તે ભાસનો પણ વિલય કરનાર અને હંમેશ અસ્તિસ્વરૂપ એવું તે પરમતત્ત્વ છે. ઉદ્દેશ એ છે કે આ જાગ્રત તથા સ્વપ્નાદિ અવસ્થાનું સ્વરૂપ વિવિધ પ્રકારના અનેક ભેદો પ્રતીત થવા એવા પ્રકારનું છે, જ્યારે સુષુપ્તિનું સ્વરૂપ કાંઈ નથી એવું જ એક છે. વ્યવહારમાં કોઈને પૂછવામાં આવશે કે સુષુપ્તિનું સ્વરૂપ શું? તો 'કાંઈ નહિ' એટલો જ એક ઉત્તર મળશે. આથી 'કાંઈ નહિ' કહેનારો તો કોઈ બીજો જ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. એટલે આ જાગૃતિ અવસ્થાનું સ્વરૂપ 'છે'

અગર આન્તર કાંઇ પણ ભાસમાન થતું નથી અને નિદ્રાની અવસ્થા પણ હોતી નથી. તેથી તે સ્થિતિને સમાધિ કહી શકાય. (૨) ઘણા વખતથી કોઇ વસ્તુની ઘણી ઇચ્છા થયેલી હોય, અને તે મળવી અશક્ય છે એમ મન વડે નિશ્ચયપૂર્વક માન્યું હોય, છતાં તે અકસ્માત્ મળી આવે, તેવે વખતે પણ કિંચિત્સમય નિર્વિકલ્પ સમાધિનો અનુભવ દરેકને થાય છે. (૩) મનમાં કશાની પણ કલ્પના ન હોવાથી તદ્દન આનંદપૂર્વક અને નિર્ભય રીતે રસ્તે ચાલી જતો હોય, અને એ વખતે કોઇને અકસ્માત્ કાળ સમાન ભયંકર એવો વાઘ નજરે પડે, તો તે વખતે ક્ષણવાર ચિત્તની જે સ્થિતિ થાય છે, તે પણ સમાધિ કહેવાય. (૪) બીજો એક વધુ દાખલો આ છે કે પોતાનો અત્યંત પ્રિય પુત્ર જે આખો સંસાર ચલાવનાર, તદ્દન નીરોગી અને શરીરે મજબૂત હોય, તે અકસ્માત્ મરી ગયાની ખબર પડે, તેવે વખતે પણ મન ક્ષણમાત્ર નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં જ જાય છે.–ખબર પડતાં વેંત જ એકદમ ધક્કો લાગે છે–તે અવસ્થામાં બાહ્ય અગર આંતર કાંઈ પણ ભાન હોતું નથી અને નિદ્રા પણ હોતી નથી. તેથી તે પણ સમાધિ જ છે. અને બીજા ઘણા પ્રસંગોએ અનેક રીતે આ ક્ષણમાત્ર ટકતી સમાધિના પ્રસંગો મનુષ્યને વારંવાર આવે છે, તે તને કહું છું, તે સાંભળ. એ સમાધિ અવસ્થા (૫) જાગૃત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિની સંધિકાળે પ્રાપ્ત થાય છે. (૬) જુઓ, જ્યારે ઘણી જ સૂક્ષ્મ નજર કરીને ઘણે દૂરની વસ્તુ જોવાની હોય છે, ત્યારે મન, ઘાસ ઉપર ચાલતી ઇયળની માફક દૂર સુધી ફેલાય છે. પતંગોના દિવસોમાં છોકરાઓ છાપરા પર અથવા કોઇ ઊંચા ભાગ ઉપર ચડી આકાશમા ઘણે ઊંચે પતંગો ઉડાડે છે. બન્ને પતંગોનો પેચ લાગ્યો હોય અને તે વખતે હાથમાંની દોરી પુરી થવા આવે તે સમયે તેનું મન તો પતંગાકાર જ બની જાય છે. તે દેહભાન તો તદ્દન ભૂલી જ જાય ... પેનમા ને પેનમાં તેને પોતે ક્યાં ઊભો છે

તેનું પણ બિલકુલ ભાન જ હોતું નથી. તે જ પ્રમાણે મન દેહભાન ઉપર હોય છે ત્યારે દેહાકાર હોય છે અને જ્યારે તે પદાર્થ ઉપર જાય છે, ત્યારે તદાકાર અર્થાત્ પદાર્થના આકારનું બને છે. પણ તે બેની મધ્યે સંધિની જે અવસ્થા તે આ શુદ્ધ સંવિત્‌ની જ નિર્વિકલ્પ અવસ્થા કહેવાય છે. અર્થાત્ બીજનો ચન્દ્ર આકાશમાં જોવામાં આવે તે વખતે ચક્ષુરિન્દ્રિયની નેત્રથી આકાશ સુધીની જે અવસ્થા તે અવસ્થાનો એક વખત અનુભવ કરીને તે સ્થિતિને નિત્ય ધ્યાનમાં રાખ એટલે બસ. અગર હે અષ્ટાવક્ર! વધારે કહેવાની શી જરૂર છે? એટલો જ સૂક્ષ્મ વિચાર કર કે, વ્યવહારમાં ગમે તે ભાન લઇએ, તોપણ તેમાં મન અખંડ એકાકાર રહેતું જ નથી; પરંતુ તે એકેક ભાન પૂરતું જ તદાકાર હોય છે. અનેક જુદા જુદા ખંડિત ભાનનો એટલે જ્ઞાનનો સમૂહ થઇને તેનો આ વ્યવહાર ચાલે છે. અને તેથી જ સુગત-કણાદ આદિ મતવાળા કહે છે કે, આત્મા અગર બુદ્ધિ દરેક વખતે ભિન્ન ભિન્ન થાય છે. તાત્પર્ય કે, (૭) ક્ષણિક અથવા ખંડજ્ઞાનના મધ્ય સમયે અર્થાત્ બન્નેની વચ્ચેના સંધિના સમયે-એટલે ચિત્તમાંનો એક પદાર્થ જાય અને બીજો ચિત્તમાં પ્રવેશ કરે નહિ ત્યાં સુધીમાં જે કિંચિત્ ક્ષણ હોય છે તે વખતે-આ નિર્વિકલ્પ અવસ્થા હોવાનું જ અનુભવમાં આવે છે. હે અષ્ટાવક્ર! જે વિચારપૂર્વક જાણશે તેને તો દરેક ક્ષણે સમાધિ જ છે; અને જે વિચારવાન નથી, તેને તો સસલાના શિંગડા મુજબ કોઇ જમાને અને કોઇ વખતે પણ સમાધિ છે જ નહિ. વધારે શું કહું!'

સંસાર હજી સુધી કેમ રહ્યો છે?

આ સાંભળીને અષ્ટાવક્રે ફરીથી પૂછ્યું: 'રાજન્! જો વ્યવહારમાં દરેકને નિર્વિકલ્પ સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે, તો આ સંસાર હજુ સુધી કેમ રહ્યો છે? કેમ તેનો લોપ થવા પામ્યો નથી?

સુષુપ્તિમાં અનુભવમાં આવનાર નિર્વિકલ્પ જ્ઞાનમાં જડ અવ્યક્તનું એટલે 'કાંઈ નથી' એવા પ્રકારનું ભાન હોય છે. તેથી તે વડે મોક્ષ સિદ્ધ થતો નથી, એમ આપ પ્રથમ કહી ગયા. પરંતુ સર્વ નિર્વિકલ્પ જ્ઞાન એટલે જ શુદ્ધ ચૈતન્યનો અનુભવ કહેવાય નહિ, તો બીજું શું ? અને તે તો ઉપર બતાવેલા પ્રસંગે હંમેશ થાય છે છતાં આ મિથ્યા સંસાર કેમ પૂરો થતો નથી ? નિર્વિકલ્પ સમાધિ એ જ મોક્ષનું મૂળ છે અને સર્વ અજ્ઞાનનો નાશ કરનારું શુદ્ધ જ્ઞાન છે, તો પછી આમ શાથી ? રાજન્ ! એટલું આપ મને બરાબર રીતે સમજાવો એટલે મારી દરેક શંકાનો નાશ થશે.'

ત્યારે જનકરાજા બોલ્યા: 'સાંભળ, આ પરમરહસ્યના સંબંધમાં સંક્ષેપમાં પ્રથમ (પ્રકરણ ૧૬ માં) કહેવામાં આવ્યું છે. છતાં દઢતાને માટે તને ફરીથી સમજાવું છું. આ સંસાર અનાદિકાળથી અજ્ઞાન વડે જ પ્રવૃત્ત થયેલો છે અને સુખદુઃખના અનુભવ વડે તેનો પ્રવાહ એકસરખો ચાલુ છે. સર્વજીવ કેવળ સ્વપ્નની માફક જ તેનો નિત્ય અનુભવ લે છે. તેનો નાશ જ્ઞાન વડે જ થાય છે, પણ હે અષ્ટાવક્ર ! અજ્ઞાનનો નાશ કરનારું તે જ્ઞાન સવિકલ્પ એવું જ હોવું જોઇએ. પરમતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થઈ નિશ્ચય થઇ ગયા બાદ જાગ્રતમાં સર્વે દૃશ્ય પદાર્થોમાં નિત્યશુદ્ધ સંવિત્નું ભાન થવું એ જ સવિકલ્પ જ્ઞાન સમજવું. એને જ મનની સંકલ્પરહિત શુદ્ધ અવસ્થા કહે છે. કેવળ (પ્રકરણ ૧૬ પાન ૨૫૧) ઉપર બતાવી ગયા તે ત્રણ પ્રકારના નિર્વિકલ્પ જ્ઞાન વડે અજ્ઞાન નિવૃત્ત થતું નથી. તેમાંથી પહેલા પ્રકારના (સમાધિ) નિર્વિકલ્પ જ્ઞાન વડે તો ક્રમે મોક્ષપ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. પણ બાકીની બે તો તે માટે તદ્દન નિરર્થક જ છે.

નિર્વિકલ્પ જ્ઞાન પોતે કોઇનું વિરોધી નથી. તે પોતે આ શુદ્ધ એવા સવિકલ્પ જ્ઞાન વડે જ અનેક આકારે ભાસમાન થવાને માત્ર ચિત્રની ભીંત માફક અધિષ્ઠાનરૂપ છે એટલું જ.

અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ એ જ મોક્ષ

હવે બીજી રીતે વિચાર કરતાં શુદ્ધ સંવિત્‌નું જે નિર્વિકલ્પ જ્ઞાન એટલે કેવળ જ્ઞાન, તેના ઉપર વિકલ્પ ઉત્પન્ન થાય એટલે તે વ્યવહારમાં નામરૂપથી પ્રતીત થતું સવિકલ્પ જ્ઞાન બને છે. અર્થાત્‌ અજ્ઞાનને કારણે ઉત્પન્ન થતું આ સવિકલ્પ જ્ઞાન એ પણ શુદ્ધ નિર્વિકલ્પ જ્ઞાનમાંથી જ ઉત્પન્ન થતું હોવાથી વટબીજ ન્યાય અનુસાર તે પણ જ્ઞાન જ છે; બીજું શું? તે જ કાર્યકારણ ઇત્યાદિ રૂપથી અનેક પ્રકારે બનેલું છે. પોતાના સ્વરૂપનું વિસ્મરણ થવું એ જ કારણ અથવા અજ્ઞાન કહેવાય. ચિદાત્મા તો સર્વત્ર પરિપૂર્ણ ભરેલો છે. તેને કશાની મર્યાદા નથી. મર્યાદા કરનાર દેશ, કાળ વગેરેની સિદ્ધતા પણ તેના વડે જ થાય છે. આવા પ્રકારના ચૈતન્યનું અપૂર્ણત્વથી જે ભાન થાય છે, એટલે કે, આ 'હું' એમ જે સ્ફુરણ થાય છે, તે પણ આ કારણ અથવા અજ્ઞાનનું જ સ્વરૂપ છે. પછી તેનો દેહાદિક સ્વત્વ એટલે પોતાપણા વડે ભાસ થવો, અર્થાત્‌ 'દેહ જ હું છું' એમ ભાસવું. ઇત્યાદિથી આગળ જતાં તેને તું, આ, મારું વગેરે રૂપે પલ્લવો એટલે પાન, ફણગા ઇત્યાદિ ફૂટેલા છે. એટલે આ સર્વ કાર્ય પણ કેવળ અજ્ઞાન જ કહેવાય. હે અષ્ટાવક્ર! એ અજ્ઞાનનું નિવારણ થતાં સુધી સંસારનો નાશ કદી પણ થતો નથી,.અને દરેક જગાએ પૂર્ણપણે રહેલું આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ જ્યાં સુધી સમજવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી તે અજ્ઞાન કદાપિ નિવૃત્ત થતું નથી.

આત્માનું જ્ઞાન બે પ્રકારનું છે.

એ આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન બે પ્રકારનું થાય છે, એક પરોક્ષ અને બીજું પ્રત્યક્ષ. પરોક્ષ જ્ઞાન સદ્‌ગુરુ પાસેથી અને સત્‌શાસ્ત્રના અભ્યાસ વડે થાય છે. પણ તે મોક્ષરૂપ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ કરી આપવાને સાક્ષાત્‌ કારણ થતું નથી. અર્થાત્‌ આત્માનું પરોક્ષ જ્ઞાન

થવાથી પ્રત્યક્ષ મોક્ષ થઈ શકતો નથી. અપરોક્ષ જ્ઞાન વડે જ મોક્ષ થાય છે. તને જે જ્ઞાન થયું છે, તે પરોક્ષ જ્ઞાન છે. શાસ્ત્ર વડે પ્રાપ્ત થયેલું અને ફક્ત શ્રદ્ધા વડે જ માની લીધેલું અર્થાત્ અનુભવ વિનાનું લૂખું એવું આ પરોક્ષ જ્ઞાન મોક્ષફળ આપવાને સમર્થ થઈ શકતું નથી, એ તદ્દન દેખીતી વાત છે. પણ બીજું જે સાક્ષાત્ અથવા પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે, તે તો સમાધિના પરિપાક બાદ જ ઉત્પન્ન થાય છે. એ જ આ અજ્ઞાનના અને તજ્જન્ય સંસારના નાશને માટે શક્તિમાન છે, અને મોક્ષરૂપી મહાશુભ ફળ પ્રાપ્ત કરી આપવા એ જ શક્તિમાન છે. જ્ઞાનપૂર્વક સમાધિ વડે જ એ મોક્ષરૂપ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી જ અજ્ઞ પુરુષોને પણ નિત્ય સમાધિ તો સંભવે છે છતાં તેનો કાંઈ પણ ઉપયોગ થતો નથી. દાખલા તરીકે, રત્નને ઓળખી શકતો નથી એવો કોઈ પુરુષ કોશાગારમાં રત્નને પ્રત્યક્ષ જુએ છે, છતાં તે તેણે જોયું હોય એમ તેના જાણવામાં આવતું નથી. પરંતુ બીજો પુરુષ કે જેને રત્નની પરીક્ષા છે, તેનું તે તરફ લક્ષ જાય છે; એટલે જોતાંની સાથે જ તે રત્નને ઓળખી શકે છે. છતાં જો તેનું લક્ષ તે તરફ ન જાય, તો પોતે રત્નની પરીક્ષામાં ગમે તેટલો ચતુર હોય અને તે પોતાની સામે જ પડેલું હોય છે, છતાં પણ પોતે તેને ઓળખી શકતો નથી અને તેને રત્નની પિછાન થતી નથી. તેવી જ રીતે હે અષ્ટાવક્ર! તેવા મૂર્ખોને અજ્ઞાનને લીધે વિજ્ઞાનજન્ય આ મહાફળની પ્રાપ્તિ કદી પણ થતી નથી. તેનું શું થાય?

બાલકની નિર્વિકલ્પતા નિરુપયોગી કેમ?

કેટલાક પંડિતોએ આ સંબંધમાં ઘણું જ વાંચેલું હોય છે, પણ આ વિષયમા તેમની ખરી આસ્થા નહિ હોવાથી તેમને પણ આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી. તેથી કરીને તેઓ પણ મૂકની જેમ જેવા ને તેવા જ રહી જાય છે. કોઇ માસુમ આકાશમાં તારાને

અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ એ જ મોક્ષ

હવે બીજી રીતે વિચાર કરતાં શુદ્ધ સંવિત્‌નું જે નિર્વિકલ્પ જ્ઞાન એટલે કેવળ જ્ઞાન, તેના ઉપર વિકલ્પ ઉત્પન્ન થાય એટલે તે વ્યવહારમાં નામરૂપથી પ્રતીત થતું સવિકલ્પ જ્ઞાન બને છે. અર્થાત્ અજ્ઞાનને કારણે ઉત્પન્ન થતું આ સવિકલ્પ જ્ઞાન એ પણ શુદ્ધ નિર્વિકલ્પ જ્ઞાનમાંથી જ ઉત્પન્ન થતું હોવાથી વટબીજ ન્યાય અનુસાર તે પણ જ્ઞાન જ છે; બીજું શું? તે જ કાર્યકારણ ઇત્યાદિ રૂપથી અનેક પ્રકારે બનેલું છે. પોતાના સ્વરૂપનું વિસ્મરણ થવું એ જ કારણ અથવા અજ્ઞાન કહેવાય. ચિદાત્મા તો સર્વત્ર પરિપૂર્ણ ભરેલો છે. તેને કશાની મર્યાદા નથી. મર્યાદા કરનાર દેશ, કાળ વગેરેની સિદ્ધતા પણ તેના વડે જ થાય છે. આવા પ્રકારના ચૈતન્યનું અપૂર્ણત્વથી જે ભાન થાય છે, એટલે કે, આ 'હું' એમ જે સ્ફુરણ થાય છે, તે પણ આ કારણ અથવા અજ્ઞાનનું જ સ્વરૂપ છે. પછી તેનો દેહાદિક સ્વત્વ એટલે પોતાપણા વડે ભાસ થવો, અર્થાત્ 'દેહ જ હું છું' એમ ભાસવું. ઇત્યાદિથી આગળ જતાં તેને તું, આ, મારું વગેરે રૂપે પલ્લવો એટલે પાન, ફણગા ઇત્યાદિ ફૂટેલા છે. એટલે આ સર્વ કાર્ય પણ કેવળ અજ્ઞાન જ કહેવાય. હે અષ્ટાવક્ર! એ અજ્ઞાનનું નિવારણ થતાં સુધી સંસારનો નાશ કદી પણ થતો નથી, અને દરેક જગાએ પૂર્ણપણે રહેલું આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ જ્યાં સુધી સમજવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી તે અજ્ઞાન કદાપિ નિવૃત્ત થતું નથી

આત્માનું જ્ઞાન બે પ્રકારનું છે.

એ આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન બે પ્રકારનું થાય છે, એક પરોક્ષ અને બીજું પ્રત્યક્ષ. પરોક્ષ જ્ઞાન સદ્‌ગુરુ પાસેથી અને સત્‌શાસ્ત્રના અભ્યાસ વડે થાય છે. પણ તે મોક્ષરૂપ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ કરી આપવાને સાક્ષાત્ કારણ થતું નથી. અર્થાત્ આત્માનું પરોક્ષ જ્ઞાન

(તે)થી પ્રત્યક્ષ મોક્ષ થઇ શકતો નથી. અપરોક્ષ જ્ઞાન વડે જ મોક્ષ (થા)ય છે. તને જે જ્ઞાન થયું છે, તે પરોક્ષ જ્ઞાન છે. શાસ્ત્ર વડે (પ્રા)પ્ત થયેલું અને ફક્ત શ્રદ્ધા વડે જ માની લીધેલું અર્થાત્ અનુભવ (વિ)નાનું લૂખું એવું આ પરોક્ષ જ્ઞાન મોક્ષફળ આપવાને સમર્થ થઈ (શ)કતું નથી, એ તદ્દન દેખીતી વાત છે. પણ બીજું જે સાક્ષાત્ અથવા પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે, તે તો સમાધિના પરિપાક બાદ જ ઉત્પન્ન થાય છે. એ જ આ અજ્ઞાનના અને તજ્જન્ય સંસારના નાશને માટે શક્તિમાન છે, અને મોક્ષરૂપી મહાશુભ ફળ પ્રાપ્ત કરી આપવા એ જ શક્તિમાન છે. જ્ઞાનપૂર્વક સમાધિ વડે જ એ મોક્ષરૂપ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી જ અજ્ઞ પુરુષોને પણ નિત્ય સમાધિ તો સંભવે છે છતાં તેનો કાંઈ પણ ઉપયોગ થતો નથી. દાખલા તરીકે, રત્નને ઓળખી શકતો નથી એવો કોઈ પુરુષ કોશાગારમાં રત્નને પ્રત્યક્ષ જુએ છે, છતાં તે તેણે જોયું હોય એમ તેના જાણવામાં આવતું નથી. પરંતુ બીજો પુરુષ કે જેને રત્નની પરીક્ષા છે, તેનું તે તરફ લક્ષ જાય છે; એટલે જોતાંની સાથે જ તે રત્નને ઓળખી શકે છે. છતાં જો તેનું લક્ષ તે તરફ ન જાય, તો પોતે રત્નની પરીક્ષામાં ગમે તેટલો ચતુર હોય અને તે પોતાની સામે જ પડેલું હોય છે, છતાં પણ પોતે તેને ઓળખી શકતો નથી અને તેને રત્નની પિછાન થતી નથી. તેવી જ રીતે હે અષ્ટાવક્ર! તેવા મૂર્ખોને અજ્ઞાનને લીધે વિજ્ઞાનજન્ય આ મહાફળની પ્રાપ્તિ કદી પણ થતી નથી. તેનું શું થાય?

બાલકની નિર્વિકલ્પતા નિરુપયોગી કેમ?

કેટલાક પણ્ડિતોએ આ સંબંધમા ઘણું જ વર્ણવેલું હોય છે, પણ આ વિષયમા તેમની ખરી આસ્થા નહિ હોવાથી તેમને પણ આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી તેથી કરીને તેઓ પણ જેવા ને તેવા જ રહી જાય છે. કોઇ માણસ આકાશમાં

પ્રત્યક્ષ જુએ છે, છતાં ફલાણો જ તારો જોયો એવું તેની જાણમાં આવતું નથી. તેને તેની નિશાનીઓની માહિતી હોતી નથી એમ કહો, અગર જાણવા છતાં તે કોઈ વખત જોઇએ તે પ્રમાણમાં આસ્થાવાળો નથી એમ કહો. પ્રત્યક્ષ નજરે જોયા છતાં પણ તે જાણી શકતો નથી, એ જ ખરું. પરંતુ જ્યારે કોઈ તે તારો દાખલા તરીકે શુક્ર, કઇ દિશામાં હોય છે, કેવડો હોય છે, વગેરે જાણી લઇ, તેને મારે ઓળખવો જ જોઇએ, એમ નિશ્ચય વડે તેનો કેડો જ લે છે, તેવાઓ જ ચિત્તને એકાગ્ર કરીને તે જોઇ શકે છે અને થોડી વારમાં જ સ્પષ્ટ ઓળખી શકે છે. તાત્પર્ય કે, મૂર્ખ માણસો અજ્ઞાનને લઇને અને બીજા કેટલાક તે બાબતમાં ઉત્સાહી હોતા નથી તેથી, નિર્વિકલ્પ સમાધિ વારંવાર પ્રાપ્ત થતી હોવા છતાં તેઓ આત્મસ્વરૂપને પિછાણી શકતા નથી. હે અષ્ટાવક્ર! સંતાડેલું ધન ભૂલી જવાથી કમનસીબે ભિક્ષા માગવા ભટકતા પુરુષની માફક તેઓ હાંસીપાત્ર જ બને છે. આથી વ્યવહારકાળમાં અનુભવમાં આવનાર એ ક્ષણિક સમાધિની દશા અવસ્થા સંસાર નિવૃત્ત કરવાને નિરુપયોગી થાય છે. તેથી જ બાળકની સ્થિતિ નિર્વિકલ્પ હોવા છતાં તે વડે અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થતી નથી. આથી તે સંસારનાશના ઉપયોગમાં આવતી નથી.

જ્ઞાન સવિકલ્પ હોવું જોઇએ !

હે અષ્ટાવક્ર! આત્મસ્વરૂપની ઓળખાણ કરી આપનારું તે જ્ઞાન ખાસ કરીને સવિકલ્પ જ હોવું જોઇએ. (વધુ માટે પ્રકરણ ૧૦ જુઓ.) એ સવિકલ્પ જ્ઞાન જ સંસારનું બીજભૂત અજ્ઞાન નિરસન કરી શકે છે અને તેને જ સહજસમાધિ કહેવામાં આવે છે. અનેક જન્મોનાં પુણ્યકૃત્યથી આત્મદેવના જ્યારે પ્રસન્ન એટલે અંકુર થાય છે, ત્યારે જ તેને સંસારમાંથી છૂટવાની ઇચ્છા થાય છે, નહિ તો, કરોડો કલ્પ સુધી અજ્ઞાનદશા જ ચાલ્યા કરે છે.

થમ તો પ્રાણીનો જન્મ મળવો કઠણ, તેમાં વળી મનુષ્યજન્મ ળવો એ ઘણું જ દુર્લભ, તેમાંય વળી બુદ્ધિ સૂક્ષ્મ હોવી એ તો વચિત જ. કારણ કે, હે અષ્ટાવક્ર ! આ પૃથ્વી ઉપર સ્થાવરના માણમાં એક શતાંશ જેટલું પણ ચેતન જણાતું નથી. ચેતન ાણીઓના પ્રમાણમાં એક શતંશ પણ મનુષ્યો નથી. અને મનુષ્યોમાં ણ પશુ જેવી વૃત્તિના માણસો તો કરોડો છે. તેઓ સારુંનરસું કાંઈ પણ સમજતા જ નથી અને પુણ્યપાપ વગેરે કાંઈ પણ જોતા જ નથી. વળી બીજા કરોડો માણસો તો વિષયની પાછળ જ પડેલા હોય છે. તેમાં જે શિક્ષક રહ્યા તે પૈકી કેટલાકોને પંડિતાઈના ભ્રમથી ગર્વ થયેલો હોય છે અને તેથી ફરી ફરીને જન્મ લેવાનું જ તેમને ગમે છે. તેમાં પણ કેટલાક તો બુદ્ધિશાળી છે, છતાં તેમનાં ચિત્ત-માંનો મેલ પૂર્ણપણે નાશ થયેલો હોતો નથી. તેથી તેમને આ અદ્વૈત આત્મપદ એટલે 'કાંઈ જ નથી' એમ શૂન્યવત્ લાગે છે અને તેઓ નાસ્તિક બને છે; અને તે પણ યોગ્ય જ છે. કારણ કે ઈશ્વરની માયાશક્તિ વડે આ અદ્વૈત પરમપદ આચ્છાદિત થયેલું હોવાથી તે માયા વડે અંધ બનેલા આ તમામ અભાગી લોકોને તે કેમ કરીને પ્રાપ્ત થાય ? તેથી તે પરમપદ, માયામાં મોહિત થયેલા તેવા શૂન્યરૂપ બનેલા પુરુષોની બુદ્ધિમાં આવતું નથી. બીજા કેટલાક તો એવા કમનસીબ હોય છે કે, તેઓ પોતાની બુદ્ધિમાં આવવા છતાં પણ ન છાજતા એવા જાતજાતનાં અભિમાનો રાખીને કુતર્કને જ વધાર્યા કરે છે.

હાથમાં આવેલો ચિંતામણિ ફેંકી દે છે

અરે ! આ પરમેશ્વરની માયા એટલી બધી વિલક્ષણ છે કે, તે પદ નજરે પડયું હોવા છતાં પણ આ લોકો કુકલ્પનાઓ કરીને હાથમાં આવેલો ચિંતામણિ ફેંકી દે છે. પણ જેમને આરાધના વડે તે પરમદેવના પ્રસન્ન થયેલી હોય છે, તે ભાગ્યશાળી પુરુષ જ માત્ર

આ માયાના ફેરામાંથી છૂટે છે અને સદ્વિચાર તથા શ્રદ્ધાનો આશ્રય લઇ છેવટે તે આ પરમપાવન પદને પામે છે.

આત્મજ્ઞાન થવાનો સયુક્તિક ક્રમ

હે અષ્ટાવક્ર ! તેનો ક્રમ તને કહું છું તે તું એકાગ્રચિત્ત વડે સાંભળ. અનેક જન્મોના પુણ્ય વડે દેવતા ઉપર ભક્તિ થાય છે, તે વડે તે દેવતાની દીર્ઘકાળ સુધી આરાધના કરવામાં આવે છે. ત્યાર બાદ તેની કૃપા વડે જ વિષયો તરફ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે અને તે પદ મેળવવા માટે ઉત્કંઠા પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાર બાદ વિષયો ઉપર વૈરાગ્ય અને તે પદપ્રાપ્તિની ખરી ઉત્કંઠા થઇ તે સાથે શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત થાય છે અને આગળ ઉપર સમય આવતાં સદ્ગુરુનો મેળાપ થાય છે. બાદ તેમના ઉપદેશથી અદ્વૈત એવા પરમપદનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. એ જ્ઞાન પરોક્ષ જ હોય છે. એટલે કે અદ્વૈતપદ એ અમુક જાતનું જ છે, એટલી જ ભાવના તે વખતે તેને ઉત્પન્ન થાય છે. પછી સાધકને તે અદ્વૈત આત્મસ્વરૂપનો સમ્યક્ એટલે સારાસાર અને સમભાવનાયુક્ત વિચાર કરવો પડે છે. તે પછી સુવિચાર વડે ક્રમે ક્રમે તેની ઉપપત્તિ જણાય છે અને છેવટે તેની તમામ શંકાઓ નષ્ટ થાય છે. તે બાદ આ નિશ્ચિત થયેલા સ્વરૂપભૂત અદ્વૈતતત્ત્વનો દૃઢ નિશ્ચય વડે નિદિધ્યાસ કરવો પડે છે. દીર્ઘપ્રયત્ન વડે અને બળાત્કારથી ચિત્ત તદાકાર–અર્થાત્ મનનો એક વખતે નિરોધ થઇ નિર્વિકલ્પતાને પ્રાપ્ત થાય છે. પછી 'તે તત્ત્વ હું જ છું' એવા પ્રકારના સવિકલ્પ જ્ઞાન વડે તે નિદિધ્યાસની પણ પૂર્ણતા થાય. એટલે આ સંસારકારણ-જે અજ્ઞાન તે નિઃસંશય નષ્ટ થઈ જાય છે. ઉપર પ્રમાણે જ્યારે નિર્વિકલ્પરહિત સવિકલ્પ જ્ઞાન નાશ પામી સહજસમાધિ સુધી પરિપાક થાય છે, ત્યારે જ તેને અદ્વૈતનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. તેના અભ્યાસ વડે આગળ જતાં માત્ર સ્મૃતિ થવાની સાથે જ તે પદનું તેને નિત્ય પ્રતિ પ્રત્યક્ષ દર્શન થવા માંડે છે અને તે અદ્વૈત પરમાત્મા હું જ છું,

એવું સવિકલ્પ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવે, એટલે તે તત્ક્ષણે જ આ સંસાર ઉત્પન્ન કરનારા અજ્ઞાનને તેના પરિવાર સાથે નષ્ટ કરે છે.

વિકલ્પોનો લોપ એ જ ધ્યાનની પરિપક્વ દશા

વિકલ્પોનો લોપ થવો એ જ ધ્યાનની પરિપક્વ દશા. વિકલ્પો અનંત આકારના હોય છે અને નિર્વિકલ્પ સ્થિતિ એકાકાર હોય છે. અન્ય ભાવનાઓનો ઉદય થતો બંધ થાય એટલે તુરત જ વિકલ્પો બંધ થાય છે, અને વિકલ્પો બંધ થયા પછી નિર્વિકલ્પ અવસ્થા સ્વતઃસિદ્ધ જ છે. ચિત્ર ભૂસી નાખ્યા બાદ જે પ્રમાણે ભીંત ઊભી જ હોય છે, ભીંત પ્રાપ્ત કરવાનું એટલે માત્ર ચિત્ર ભૂસી નાખવાનું એટલું જ કાર્ય કરવાનું હોય છે, તે પ્રમાણે વિકલ્પ નષ્ટ થયા પછી મન સ્વભાવતઃ જ નિર્વિકલ્પ રહે છે. વિકલ્પોનો ત્યાગ એટલે જ શુદ્ધ નિર્વિકલ્પ આત્મસ્વરૂપસ્થિતિ. તે કરતાં મોટું બીજું કોઈ પણ સ્થાન મેળવવા જેવું નથી. આ સ્થાનની પ્રાપ્તિના સંબંધમાં જ માયાના જોર વડે મોટા મોટા વિદ્વાનો પણ મૂઢ બને છે; પરંતુ ઉત્તમ બુદ્ધિમાન લોકોને તે પદ એક ક્ષણ માત્રમાં જ પ્રાપ્ત થાય છે.

વગરકષ્ટે આત્મસાક્ષાત્કારનો માર્ગ

અષ્ટાવક્ર ! અધિકારી લોકો ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ એમ ત્રણ પ્રકારના હોય છે. ઉત્તમ હોય છે તે તો ઉપદેશ કરવામાં આવે છે, તે વખતે જ એ આત્મસ્વરૂપને ઓળખે છે. તેમને વિચાર અને ધ્યાન એ બન્ને બાબતો સાંભળતાં સાંભળતાં જ થાય છે. એવા લાયક અધિકારીને તે પદની પ્રાપ્તિને માટે કાંઈ પણ સાધન કરવાની જરૂર પડતી નથી, તેમ લેશમાત્ર પણ કષ્ટ થતું નથી. તેઓ તો ફક્ત વિવેકયુક્ત વિચારદ્વારા જ સત્ય તત્ત્વને જાણી લે છે અને તરત જ તેવો નિશ્ચય કરી નિઃશંક બને છે. તેઓ ધ્યાનમાં નિમગ્ન થઈ આત્મતત્ત્વના સાક્ષાત્કારમાં તન્મય એટલે એકરૂપ બની

જાય છે. આ પ્રમાણે એક વખતે તેને નિર્વિકલ્પ અવસ્થા થઇ તેમાંથી ફરીથી ઉત્થાન થાય છે. પછી થોડા વિચાર વડે સર્વત્ર પોતાનું જ આત્મસ્વરૂપ વ્યાપેલું છે. એવો સ્વાનુભવ લઇ પોતે જ્ઞાતજ્ઞેય અને કૃતકૃત્ય થયેલો જીવન્મુક્ત યોગી શુષ્ક પર્ણવત્ અર્થાત્ સૂકાં પાંદડાંઓને જેમ વાયુ જ્યાં લઇ જાય ત્યાં તેઓ જાય છે તેમ જગતમાં સર્વત્ર વિહાર કરે છે.

શ્રેષ્ઠ અધિકારી જનક

હવે મારો જ ઇતિહાસ જો. ઉનાળાના દિવસો હતા. રાતના ચંદ્રપ્રકાશ વડે પૃથ્વીનો સર્વ ભાગ સુશોભિત થયેલો હતો. તે સમયે હું મારા મહેલની સામેના બાગમાં એક સુંદર પલંગ ઢાળીને મારી પત્ની સાથે બેઠો હતો. તે વખતે આકાશમાં અદ્વૈતતત્ત્વ સંબંધી સિદ્ધગણોએ કરેલું મધુર ભાષણ મારે કાને પડ્યું. તરત જ તે પદ મારા ખ્યાલમાં આવ્યું. અષ્ટાવક્ર! તેટલા જ સમયમાં મેં વિચાર કર્યો, નિશ્ચય કર્યો અને ધ્યાન પણ કર્યું. તેમજ છેવટે આત્મસ્વરૂપને ઓળખ્યું. આમ અર્ધ મુહૂર્તમાં જ તે પદ મારા લક્ષમાં આવ્યું. પછી એક મુહૂર્ત સુધી મને નિર્વિકલ્પ સમાધિ પ્રાપ્ત થઇ. ત્યારે હું આ[illegible]ય પરમાનન્દસમુદ્રમાં ડૂબી ગયો. એવી જાતની મારી સ્થિતિ થઇ. ત્યાર પછી થોડી વારે સમાધિમાંથી જાગૃત થયા બાદ હું વિચાર કરવા લાગ્યો કે, 'અહાહા' એ પરમાનંદથી ભરેલું અદ્‌ભુત અને અપૂર્વ સ્થાન આજ મને મળ્યું. હું ફરી ત્યાં જ પ્રવેશ કરું. કારણ ઇન્દ્રાદિકોનું સ્વર્ગીય સુખ પણ તેની આગળ એક અલ્પ સુખ પણ નથી. અનેક [illegible] સુખ [illegible], તો તે પણ આની સરખામણી પણ [illegible] કરી શકે નહિ. [illegible] મેં આજ સુધી [illegible]. [illegible] ચિંતામણિથી ભરેલા [illegible] એક મુઠી [illegible]

છે, તેમ આ તમામ લોકો આત્મીય પરમાનંદના અંગભૂતમાં અજ્ઞાન વડે શંકામાં પડી ઘણો જ શ્રમ કરે છે અને તેમાં તેઓ શું મેળવે છે! એક કોડી મૂલ્યનું વિષયસુખ! આ કેવો ચમત્કાર! વારુ! તો આજ સુધી આ ક્ષુદ્ર એવા બાહ્ય સુખને માટે મેં પણ જે પરિશ્રમો લીધા તે બસ થયા. હવે હું આ નિજાત્મીય પરમાનંદનું પૂરેપૂરું સેવન કરવામાં જ તદ્દન તત્પર થઈને રહીશ. આ કંટાળો ઉપજાવે એવો બાહ્ય વ્યવહાર હવે બસ થયો. પિષ્ટ-પેષણ (ચાવેલું ચાવવું) કરવા માફક આ વ્યવહારથી મને શો લાભ થવાનો? આ તમામ બાહ્ય વિષયો દુર્ગંધ કરવા જેવા તુચ્છ છે. અરે જુઓ, ફરી ફરીને તેનું તેજ અનાજ, તે જ પુષ્પ-માળાઓ અને તેજ બિછાનાં! તેમાં નવું એવું શું છે? આમ છે તો પછી તેમાં કયો સ્વાદ? અલંકાર પણ તે જ અને ભોગવવા-ની સ્ત્રીઓ પણ તે જ. પહેલાં આ સર્વનું જ મેં સેવન કર્યું અને હાલમાં પણ તેજ ચાલી રહ્યું છે. આમાં શો અર્થ છે? તાત્પર્ય કે, આ સર્વ વ્યર્થ છે.' છતાં પણ સર્વ લોકો એ જ માર્ગે જાય છે, તેનો મને પણ આજ સુધી કાંઈ વિચાર ઉત્પન્ન થયો નહિ. અરેરે! આ કેવો મોહ છે!'

અંતર્મુખ થવાની તૈયારીમાં—

હે અષ્ટાવક્ર! આમ વિચાર વડે આ બાહ્ય જગતનો ત્યાગ કરીને ફરીથી હું અંતર્મુખ થવાની તૈયારી કરતો હતો તેવામાં મને વળી એક જુદો જ શુભ વિચાર સૂઝ્યો. મને એમ થયું કે,' ઓહો! મારા ચિત્તમાં આ આવો મોહ કેમ ઉત્પન્ન થયો વારુ? આનંદ વડે પરિપૂર્ણ ભરેલો જે આત્મા તે જ 'હું' પોતે હોવાથી ફરીને મોહમાં પડી આમ કાંઈ પણ કરવાનું શાથી મનમાં લાવી રહ્યો છું? હવે મારે શું મેળવવાનું બાકી રહ્યું છે?

મારે અપ્રાપ્ય શું છે?

પહેલી વાત તો એ કે મારે અપ્રાપ્ય શું છે? અને તે હવે

કયાં મળશે ? ક્યારે મળશે ? અને કેવી રીતે મળશે ? ઉપરાંત એમ છે કે આજે જે અપ્રાપ્ત છે, તેની કાલે પ્રાપ્તિ થઈ તોપણ શું ? તે કાયમની કેવી રીતે થવાની ? પણ પહેલાં તો મારા અનંત ચૈતન્યસ્વરૂપમાં ક્રિયા જ કેવી રીતે સંભવે ? દેહ, ઇન્દ્રિયો અને મન એ તો સર્વ સ્વપ્નાની માફક મિથ્યા છે. તેવી જ રીતે હું અખંડ એકરસ ચિદાત્મા હોવાથી તે તમામ મારાં જ છે. તો પછી તેમાંથી એકલા અંતઃકરણને નિરુદ્ધ કરીને શું થવાનું છે ? નિરુદ્ધ વિનાનાં ઇતર મન, બુદ્ધિ વગેરે બીજાં કોઇનાં છે કે ?. તે પણ મારાં જ છે. જગતમાંના નિરુદ્ધ અને અનિરુદ્ધ તમામ મનોભાવો મારામાં જ ભાસમાન થાય છે, તો પછી એકલા મનને નિરુદ્ધ કરવાનો મને આ શો મોહ ઉત્પન્ન થયો છે ? ઉપરાંત મારું સ્વરૂપ તો એવું છે કે, તમામ મનોનો (મન અને તેના ભાવનો) નિરોધ કરીને પણ મારો 'હું એટલે તત્પદનો' નિરોધ તો થવાનો જ નથી. મહાકાશ કરતાં પણ અતિ વિસ્તારવાળા એવા મારો "તત્પદનો" નિરોધ કેવી રીતે સંભવે ? તેવી જ રીતે મારા પૂર્ણ આનંદસ્વરૂપને ઠેકાણે સમાધિ પણ કેવી રીતે હોઇ શકે? ચિદાનંદ વડે ભરપૂર અને ગમન કરતાં પણ પૂર્ણ એવા મારા આત્માનું શુભ વા અશુભ કરે એવી કઈ ક્રિયા છે વારુ ? અગર તે હોય તો કેમ ! ઉપરાંત મારા જ સામર્થ્ય ઉપર કરોડો ભાસ થતા હોવાથી તેમાં કોઇ આભાસાત્મક ક્રિયા ભાસમાન થાય તોપણ શું અને ન થાય તો યે શું ? મને તો કર્તવ્ય અગર અકર્તવ્ય એ બન્ને તમામ પણ નથી, ત્યારે આ નિરોધનો પણ કો અર્થ છે !

ઉત્તમ અધિકારીની સ્થિતિ

સત્ય અને પૂર્ણ સ્વભાવનો 'હું' (સ. ૧) મન વિના અંદર ઇત્યાકારોમાં મહા આનંદથી ભરપૂર ભરેલ. પુ. તે. ઉપ અ. ૯૬. આ ઇન્દ્રિયો, આ મન, આ બુદ્ધિ, એ તમામ સામાન્ય રીતે જ પૂર્વસંસ્કાર વડે જ—જે જે કર્મોમાં, વિષયોમાં અથવા ક્રિયા...

પ્રવૃત્ત થતાં હોય તેમાં તે ભલે પ્રવૃત્ત થાઓ! અને સ્વભાવથી જ જે જે વડે તે નિવૃત્ત થતાં હોય, તેનાથી તે ભલે નિવૃત્ત થાઓ! તેમની પ્રવૃત્તિ વડે અગર નિવૃત્તિ વડે મારા અસંગ, ચિદાનંદપૂર્ણ અને સર્વત્ર (ચરાચર વ્યાપક) આત્માને હાનિ પણ શી થવાની છે અને લાભ પણ શો થવાનો છે?' હે અષ્ટાવક્ર! એવી રીતે મને સ્વરૂપનું અનુસંધાન પ્રાપ્ત થયા પછીથી હું હંમેશ સ્વસ્થ હોઇને પરમાનંદનો સાગર જ બની ગયો છું. મારા પ્રકાશનો અસ્ત કદાપિ પણ થતો જ નથી. હું અત્યંત પરિપૂર્ણ અને સર્વ સંગરહિત છું. આ મારી એટલે ઉત્તમ અધિકારીની સ્થિતિ મેં તને કહી.

મધ્યમ અને કનિષ્ઠ અધિકારી

મધ્યમ અધિકારીને ક્રમે શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન એ સાધનો ચાલુ રાખવાં પડે છે, અને ત્યાર બાદ લાંબા કાળે તેને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. કનિષ્ઠ અધિકારીને અનેક જન્મો પછી જ્યારે સાધન પૂર્ણદશામાં આવે છે, એટલે કે જ્યારે સાધનની પૂર્ણતા થાય છે, ત્યાર પછી જ્ઞાનનું ફળ અર્થાત્ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે.

જ્ઞાનયુક્ત સમાધિ

સાધારણ રીતે જ્ઞાનયુક્ત સમાધિ દુર્લભ હોય છે. અને તેથી વિજ્ઞાનરહિત એવી સેંકડો સમાધિઓ વડે શું થવાનું છે? તેમનો કાંઈ પણ ઉપયોગ નથી. વ્યવહારમાં પણ જુઓ કે, કોઈ કોઈ વખત રસ્તે ચાલતાં મન નિર્વિકલ્પ હોય છે, અને તે વખતે અનેક પદાર્થો જોવામાં આવે છે, પરંતુ મનમાં તેમની ભાવના નહિ હોવાથી તે જોયા છતાં પણ તે સંબંધી અજ્ઞાન જેવું ને તેવું જ કાયમ રહે છે. તેવી જ રીતે આ નાનીમોટી સમાધિઓ પણ સ્વરૂપના ઓળખાણ વિના વિફળ જાય છે. વિકલ્પથી રહિત, કેવળ નિર્વિકલ્પ એટલે શુદ્ધ સંવિતનું જ્ઞાન એ જ આત્મસ્વરૂપ. તે જ તમામ મર્યાદાવાળા ભાન અથવા ભાસોનો આશ્રય હોવાથી હંમેશ ભાસમાન હોવા છતાં પણ વિકલ્પના આચ્છાદન વડે

અભાસમાન જેવું થયું છે. વિકલ્પોનું નિવારણ થયું એટલે નહિ ભાસમાન થનારું તે જ ફરીથી જણાયા જેવું થાય છે. શુદ્ધ નિરાકાર જ્ઞાન અને તે ઉપર ભાસમાન થનાર આ સાકાર જ્ઞેય. આ મુજબના દેહમાંના ભેદો નહિ ઓળખાયાથી જે આત્મસ્વરૂપ અજ્ઞાન રહેલું હોય છે, તે જ આગળ ઉપર વિકલ્પરહિત અવસ્થામાં જ્ઞાત થાય છે, એમ કહેવામાં આવે છે; બીજું કાંઈ જ મેળવવાનું હોતું નથી. તાત્પર્ય એ કે આ મુજબ આત્મજ્ઞાન થવાનો સયુક્તિક એટલે વ્યવસ્થિત ક્રમ છે. તે તમામનું તેં શ્રવણ કર્યું છે. હવે વિચાર વડે તેનું આકલન કરી શકાશે; અને તે આત્મતત્ત્વનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થયા પછી જ તું કૃતાર્થ થઈશ.

આ મુજબ અષ્ટાવક્રને ઉપદેશ કરી જનકરાજાએ તેનો યોગ્ય સત્કાર કરી તેને સ્વસ્થાને વિદાય કર્યો. પછી મનન અને નિદિધ્યાસન વડે તેણે પરમાત્મસ્વરૂપને જાણ્યું અને છેવટે તેના તમામ સંશયો નષ્ટ થઈ તે જીવન્મુક્ત અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયો.

પ્રકરણ ૧૮ મું

'હું' નથી તો વળી 'તારો' ક્યાંથી ?

દત્તાત્રેય બોલ્યા: 'પરશુરામ ! એ 'વેદવેદ્યા' એટલે વેદ્ય પદાર્થરહિત શુદ્ધ સંવિત્ કેવી રીતે અનુભવમાં આવે છે એ તને કહી સંભળાવ્યું. આ શુદ્ધ જ્ઞાનક્રિયા કારણવશાત્ ઉપલબ્ધ થવાના પ્રસંગો વ્યવહારમાં પુષ્કળ હોય છે. પરંતુ માયા વડે મોહિત થયેલા લોકો તેને ઓળખી શકતા નથી, તેથી જ તેનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન થતું નથી. એ સ્થિતિ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિના મનુષ્યોના જ જાણવામાં આવે છે, અજ્ઞાનીઓના જાણવામાં આવતી નથી. પરશુરામ ! બહુ બોલીને શું કરવાનું છે ? હું તને સાર કહું છું. દરેક વસ્તુ મનથી જ* જાણવામાં આવે છે. એટલે મન (માયાથી પર એવું જે ચિત્

* [illegible]

સ્વરૂપ) એ કાંઈ વેદ્ય ન હોઇ શકે, અને વેદ્ય વસ્તુનું ભાન હોતું નથી તે વખતે પણ મન તો મોજૂદ જ હોય છે. એ પણ તારી નજરમાં આવે તેવું સ્પષ્ટ છે. તેથી મનની તેવી અવસ્થાને જ વેદ્ય-રહિત શુદ્ધ સંવિત્ કહેવામાં આવે છે. પ્રકાશ અથવા જ્ઞાન એ જ તેનું સ્વરૂપ હોવાથી તે હંમેશાં જ્ઞાનમય જ હોય છે. તે મળવા માટે બીજા કોઇની અપેક્ષા છે એમ કહીએ તો ફરી તેને બીજાની અપેક્ષા છે એમ થશે. એટલે તે માર્ગથી તેનો અંત નહિ આવતાં અનવસ્થિતિદોષ ઉત્પન્ન થશે. અને પછી કોઇનો પણ પ્રકાશ નહિ થતો હોવાથી બધું જ અંધારું થઈ જશે. અગર પરશુરામ ! બીજી દૃષ્ટિએ વિચાર કરી જો. કોઇ એક પદાર્થ ભાસમાન થતી વખતે ' તું ' પોતે ભાસમાન થતો નથી એવું કદી બને છે ખરું કે ? કારણ ' તું ' જો ભાસમાન થતો ન હોય તો ' તું નથી ' એમ થાય છે. તો પછી ' તારો ' એ પ્રશ્ન જ કયાંથી ઉદ્‌ભવી શકે ? અરે ! ' તું ' સ્વતઃ (પોતે) જ જો આકાશને આવનાર ફૂલની માફક અભાવરૂપ હોય, તો પછી ' તું ' ' તારા ' સ્વહિતની અર્થાત્ મોક્ષની ઇચ્છા તે શાની કરે છે ? અને એવો તારો અભાવરૂપ આત્મા તો વળી હું તને કેવી રીતે અનુભવમાં લાવી આપું, તે કહે.

સામાન્ય કે વિશેષ રૂપ ?

હવે ' સામાન્ય રીતે ભાસમાન થનારો ' હું ' વિશેષે કરીને પોતાનું સ્વરૂપ જાણતો નથી ' એમ જો તું કહેતો હોય, તો પરશુ-રામ ! આમ સામાન્ય રીતે ભાસમાન થવું એ જ તારું શાશ્વત સ્વરૂપ છે. તારામાં વિશેષ ભાવનો તો લેશ પણ નથી, એ તારી નજરમાં કેમ આવતું નથી ? અરે ! તું જાણવા છતા પણ ફરીથી નકામો ભ્રમમાં કેમ પડે છે ? તને શું કહીએ ! પદાર્થોને ભાસ-માન કરનારું જ્ઞાન તે તે વિશેષ આકારનું જ હોય છે. પણ ' તું ' પોતે તો સામાન્યરૂપ જ છે અને તે સર્વ તારા વડે જ ભાસમાન થાય છે. હવે ' તું ' શરીરાદિ વડે ભાસમાન થતો હોઇશ એમ

કહીએ તોપણ હું કહું છું તે સાંભળ. જે દેહાદિકથી 'તું' ભાસમાન થાય છે તે દેહાદિકનો સંકલ્પ પ્રથમતઃ ચિત્તમાં જ્યારે ઉદ્‌ભૂત થાય છે ત્યારે જ થાય છે. પરંતુ તેવો સંકલ્પ જ્યારે હોતો નથી ત્યારે 'તું' દેહાદિકથી કોઈ પણ વખત ભાસમાન થાય છે ખરો કે ? સૂક્ષ્મ વિચારથી 'તું' જ તારો અનુભવ લે. તે તે સંકલ્પનો બીજો કોઈ વિષય હશે અને તે દેખાય છે એમ જો કહીએ તો પછી તે પણ તારો દેહ જ છે એમ થશે. અને પછી તો જે જે સંકલ્પો થાય તે તે સર્વ તારું સ્વરૂપ જ છે એવો અર્થ નીકળે છે.

પ્રસ્તુત વિવેચનનું તાત્પર્ય એ છે કે સુવર્ણ એ સામાન્ય ભાવ હોઈ કડાકુંડલાદિ નામરૂપ એ વિશેષ ભાવ સમજો. તેમાં સામાન્ય ભાવ જે સુવર્ણ એ સત્ય હોઇ કડા, કુંડલ નામરૂપ એ વિશેષ ભાવો મિથ્યા ઠરે છે. કારણ કે તેમાથી જો સુવર્ણ કાઢી લેવામાં આવે તો કડાકુંડલાદિ આકાર તથા તેનાં નામરૂપાદિ નિરર્થક (મિથ્યા) હોય છે. તેથી સુવર્ણ કે જે સામાન્ય ભાવ છે; એ જ સર્વ વિશેષ ભાવોનું મૂળ સ્વરૂપ કહેવાય છે. તેમ બાબ ૧ ના વૃક્ષ ૭ (પાનું ૪૩)માં બનાવેલો ક્રમાંક ૧ 'તત્' એ જ સર્વ વિશેષ ભાવોનું મૂળ સ્વરૂપ હોઇ, તે જ સામાન્ય રૂપ છે. તે ઉપર ક્રમાક ૨ સાક્ષી, ક્રમાંક ૩ 'હું' તથા ક્રમાક ૪ થી ૧૬ પર્યંતનાં સર્વ વિશેષ રૂપે વિવર્તભાવે ભાસે છે તે વિશેષરૂપમાંથી સામાન્ય ભાવ ક્રમાંક ૧ જો કાઢી લેવામાં આવે તો ક્રમાંક [illegible] થી [illegible] પર્યંતના સર્વ ભાવો અનાયાસે જ [illegible] સર્વ [illegible] નું [illegible] સ્વરૂપ 'તત્' પદ છે એવો [illegible] જો 'હું' વિશેષરૂપે ભાસને [illegible] સ્વરૂપનો નથી એમ કહેવામાં આવે તો [illegible] વિશેષ સ્વરૂપનો ભાસ થશે. જ [illegible] 'હું') માં વિશેષ ભાવને [illegible] પણ નથી [illegible] વિશેષ [illegible] (હું) [illegible] એમ [illegible]

બીજી શંકા એ છે કે, તે તે સંકલ્પનો કોઈ બીજો વિષય હશે અને તે વડે તે દેખાય છે, તો તેની સાથે મારા સામાન્ય સ્વરૂપનો શો સંબંધ છે? અર્થાત્ સુવર્ણરૂપ સામાન્ય ભાવમાંથી કડાંકુંડલાદિ વિશેષ ભાવો પ્રગટ્યા છે ખરા, પણ આ વિશેષ ભાવો જે કડાંકુંડળ એ પોતાના સામાન્ય ભાવ સુવર્ણને ઓળખતા નથી પરંતુ વિશેષભાવો જ વિશેષભાવને પરસ્પર ઓળખે છે; એટલે કડાં જ કુંડળને પરસ્પર ઓળખે છે એમ સમજો અને તેને ઓળખવાને માટે કોઈ ઇતર સાધન પણ વિશેષ ભાવરૂપનું જ હશે એમ સમજો. આમ હોય તો વિશેષ ભાવોની સાથે સામાન્ય ભાવનો શો સંબંધ છે? તેવી શંકાના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે, કડાંકુંડલાદિ વિશેષ ભાવો એ તો સુવર્ણના જ ભિન્ન ભિન્ન અવયવો કહેવાય છે. તેમ જેને હું, તું મારું ઇત્યાદિ કહેવામાં આવે છે તે સર્વ વિશેષ ભાવો 'તત્' પદરૂપ સામાન્ય ભાવોના જ અવયવો કહેવાશે; આ રીતે તે વિશેષભાવ અને તેનો જે કોઈ વિષય હશે તે સર્વ તારા ('હું'ના') અવયવો જ ગણાશે. આથી તો તમામ વિશેષ ભાવો એ સર્વ તારું સ્વરૂપ જ ગણાશે. કારણ કે તું જો એકલા દેહરૂપ વિશેષ ભાવને જ પોતાનું સ્વરૂપ સમજતો હોય તો તેને તો મારો દેહ એમ કહે છે. આ મુજબ પણ જેને મારું, મારું કહેવામાં આવે છે તે સર્વ જ તારું સ્વરૂપ ગણાશે, નહિ કે એકલો દેહ જ.

આ પ્રમાણે પણ 'તું' તો સર્વાત્મક જ થયો. ત્યારે કેવળ એક દેહ માત્ર જ તું કેવી રીતે કહેવાય? હવે સર્વ વિશેષભાવોનો વિલય કરીને જોઈએ તો કોઇ પણ દશ્ય આકાર એ, તેને જાણનાર એવા તારું સ્વરૂપ ન હોય, એમ જ સિદ્ધ થાય છે. કારણ કે એ સર્વ આકારો દરેક સંકલ્પ સાથે પલટાતા હોય છે, અર્થાત્ સંકલ્પવશાત જુદા જુદા થતા રહે છે, તેથી તું તો કેવળ દૃક્માત્રરૂપ જ છે.

તે જ આત્મા

આ સ્વસ્વરૂપભૂત દૃગ્દેવતા કદાપિ દશ્યરૂપ થતી નથી. તે

અનુભવ થવો એનું નામ બાધ. એવો બાધ જેનો થાય છે તે અસત્ય અને થતો નથી તે સત્ય છે. આ સ્વપ્નાદિક દશ્યોનો તો તે પદાર્થો નાશ પામીને એટલે જાગૃતિમાં આવ્યા બાદ અર્થાત્ તે સ્વપ્નમાંના દશ્ય પદાર્થોનો જાગૃતિમાં પ્રત્યક્ષ અનુભવ નહિ આવતાં બાધનો જ માત્ર અનુભવ આવે છે; આથી તેનો બાધ થયો એમ કહેવામાં આવે છે. આ ઉપરથી તે પરમતત્ત્વ સ્વપ્ના જેવી ભાવાભાવાત્મક વસ્તુ છે એમ કહેવું તે પણ તદ્દન અસત્ય છે, એમ સહેજે સિદ્ધ થાય છે. દોરીને સર્પ સમજવું એ ભાવ તથા તે સર્પ નથી પરંતુ દોરી છે એમ જાણવું તે અભાવ, એમ સમજો. હવે દોરીને સાપ કહો કે દોરી કહો, તેથી તેમાં કિંચિત્ માત્ર કોઇ પણ પ્રકારનો વિકાર સ્પર્શ કરી શકતો નથી. તેમ તે દોરી જાણતી પણ નથી કે મને કોઇએ સર્પ કહ્યો હતો અને હવે દોરી કહે છે. એવા પ્રકારે સાક્ષીસહ ભાવ અને અભાવનો વિલય થતાં જે નિઃશેષ-પદ રહે, તે જ વૃક્ષાંક ૧ 'તત્' એવું તે ચિત્-તત્ત્વ અથવા આત્મચૈતન્ય છે. તેથી કરીને જેને કોઈ પણ વખત અમર કોઈ પણ ઠેકાણે અભાવનો તલ માત્ર પણ સ્પર્શ થતો નથી એવી જાતનું એક ચિત્-તત્ત્વ જ માત્ર હંમેશ સત્ય છે, તેથી તે સ્વરૂપથી ભિન્ન એવો બીજો કોઈ મોક્ષ હોય તો તે કોઇ પણ હિસાબે સત્ય નથી. તે પૂર્ણ સ્વરૂપનું જે કેવળ સ્ફુરણ તેને જ મોક્ષ કહેવામાં આવે છે.

ચૈતન્યને કોણ મર્યાદિત કરી શકે?

ચૈત્ય પદાર્થને દૂર ખસેડનાં જ અવશેષ રહેનારું જે ચૈતન્ય તે પોતે તો પરિપૂર્ણ જ છે. ચૈત્યનો આભાસ એ જ ચિતિનું સંકોચન અથવા મર્યાદિતપણું કહેવાય છે. તેના અભાવે ચિત્સ્વરૂપ સર્વ પરિચ્છેદ શૂન્ય અને પરિપૂર્ણ છે. હવે તેને કાલાદિકની મર્યાદા હોય એવું તું કદાચ કહે તો તે મર્યાદા ચેતન હશે અગર જડ હશે તે કહે વારુ! જડપક્ષ તો લેવાય જ નહિ, કારણ કે જે પોતે જ જડ હોય તે ચિતિને મર્યાદામાં કેવી રીતે લઇ શકે!

અને ચેતન પક્ષ લઇએ તો એ ચિત્સ્વરૂપ જ સર્વત્ર ફેલાયું છે; તેના વિના બીજું કંઈ પણ નથી. વ્યવહારમાં જે કોઇ ભાવ કાલાદિકથી પરિચ્છિન્ન હોય છે તે ભાવ અને તે કાલાદિનો પરિચ્છેદ એ બન્ને જ્યારે આ ચૈતન્યથી જ વ્યાપી જાય છે ત્યારે જ તે આ ચિત્સ્વરૂપની સ્થિતિને પામે છે. તેના ઉપર જો ચૈતન્યની વ્યાપ્તિ થયેલી ન હોય તો તે પરિચ્છેદ છે એમ પણ સિદ્ધ કેવી રીતે કરી શકાય? કારણ કે તે ચૈતન્ય વિના બીજો કોણ જાણી શકે? ચૈતન્યથી અલગ જો કાંઈ ચેત્ય સંભવતું હોય તો તેનાથી કદાચ ચૈતન્યનો પરિચ્છેદ થઇ શકયો હોત. પરંતુ ચૈતન્યથી અલગ ચેત્ય સિદ્ધ થવું એ સર્વથા અશકય જ છે.

ચૈતન્ય એટલે જ્ઞાન. પછી જે જ્ઞાનની બહારનું હોય અર્થાત્ જેનો સંબંધ જાણપણા સાથે એટલે જ્ઞાનની સાથે આવતો નહિ હોય, તેનું અસ્તિત્વ પણ કેવી રીતે મનાય? હવે જો આ કાલાદિકનો ચિદ્રૂપ સાથે પૂર્ણપણે સંબંધ ન હોય પણ ફક્ત એકાદ અંશે જ થતો હોય અને અન્ય અંશથી તે મર્યાદિત થશે એમ માનીએ તો તે પણ સંભવતું નથી. કારણ, ચૈતન્ય વિના તે ભાસમાન જ કેવી રીતે થાય? તેથી આ પદાર્થો સુધ્ધાં આ ચિત્સ્વરૂપમાં જ સમાયેલા છે. એ મુજબ તમામ ચેત્ય જગત, ચૈતન્યના એટલે જ્ઞાન કે જાણવાના અંતરમાં જ છે. તો પછી તે તેનો પોતાનો જ પરિચ્છેદ કેવી રીતે બને? માટે પરશુરામ, ચૈત્યનું સ્વરૂપ મિથ્યા છે એ તું સાવધાન વિચાર વડે સમજમાં લાવ. જે જે ચૈતન્યની અંદર ભાસમાન થનાર દ્વૈત છે તે તે સર્વ પ્રતિબિંબ સ્વરૂપનું જ હોવું જોઇએ. કારણ કે એક પદાર્થની અંદર ભિન્ન પદાર્થ રહી શકતો જ નથી, એ વ્યવહારમાં પણ સ્પષ્ટ દેખાય છે. નહિ તો પછી અરીસાની અંદર સર્વ પદાર્થનું મિશ્રણ થાય તો પછી [illegible] શું [illegible] અને [illegible] શું એ [illegible]! એટલે સર્વત્ર [illegible] [illegible]. પરશુરામ [illegible] એ સર્વ [illegible] છે એમ તું જાણે

પ્રથમ જ કહી ગયો છું; તેથી ચૈતન્યના આશ્રય વડે ભાસમાન થતા એ જુદા જુદા પરતંત્ર ભાવો પોતે પોતાની મેળે જ સત્ય કેમ કરી થાય, તે કહે વારુ. અરે, આ ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા જ પોતાની સ્વતંત્ર સત્તા અને શક્તિ વડે તે તે પદાર્થોના આકારે ભાસે છે, એ વિના બીજું કાંઇ પણ નથી.

સર્વત્ર ચૈતન્ય જ વ્યાપેલું છે

તાત્પર્ય એ છે કે, મૂળ મહાકાશનાં જ ઘટાકાશ અને મઠાકાશ વગેરે નામો છે. આ ઘટ અથવા મઠ વડે જ તેમાંના આકાશને ઘટાકાશ અને મઠાકાશ એ પ્રમાણે પરિચ્છેદ કે મર્યાદા પ્રાપ્ત થયેલી છે. પરંતુ આ ઘટ અથવા મઠનું અસ્તિત્વ તો મહાકાશના આધાર વડે તેની જ સત્તાથી મહાકાશની અંદર છે, તેથી તે કાંઇ મહાકાશને મર્યાદિત કરી શકતું નથી. જ્યારે મઠ તથા ઘટનો નાશ થાય ત્યારે તેમાંના ઘટાકાશ યા મઠાકાશનો વિલય પણ મહાકાશમાં અનાયાસે જ થઈ જાય છે. તેમજ કાળ અને દેશ ઇત્યાદિ પણ ચિદાકાશ કે ચૈતન્યાકાશના આધાર વડે અને તેની જ સત્તાથી અસ્તિત્વ ધરાવે છે. જેમ ઘટાકાશ-મઠાકાશનું અસ્તિત્વ મહાકાશમાં મહાકાશની સત્તા વડે જ હોય છે, તેમ દેશ-કાળાદિનું અસ્તિત્વ પણ ચિદાકાશની સત્તા વડે જ હોય છે. આથી, જેમ ઘટ તથા મઠનો નાશ થતાં તેમાંના ઘટાકાશ તથા મઠાકાશનો મહાકાશમાં અનાયાસે જ વિલય થઈ જાય છે, તેમ કાળ તથા દેશરૂપ મર્યાદા કે પરિચ્છેદનો નાશ થતાં જ તે ચિદાકાશ સર્વ પરિચ્છેદ (મર્યાદા) રહિત અને પરિપૂર્ણ જ છે. હવે ઘટ તથા મઠની ઉત્પત્તિ પણ મહાકાશમાંથી જ વાયુ, વહ્નિ, જલ, પૃથ્વી ઇત્યાદિ વિવર્તક્રમે થયેલી હોય છે. તેથી તે પણ મહાકાશથી ભિન્ન નથી. તેમ કાળ તથા દેશાદિ મર્યાદા પણ ચૈતન્ય કે ચિદાકાશના આધાર વડે જ ભાસમાન થતી હોવાથી તે પણ ઘટબીજ ન્યાયાનુસાર ચિદાકાશથી જરા પણ ભિન્ન નથી. આ પ્રમાણે

તે ચૈતન્ય અથવા ચિદાકાશ જ પોતાની સ્વતંત્ર સત્તા અને શક્તિથી પોતે જ કાળ તથા દેશાદિ રૂપે મર્યાદિત બની ભિન્નભિન્ન અનેક નામરૂપો વડે ભિન્ન ભિન્ન પદાર્થોના આકારે ભાસમાન થાય છે.

આ ગળે ઊતરે તેમ નથી

એ મુજબ દત્તાત્રેયનું ભાષણ સાંભળીને પરશુરામ વધારે સંશયમાં પડી ગયો. એટલું જ નહિ પણ તેને તમામ ગળે ઊતરતું જ બંધ થયું. અનેક જાતના આક્ષેપો તેના મનમાં ઉત્પન્ન થયા. તેણે કહ્યું: 'હે દયાનિધિ! મારા મનમાં અનેક શંકાઓ છે તેનું આપ નિવારણ કરો. પ્રથમ પ્રશ્ન તો એ છે કે હે ભગવન્! આપ જે કહો છો તે તમામ અશક્ય છે એવું મને લાગે છે. કારણ (૧) શુદ્ધ સંવિત્ એક જ હોઈ તે જ જુદા જુદા આકારમાં જણાય છે, એ સંભવનીય લાગતું નથી. સંવિત્ અને વેદ્ય એવી બે વસ્તુઓ છે એવો દરેકનો વ્યવહારમાં અનુભવ છે. તેમાં આપના કહેવા મુજબ ચિતિ પોતે સ્વપ્રકાશસ્વરૂપ ભલે હોય, પરંતુ જ્ઞેય અથવા વેદ્ય એ તો ચૈતન્ય વડે જ પ્રકાશમાન થનાર જુદા છે અર્થાત્ ચૈતન્યથી ભિન્ન છે. જેમ વ્યવહારમાં પણ પ્રકાશ વડે ભાસમાન થતી વસ્તુઓ પ્રકાશથી અલગ હોય છે, તેમ ચૈતન્ય રૂપે [illegible] ભાસમાન થનાર ચૈત્યજાત તેનાથી અલગ હોય એ પણ [illegible] થાય છે. ઉપરાંત આપના કહેવા મુજબ ચૈત્ય એ ચૈતન્યરૂપ જ છે એમ અનુભવ પણ આવતું નથી. [(૧)આમાં (૧) ચિતિ, (૨) ચૈતન્ય અને (૩) ચૈત્ય અથવા ચેતના એ [illegible] ત્રિપુટીઓનો સમાવેશ થવા છે [illegible] ક્રમ સમજવાને માટે (૧) [illegible] ને મનમાં [illegible] રાખવી [illegible] નિરાકરણ કરો.'

મનનું સમાધાન થતા જુદો પ્રશ્ન કરેલ

[illegible]

થયો. તેમણે કહ્યું: 'પરશુરામ, આ સંબંધમાં અગાઉ ઘણુંખરું કહેવામાં આવ્યું છે જ. છતાં તેં ફરી પ્રશ્ન કર્યો તે પણ ઠીક કર્યું. કારણ જ્યાં સુધી મનનું સમાધાન થયું ન હોય ત્યાં સુધી વારંવાર પ્રશ્ન કરવો એ યોગ્ય છે. પ્રશ્ન કરવામાં ન આવે તો ગુરુ થયા છતાં પણ સામાના મનની ભાંજગડ એટલે શંકાઓ કેમ કરી જાણી શકે ? કારણ જીવોની બુદ્ધિ અલગ અલગ હોવાને લીધે દરેકના તર્ક (વિચારો) જુદા જુદા હોય છે. તેથી પોતાના મનનો અભિપ્રાય કહી સંભળાવ્યા વગર સંશયમાંથી કોઈ પણ મુક્ત થાય નહિ. પ્રશ્ન પૂછનારને જ દૃઢ જ્ઞાન થાય છે. પ્રશ્ન એ જ નિરૂપણનું બીજ છે. જે પોતાની શંકાઓ પૂછતો નથી, તેને વિદ્યા આવડતી નથી. તેથી ગુરુને દરેક પ્રશ્ન પૂછી તેનું પૂર્ણ રહસ્ય સમજી લેવું જોઇએ. ઠીક, હવે તારા પ્રશ્નોના જવાબ હું ક્રમવાર કહું છું, તે સાંભળ.

પ્રથમ પ્રશ્નનો ઉત્તર

ચૈતન્ય એ કેવળ અદ્વય જ છે

(૧) એક જ તક્તો અનેક પ્રતિબિંબોઓ* વડે જેમ અનેક રૂપો ધારણ કરે છે, તેમ એક જ શુદ્ધ ચૈતન્ય અનેક વિચિત્ર રૂપે દેખાય છે. જુઓ કે સ્વપ્નાદિ વિકલ્પોમાં મન (સ્વપ્ન ચૈતન્ય) ફક્ત એક જ હોવા છતાં દ્રષ્ટા, દૃશ્ય, દર્શન ઇત્યાદિ વિચિત્ર રીતે અનુભવમાં આવતાં નથી કે ? તેવી જ રીતે તે શુદ્ધ ચૈતન્ય પોતે

* ચૈતન્યને તક્તાની ઉપમા આપીને શાસ્ત્રમાં જ્યાં પ્રતિબિંબનાં દૃષ્ટાન્તોથી સમજાવવામાં આવ્યું છે, ત્યાં ત્યાં તે દૃષ્ટાંતોનો વિચાર કરતી વખતે બિંબને છોડી દઈ કેવળ તક્તો અને તેની અંદર દેખાતાં પ્રતિબિંબો એટલા ભાગને જ તે લાગુ પડે છે, એમ સમજવું. કારણ એવો નિયમ છે કે દૃષ્ટાંતો સર્વાંશે કદી પણ લાગુ પડી શક્તાં નથી. આ પ્રતિબિંબના દૃષ્ટાંતનો ઉદ્દેશ તો ફક્ત એટલો જ સમજવો કે આરસામાં જે પ્રતિબિંબો દેખાય છે તે પ્રતિબિંબો વચ્ચે દેખાતું અંતર, નીચાઈ, પહોળાઇ, ઊંચાઈ સ્થાન, કાળ, દેશ તથા તે પ્રતિબિંબોમાં થનારી ક્રિયા ઇત્યાદિ જે જે

કારણ કે રૂપ તો પ્રકાશ વિના કેવળ સ્મૃતિ વડે પણ ભાસમાન થાય છે. મનોરાજ્ય ચાલતું હોય છે ત્યારે મનરૂપી પડદા ઉપર રૂપનાં ચિત્રો સ્પષ્ટ રીતે દેખાય છે. આવી રીતે પ્રકાશ વિના પણ રૂપની ભાવનાનો અનુભવ થઈ શકે છે, તે પણ સ્પષ્ટ જ છે. તેથી એ વ્યવહારના પ્રકાશ અને પ્રકાશ્યની ભિન્નતાનું દૃષ્ટાંત ચૈતન્ય સાથે જોઇએ તેવું બંધબેસતું નથી. કારણ ચૈતન્યનો પ્રકાશ વ્યવહાર્ય બીજા પ્રકાશની માફક એકમાર્ગી નથી. કેમકે ચૈતન્યના વિના કોઈ પણ ઠેકાણે કાંઈ પણ ભાસમાન થતું જ નથી. જેવી રીતે તકતા વિના પ્રતિબિંબ કદી પણ દેખાતું નથી અને તેથી જ પ્રતિબિંબ તકતાથી જુદું હોવું સંભવતીય નથી, તેમ ચૈતન્ય વિના ભિન્ન એવું કાંઈ જ નથી. તેથી જ ચેત્ય પદાર્થો ચૈતન્યથી પૃથક્ હોતા નથી. આથી એક અદ્વિતીય ચૈતન્ય જ છે અને દ્વૈત બિલકુલ નથી એમ જ સિદ્ધ થાય છે. તારા આ પ્રશ્નના સંબંધમાં પૂર્વે પણ પ્રસંગોપાત્ત ઘટાકાશ તથા મહાકાશાદિના દૃષ્ટાંત સાથે સમજાવેલું છે, તે તથા તત્પૂર્વે પણ વખતોવખત સમજાવવામાં આવેલું છે તે ધ્યાનમાં લાવ એટલે તારો સંશય નષ્ટ થશે.

બીજો પ્રશ્ન

પ્રથમ પ્રશ્નનું સમાધાન થયા પછી પરશુરામે બીજો પ્રશ્ન પૂછ્યો કે, 'જનકે પણ પહેલાં કહ્યું છે કે સંકલ્પ કર્યા પછી મન નિર્વિકલ્પ થાય છે અને તેવા નિર્વિકલ્પ જ્ઞાન વડે જ સંસારનો નાશ થાય છે, એ જ આત્મસ્વરૂપ કહેવાય! એમ કહેવામાં આવ્યું છે ખરું! પણ તે કેમ બને! આત્માને મન હોય છે, એટલું જ જડના કરતા આત્મામાં વિશેષપણું છે, એમ કહેવામાં આવે તો શી હરકત છે! તેમજ ભગવન્! આત્માને મન વડે જ બંધન થાય છે તથા મનના લય વડે જ મોક્ષ મળે છે, એ પણ સ્પષ્ટ છે. તો પછી મન એ જ આત્મા છે એમ કેવી રીતે શકય છે! ન એ તો સાધન છે. તેથી જ નિર્વિકલ્પ અવસ્થાની સિદ્ધિ થાય

તોપણ તેવા નિર્વિકલ્પ મન વડે દ્વૈત તો પાછું શેષ રહેશે જ!

બીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર

જેમ ક્રિયા અસત્ તેમ તેનું સાધન પણ અસત્

શ્રીદત્તાત્રેય બોલ્યાઃ—'આનો ઉત્તર કહું છું, તે સાંભળ.'

(૨) તારો આ બીજો પ્રશ્ન મનની બાબતમાં છે. હે પરશુરામ! આ મન પણ ચિતિથી જુદું નથી. જેમ સ્વપ્નની અંદર મન સ્વપ્નાભાસથી જુદું હોતું નથી, તેમ જાગૃતિમાં પણ મન કોઈ જુદો પદાર્થ નથી. કાર્યસિદ્ધિને માટે વ્યવહારમાં મનને એક સાધનરૂપે માનેલું છે એટલું જ. પરંતુ વસ્તુતઃ તે તેવું નથી. પણ ચૈતન્યરૂપ જ છે. સ્વપ્નની અંદરના ઝાડ કાપવા માટે લીધેલી કુહાડી જેમ સ્વપ્નમાંની જ કલ્પિત છે, તેમ આ મન પણ કેવળ ચૈતન્યમાં ચૈતન્યરૂપથી જ કલ્પિત માત્ર છે. સ્વપ્નની કુહાડીથી ઝાડ કાપવાની જે ક્રિયા કરવામાં આવે છે, તે ક્રિયા તથા તેનું સાધન અને કર્તા એ સર્વ અસત્ છે; તેમ આ જાગૃતિમાંની ક્રિયા પણ અસત્ છે અને તેનું સાધન તથા કર્તા પણ અસત્ છે. પ્રથમ તો તે કાર્યો જ ક્યાં સત્ છે! અને અસત્ એવા નરશૃંગથી એટલે મનુષ્યનાં શિંગડાથી કદી કોઈને મારી નાખવામાં આવ્યો છે ખરો કે? તેથી હે પરશુરામ! મૃગજળ જેવાં એવાં કાર્યો જ જો નથી, તો પછી તેમનું સાધન જે મન તે કેવી રીતે સંભવી શકે? સ્વપ્નમાં જે પ્રમાણે સ્વપ્નક્રિયાનું કારણ એટલે દૃક્શક્તિને જ મન કહેવામાં આવે છે તે પ્રમાણે જાગૃતિમાં પણ તે જ મન હોય છે. દૃક્ શક્તિને અખંડ ચૈતન્યમાં [illegible] ક્રિયા કરનારું મન કદાપિ હોતું જ નથી [illegible] પૂર્ણ ચૈતન્યશક્તિરૂપ [illegible] મન [illegible]

[illegible]

ચેતનધર્મ વડે જ તે પોતાની સ્વતંત્ર સત્તાથી પોતામાં જ ચેત્યરૂપે સ્વપ્રકાશમાન થયેલું છે. તેથી કરીને જ જડ એવા આ વ્યવહાર્ય આકાશ સાથે તેની તુલના કરી શકાય નહિ. આકાશની માફક જ આ આત્મતત્ત્વ પણ પૂર્ણ છે, સૂક્ષ્મ છે, મેલ વિનાનું છે, અજ છે અને અનંત છે; તેમ જ તે નિરાકાર, સર્વાધાર અને સંગરહિત હોઇ સર્વ ચરાચરની અંદર અને બહાર રહેલું છે. એક ચૈતન્ય તત્ત્વ એ જ ફક્ત તેમાં (આત્મામાં) વધારેનું હોઈ તેટલું જ માત્ર આ વ્યવહારમાંના જડ આકાશમાં નથી. ખરી રીતે જોતાં ચૈતન્યપૂર્ણ આકાશને જ આત્મા કહેવામાં આવે છે. તે સિવાય આત્મા અને આકાશમાં તલ માત્ર પણ ફરક નથી. એ કારણને લીધે, ઘુવડ જેમ પોતાના જ નેત્રદોષને લીધે સૂર્યપ્રકાશને અંધારું સમજે છે, તેમ જ્ઞાતાઓ માત્ર આ આત્મચૈતન્ય આકાશ જેવું જ છે એવો એ વાક્યનો ખરો અભિપ્રાય સમજે છે.

પોતે જ પોતામાં

એ પરમેશ્વરનું પરમ ચૈતન્ય પોતાની અમર્યાદ એવી સ્વાતંત્ર્યસત્તાશક્તિથી અનેક રીતે પોતે પોતાને જ મર્યાદિત કરી બતાવે છે. સ્વપ્ન વખતે મનરૂપી સ્વપ્ન ચૈતન્ય જેમ જુદા જુદા આકારમાં મર્યાદિતરૂપે દેખાય છે પરંતુ ખરી રીતે તો તે અમર્યાદિત છે, તેમ ચૈતન્યરૂપ આ માણસો પણ તેમાં અને તેની મર્યાદિત દૃષ્ટિ વડે જ મર્યાદારૂપને પામેલા હોય છે, પરંતુ ચૈતન્યની દૃષ્ટિથી તો તે પરિપૂર્ણ આત્મસ્વરૂપ જ છે. જેમ કોઇ મદારી પોતાના જાદુ વડે અનેક પ્રકારના ખેલો જેનારાઓ સમક્ષ ભાસમાન કરે છે, તોપણ મદારીને તો તે એક જ રૂપે અનુભવમાં આવે છે, તેમ આ પરમ શુદ્ધ સંવિત્ પોતે એક જ હોઈ તેનું સ્વરૂપ અખંડ એકરસ જ છે. પણ માયા વડે તે પોતે સ્વરૂપનો સંકોચ કરીને અનેક મર્યાદિત દૃષ્ટિથી ભાસમાન થાય છે. કારણ જાદુગરનો જાદુ પણ બીજાની દૃષ્ટિથી જ જણાય છે, પણ જાદુ કરનારને

પોતાને તો તે શૂન્ય રૂપ છે. આમ તેની આ માયા વડે જ ચૈતન્યમાં અઘટિત બળ આવેલું છે. વ્યવહારમાં પણ યોગી અગર મંત્ર જાણનારો પુરુષ પોતાના સમર્થ બળ વડે અઘટિત બાબતો કરી બતાવે છે, એ આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ. તો પછી તે ચૈતન્યમય આત્માને શું અશક્ય છે?

સ્વાત્મવિશ્રાંતિરૂપ અહમ્

મર્યાદિત પદાર્થોમાં "હું" (જુઓ શ્લોક ૩) એવું અભિમાન રાખવું એ જ ચૈતન્યનો પરિચ્છેદ. તે ભાવનાને પૂર્ણપણું નહી હોવાથી તેને જ [illegible] અવિદ્યા એવું નામ આપવામાં આવે છે. સારાંશ કે, [illegible] ચૈતન્ય સ્વસામર્થ્યથી પોતે જ અનેક રૂપે ભાસે છે, એ [illegible] કહું છું તે તું ભૂલીશ મા અને નકામી શંકા પણ કરીશ નહિ. અરે! એ જ બાબતમાં ઘણા તાર્કિક વિદ્વાનો (તર્કશાસ્ત્રીઓ) પણ મૂઢ બને છે અને બહિર્મુખપણાને લીધે સ્વસ્વરૂપ [illegible] કરી બિલકુલ જોતા પણ નથી. એ સંબંધે [illegible] અનેક વચન ચેતવ્યો છે. કારણ સદ્ગુરુએ કહેલી વાત [illegible] નહી હોય, તો તે પણ જ્યાં સુધી અંતર્મુખ થઈને તેની [illegible] અનુભવમાં આવતી નથી ત્યાં સુધી માત્ર શબ્દજ્ઞાન જ રહે [illegible] નથી તેથી જ હું તને વારંવાર કહું છું [illegible] તેની [illegible] કર. મર્યાદિત આકાર છોડી [illegible] ચિત્શક્તિ (શ્લોક ૩) [illegible] પોતાની પ્રતિબિંબ- [illegible] 'અહમ્' [illegible] "હું" કહેવામાં [illegible]

[illegible]

આત્મપદ પોતે જ ચિતશક્તિરૂપે એટલે વૃક્ષાંક ૨ શુદ્ધ અહમરૂપે વિવર્તભાવથી બની તે વૃક્ષાંક ૨ શુદ્ધ 'અહમ્' ના પ્રતિબિમ્બરૂપ 'અહમ્' (વૃ. ૩)રૂપ એવા વિવર્તને પામે છે. ત્યારે આ ચિતશક્તિ દ્વારા આ શુદ્ધ અહમ્ (વૃક્ષાંક ૨)ને વૃક્ષાંક ૩નો અહમ્ કહે છે કે, હે શુદ્ધ અહમ્ ('હું') કોણ ? એવા પ્રશ્ન ઉપરથી શુદ્ધ 'અહમ્' કહે છે કે હે 'અહમ્'! તું જે પોતાને અહમ્ (હું) કહે છે તે 'હું' (અહમ્) તે (તત્ વૃક્ષાંક ૧) છે. આ પ્રમાણે સ્ફુરણ પામવું કે જાણવું તે જ આત્મવિશ્રાંતિ કહેવાય છે. આ મુજબ 'અહમ્' ('હું' વૃ. ૩) રૂપ સ્ફુરણ જ ન થાય તો પછી આત્મા ચૈતન્યરૂપ છે એવી સિદ્ધતા પણ ન થઈ શકત. પરંતુ આ સર્વ જડ પદાર્થો વસ્તુતઃ ક્રમાંક ૩ ના 'અહમ્' એવા ચૈતન્યને લીધે જ ભાસમાન થાય છે, પોતે સ્વતંત્ર રીતે ભાસમાન થતા નથી; તેથી તેમનામાં ઉપર જણાવેલી સ્વરૂપવિશ્રાંતિ-રૂપ 'અહં' એ સ્ફૂર્તિ હોતી નથી, પરંતુ તે વૃક્ષાંક ૩ 'હું' જ્યારે સ્વરૂપવિશ્રાંતિરૂપ 'અહમ્' ભાવને છોડીને 'હું નથી' એવા ભાવને પામે છે, ત્યારે તે જડધર્મી એવા અવ્યક્ત (વૃક્ષાંક ૪ ના) ભાવને વિવર્તથી પ્રાપ્ત થાય છે.

ચૈતન્યમાં ભેદ કે મર્યાદિતપણું ક્યાં રહે?

ચૈતન્ય કેવળ પોતે જ પોતામાં સ્વતંત્ર સત્તા અને સ્વાતંત્ર્યથી બીજાની મદદ વગર હંમેશાં ભાસનારું છે, તેથી તેનામાં સ્વાત્મ-વિશ્રાન્તિરૂપ (વૃક્ષાંક ૨) અહંતા (શુદ્ધ અહં) હોય એ વાજબી છે. એનામાં ભેદનો સ્પર્શ નહિ હોવાથી અને તેને કાંઈ પણ પરિચ્છેદ નહિ હોવાથી, આદર્શમાંના નગરની માફક સર્વ દૃશ્ય એના સ્વરૂપ ઉપર જ વિવર્તરૂપે અવલંબીને રહેલું છે. તો પછી તેવા ચૈતન્યમાં ભેદભાવના અથવા મર્યાદિતપણું કેમ કરી થઈ શકે ? તેને મર્યાદિત કરનાર તેના સિવાય બીજું કાંઈ યોગ્ય નિમિત્ત જ સંભવતું નથી. તેથી પૂર્ણસ્વરૂપ (વૃક્ષાંક ૧) આ ચૈતન્યમાં સાક્ષી-

ભાવ સહ જે પૂર્ણપણાનું સ્ફુરણ છે એ જ આત્મવિશ્રાંતિ અને તે જ પૂર્ણ અહંતા (શ્લોક ૩) છે.

અગ્નિમાં પ્રકાશ અને ઉષ્ણતા

એ રીતે હે પરશુરામ! આ સર્વ ખરેખર અખંડૈકરસ ચિન્માત્ર જ છે. નિરૂપણ વખતે જે અનેક નામથી ભાસમાન થાય છે, તે એનું જ બળ હોઈ તે બળ પણ તદ્રૂપ જ છે, તેનાથી જુદું એવું કાંઈ જ નથી. એક જ અગ્નિમાં પ્રકાશ અને ગરમી એ બન્ને ખાસ્તા રહેલી છે. તે પ્રમાણે સ્વાતંત્ર્યનું બળ અને અહંતાનું સ્ફુરણ એમ બન્ને [illegible] તે ચિતિ એક રસાત્મક જ રહે છે. અઘટિત [illegible] ની જે શક્તિ છે, તેનું સ્વરૂપ એ જ છે કે [illegible] અનેક વિચિત્ર ભાસોથી ભાસમાન થતું [illegible] ચિતિ સ્વસ્વરૂપથી કદી પણ ગતાયમાન [illegible] કુંડલાદિ અનેક દાગીનારૂપે તથા તે [illegible] આકારો અને નામરૂપો ધારણ [illegible] કદી પણ છોડતું નથી, તેમ [illegible] ન મરાદિ એટલે ભાસમાન થતા [illegible] તે કદી પણ છોડતું નથી.

[illegible] આભાસ

[illegible]

એ ભાવ છોડી દઈને શેષ જે આત્મપ્રદેશ તેને જ અવ્યક્ત અથવા મહદ્ આકાશ એમ કહે છે (વૃક્ષાંક ૪). એ જ જગતનું મૂળ છે. અજ્ઞાની લોકોને અનુભવમાં આવનાર જે ભેદભાસ તે આ જ છે. પરશુરામ ! તું સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી પ્રથમ એમ તપાસી જો કે જે આ મહદ્ આકાશ તારા જોવામાં આવે છે, એ જ તેમાંના તમામ જીવનો આત્મા છે. બીજાનાં શરીર (હૃદય)માં જે આકાશ (ચિદાકાશ) તને દેખાય છે, અર્થાત્ જ્યાંથી 'અહમ્' 'અહમ્' એવું સ્ફુરણ થાય છે, એ જ તેમનો ચિદાનંદઘન આત્મા અને એ જ તારો પણ આત્મા છે.

મહામન

એ મુજબ પોતે જ કલ્પેલા 'અહમ્'રૂપી આકાશ વડે જે ચૈતન્ય વ્યાપ્ત અથવા મર્યાદિત થાય છે, તે જ 'મહામન' કહેવાય છે (વૃક્ષાંક ૩). એટલે તે આત્મા જ છે, બીજું કાંઈ પણ નથી. પૂર્ણઆત્મસ્વરૂપમાં આવરણ કરનાર જડ તત્ત્વની દૃષ્ટિથી તેને અવ્યક્ત અથવા મન (વૃક્ષાંક ૪) કહે છે અને આવૃત્ત થયેલા ચિદંશની દૃષ્ટિથી પ્રમાતા જીવ (વૃક્ષાંક ૫) કહેવાય છે. એ મુજબ ચૈતન્યાંશ આકાશરૂપ તત્ત્વથી આવૃત્ત થયા બાદ ફરી તે આકાશમાં તેના કોમળ, વિરલ, મૃદુ અને નિર્મળ ભાવ ઉપર પોતે કઠણ, જાડી, ઘટ અને મલિન અવસ્થાની કલ્પના કરી લે છે. તેથી કરીને એક આકાશ અને આ ચાર ભાવનાથી ઉત્પન્ન થયેલા બીજા ચાર એમ પાંચ મહાભૂતો પ્રગટ થાય છે અને ચિદંશ (જીવ) પોતે તેના વડે બનેલા દેહની સંમતિ કરીને દેહાત્મા થાય છે. (વૃક્ષાંક ૬ થી ૧૧ જુઓ.) બાદ કલશની અંદર રાખેલો દીપ જે રીતે તેનો સર્વ અંતર્ભાગ વ્યાપીને પ્રકાશમાન કરે છે, તે જ રીતે આ દેહાન્તર્ગત ચિદંશ દેહને અંદરથી પ્રકાશમાન કરે છે અને પોતે તેની અંદર ગુપ્ત દીપની માફક રહે છે. પછી દીવાનો પ્રકાશ જેમ કલશનાં છિદ્રોમાંથી બહાર પડે છે, તેમ આ ચિદ્રૂપનો પ્રકાશ ઇન્દ્રિયો દ્વારા બહાર પડે છે.

નિશ્ચલ ચિતિ આત્મા, ચંચલ ચિતિ મન

વાસ્તવમાં તો અક્રિય અને પૂર્ણચિદ્રૂપની દૃષ્ટિએ બહાર અગર અંદર એવું કાંઈ પણ સંભવતું જ નથી. પરંતુ ચૈતન્યની જ્ઞાનશક્તિ તેને આવૃત્ત કરનારા જડ આકાશને જ્યારે દૂર ખસેડે છે, ત્યારે તે બહાર આવેલી છે એમ ભાસમાન થાય છે. જ્ઞાનશક્તિ વડે આવરણરૂપ એ આકાશને દૂર ખસેડવું એ જ મહામનનો વ્યાપાર છે, તેથી તે મન પણ વાસ્તવિક રીતે તો આત્મસ્વરૂપ જ છે. ચંચલ ચિતિ એટલે મન અને નિશ્ચલ ચિતિ એટલે આત્મા. આવરણ દૂર ખસેડવું એ જ ચિચ્છક્તિનું ચલન કહેવાય. એને જ વિકલ્પ કહેવામાં આવે છે અને એ જ મહામનનું સ્વરૂપ છે. આ વિકલ્પનું નિરસન કર્યા બાદ જે પૂર્ણ નિર્વિકલ્પ આત્મસ્વરૂપભૂત વિજ્ઞાન શેષ રહે છે, એ જ મોક્ષપ્રાપ્તિનું કારણ છે.

ઉદાહરણને માટે માટીનો ઘડો લઈશું. તેમાંનું જે આકાશ એ મહામન અથવા ચૈતન્યની જ્ઞાનશક્તિ સમજો તથા ઘડો એ ચિદ્ગગન [illegible] કે જડાકાશ સમજો. હવે આ જડાકાશરૂપ ઘટ કે ઘટરૂપ આવરણે તેમના આકાશ કે જ્ઞાનશક્તિ અથવા મનને આવૃત્ત કરેલું છે એમ સમજો. એટલે બહાર અથવા અંદર એ [illegible] આવરણ કરનાર ઘડાને જ લાગુ પડે. [illegible] ત્યારે નામરૂપ વીંટાયેલા મહાકાશને [illegible] અંતઃકરણ રહેતું જ નથી. [illegible] અક્રિય અને નિષ્ક્રિય છે. [illegible] જ્ઞાનશક્તિ જે મન [illegible] આવરણને દૂર [illegible]

હટાવે છે અર્થાત્ વિલય કરે છે, ત્યારે આત્મરૂપ કહેવાય છે.

આ વિવેચન ઉપરથી જાણી શકાશે કે, ચિત્શક્તિનું જડાકાશને લીધે વિવર્તભાવે આવૃત્ત બનવું એ મન કે સંકલ્પ કહેવાય તથા તે ચિત્શક્તિ જ્યારે મારામાં આવરણ નથી એમ પોતાના મૂળ સ્વરૂપને સમજે છે, ત્યારે તેને પ્રથમ જે 'છે' એવો સંકલ્પ થયો હતો તે હવે 'નથી' એવો લક્ષ્યાર્થ કે સંકેતદર્શક વિકલ્પ થાય છે. આમ, તેને પોતાના સ્વસ્વરૂપનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલું [illegible] તે વિકલ્પ કે જ્ઞાન શક્તિ કહેવાય છે. આથી, આવૃત્ત અને [illegible] શક્તિ અર્થાત્ મનનું કાર્ય આવરણને દૂર હટાવવાનું જ [illegible] સંકલ્પ–વિકલ્પાત્મક ક્રિયારૂપે ભાસમાન થતો હોવાથી તે [illegible] કહેવાય. અને સંકલ્પ–વિકલ્પની નિવૃત્તિ થતાં તે નિશ્ચલ [illegible] આત્મરૂપ બને છે. આથી જ ચંચલ ચિતિ એટલે મન [illegible] ચિતિ એટલે આત્મા એમ કહેવામાં આવ્યું છે. ([illegible] માટે પ્રકરણ ૧૬ વૃક્ષ 'ઈ' જુઓ).

આવરણ જ ક્યાં છે?

પરશુરામ! હવે 'વિકલ્પોનું નિરસન કર્યાં [illegible] દોષ ફરીથી રહેવાનો જ' એવી શંકા રાખવાનું [illegible] મૂળમાં આવરણ જ ક્યાં છે? આવરણ એ [illegible] હોવાને લીધે ખરું જોતાં તો તે બિલકુલ જ [illegible] વામાં આવે તે વખતે જેમ કોઈ શત્રુ [illegible] કે મારે, તો તે મારવું વગેરે તમામ [illegible] જ નાશ પામે છે; પછી તે પૈકીનું [illegible] તે મુજબ જ આ આવરણ આરંભાદિ [illegible] વસ્તુતઃ અનાદિ કાળથી વારંવાર [illegible] જોષ ક્યાં છે તે બતાવ વારુ! [illegible] દૃઢ ભાવના થવી એ જ મહત્ત્વ [illegible] રોના હાડની માફક એ જ [illegible]

[illegible] પામી નથી, ત્યાં સુધી કોઇ બુદ્ધિમાન મનુષ્ય પણ ગમે તેટલા અથાગ પ્રયત્નો કરવા છતાં સંસારમાંથી મુક્ત થાય નહિ. આ [illegible] અને તે આકાશ જેવા નિર્મળ ચિદાત્માને શાથી [illegible] આત્માંમાં તેની અંદર દેખાતા પ્રતિબિંબો- [illegible] આદર્શ (તકતા)રૂપ આત્માને [illegible] પડેલું અગ્નિનું પ્રતિબિંબ એકાદ [illegible] એમ કહી ન શકાય!

મન છે જ ક્યાં!

ઉપરાંત જે વસ્તુ બિલકુલ નથી જ તેનો વ્યવહાર ચાલશે પણ આજ સુધી કદી કોઈના જોવામાં આવ્યો નથી. પરંતુ જગતમાં તો આ સર્વ પદાર્થમાત્ર સ્થિર હોઈ તે પ્રત્યક્ષ કાર્ય કરે છે, એમ જોઈ શકાય છે. તો પછી તે અસત્ય કેવી રીતે હોય, તે સમજાવો. ત્યાર પછી જ આપ કહો છો તે અદ્વૈતપદ સિદ્ધ થશે. અરે ! આ તમામ જો ભ્રાંતિમય જ છે, તો પછી ભ્રાંતિ અને અભ્રાંતિ એ ભેદ પણ વળી કેવી રીતે કોણ ઓળખી શકે? ઉપરાંત દરેકને એકસરખી ભ્રાંતિ પણ કેવી રીતે થાય ?

સ્વપ્ન મિથ્યા તો જાગૃતિ પણ મિથ્યા !

દત્તાત્રેય બોલ્યાઃ આ તારા ત્રીજા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહું છું તે સાંભળ. (૩) આ વિષય સમજવાને માટે પ્રથમ તો રજ્જુ–સર્પનું વ્યાવહારિક ઉદાહરણ લે. તે ભ્રાંતિમાં સર્પનો દોરડી ઉપર ભાસ થવા છતાં દોરડીનો કાંઇ બાધ થતો નથી, તેથી કરીને ભ્રાંતિ તો સત્ય છે એમ કહેવામાં આવે તો તેનો ઉત્તર આમ છેઃ–ધાર કે એ જ પ્રકાર સ્વપ્નામાં બન્યો હોય, તો તેમાંની દોરડી તો સ્વપ્નોત્તર કાળમાં અન્ય તમામ પદાર્થોની માફક બાધિત થનારી છે. તેથી સ્વપ્નગત રજ્જુ જેમ મિથ્યા છે, તેમ સ્વપ્નગત ભ્રાંતિ પણ મિથ્યા છે; કારણ કે તે પછી ભ્રાંતિનું જ્ઞાન પણ કોના આશ્રય ઉપર રહેવાનું ?* તેવી જ રીતે દૃશ્યનું પરિમાર્જન (નિવારણ) થયા પછી તેનું જ્ઞાન એ પણ કેવળ સ્વસ્વરૂપ હોવાથી ચિતન્યતત્ત્વથી જુદું હોતું નથી. પછી તેના વડે દ્વૈત કેવી રીતે સિદ્ધ થાય ? હવે પ્રત્યક્ષ સ્થૂલ વ્યવહારની બાબતમાં તું કહેતો હોય, તો તે વ્યવહાર સ્વપ્નાવસ્થામાં પણ જેવો ને તેવો જ દેખાય છે. તેવી જ રીતે તે સ્વપ્નાવસ્થા વ્યવહારઅવસ્થા જેટલી જ સ્થિર હોય છે, એ

* આ વિષયની સ્પષ્ટતાને માટે આ પ્રકરણ ૧૮ના પાન ૨૭૨ માં 'આત્મા આત્માકાર હશે ?' એ હેડિંગની નીચેના પેરામાં દોરી અને સર્પનું દૃષ્ટાન્ત આપેલું છે તે જોવું.

એ પ્રમાણે જોતાં ચૈતન્યનું અભાન કદાપિ થતું નથી. પરંતુ જગતના તમામ પદાર્થો એવા છે કે જ્યારે તેમાંનો એક ભાસમાન થાય છે, ત્યારે બીજો ભાસમાન થતો બંધ થાય છે. ઉદાહરણાર્થે દિવસ હોય તો રાત્રિ અને રાત્રિ હોય તો દિવસનો અભાવ હોય છે, અર્થાત્ સુષુપ્તિમાં જાગૃતિનું અભાન અથવા ભૂતમાં વર્તમાન અને વર્તમાનમાં ભવિષ્યનું અભાન હોય છે. તેમજ મન એક વસ્તુ ઉપર સ્થિત હોય, ત્યારે તે વખતે તેને બીજી વસ્તુઓનું અભાન જ હોય છે. પરંતુ તેવી રીતે આ ચિતિનું અભાન કયારે અને કયાં થાય છે તે તું કહે વારુ? 'જ્યારે' તે ચિદ્રૂપ ભાસતું નથી એમ જો કહેવામાં આવે તો પછી તેના આધારે જ ભાસમાન થાય છે એવું જે 'ત્યારે' એ પણ કેમ કરી ભાસમાન થઇ શકે, એ કહે. અને 'ભાસશે નહિ' એ કથન પણ ચૈતન્ય વગર કેવી રીતે અનુભવમાં આવવાનું? પરંતુ 'તે કાળ વખત' અર્થાત્ 'સમય'-નું અને 'ભાસશે નહિ એ તેની અવસ્થાનું'-એ બન્નેનું અભાન થવા છતાં પણ ચૈતન્ય તો જેમનું તેમ જ મોજૂદ રહે છે. તેથી માત્ર એક ચિદ્રૂપ જ સત્ય છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

સત્ય અને અસત્ય

પરશુરામ! તને હવે સત્ય અને અસત્ય વચ્ચેનો તફાવત થોડામાં જ કહું છું તે તું સાંભળ. જે અન્ય કોઇની પણ સહાય વિના કેવળ પોતે જ ભાસમાન થાય છે તે સત્ય, અને જે તેમ થતું નથી તે અસત્ય. આ વ્યાખ્યા નિર્દોષ છે. એ સિવાય બીજી–એટલે કે જેનો બાધ થાય નહિ તે સત્ય અને થાય તે અસત્ય, એવી વ્યાખ્યા કરવામાં આવે તો તે યોગ્ય નથી. કારણ તેને અપવાદ માલુમ પડે છે અને તેથી તે સદોષ છે. જુઓ, રજ્જુમાં ભાસેલા સર્પને બાધિત કરનારું જ્ઞાન જો કોઈ વખતે ઉત્પન્ન જ થાય નહિ તો તે રજ્જુમાં ભાસમાન થનાર સર્પને પણ તારી વ્યાખ્યા પ્રમાણે સત્ય જ ગણવો પડશે. એટલે જેમ પ.ણી તો પોતે

લાગે તે ગમે તેવો મહાન શાસ્ત્રકાર હોય તો યે શું થયું? અને પોતે ભાસમાન થતો નથી એવી પોતાના અસ્તિત્વ માટે જ જેને શંકા છે, તે ગમે તેવો ઉત્તમ તર્કવાદી હોય તોપણ તે શિલા તુલ્ય જ છે; કારણ કે જો તે એમ કહે કે, હું યુક્તિઓ વડે બીજાના મોહનો નાશ કરીશ; તો પછી શિલા પણ એ કામ કરી શકે, એમ જ કહેવું પડશે. તેથી ખરા જેવી લાગતી ક્રિયાઓ ભાસમાન થાય તેટલાથી કાંઈ તેમને ખરાપણું આવતું નથી. એટલે આવા તમામ જાણવાના પ્રકારો ભ્રાંતિરૂપ જ છે એમાં બિલકુલ સંદેહ નથી.

ભ્રાંતિ અને મહાભ્રાંતિ

વળી આવી ભ્રાંતિને સત્ય સમજવી એ એક બીજી મહાભ્રાંતિ કહેવાય. અને પરશુરામ, હું તને એ જ ભ્રાંતિને માટે વારંવાર આ બોધ આપી રહ્યો છું. આ જગતમાં ભાસતા દશ્ય પદાર્થોની અસત્યતા નક્કી થતાં સુધી આવી ભ્રાંતિ તો નિત્યપ્રતિ થયા જ કરે છે. આ સર્વ દશ્યનો ભાસ હાલ તો ખરા જેવો લાગે છે ખરો, પરંતુ રૂપાનો ભાસ છીપનું ભાન થયા પછી જેમ ભ્રમાત્મક જણાય છે, તેમ ચૈતન્યાત્માનું જ્ઞાન થતાંની સાથે જ આ સર્વ દશ્યાભાસનું જ્ઞાન કેવળ ભ્રમરૂપ છે એમ સ્પષ્ટ રીતે અનુભવાય છે. જેમ આકાશની જગાએ આકાશી રંગનો ભ્રમ દરેકને એકસરખો જ થયેલો જોવામાં આવે છે, તેમ દરેકને પોતાના અજ્ઞાનરૂપી દોષ વડે આ જગદ્ભ્રમ પણ એકસરખો જ માલૂમ પડે છે. અર્થાત્ સર્વને પોતાના દોષસામ્ય વડે જ આ જગદ્ભ્રમ એકસરખો ભાસે છે. તેમાં અસંભાવ્ય એવું શું છે? ચિદાત્મારૂપે રહેનારું શુદ્ધ વિજ્ઞાન એ જ ફક્ત અભ્રાંતિ અથવા સત્ય સ્થિતિ છે.

મુક્ત થયા બાદ વ્યવહાર કેવી રીતે થાય?

પરશુરામ, તેં જે પૂછ્યું તે આ પ્રમાણે સયુક્તિથી તને અત્યાર સુધી કહ્યું હવે તું તમામ સંદેહનો ત્યાગ કરીને ઉપર કહ્યા મુજબ પૂર્ણ નિશ્ચય કર. હવે મુક્ત થયા બાદ વ્યવહાર કેમ

પડે છે? તો પછી જ્ઞાનનાં સાધનમાં ભેદ છે કે કેમ? એ સમજાવો.'

જ્ઞાન એ કદી સાધ્ય હોય ખરું કે?

ત્યારે દયાળુ દત્તાત્રેયે તત્કાળ એ જ બાબત વધારે વિસ્તારથી કહેવા આરંભ કર્યો. તેમણે કહ્યું: 'પરશુરામ! સાંભળ, હું તે બધું રહસ્ય તને કહું છું. કોઇના જ સાધનમાં ફરક નથી, તેમ એ બાબતમાં જુદાં જુદાં સાધનો પણ નથી. પરંતુ સાધનના ઓછા-વત્તાપણાને લીધે ફલપ્રાપ્તિમાં ફરક પડે છે; નહિ કે જુદાપણાને લીધે. સાધન પૂર્ણાવસ્થાએ પહોચ્યું એટલે જ્ઞાન અનાયાસે જ પરિપક્વ થાય છે. પણ તે જ્યારે અપૂર્ણાવસ્થામાં હોય છે ત્યારે તે જેટલા પ્રમાણમાં અપૂર્ણ હોય છે તેટલા પ્રમાણમાં પૂર્ણતાને માટે તેને મહેનત પણ વધારે કરવી પડે છે. ખરું જોતાં તો જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ બાબતમાં સાધનનો કાંઈ જ ઉપયોગ નથી. જ્ઞાન એ કદાપિ સાધ્ય હોતું જ નથી. તે તો સ્વભાવસિદ્ધ જ છે. ચૈતન્ય એટલે જ જ્ઞાન અને તે તો સ્વપ્રકાશ જ છે. તો પછી જેનું નિત્ય ભાન થાય છે, તેને માટે ઉપાય તો વળી શો કરવાનો રહ્યો? પરંતુ હજારો વાસનારૂપી કાદવમાં દટાએલું હોવાથી તે પાસે હોવા છતાં પણ કોઇનાથી એકદમ ઓળખી શકાતું નથી. આથી મનના નિરોધરૂપી જલ વડે આ વાસનારૂપી મેલ ધોઈ નાખવાને માટે જ માત્ર સાધન કરવું પડે છે. અર્થાત્ ચિત્તશુદ્ધિ એ જ સાધનનો ઉદ્દેશ છે. ચિત્તરૂપી તકતો ઘણા દિવસથી ઢાંકી રાખવામાં આવ્યો છે. તેથી પ્રયત્ન અને વિચારરૂપી તીક્ષ્ણ યંત્ર વડે તે ઘણી જ કાળજી-થી ઉઘાડવો પડે છે. તે ઉઘાડ્યા બાદ નિત્ય ભાસમાન થનારું ચૈતન્ય જ દાબડામાં મૂકેલા રત્નની માફક પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી, હે પરશુરામ! ચિત્તમાં ફેલાયેલી વાસનાનું નિરસન કરવાને અર્થાત્ ચિત્તશુદ્ધિને માટે જ સાધન રાખેલું છે.

વાસનાના મુખ્ય પ્રકાર

વાસનાના ઓછાવત્તાપણાને લીધે બુદ્ધિની શુદ્ધતા પણ

કર્તવ્ય બાકી છે' ઇત્યાદિ દર્દભાવના હોવી તે. તેની શાખાઓ પણ ઘણી છે. ઉપરાંત તેનો વિસ્તાર પણ અનંત છે. પરશુરામ! સમુદ્રના મોજાંની ગણતરી થઈ શકે ખરી કે? અથવા તો પૃથ્વીમાંના પરમાણુઓ અગર આકાશમાંના તારાઓની ગણતરી કોઇનાથી થઇ શકે ખરી કે? તે મુજબ જ વ્યવહારમાં તૃષ્ણાઓવાળા મનુષ્યોનાં કાર્ય કર્મોની સંખ્યા નક્કી કરવી અશક્ય જ છે. તેથી પરશુરામ! તને જે કહી તે આ ત્રીજી કામ્યવાસના કહેવાય. એ આકાશ કરતાં પણ વિસ્તીર્ણ (વિશાળ) અને પર્વતો કરતા પણ દૃઢ છે. એ કામ્યવાસનાને આશાપિશાચિકા પણ કહે છે. તેના વડે જ આ તમામ લોક ગાંડા જેવા થયેલા છે અને દુઃખાગ્નિથી બળ્યાઝળ્યા 'હાય હાય' કરી બૂમો પાડે છે. કોઈક થોડા મહાત્માઓ જ માત્ર એક મહામંત્ર વડે–વૈરાગ્યબળ વડે–આ આશારૂપ પિશાચિકા પાસેથી છૂટીને સર્વાંગશીતળ થયેલા જોવામાં આવે છે.

વાસનાનિવૃત્તિના ઉપાય

પરશુરામ! આ ત્રણ પ્રકારની વાસનાઓથી મન ખરાબ થયેલું હોવાથી જ આ ચિત્–તત્ત્વ ભાસમાન થતું નથી, તેથી વાસનાનો નાશ એ જ તમામ સાધનોનું ફળ છે. તેમાં (૧) પહેલી અપરાધવાસના વિચારપૂર્વક નિશ્ચય કરવાથી નિવૃત્ત થાય છે. (૨) બીજી કર્મવાસના એક જન્મમાં અગર કદાચ અનેક જન્મો પછી, જ્યારે પરમેશ્વરની કૃપા થાય છે ત્યારે નિવૃત્ત થાય છે, તેને માટે બીજા સેંકડો ઉપાયો નકામા છે. (૩) ત્રીજી કામ્યવાસના વૈરાગ્યાદિ સાધનોથી નિવૃત્ત થાય છે. એ વૈરાગ્ય વિષયમાં દોષદૃષ્ટિ રાખ્યા વિના પ્રાપ્ત થતો નથી. એ કામ્યવાસનાઓ જેટલી વધારે ઓછી હશે તેટલી દોષદૃષ્ટિ ઓછીવત્તી રાખવી પડે છે. પણ આ બાબતનું મુખ્ય કારણ એટલે મુમુક્ષુતા. તેના વિના શ્રવણમનનાં કર્મો ખરો દાખલો કરી બનો [illegible] પણ માત્ર ભાષણ કરવાની કલા જ આવે છે. પરંતુ ફક્ત [illegible] કરવાની કલાથી પરમપદ પ્રાપ્ત થતું નથી.

મુમુક્ષુતા તીવ્ર હોવી જોઇએ

તીવ્ર મુમુક્ષુતા નહિ હોવા છતાં જે પુષ્કળ વિચાર કરેલો હશે અથવા શ્રવણાદિક કરેલું હશે તે તમામ મુડદાને પહેરાવેલા અલંકારની માફક તદ્દન વ્યર્થ છે. તેમ મંદ મુમુક્ષુતા પણ વ્યર્થ છે. સામાન્ય રીતે આપણે હાથે પુણ્ય થાય એટલી જ ઇચ્છા કાંઈ કામની નથી. પુણ્યની લાલસાથી થતું કર્મ મોક્ષનું ફળ આપી શકતું નથી. સુખની ઇચ્છા કયા જીવને નથી? અર્થાત્ દરેકને છે. ત્યારે તેને માટે મંદ એવી મુમુક્ષુતાનો ઉપયોગ પણ શું? મુમુક્ષુતા તીવ્ર હોવી જોઈએ. તે જ જલદીથી મોક્ષફળ પ્રાપ્ત થાય છે. તીવ્ર મુમુક્ષુતા એ જ એકલી દરેક સાધનસમુદાયમાં મુખ્ય છે. કારણ કે એ જ દરેકને સાધનોમાં પ્રવૃત્ત કરે છે. એ પ્રવૃત્તિને જ તત્પરતા કહેવામાં આવે છે અને [illegible] દાઝેલો માણસ જેમ એક શાંતિ વિના બીજા કશાની પણ ઇચ્છા રાખતો નથી, તેમ જ્યારે સંસારમાંથી મુક્ત થવા સિવાય બીજું બધું ભુલાઈ જાય ત્યારે તે ઉત્કૃષ્ટ મુમુક્ષુતા જ મોક્ષરૂપી ફળ આપવા સમર્થ નીવડશે. પરંતુ આ સ્થિતિ તો મોક્ષ વિના તમામ પ્રાપ્યને વિષે દોષદૃષ્ટિ કરવાથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. તીવ્ર વૈરાગ્ય વડે જ મુમુક્ષુતા ક્રમે ક્રમે તીવ્ર થતી જાય છે. વિષય ઉપરની પ્રીતિ નષ્ટ કરનારો તે વૈરાગ્ય તો વિષયો પર દોષદૃષ્ટિ વડે જ ઉત્પન્ન થાય છે. એવા વૈરાગ્ય વડે જ પુરુષને અત્યંત તત્પર કરનારી તીવ્ર મુમુક્ષુતા ઉત્પન્ન થાય છે. પરમાત્મન્! એવી તીવ્ર મુમુક્ષુતાની પ્રાપ્તિ વડે જ [illegible] ફળ પ્રાપ્ત થાય છે.

પુનઃ [illegible]

[illegible]

કારણોમાંથી મુખ્ય કયું ? અને તે પ્રાપ્ત કેવી રીતે થાય ? એની મેળે જ કાંઇ પણ થવાનું નથી એ તો નિશ્ચિત છે. તેથી તે સવિસ્તર કહો.'

મોક્ષનું મુખ્ય સાધન ?

દયાળુ શ્રીગુરુ દત્તાત્રેય બોલ્યાઃ પરશુરામ ! મોક્ષનું મુખ્ય સાધન કહું છું તે શ્રવણ કર. જે પરમ ચિદ્દેવતા પોતાનાં સામર્થ્ય વડે પોતાના જ સ્વરૂપમાં જગદ્રૂપ ચિત્ર ભાસમાન કરે છે, એ જ પરા દેવીએ હિરણ્યગર્ભનામક દેહ ધારણ કરીને, અનાદિ અવિદ્યાથી મલિન થયેલા જીવોના કલ્યાણને માટે, સર્વ મનોરથની પૂર્ણતા કરનારો વેદરૂપ જ્ઞાનનો મહાસાગર પ્રગટ કર્યો. જીવને સ્વભાવતઃ વિચિત્ર ઇચ્છાઓ (વાસનાઓ) હોય છે. તેમનું હિત શા ઉપાયથી થશે એવો વિચાર કરીને તેણે જુદાં જુદાં ફળ આપનાર કામ્ય કર્મો નિર્માણ કરેલાં છે. એ પ્રમાણે દરેક જીવ સારાં અથવા નઠારાં કાંઇ ને કાંઈ પણ કર્મો સ્વભાવથી જ કર્યા કરે છે. તે પૈકી કેટલાક કર્મોના ફળ જ્યારે આગળ ઉપર પાકે છે ત્યારે અનેક યોનિમાં ફરતાં ફરતાં તેને મનુષ્યજન્મ પ્રાપ્ત થાય છે. પછી વાસનાને વશ થઇને તે કામ્ય કર્મો કરવા તરફ જ દોરાય છે. બાદ તે કામના પૂર્ણ રીતે સફળ થવાની ઇચ્છાએ તે ઈશ્વર બાબતનાં શાસ્ત્રોનું અવલોકન કરે છે અને કામ્ય કર્મોનાં ફળ સાંભળીને તે તે કર્મો કરવા તરફ પ્રવૃત્ત થાય છે. તેમાં જ્યારે ક્વચિત્ એકાદ સૂક્ષ્મ દોષને લીધે તે ફળ-પ્રાપ્તિને ચૂકે છે, ત્યારે તેને સખત આઘાત થાય છે. એવો આઘાત થયા પછી શું કરવું એ સમજવાને માટે તે કોઈ પણ સત્પુરુષનો સમાગમ કરે છે. તે વખતે સમયાનુસાર પરમેશ્વરનું માહાત્મ્ય સાંભળવાથી પૂર્વપુણ્ય ઉદય પામી તેને પરમેશ્વરનો પ્રસાદ પ્રાપ્ત થાય છે. બાદ મોક્ષ મેળવવા તરફ તેની પ્રવૃત્તિ થાય છે. સારાંશ કે, પૂર્વપુણ્યના બળ વડે સત્સંગતિ પ્રાપ્ત કરી લેવાથી પુરુષ મોક્ષમાર્ગની અતિ દુર્લભ સોપાનપંક્તિ સંપાદન કરે છે. તેથી મોક્ષ-પ્રાપ્તિને માટે સત્સંગ એ જ મુખ્ય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ક્વચિત્

ઉત્કૃષ્ટ પુણ્યબળ વડે અથવા ઉત્કૃષ્ટ તપશ્ચર્યા થવાથી પણ આકસ્માત્ આકાશમાંથી ફળ પડે તેમ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થયેલી જોવામાં આવે છે.

જ્ઞાનીઓની જુદીજુદી સ્થિતિનાં કારણો

પરશુરામ! એવાં જુદાંજુદાં અનેક કારણોને લીધે થનાર જ્ઞાનપ્રાપ્તિ જુદીજુદી હોય છે. તે જ પ્રમાણે ઓછીવત્તી બુદ્ધિ, ન્યૂનાધિક વાસના અને થોડુંઘણું સાધન, એ વડે પણ જ્ઞાનની સ્થિતિ જુદીજુદી થાય છે. જેમની બુદ્ધિ ઉપર વાસનાઓનાં પડળ સ્વભાવથી જ આછાં હોય છે તેમને થોડાં સાધનો વડે જ પૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. જેઓમાં આવી શુદ્ધ (ભાવના) વાસના સ્વભાવથી જ નથી હોતી, તેમણે પૂર્ણ રીતે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવા સારુ ઘણા વખત સુધી સાધન કરવું પડે છે. અને જેમનું મન સ્વભાવથી જ વાસનાઓથી તદ્દન ભરપૂર હોય છે, તેમને જ્ઞાન થતાં છતાં પણ તે ટકાઈ ગયા પ્રમાણે જ થાય છે. છતાં તેઓ પણ જો સાધન ચાલુ રાખે તો વખત જતાં તેમનું તે જ્ઞાન પરિપાક થાય છે. આવે પ્રકારે હોવાથી જ્ઞાનીની જુદીજુદી સ્થિતિ જોવામાં આવે છે.

વિવિધ જ્ઞાનીઓ

હે પરશુરામ! [illegible]

છે. પહેલા દુર્વાસા રાતદહાડો ક્રોધી, તો બીજા ચંદ્ર રાતદહાડો વિલાસમાં ચકચૂર અને ત્રીજો હું તમામ સંગનો ત્યાગી. બીજો દાખલો જો. વસિષ્ઠ તદ્દન કર્મનિષ્ઠ, સનકાદિક સંન્યાસી, અને નારદ ભક્તિપ્રેમમાં મશગૂલ. વળી શુક્રાચાર્ય કવિ અને દૈત્યોનું સંરક્ષણ કરનારા છે, ગુરુ બૃહસ્પતિ દેવપક્ષના છે. વ્યાસ વાદમાં કુશળ અને આખો દિવસ શાસ્ત્રો કરવામાં જ તન્મય રહે છે. જનક રાજ્ય કરે છે અને જડભરત તો લંગોટી લગાવી પડી રહે છે. એવા બીજા કેટલાક જ્ઞાનીપુરુષો સ્વભાવ વડે જુદીજુદી સ્થિતિમાં રહે છે. હવે આ સર્વનું ગુપ્ત રહસ્ય તને કહું છું તે સાંભળ.

બહુ માનસ

પ્રથમ જે અપરાધ, કર્મ અને કામ્ય એમ ત્રણ પ્રકારની વાસનાઓ કહી, તેમાંની બીજી જે કર્મવાસના–જેનું બુદ્ધિમાંદ્ય એ લક્ષણ છે–તે આ ત્રણમાં વધુ બળવાન છે, તેનો જેમને લેશ પણ સ્પર્શ થયેલો નથી તે જ ખરા બુદ્ધિશાળી છે. તેમની અપરાધવાસના પણ પછી સહેજમાં નાશ પામે છે. આવાની કામ્યવાસના અભ્યાસ વડે નષ્ટ થઈ ન હોય, છતાં હે પરશુરામ! તે તેમના જ્ઞાનને પ્રતિબંધ કરતી નથી. તેથી તેમને વૈરાગ્ય વગેરેનો બહુ ઉપયોગ હોતો નથી. તેવી જ રીતે તેમને મનન, ધ્યાન અગર સમાધિની પણ ઘણું કરીને આવશ્યકતા હોતી નથી. તેમણે એકવાર તત્ત્વનું શ્રવણ કર્યું એટલે તરત જ તેનું મનન, નિદિધ્યાસન થઈને તે પદ તેમને જ્ઞાત થતાં તેમની તમામ શંકાઓ દૂર થાય છે. પછી તેઓ જનકરાજાની માફક જીવન્મુક્ત થઈને રહે છે. તેમની બુદ્ધિ સૂક્ષ્મ અને નિર્મળ હોવાથી તેમને કામ્યાદિ વાસનાઓનો નાશ કરવાને માટે અભ્યાસ કરવો પડતો નથી. તે વાસનાઓ તેમના જ્ઞાનને પ્રતિબંધ કરનારી નહિ હોવાથી, તેમને તે પૂર્ણ રીતે નિવૃત્ત કરવાના અભ્યાસની જરૂર હોતી નથી. તેથી કરીને તેમનામાં પરમ પદ જાણ્યા પછી પણ પોતાની પહેલાની રહેલી તે વાસનાઓ

પોને તે મનોભૂમિ નહિ હોવાથી ફૂસળના* બીજની માફક તેમના પ્રારબ્ધની તમામ શક્તિ નાશ પામે છે. હવે બહુમાનસ રહ્યા.

બહુ માનસ જીવન્મુક્તોનો વ્યવહાર

કોઈ બુદ્ધિશાળી માણસ એકીવખતે પાંચદશ કામ કોઈ પણ જાતની અડચણ વિના કરે છે, અને આવા કર્મકુશળ માણસો વ્યવહારમાં પણ વારંવાર જોવામાં આવે છે. તેવો જ પ્રકાર આ જ્ઞાનીનો પણ છે. સાધારણ માણસ પણ રસ્તે ચાલતો જાય છે, વાતો કરતો જાય છે અને હાથ વડે ક્રિયા પણ કરે છે, એવું તો હંમેશ જોવામાં આવે છે. મન એક જ હોવા છતાં જેમ આ ત્રણ ક્રિયાઓ સાથે થાય છે, તેમજ આ ઉત્તમ જ્ઞાનીઓ સ્વરૂપાનુસંધાનથી ચલિત નહિ થતાં વ્યવહારમાં નિર્ભયતાથી વર્તે છે. ઘણા વિદ્યાર્થીઓ એકીસાથે અધ્યયન કરતા હોય છે, ત્યારે તેમાંથી કયો અશુદ્ધ બોલે છે, કયો ઉચ્ચાર જ કરતો નથી અને કયાનું બોલવું બરાબર છે, એ તમામ એક જ શિક્ષક એકીવખતે જુએ છે. એ તો દરેકના અનુભવમાં છે. અગર હે પરશુરામ! તેં મારી નાંખેલો તારો હજાર હાથવાળો શત્રુ સહસ્રાર્જુન એટલા બધા હાથ વડે અનેક આયુધો પકડીને જરા પણ ભૂલ નહિ કરતાં તારી સાથે કેવી રીતે લડ્યો તે તેં નજરે જ જોયું છે. જેમ વ્યવહારી પુરુષોનું મન બહુવિધ થઈને ક્રમેક્રમે આવનાર અનેક કાર્યો કરે છે, તેમ જ ઉત્તમ જ્ઞાનીઓની સ્થિતિ હોય છે. તેમનું આત્માકાર થયેલું મન બાહ્ય વિષયના આકાર વડે વ્યવહારમાં પરિણામ પામતું જોવામાં આવે છે. છતાં તેમની સ્વસ્થિતિને કોઈ પણ વિરોધ આવતો નથી. તેથી તેઓ 'બહુમાનસ' કહેવાય છે. તેમનું પ્રારબ્ધ તેમની મનોભૂમિ

* દાંગર ખાંડ્યા બાદ તેમાંથી નીકળતી બારીક ફુસકી કે જેમાં અત્યંત ઝીણા ઝીણા કણીના કણો હોય છે તેવી ફુસકીને ફુસગ (ગુજરાતમાં કુશકી) કહે છે.

એટલે કે તે વ્યવહાર વડે પણ ખંડિત ન થાય એને જ ખરી (સહજ) સમાધિ કહે છે. કારણ કે મૂળ જે નિર્વિકલ્પ સ્વરૂપ છે તે તમામનો આધાર છે. તેથી તે જ સર્વમાં નિરંતર સ્ફુરે છે, તેના સિવાય જુદું એવું કાંઈ જ નથી. પહેલા (૧૭ મા પ્રકરણમાં) કહેલી વ્યવહારમાંની કેટલીક અવસ્થાઓમાં તેનો નિર્વિકલ્પતાથી અનુભવ પણ થાય છે. પણ તેટલા વડે જ એ દરેકની સમાધિ મોક્ષદાયક થતી નથી. પરંતુ જેમને સ્વરૂપનું અનુસંધાન અખંડ સિદ્ધ હોય છે, તેમની જ સમાધિ ખરી કહેવાય છે. વ્યવહારકાર્યમાં પણ શુદ્ધ ચિદ્રૂપ એ વેદ્ય પદાર્થોથી વિવર્જિત જ છે. તેમનો તેને સ્પર્શ નથી, એવો જ અનુભવ ઉત્તમ જ્ઞાનીઓને નિરંતર થાય છે. આકાશનો નીલવર્ણ એ વસ્તુતઃ તેમાં નથી, એવું જ્ઞાન થયા પછી પણ આંખોથી તો તે તેવો ને તેવો જ દેખાય છે, પણ તેનું અસત્યપણું જાણ્યા પછી હૃદયમાંનો અનુભવ માત્ર બદલાય છે. તેવી જ રીતે તત્ત્વ ઓળખ્યા પહેલાં થતો ભાસ અને ઓળખ્યા પછીનો ભાસ એમાં માત્ર અંતરંગ વિના બીજો કોઈ પણ ભેદ નથી. તેથી કરીને તમામ વેદ્યજાત અસત્ય છે એમ નક્કી થયા પછી તેનો સંવિત્ સાથે-શુદ્ધચિદ્રૂપ સાથે-સંબંધ ક્યાંથી થાય ? તેથી ઉત્તમ જ્ઞાની પુરુષની સંવિત્ અર્થાત્ ચિત્કલા વ્યવહાર વખતે પણ વેદ્યના સંબંધ વિનાની હોય છે. જે નષ્ટનાનસ કહેવામાં આવ્યા છે, તેઓ હંમેશાં ઉન્મની અવસ્થામાં જ રહે છે. મન નિઃસંકલ્પ રહેવું એનું નામ જ ઉન્મની અવસ્થા. વેદ્ય પદાર્થોનું સત્ય સ્વરૂપે ગ્રહણ કરવું એ જ મનનું ચલન અથવા સંકલ્પ કહેવાય. ઉત્તમ જ્ઞાનીને આ બન્ને અવસ્થાઓ એકીવખતે જ હોય છે. એટલે તેઓ બહાર તો સમાધિમાં ન હોય તેવો જ વ્યવહાર કરે છે અને અંતરમાં તો તેઓ સદાય સમાધિમાં મગ્ન રહે છે. તેથી કરીને તેમની સંવિત નિરંતર અસંગ જ હોય છે.

આ પ્રમાણે ભાષણ સાંભળીને આ સર્વ ઋષિમંડળ સાથે તેઓ મહાદેવની પાસે ગયા. શ્રીવિષ્ણુ પણ ત્યાં જ આવેલા હતા. બ્રહ્મદેવે તે ઋષિઓનો પ્રશ્ન શ્રીશંકરને પૂછ્યો. પ્રશ્ન સાંભળીને અને બ્રહ્મદેવનો આશય જાણીને તેમને પણ એમ જણાયું કે આ ઋષિઓનો હેતુ પરોપકારાર્થે લોકોમાં મતમતાંતરોના ઝગડાઓથી રહિત એવું નિર્વેદ્ય જ્ઞાન પ્રગટ કરવાનો છે. તેથી તેમને હું જે જે કહીશ તે સર્વ નકામું છે. કારણ તે ઉપરથી 'ઋષિઓની પેઠે આ એક શંકરનો મત છે,' એટલું જ ફક્ત લોકોને લાગશે. એમ સ્વતઃ વિચારી મહાદેવે કહ્યું: 'હે મુનિઓ! મને પણ તેની જોઇએ તેવી માહિતી નથી, માટે ભગવતી શ્રી વિદ્યાદેવીનું આપણે ધ્યાન ધરીએ, એટલે તેની કૃપાથી આપણને તે ગૂઢ અર્થ સમજાશે.'

પરમાત્મસ્વરૂપ નિર્ણય સંબંધે વિદ્યાદેવીને પ્રશ્નો

એ મુજબ શંકરનું ભાષણ સાંભળીને સર્વ ઋષિઓએ તથા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહાદેવ વગેરે દેવોએ માહેશ્વરી ચિચ્છક્તિ વિદ્યાદેવીનું ધ્યાન કરવા માંડ્યું.* આ પ્રમાણે તેઓ સર્વ ધ્યાનમગ્ન હતા તે વખતે ગગનમંડળમાં મેઘગર્જના જેવો મોટો અવાજ થયો અને તે ચિદ્દેવના આકાશમાં શબ્દરૂપ વડે પ્રગટ થયાં. 'હે મુનિઓ, તમોએ મારું ધ્યાન શા કારણે કર્યું છે? તે તમારો મનોરથ મને કહો. મારા ભક્તોમાંથી કોઈની પણ ઇચ્છા કોઈ પણ વખત નકામી જતી નથી.' એ મુજબ આકાશવાણી થયેલી સાંભળીને તમામ દેવ અને મુનિમંડળે તે વિદ્યાદેવીને નમસ્કાર કર્યો. બાદ ત્રણે દેવોએ જુદીજુદી રીતે તેમની સ્તુતિ કરીને તેમને પ્રસન્ન કર્યાં. આટલું થયા પછી ઋષિઓએ બોલવાનું શરૂ કર્યું.+ તેમણે કહ્યું: 'હે દેવી!

* ત્રિપુરતાપિન્યુપનિષદ્ ખંડ ૨, શ્રાદ્ધી કે ટીકા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશાદ્યમહર્ષિ વર્ગ ક્રમાંક ૪ થી ૧૬ સુધીનો વિસ્તાર સમજવો. (પૃષ્ઠ ચ પાનું ૮૩ જુઓ.)

+ આ ત્રિપુરારહસ્યમાં સદ્ગુરુ દત્તાત્રેયે પરશુરામને ...

હે શ્રી શિવે ! તું ત્રિપુરેશ્વરીને અમારા સાષ્ટાંગ નમસ્કાર હજો. સર્વને ઉત્પન્ન કરનારી, આશ્રય આપનારી અને સંહાર કરનારી એવી તને અમારા નમસ્કાર હજો. તને જન્મ નહિ હોવાથી તું હંમેશાં પુરાતન છે અને તને વૃદ્ધાવસ્થા નહિ હોવાથી તું હંમેશાં નૂતન જ છે. તું સર્વ છે. સર્વનો સાર છે, સર્વજ્ઞ છે અને સર્વો-

ઉપદેશ કરેલો છે. પરશુરામે ચિત્તશુદ્ધિને માટે પ્રથમતઃ ત્રિપુરાદેવી (ગાયત્રી)ની ઉપાસના કરેલી હતી. (આને વિદ્યાદેવી પણ કહે છે.) તે ભાગ ૨, પ્રકરણ ૧ માં જણાવેલું જ છે.

શાસ્ત્રનો સામાન્યતઃ એવો નિયમ છે કે ઉપાસક જેની ઉપાસના કરતો હોય તે દેવતાને જ ઉપનિષદમાં જણાવેલા 'તત્, સત્, આત્મા, બ્રહ્મ (પૃષ્ઠાંક ૧ જુઓ)ની જગાએ મૂકી તેનું વર્ણન કરવામાં આવે છે અને તે સંબંધનો જ પૂર્વેતિહાસપ્રસંગ ઉપાસકની દૃઢતાને માટે કહેવામાં આવે છે. અદ્વૈત તત્ત્વનું દૃઢ જ્ઞાન થાય ત્યાં સુધી તેને આ પ્રમાણે ઉપદેશ આપવામાં આવે છે. આમ થવાથી ક્રમે ઉપાસકની દૃષ્ટિ વ્યાપક થઈ તે તદ્દન ભેદાતીત બની જાય છે. પરંતુ જ્યાં સુધી તે પૂર્ણ તદ્રૂપ થયો નહિ હોય ત્યાં સુધી તેની દૃઢતા થવાને માટે તર્ક, યુક્તિ, ન્યાય, સિદ્ધાંતો, ઇત્યાદિ અનેક સાધનોદ્વારા તેના ઉપાસ્ય દેવતાઓનાં જ દૃષ્ટાંતો તેને કહેવામાં આવે છે. તેનો ઉદ્દેશ એ છે કે આ ઉપદેશ અમો કાંઈ અમારા મનમાં આવે તેવો ફાવે તેમ (યદ્વાતદ્વા) કહેતા નથી. પરંતુ તમારા ઇષ્ટદેવ જે પૂર્વે કહી ગયા તે જ છે. આ રીતે આધાર સાથે સમજાવવાની શાસ્ત્રપદ્ધતિ છે.

વ્યવહારમાં પણ સામાન્યતઃ એવો નિયમ જોવામાં આવે છે કે કોઈ અપરિચિત કે અજ્ઞાનીને તેના પોતાના ખાસ હિતની વાત કહેવી હોય તોપણ તેને શ્રદ્ધા બેસાડવાને માટે તે જેને પૂજ્ય માનતો હોય, તેમના દ્વારા તેની ખાતરી કરાવી આપવી પડે છે. તેવી ખાતરી જ્યાં સુધી થતી નથી, ત્યાં સુધી તે વાત જોકે તેના પોતાના હિતની હોય તોપણ તેને તેમાં કદી વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થતો નથી. તેમ તત્ત્વજ્ઞાનને માટે પણ ઉપાસકની ખાતરી તો તેના ઉપાસ્યદ્વારા જ કરાવી શકાય છે. તેથી જ સદ્ગુરુ જે જેનો ઉપાસક હોય તે તે દેવને જ અપૌરુષેય એવા વેદાદિમાં બતાવેલા 'तत्त्वमसि, अहं ब्रह्मास्मि' ઇત્યાદિ મહાવાક્યોમાં બતાવેલા તત્, આ[illegible]બ્રહ્મ ઇત્યાદિના સ્થાને ગણી શિષ્યને ઉપદેશ આપે છે.

નંદરૂપ છે. અને વળી તું સર્વશૂન્ય, કોઈ પણ જગાએ નથી એવી, સાર વિનાની, કાંઈ પણ નહિ જાણનારી અને સર્વ આનંદ વિનાની છે. અને આ બન્ને દ્વૈતથી પર એવી પણ છે. હે દેવી! તને વારંવાર નમસ્કાર હજો. આગળ, પાછળ, નીચે, ઉપર, બાજુએ અર્થાત્ તમામ જગામાં તને અમારા નમસ્કાર હજો. હે દેવી! હવે તારું

ન્યાયાનુસાર અત્રે વિદ્યાદેવી (ગાયત્રી)નું મહત્ત્વ વર્ણવેલું છે. જો આ ઉપદેશ શિવ, વિષ્ણુ, દેવી, સૂર્ય, રામ, કૃષ્ણ, ઇત્યાદિના ઉપાસકોને આપવામાં આવ્યો હોત તો તે તે દેવતાઓનું જ શ્રેષ્ઠત્વ પ્રતિપાદન કરવામાં આવત. આ પ્રમાણેનો શાસ્ત્રઉદ્દેશ લક્ષમાં રાખી કોઈ પણ મૂળ પૌરાણિક કથનનો વિચાર કરવામાં આવશે તો તેમાં કિંચિત્‌માત્ર પણ પંથાભિમાનનો હેતુ હોતો નથી તે સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવશે. હવે આધુનિક પંથ અથવા સાંપ્રદાયના (અપૌરુષેય વેદાદિક પરંપરા તે સંપ્રદાય કહેવાય છે અને તેમાંથી પાછળથી નીકળનાર અનેક પ્રતિશાખાઓ અથવા ફાંટાઓને સાંપ્રદાય કહે છે.) પ્રચારકો કદાચ અજ્ઞાની લોકોમાં ગેરસમજ પેદા કરવાને માટે અવૈદિક કથનોને પણ પંથ યા સાંપ્રદાયિક કહે તે બનવાજોગ છે. પણ શુદ્ધાન્તઃકરણથી વિચાર કરતાં તેમાં તો ઊલટી પ્રચારકોની અજ્ઞાનતા જ જણાઈ આવશે. કારણ કે વિચારશીલ પુરુષોની દૃષ્ટિએ તો તેમાં પ્રસ્તુત સમયે પ્રસરેલા પંથો યા સાંપ્રદાયો અર્થાત્ સંકુચિત તત્ત્વો નાબુદ કરવાનો ઉદ્દેશ જ તરી આવે છે.

આ સ્થાનકમાં સર્વ મહર્ષિઓ પરમાત્મતત્ત્વના નિર્ણયને માટે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશાદિ દેવો પાસે ગયા એવું વિવેચન આવે છે. સામાન્ય માનવીઓની દૃષ્ટિએ તો આ ત્રણે દેવતાઓ મહાદેવો છે. પરંતુ મહર્ષિની દૃષ્ટિએ તો તે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને સંહારનું કાર્ય કરનારા બ્રહ્મના મહાન એવાં સ્થૂળ સ્વરૂપો છે. [વધુ માટે શ્રીકૃષ્ણાત્મજ વાક્સુધા પ્રકાશન ૪, કિરણાંક ૩૪, પાન ૨૪૫ જુઓ] વળી આ ત્રણે મહાદેવો તથા મહર્ષિઓ તો પોતે ચૈતન્ય કે બ્રહ્મરૂપ જ છે. સ્થૂળ યા સૂક્ષ્માદિ કોઈ પણ અવસ્થામાં તેઓ પોતાની મરજી અથવા ઇચ્છા પ્રમાણે વિહાર કરી શકે અથવા રહી શકે એવા સત્ય સંકલ્પવાળા દેવ છે. તેઓ સર્વે નિત્યપ્રતિ બ્રહ્મચિંતનમાં એકરૂપ બનેલા એવા સર્વ સમર્થ પુરુષો છે. તેઓ જ્ઞાતા, જ્ઞાન, ધ્યેય, કર્તા, કરણ, કાર્ય; દ્રષ્ટા, દર્શન, દૃશ્ય ઇત્યાદિ ત્રિપુટી તથા તે સર્વના અધિષ્ઠાન 'અહમ્' (હું) (શ્લોક ૩) અને તેના પણ

(૧) પર અને (૨) અપર રૂપ કયું તે અમને કહે. તેમજ તારું (૩) ઐશ્વર્ય, (૪) તારું જ્ઞાન, (૫) તેનું ફળ અને (૬) તે જાણવાનું સાધન કયું તે કહે, અને (૭) મુખ્ય સાધક કોણ ! (૮) [illegible] કર્યું ! (૯) સિદ્ધ પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ કોણ !

[illegible] (શ્લોક ૧) આવથી પર જ કેવળ તત્ત્વથી જ અનુ[illegible] આત્મસ્વરૂપ (શ્લોક ૧) હોય છે. તેમને કાંઈ આત્મ-[illegible] રહ્યું ન હતું. પરંતુ વ્યવહારમાં અજ્ઞાનીઓની દૃષ્ટિએ [illegible] વર્તનો જુદા પ્રકારનાં જોવામાં આવે છે. તેમની [illegible] જ આવા પ્રસંગોનાં વર્ણનો શાસ્ત્રમાં સ્થળે સ્થળે [illegible] જોવામાં આવે છે.

[illegible] સત્તાના લઈને જ મહર્ષિગણો તથા દેવતાઓ બતાવી [illegible] જેમને ખરેખર પરમાર્થ ગૂઢતત્ત્વ જાણવાની ઇચ્છા હોય તેવાઓએ [illegible] ખોટી શંકાઓ અથવા મિથ્યા વિતંડાવાદો ન કરતાં પ્રથમતઃ નિષ્કામ [illegible] ચિત્તશુદ્ધિ કરી લઇ સત્ય સંકલ્પનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરી લેવું [illegible] માટે જિજ્ઞાસુએ પોતાના મતમતાંતરોને બાજુએ મૂકી જે જેનો ઉપાસક હોય તે દેવતાની એકનિષ્ઠા વડે નિષ્કામ એટલે કોઇ પણ વ્યવહાર અર્થની ઇચ્છા નહિ રાખતાં ઉપાસના કરીને પ્રથમતઃ સત્ય સંકલ્પનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરી લેવું જોઈએ. (સત્ય સંકલ્પનું સામર્થ્ય કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવું તે સબંધમાં આ પુસ્તકના ભાગ ૨, પ્રકરણ ૧૪ મા [illegible] જુઓ) તેવું સામર્થ્ય જ્યારે પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેની સત્ય સંકલ્પ વડે સ્તુતિ કરવાથી તે પ્રત્યક્ષ પ્રગટ થાય અથવા આકાશવાણી રૂપે પ્રતીત થાય છે. આને જ અપૌરુષેય કહેવામાં આવે છે તેવી અપૌરુષેય મૂર્તિ કે વાણીદ્વારા પરમાત્મતત્ત્વનો નિર્ણય કરાવી લઈને જ્ઞાન અજ્ઞાની [illegible] દુઃખનિવૃત્તિ અર્થે જગતમાં પ્રસૃત વા પ્રગટ કરવામાં આવે છે. આવા અપૌરુષેય નિર્ણય જ ભેદભાવ વગરનો તથા સર્વને માન્ય હોઈ શકે.

હવે જેને જગતના આરંભકાળમાં પ્રથમથી જ પ્રગટ થયેલા અપૌરુષેય એવા વેદાદિમાં નિઃસંશય શ્રદ્ધા હોય તેને ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે સાધનની ખાસ અપેક્ષા હોય છે એમ નથી. કારણ કે વેદાદિ તેવા પ્રકારના અર્થાત્ અપૌરુષેય જ છે (ભાગ ૨, પ્રકરણ ૭ જુઓ) તેવાઓને માટે ઉપાસનાદિના સાધનોના વધુ આવશ્યકતા હોતી નથી. તેઓ તો સદ્ગુરુ

એ સર્વ હે દેવી ! અમને અનુક્રમે કહે. તને અમારા વારંવાર નમસ્કાર હજો.'

એ મુજબ પ્રશ્ન કર્યા બાદ તે દેવીને ઋષિમંડળને માટે પ્રેમ ઉત્પન્ન થતાં તેણે પોતાનાં સ્પષ્ટ, ઉત્તમ અને મધુર ભાષણનો આરંભ કર્યો. તેણે કહ્યું: 'હે ઋષિઓ ! સાંભળો. તમારા બધાય પ્રશ્નના જવાબ તમને અનુક્રમે કહું છું. આજ હું તમોને વેદસાગરનું મંથન કરીને અમૃત જ કાઢી આપું છું.

મારું પર રૂપ

(૧) પ્રથમ મારું પર રૂપ કહું છું જેમાં આ અખિલ જગત દર્પણમાંના પ્રતિબિંબની જેમ ઉત્પન્ન થાય છે, રહે છે અને લય પામે છે, એવું સર્વને હમેશાં ભાસમાન થાય છે કે જણાય છે;

પાસે જઈ એકદમ આત્મવિચારના ઉપદેશમાં જ તન્મય બની કૃતકૃત્ય થાય છે. પરંતુ આ પ્રકારના જિજ્ઞાસુઓ કવચિત્ જ હોય છે. તેથી સર્વસામાન્ય રીતે ઉપર જણાવેલો ઉપાસનામાર્ગનો ક્રમ જ વ્યવહારમાં પ્રચલિત અને વધુ ઉપયોગી હોવાથી સર્વ શાસ્ત્રોમાં બતાવવામાં આવેલો છે.

ઉપરોક્ત વિવેચન ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ઉપાસકે (૧) પ્રથમતઃ તો ઉપાસના વડે પોતાના ઇષ્ટદેવને સત્ય સંકલ્પદ્વારા પ્રગટ કરી શકાય તેવું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરી લેવું જોઇએ અને (૨) તેવું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થયા પછી તેની અપૌરુષેય મૂર્તિ કે વાણી વડે થયેલા નિર્ણયને માન્ય કરી પરમાત્મતત્ત્વનો નિશ્ચય કરી લેવો જોઇએ; આવાં પૌરાણિક કથાનકોનો મૂળ ઉદ્દેશ આ પ્રમાણે જિજ્ઞાસુઓને સાચો માર્ગ બતાવવાનો જ હોય છે, એમ આ ઉપરથી નિશ્ચયપૂર્વક જાણી શકાશે.

કેવળ વાચ્યાર્થ, લક્ષ્યાર્થ, કે કુતર્કો કરી વિતંડાવાદો કરવા એ અનુચિત છે. એવું સૂચવવાનો આ કથાનકોનો મૂળ હેતુ છે. આ વ્યતિરિક્ત (સિવાયના) અન્ય કોઈ પણ માર્ગો નિરર્થક જ છે.

તાત્પર્ય એ છે કે આ પ્રકારનાં મૂળ પુરાણાદિ શાસ્ત્રમાં જે વર્ણનો આવેલાં હોય, તેનો ઉદ્દેશ વૈદિક સંપ્રદાયના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે એકતા પ્રસ્થાપિત કરવાનો એટલે પરમાત્મતત્ત્વનો નિઃશંક એવો સાચો નિર્ણય જિજ્ઞાસુઓને બતાવવો એ જ એક હોય છે એમ વિચારને અંતે જણાશે.

આત્મજ્ઞાન ન હોય તેમને જે જગતના આકારમાં ભાસમાન થાય છે; યોગીઓને જે અત્યંત શાંત અને ગંભીર સાગરની માફક તદ્દન નિર્મળ ભાસે છે અને કેવળ નિર્વિકલ્પરૂપે જ અનુભવમાં આવે છે; એકનિષ્ઠ ભક્તો પ્રેમ વડે અને કોઈ પણ પ્રકારની કામના નહિ રાખતા જેનું નિત્ય સેવન કરે છે, તેમજ અદ્વૈતપદનું જ્ઞાન થવા છતાં અત્યંત તત્પરતાથી ભગવાન અને ભક્ત એવો ભેદભાવ તેઓ જેની અંદર કરે છે; અને શાસ્ત્ર વડે જે લક્ષ્યાર્થથી સામાન્ય રીતે જાણી શકાય છે; તે એટલે તત્પદ એ જ મારી શ્રેષ્ઠ મૂર્તિ અર્થાત્ પર રૂપ છે. અને મને જ બ્રહ્મવાદીઓ પરબ્રહ્મ કહે છે. (શ્લોક ૧)

મારું અપર રૂપ

(૨) સમગ્ર બ્રહ્માંડની પાર આવેલા અમૃતસમુદ્રમાં જે રત્નોના દ્વીપ છે, તેમાંના એક કદંબના ઉપવનમાં ચિંતામણિએ બનાવેલું એક સુમનોહર મંદિર છે. તેમાં બ્રહ્મદેવ, વિષ્ણુ, રુદ્ર અને ઈશ્વર એ ચાર પગનો અને સદાશિવાત્મક પૃષ્ઠભાગવાળો જે મંચ છે તે ઉપર બિરાજેલી અનાદિ જે ત્રિપુરસુંદરીની મૂર્તિ છે તે મારું અપરરૂપ છે.× તેવી જ રીતે હે ઋષિઓ! સદાશિવ, ઈશાન, બ્રહ્મદેવ, વિષ્ણુ, શંકર, ગણપતિ, ષડાનન, ઇન્દ્રાદિ દિક્પાલ, લક્ષ્મી વગેરે શક્તિ, વસુરુદ્રાદિ ગણો, રાક્ષસ, દેવ, નાગ, યક્ષ, કિંપુરુષ ઇત્યાદિ જે જે કહીએ તે તે તમામ મારા અપરરૂપ જ છે. (શ્લોક ૨ થી ૧૬ સુધી) એ મુજબ હું સર્વ હોવા છતાં, મારી માયા વડે મોહિત થયેલા પુરુષો મને ઓળખતા નથી. પણ તેઓ મારી (શ્લોક ૧ ની) જ સેવા કરે છે અને તેમને તેમનું કલ્યાણ કરનાર મારાથી જુદું બીજું કોઈ પણ પૂજનીય નથી. તેમ ફલદાયી પણ નથી. જે જેવી રીતે મારું સેવન કરે છે તેને તે

× આ વિદ્યાદેવી એ જ ગાયત્રીદેવી છે. વિદ્યાદેવી, ત્રિપુરાદેવી ઇત્યાદિ તેનાં જ નામો છે. ત્રિપુરધામની અધિષ્ઠાત્રિદેવી તે જ ત્રિપુરાદેવી છે. તેને જ સુભગા, સુંદરી, અંબિકા વગેરે નામો આરણ્યકમાં આપેલાં છે.

મુજબ મારી પાસેથી ફળ મળે છે.

મારું ઐશ્વર્ય

(૩) મારું ઐશ્વર્ય અમર્યાદ છે. કોઈની પણ સહાય લીધા વિના, એકાકી અને ચિત્સ્વરૂપ હોવા છતાં હું અનંત જગતના આકાર વડે ભાસમાન થાઉં છું. એ પ્રમાણે ભાસમાન થતી વેળાએ પણ હું મારા સ્વરૂપથી જરા પણ ચલાયમાન થતો નથી. એવી દુર્ઘટ ઘટના બનાવવાની શક્તિ એ જ મારું મહદૈશ્વર્ય છે. હે ઋષિઓ! વળી મારું વિશેષ ઐશ્વર્ય તમને કહું છું તે તમે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી નિહાળજો. હું સર્વને આશ્રય આપનાર હોવા છતાં અને સર્વના અંતરમાં હોવા છતાં કેવળ સંગરહિત છું. હું નિત્યમુક્ત હોવા છતાં પુનઃ પુનઃ મુક્ત થાઉં છું. આત્મસ્વરૂપને ભૂલી જઈને ઘણા કાળ સુધી હું સંસારમાં ગૂંથાઈ રહું છું, અને પુનઃ હું જ સદ્‌ગુરુ પાસે જઈ તેમના શિષ્યપણાનો અંગીકાર કરીને આત્મસ્વરૂપને જાણું છું. અને આવડું મોટું જગત કોઈ પણ જાતનાં સાધન વિના હું જ નિર્માણ કરું છું. એવું મારું નાના પ્રકારનું ઐશ્વર્ય છે. તેની સહસ્રમુખથી પણ ગણતરી થઈ શકે તેમ નથી. માટે છેવટે ટૂંકામાં કહું છું કે મારા ઐશ્વર્યના એક અંશ વડે જ આ અદ્‌ભુત જગદ્‌યાત્રા સર્વત્ર ફેલાઈ રહેલી છે.÷

મારું જ્ઞાન

(૪) મારું જ્ઞાન દ્વૈત, અદ્વૈત, વગેરે અનેક પ્રકારે છે. તેવી જ રીતે તેનું ફળ પણ શ્રેષ્ઠ, કનિષ્ઠ ભેદ વડે જુદુંજુદું છે: દ્વૈત જ્ઞાન પણ અનેક પ્રકારનું છે. કારણ તે જુદીજુદી ઉપાસ્ય મૂર્તિ ઉપર આધાર રાખે છે. તેને ધ્યાન અથવા ઉપાસના એમ વ્યવહારમાં કહેવામાં આવે છે. પરંતુ તે સ્વપ્નાની માફક અથવા મનોરાજ્યની માફક

÷ શ્લોક ૧ માં વસ્તુતઃ 'હું' એવો ભાવ નહિ હોવા છતાં ૨ થી ૧૧ સુધીનો મિશ્ર મદદ વિસ્તાર ભાસવો એ જ મારું (ક્રમાંક ૧) નું મદદ અને વિશેષ ઐશ્વર્ય છે, એમ કહેવાનો આશય છે એમ સમજવું.

સહિત અનુભવમાં આવનારું છે, છતાં પણ તે તેના પ્રમાણમાં માત્ર હોય છે. એવી નિવૃત્તિની યોજના છે. એના અનેક પ્રકારમાં ઉપર કહ્યા મુજબ મારી અપર મૂર્તિનું ધ્યાન એ મુખ્ય છે, અને તે જ ક્રમે ક્રમે મુખ્ય ફળ એટલે મોક્ષ આપવામાં કારણ બને છે. અદ્વૈતજ્ઞાનનું જ મુખ્યત્વે કરીને જ્ઞાન એ નામ છે. મારી (દૃષ્ટાંત ૧) (પરમશ્રી વિદ્યાદેવીની) આરાધના કર્યા વિના આ અદ્વૈત-સંજ્ઞક મહાવિદ્યા શી રીતે પ્રાપ્ત થાય? જે કેવળ પરમ ચૈતન્ય એ જ અદ્વૈત વિજ્ઞાન. તે શુદ્ધ અવસ્થાનું જ્ઞાન થાય તો દ્વૈતભાવનાની નિવૃત્તિ અનાયાસે જ થઈ, ચિત્ત કેવળ આત્માભિમુખ બને છે, ત્યારે જ તે અદ્વૈત વિજ્ઞાન અનુભવમાં આવે છે. હે ઋષિઓ! વેદવાક્યોના આધારે પ્રતિપાદિત સયુક્તિક વિચાર વડે આત્મસાક્ષાત્કાર થઈને 'દેહ જ હું છું' એવી ભાવનાનો નાશ થવો એ જ જ્ઞાન કહેવાય છે.

જે જ્ઞાન વડે આ ભાસમાન દૃશ્ય કોઈ પણ જગાએ કિંચિન્માત્ર પણ સ્ફુરિત થતું નથી, જે જ્ઞાન વડે કોઈ પણ જગાએ કાંઈ પણ જાણવાનું રહેતું જ નથી, જેના અનુભવ વડે સર્વ જાતના વિષયો આત્મરૂપ થઈ જાય છે, તે જ ખરું અદ્વૈતજ્ઞાન કહેવાય છે. જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા બાદ ચિરકાલ પુષ્ટ થયેલો સંશય વાયુથી લય પામનાર વાદળની જેમ નષ્ટ થાય છે અને જ્યાં કામાદિ વાસનાઓ દાંત પાડી નાખેલા સાપની માફક વ્યર્થ થાય છે, તે જ હે ઋષિઓ! મારું પરમ વિજ્ઞાન છે. (ભાગ ૧ જુઓ)

મારું વિજ્ઞાન

(૫) સર્વ દુઃખોનો નાશ થવો એ જ વિજ્ઞાનનું કાર્ય છે. અત્યંત નિર્ભય અવસ્થા પ્રાપ્ત થવી એ જ ખરું ફળ છે. 'આ બીજો જ કોઈ છે' એ ભાવનાથી ભય ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ અદ્વૈત તત્ત્વ પૂર્ણપણે જાણ્યા બાદ, સૂર્યોદય થતાં અંધકાર જેમ નાશ પામે છે, તેમ આ દ્વૈતભાવના ક્યાં ચાલી જાય છે અર્થાત્

નાશ પામે છે તે સમજાતું પણ નથી. માટે હે ઋષિઓ! દ્વૈત સંકલ્પનો નાશ થયા બાદ કોઈ પણ સ્થળે ભય નથી. સ્વસ્વરૂપથી અતિરિક્ત (જુદું) ફળ જે વડે પ્રાપ્ત થાય છે તે હંમેશ ભયકારક જ હોવાનું; કારણ કે સ્વાત્મસ્વરૂપ સિવાય બીજું સર્વ નાશવંત છે એમ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. નાશવંત વસ્તુને ભય છે તેથી તેને વિષે નિર્ભયતા ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય? સંયોગને અંતે વિયોગ તો હોય છે જ એવો સર્વત્ર અનુભવ છે. તો તેથી ફળનો યોગ પણ નષ્ટ થવાનો એ પણ નિશ્ચિત છે. તેટલા માટે જ્યાં સુધી ફળ આત્મરૂપ ન હોય પણ અન્યરૂપ હોય ત્યાં સુધી ભય તો હોય જ છે. માટે જે આપણા આત્મસ્વરૂપથી જુદું ન હોય તે જ નિર્ભય એવું ફળ છે અને તે જ મોક્ષ કહેવાય છે. જ્યારે જ્ઞાતા, જ્ઞેય અને જ્ઞાન એ સર્વ એકરૂપ થાય છે, ત્યારે જ તમામ ભય વિનાનું મોક્ષ નામક સર્વોત્તમ ફળ મળે છે. સંકલ્પવિકલ્પશૂન્ય અને મૂઢપણાથી રહિત એવું જે જ્ઞાતાનું શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ તે જ જ્ઞાન. તે સ્વરૂપ પહેલાં પહેલાં ઓળખવામાં આવતું નથી. ગુરુ અને શાસ્ત્ર એની ઓળખાણ કરાવી આપે છે. જેને વિજ્ઞેય તત્ત્વ કહેવામાં આવે છે, તે એ જ છે. જ્ઞાતા, જ્ઞેય અને જ્ઞાન એ જ્યાં સુધી જુદાંજુદાં અનુભવમાં આવે છે ત્યાં સુધી તે સર્વ નકામું છે. પરંતુ તે ત્રિપુટીમાંનો પરસ્પર ભેદ નષ્ટ થાય છે, એટલે તે જ જ્ઞાતા, તે જ જ્ઞેય, અને તે જ જ્ઞાન બને છે. ત્રિપુટીઓની અભિન્ન એકરૂપતા એ જ જ્ઞાનનું ફળ છે. વસ્તુતઃ તો જ્ઞાતા, જ્ઞેય અને જ્ઞાન અને આ ફળ એમાં કાંઈ પણ ભેદ જ નથી. વ્યવહારની સિદ્ધિ થવા માટે તેમાં આ ભેદ કલ્પવામાં આવેલો છે. તેથી ત્યાં એના સિવાય નવું એવું કાંઈ જ ફળ મળવાનું નથી. આ આત્મા માયા વડે જ્ઞાતા, જ્ઞાન, જ્ઞેય અને તેનું ફળ ઇત્યાદિ રૂપથી જ્યાં સુધી ભાસમાન થાય છે, ત્યાં સુધી આ સંસાર એ પર્વતની માફક ઘન જણાય છે. પરંતુ જ્યારે કોઈ પણ કારણથી પ્રસંગવશાત્ ભેદ-

તર્કોનો નિશ્ચય કરતા રહેવું. એમ કરવાથી શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે અને અનાશ્વાસ નષ્ટ થાય છે.

બુદ્ધિ ઉપર કામાદિ વાસનાઓનાં જે પડળ હોય છે તે શ્રવણને આડે આવે છે. કામાદિકથી વ્યાપેલી બુદ્ધિ પ્રાયઃ જ્ઞાન તરફ પ્રવૃત્ત થતી નથી. વ્યવહારમાં પણ કામી પુરુષ પોતાના પ્રિય વિષયના ચિંતનમાં તદ્દન તન્મય બની ગયેલો હોય છે ત્યારે તેને બીજું કાંઈ પણ સૂઝતું નથી, અગર તેને કાંઇ સંભળાતું પણ નથી. તે અવસ્થામાં થયેલું શ્રવણ, નહિ કર્યા બરાબર જ થાય છે. તેથી આ કામ્યવાસનાઓ વૈરાગ્યબળથી કબજે કરી લેવી જોઇએ. એ કામ્યવાસનાઓ કામ, ક્રોધ, લોભ, દંભ, વગેરે હજારો પ્રકારની છે. તે સર્વનું મૂળ કામ છે. તે નષ્ટ થયા પછી બીજું કાંઈ રહેતું નથી. એ કામ વૈરાગ્યથી નાશ પામે છે. 'અમુક મારે જોઇએ' એવા પ્રકારની જે આશા એ જ કામ. તે પ્રાપ્ય પદાર્થના સંબંધમાં સ્થૂલ થયેલી હોય છે અને જે પ્રાપ્ત થઈ ન શકે તે બાબતને માટે સૂક્ષ્મ હોય છે. દૃઢ વૈરાગ્ય વડે તે તમામને કાઢી નાખવી જોઇએ. વૈરાગ્યનું મૂળ કહીએ તો તે કામ્ય વિષયોના દોષોનો વિચાર કરવો અને તે વિષયોનો સંબંધ ત્યજવો એ જ છે. એમ કરવાથી વાસના નષ્ટ થાય છે.

બુદ્ધિનો ત્રીજો દોષ જે જાડ્ય, તે તો અભ્યાસ કરવાથી પણ જીતવો કઠણ છે. જો આ દોષ હોય, તો માણસ ઘણી જ કાળજીથી શ્રવણ કરવાનું ચાલુ રાખે તોપણ બુદ્ધિમાં ઊતરતું નથી. આ તો પુરુષાર્થનો નાશ કરનાર મોટામાં મોટો દોષ છે. તે માટે તો પરમેશ્વરની સેવા વિના બીજો કોઈ પણ ઉપાય જ નથી. તે સેવાના પ્રમાણમાં હું તેની બુદ્ધિનું જાડ્ય હરણ કરું છું. આ જાડ્યના ઓછાવત્તા પ્રમાણ અનુસાર હમણાંના અથવા બીજા જન્મમાં તેને તે ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. હે ઋષિઓ' તમામ સાધનસામગ્રી મારી કૃપા વડે જ પ્રાપ્ત થાય છે. જે પુરુષ નિષ્કામ બુદ્ધિ વડે અને ભક્તિ-

મર્યાદ છે. આત્મજ્ઞાનના સાધનમાં અણિમાદિ ક્ષુદ્ર સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ તેઓ તો આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં વિઘ્ન કરનારી છે. મદારીની રમતની માફક એ સિદ્ધિઓથી સ્વહિત કેમ કરી સાધી શકાય? જેને આત્મજ્ઞાન થવાથી પ્રત્યક્ષ બ્રહ્મદેવના અધિકારનું સ્થાન પણ તણખલા બરાબર લાગે છે તેને આ સિદ્ધિઓ તો એક બાળકની રમત જેવી લાગે છે. તેથી માત્ર એક આત્મજ્ઞાન વિના બીજાને સિદ્ધિઓ જ કહી શકાય નહિ. જે વડે દુઃખનો કાયમનો નાશ થાય અને પરિપૂર્ણ આનંદમાં નિમગ્ન થઇ જવાય, તેમ મૃત્યુના મુખમાંથી પણ છુટકારો થઇ જાય, એ જ ખરી સિદ્ધિ કહેવાય.

આ જ્ઞાનસિદ્ધિ અનેક પ્રકારના અભ્યાસભેદ વડે, બુદ્ધિના ઓછાવત્તા નિર્મળપણાથી અને જ્ઞાનની પરિપક્વતાથી ઊપજતા સારાસાર વિવેકને લીધે વિવિધ પ્રકારની થાય છે. પરંતુ (૧) ઉત્તમ, (૨) મધ્યમ, (૩) કનિષ્ઠ એવા તેના ત્રણ ભેદ કરી શકાય છે. બ્રાહ્મણોનો વેદપાઠ પણ એવો જ ત્રિવિધ છે. તીવ્ર બુદ્ધિને લીધે અને પુષ્કળ અભ્યાસ થવાથી બીજા ઉદ્યોગ કરવા છતાં પણ જેમાંના અક્ષરો સ્પષ્ટ ભણી શકાય છે તે વેદપાઠ ઉત્તમ કહેવાય છે. જેમાં બીજા કાર્ય તરફ અને પાઠ તરફ એમ બન્ને તરફ ચિત્તને રાખવામાં આવે તો જ બરાબર ભણી શકાય એવા પાઠને મધ્યમ પ્રકારનો કહેવાય. અને જેમાં કેવળ પાઠ તરફ જ મન લગાડવામાં આવે એટલે બીજા ઉદ્યોગો તરફ દુર્લક્ષ કરવામાં આવે તો જ ભૂલ વિના ભણી શકાય એવો પાઠ કનિષ્ઠ કહેવાય છે. એ પ્રમાણે જ્ઞાનસિદ્ધિ પણ ત્રણ પ્રકારની છે. જેમાં વ્યવહાર કરતી વખતે તત્ત્વાનુસંધાન રાખવાની જરૂર પડતી નથી, પરંતુ તે સ્વાભાવિક જ રહે છે તે-ઉત્તમ; જેમાં તત્ત્વાનુસંધાન રાખવું પડે છે તે મધ્યમ; અને જેમાં વ્યવહાર નિષ્કૂલ જ થઈ શકતો નથી પરંતુ નિત્ય તત્ત્વાનુસંધાન જ રાખવું પડે છે તે જ્ઞાનસિદ્ધિ કનિષ્ઠ છે. જો કે ત્રણેમાં સ્વરૂપતઃ કાંઈ ભેદ નથી; છતાં પણ જે ઉત્તમ [

ફરીથી કોઇને પણ મોહ થશે નહિ.'

એટલું કહ્યા બાદ એ વિદ્યાદેવીએ પોતાનું ભાષણ પૂરું કર્યું. તે સાંભળીને સર્વ ઋષિઓએ પોતાનો સંશય છોડી દઈ વિદ્યાદેવીનુ નિરૂપણ માન્ય કર્યું. સારબાદ શિવાદિ લોકપાલોને નમસ્કાર કરીને, તેઓ પોતપોતાના સ્થાનમાં ચાલ્યા ગયા.

હે પરશુરામ! આ વિદ્યાગીતા મેં તને કહી સંભળાવી. એનું શ્રવણ કરવામાં આવે તો તે પાપનો સંચય નષ્ટ કરે છે, અને તેનો સારી રીતે વિચાર કરવામાં આવે તો તેને સ્વાનંદસામ્રાજ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે સાક્ષાત્ વિદ્યાદેવીએ જ કહેલી હોવાથી ઘણી જ ઉચ્ચ કોટિની છે. તેનું નિત્યપઠન કરનાર ઉપર તે પોતે જ સંતુષ્ટ રહીને તેને સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરી આપે છે. હે પરશુરામ! સંસાર-સાગરમાં ડૂબતાઓને માટે આ એક ઉત્તમ નૌકા છે.'

પ્રકરણ ૨૧ મું
ભ્રાન્તિમાંથી પરશુરામની મુક્તિ

મુનિ દત્તાત્રેયે અત્યાર સુધી કરેલો બોધ સાંભળીને પરશુરામ અવિદ્યાની ભ્રાન્તિજાલમાંથી સર્વોપરી મુક્ત થયો. પછી ફરીથી ભક્તિ વડે દત્તાત્રેયને નમસ્કાર કરીને તેણે કહ્યું: 'ભગવન્! જ્ઞાનનું અત્યંત નિર્વિઘ્ન અને સુલભ સાધન કયું, એનો મને સાર કાઢીને કહો. એટલે તે વડે મને તેનો સાક્ષાત્કાર થાય. તેવી જ રીતે મને જ્ઞાની લોકો ઓળખી શકાય એવાં કાંઈક લક્ષણો કહો. એટલે જ્ઞાનીઓ દેહભાનમાં હોય તે વખતે અને દેહનું ભાન ન હોય તે વખતે કેવી સ્થિતિમાં હોય છે અને વ્યવહાર કરવા છતાં પણ તેમનું મન અનાસક્ત કેવી રીતે રહે છે, એ સર્વ આપ મને કૃપા કરીને સમજ પાડીને કહો.'

જ્ઞાનનું ઉત્કૃષ્ટ સાધન

એવો પ્રશ્ન સાંભળીને દયાળુ દત્તાત્રેયને સંતોષ થયો.

બોલ્યાઃ 'પરશુરામ! તને કેવળ સાર માત્ર જ કહું છું તે સાંભળ. પરમેશ્વરની કૃપા એ જ્ઞાનનું મુખ્ય સાધન છે. જે અનન્ય ભાવથી પરમેશ્વરને શરણે જાય છે, તેને ઘણી જ સુલભ રીતે અને નિશ્ચયપૂર્વક જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. એ જ સાધન સર્વોત્તમ છે. એને બીજા કશાની જરૂર હોતી નથી. ઉપરાંત એ ફળ આપવાને પોતે જ પૂર્ણ સમર્થ છે, તે છોડી બીજું સાધન કરવાથી સમ્યક્ ફળ આપી શકતું નથી અને તેમ થવું એ તદ્દન સ્વાભાવિક જ છે. જુઓ, પદાર્થને ભાસમાન કરનારી જે કેવળ જ્ઞાનરૂપ ચિતિ તેની ઉપર અવિદ્યા નામનું એક કલ્પિત આવરણ આવેલું છે. તે આવરણ જ્યારે વિચાર વડે નષ્ટ થાય છે ત્યારે જ તેના સ્વરૂપની ઓળખાણ થવાની. તે ઓળખાણ અન્ય એટલે બાહ્ય પદાર્થો ઉપર આસક્ત રહેનાર માણસને માટે અતિશય દુર્લભ છે. પરંતુ ઈશ્વરભક્તોની બાહ્ય વસ્તુ ઉપર આસક્તિ હોતી નથી અને તેઓ રાતદિવસ મનન કરવામાં જ તત્પર હોવાથી તેમને તેનાં સ્વરૂપની ઓળખાણ સહેજ માત્રમાં અને વગરવિલંબે થાય છે, એ વાત નિશ્ચિત છે. ઈશ્વરભક્તિમાં વિલીન રહેનાર માણસ બીજો કોઈ વધુ સાધનો નહિ હોવા છતાં પણ સ્વસ્વરૂપનું સાધારણ જ્ઞાન મેળવીને પ્રથમ બીજા ભક્તોમાં તેનું નિરૂપણ કરવા લાગે છે અને નિરૂપણ ચાલુ હોય છે તે દરમ્યાન તેનું ચિત્ત તદાકાર થવા માંડે છે. એવી તન્મયતા જ્યારે ઉપરાઉપરી થનાર નિરૂપણો વડે દૃઢ થાય છે, ત્યારે તેનું ચિત્ત અખંડ ઉપાસ્યના આકારનું બની જાય [illegible] તેને હર્ષશોક થતા નથી. જેમની જેમની સાથે તેનો [illegible] તેમને તેમને તે ઉપાસક પોતાના ઉપાસ્યની ભક્તિ [illegible] દે છે. આ ક્રમ વડે તેની ચિત્તશુદ્ધિ થાય [illegible] તેને ઉત્તમ વિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ તે જીવન્મુક્તદશાને [illegible] ઉત્તમ ભક્તિ વડે અંતઃકરણપૂર્વક ભક્ત [illegible] ઈશ્વરસ્વરૂપનું [illegible] એ જ [illegible]

પૂર્વક પરમેશ્વરનાં માહાત્મ્યનું વર્ણન કરવા સમાન બીજું કોઈ ઉત્કૃષ્ટ સાધન જ નથી.×

જ્ઞાનીઓનાં લક્ષણ

હવે હે પરશુરામ! જ્ઞાનીઓનાં લક્ષણો તને કહેવાનાં છે. પરંતુ તે લક્ષણો ઓળખવાં એ તો ઘણું જ કઠણ છે. કારણ જ્ઞાનીનું સ્વરૂપ તો તદ્દન અંતર કે સર્વથી પર એવું હોય છે. તે નેત્ર, વાણી વગેરે ચિહ્નો ઉપરથી જાણી શકાતું નથી, તેથી બીજાને કહેવું અથવા પોતે ઓળખી કાઢવું એ જ્ઞાનીઓ સિવાય બીજાને માટે શક્ય નથી. કોઇએ શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરેલું હોય તો તેને જેમ બીજાઓ તેનાં શરીર, અવયવ અથવા વસ્ત્રાલંકાર ઉપરથી નિશ્ચિત રીતે પારખી શકતા નથી, તેમ આ પણ પારખી શકાતું નથી. ચાખેલા રસનો સ્વાદ જેમ ચાખનાર જ જાણે તેમ જ્ઞાન એ સ્વસંવેદ્ય હોવાથી પોતે જ જાણી શકે છે. છતાં પણ ચતુર અને વિદ્વાન પુરુષો, જેમ કીડીનો માર્ગ કીડીઓ જ જાણી શકે છે, તેમ તેમના ભાષણ વગેરે ઉપરથી પારખી શકે છે. તેમનાં સ્થૂલ લક્ષણો તો પુષ્કળ છે; તેવી જ રીતે સૂક્ષ્મ લક્ષણો પણ કેટલાંક છે. પણ તે બીજાઓને માટે પારખવાં અઘરાં છે; કારણ નિરૂપણ, બોલચાલ અને સાધનોનો દેખાવ કરવો એ તો જ્ઞાની પુરુષની માફક બીજાઓને પણ શક્ય છે. છતાં પણ તેમનાં કેટલાંક ચિહ્નો તને કહું છું તે તું સાંભળ. આરંભમાં જેમનું અંતઃકરણ નિર્મળ હોતું નથી તેઓ જ્ઞાનને માટે કેટલાંક સાધનોનો અભ્યાસ ચાલુ કરે છે. પરંતુ બાદ તેમનું તે સાધન જ્ઞાનોત્તર અભ્યાસના

× નિરૂપણનો હેતુ અંતરમાં પોતાના જ્ઞાનની પરિપક્વતા થાય એવો હોવો જોઇએ, નહિ કે લોકોમાં જ્ઞાની કહેવડાવવાનો કે દ્રવ્યની અંદરખાને લાલસા રાખવાનો. અંતરમાં લોકેષણા, પુત્રૈષણા અથવા વિત્તૈષણા રાખીને જે નિરૂપણ કરવામાં આવે તેને નિરૂપણ નહિ પણ ઢોંગ કહેવામાં આવે છે.

પ્રાબલ્ય વડે વગર પ્રયત્ને પણ ચાલુ રહે એવું કોઈ કોઈ વ
સ્થિર બને છે. એવાઓનું શારીક લક્ષણ કહી શકાય છે.

ઉત્તમ જ્ઞાની

માન અને અપમાન, લાભ અને હાનિ, જય અને પરાજ
એ જેનાં સ્વરૂપમાં જરા પણ ફેરફાર કરવા શક્તિમાન થતાં નથ
તે જ્ઞાનીઓમાં ઉત્તમ જ્ઞાની જાણવો. આત્માનુભવના સંબંધમ
ગમે તેવો ગૂઢ પ્રશ્ન કરવામાં આવે તોપણ તેનો તત્કાળ અ
અસંદિગ્ધ ઉત્તર આપી શકે તેને ઉત્તમ જ્ઞાની જાણવો. જ્ઞાન વિ
ચર્ચા કરવાનો જેને ઘણો ઉત્સાહ હોય છે અને નિરૂપણ કરવામ
જે આગળ પડે છે તેને ખરો જ્ઞાની સમજવો. જેને સ્વભાવથી જ
વ્યવહાર પ્રત્યે કંટાળો છે, સંતોષવૃત્તિ છે, જે ખુલ્લા દિલનો છે
અને મહાન સંકટ સમયે પણ જે શાન્ત રહે છે, તે જ્ઞાનીમાં ઉત્તમ
જાણવો. આ જ્ઞાનીજનોનાં લક્ષણો સાધકને પોતે પોતાની પરીક્ષા
કરી શકાય એટલા માટે કહેવામાં આવ્યાં છે. સાધકે હમેશાં
આત્મપરીક્ષણ જ કરતા રહેવું જોઇએ. પારકાના દોષ જોવામાં
માણસ જેટલો નિપુણ હોય છે તેટલી જ નિપુણતા વડે પોતાને જ
તપાસતા રહેવાથી જ્ઞાન કેમ પ્રાપ્ત ન થાય? જો બીજાની પરીક્ષા
કરવાનું છોડી દેવામાં આવે અને માણસ પોતે પોતાના જ ગુણ-
દોષોનો વિચાર કરવા માંડે તો તેને સર્વ સાધનો પ્રાપ્ત થઇ તે
સિદ્ધ પુરુષ બને છે. માટે હે પરશુરામ! આ કહેલા જ્ઞાનીનાં
લક્ષણો પોતાની પરીક્ષામાં જ ઉપયોગનાં છે, બીજાને માટે નથી.
અને બીજાની પરીક્ષાને માટે તે જોઇએ તેટલાં નિશ્ચયાત્મક
હોતાં નથી. કારણ જે પુરુષની બુદ્ધિ જન્મથી જ અત્યંત શુદ્ધ
હોય છે તેને સાધનના આરંભમાં જ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે,
એટલે તેવાઓનો સાધનોનો અભ્યાસ લાંબા વખત સુધી થયેલો
હોતો નથી. તેઓ પૂર્વવાસનાનુરોધે કાર્યો કરતા જ રહે છે.
તેથી એવા સર્વસાધારણ વ્યવહાર કરનારા તે જ્ઞાનીને ઉપર દેખાં

લક્ષણો વડે તારાથી શી રીતે ઓળખી શકાય? તેમની પરીક્ષા તો જેમણે જ્ઞાનનો અભ્યાસ કર્યો હોય એવા જ એટલે કે જ્ઞાનીઓ જ રત્નના પારેખની માફક તેમને નજરે જોતાની સાથે જ કરી શકે છે.

મંદ જ્ઞાની

જે મંદ જ્ઞાની છે તેમની દેહની સ્થિતિ તો મૂઢના જેવી જ હોય છે. કારણ તેમને સહજ સમાધિ પ્રાપ્ત થયેલી હોતી નથી. તેઓ જ્યારે સ્વરૂપાનુસંધાન કરવા માંડે છે ત્યારે પૂર્ણ થયેલા હોય છે; પરંતુ જ્યારે એ અનુસંધાન છૂટી જઈ તેઓ દેહભાન ઉપર આવે છે, ત્યારે સુખદુઃખાદિના પૂર્ણ અનુભવને લીધે તદ્દન પશુ જેવા બની જાય છે. તેઓ વચ્ચે વચ્ચે પૂર્ણ દશાને પ્રાપ્ત થઈને સ્વરૂપસુખાનુભવ લેતા હોવાથી તેમની અનુસંધાનરહિત જે પશુદશા તે બાળી નાખેલી દોરીની માફક તેમને બંધનનું કારણ થતી નથી. લાક્ષારસના રંગથી વસ્ત્રના બન્ને છેડા એક વખત રંગવામાં આવે એટલે જેમ આખું વસ્ત્ર રંગાઈ જાય છે અને મધ્યભાગ પણ રંગાઈ જાય છે, તેમ મંદ જ્ઞાનીઓનો જે વ્યવહાર સ્વરૂપાનુસંધાનથી રહિત હોય છે તે પણ, પૂર્વોત્તરકાલમાં તેને સ્વરૂપાનુસંધાન પ્રાપ્ત થતું હોવાથી સ્વરૂપભૂત જ થઈને બંધનનું કારણ થતો નથી.

મધ્યમ જ્ઞાની

મધ્યમ જ્ઞાનીને પણ દેહનો સંબંધ હોતો નથી.—આ ઠેકાણે દેહ એ જ આત્મા એવું માનવું એ જ દેહનો સંબંધ એમ જાણવું.—પણ અભ્યાસ અતિશય થવાથી તેમનું મન હમેશાં લીન રહે છે. તેથી કરીને તેમને દેહસંયોગ અનુભવમાં આવતો નથી. તેઓ હમેશાં સમાધિમાં જ રહે છે, તેથી તેમનો વ્યવહારમાં સંબંધ જ હોતો નથી. તેમની દેહયાત્રા પણ નિદ્રિતાવસ્થાની માફક જ ચાલે છે. કોઈ માણસ બરફીંધમાં હોય છે ત્યારે કવચિત વાસનાને લીધે કંઈક બોલે છે અથવા કરે છે, પણ તેનું તેને ભાન હોતું

નથી; અગર કોઇ દારૂ પીધેલો માણસ કાંઈ બોલે છે અથવા કરે છે, પણ તેનું જેમ ભાન હોતું નથી, તેમ આ મહાયોગી તમામ વ્યવહારમાંથી છૂટો થયેલો હોવાથી ભલે ત્યાં ગમે તે કરે છે, પણ તે તેની જાણબહાર હોય છે. પ્રારબ્ધના બળે ઉદ્ભવનાર સંસ્કાર વડે જ તેની દેહયાત્રા ચાલતી હોય છે.

જ્ઞાનીઓમાં ભેદનું પ્રયોજન

ઉત્તમ જ્ઞાનીને પણ દેહભાવ હોતો નથી, પણ તે રથના સારથિની માફક જ વ્યવહાર કરે છે. જેવી રીતે સારથિ રથ વડે સર્વ વ્યવહાર કરે છે, પણ તે પોતે જ કાંઈ રથરૂપ થતો નથી, તેવી જ રીતે શ્રેષ્ઠ જ્ઞાની પણ દેહથી વ્યવહાર કરતો હોવા છતાં પણ પોતે જ દેહ, દેહી અગર કર્મકર્તા ન બનતાં શુદ્ધ સંવેદન સ્વરૂપજ હોય છે. અંતરમાં અત્યંત નિર્મળ અને શાન્ત રહીને બહારથી તે સર્વ વ્યવહાર કર્યે જાય છે. નાટકમાંની નટી જેવી રીતે અંદરથી એક અને બહારથી જુદી એમ બે રૂપની બને છે, અગર બાળકોની સાથે રમનાર પ્રૌઢ માણસ જેમ તે રમતમાંના સુખ-દુઃખાદિ દોષોથી યુક્ત દેખાય છે, પણ વસ્તુતઃ તેનાથી અલિપ્ત હોય છે, તેમ જ આ જગત્ક્રીડા તત્પર ઉત્તમ જ્ઞાની પુરુષ પણ વ્યવહાર વખતે અત્યંત શુદ્ધ અને નિર્મળ હોય છે. મધ્યમ જ્ઞાની સમાધિના દૃઢ અભ્યાસ વડે સ્વસ્થ રહી તત્ત્વ વિચારનાં બળ વડે શાન્ત રહે છે. બુદ્ધિની પરિપક્વતા ઉપર જ આ ઉત્તમ અને મધ્યમ એવો ભેદ થાય છે. હે પરશુરામ! આ વિષય ઉપર પહેલાં એક વખત બે જ્ઞાનીઓનો એક ઉત્તમ સંવાદ થયેલો, તે સાંભળ.

બ્રહ્મરાક્ષસનો મેળાપ

પૂર્વે પાર્વતદેશનો રત્નાંગદ નામનો રાજા હતો. તે વિપાશા નદીને કિનારે આવેલી અમૃતા નામની નગરીમાં રહેતો હતો. તેને મહાબુદ્ધિશાળી અને ઉદાર સ્વભાવના રુક્માંગદ અને હેમાંગદ નામે બે પુત્રો હતા તે તેને અત્યંત પ્રિય હતા. તેમાં રુક્માંગદ સર્વ

શાસ્ત્રોમાં નિષ્ણાત હતો અને હેમાંગદ ઉત્તમ જ્ઞાની અને સ્વરૂપાનુભવી હતો. તે બન્ને જણા એક વખતે સેના સાથે શિકાર કરવા નીકળ્યા. તેઓ વસંતારણ્યમાં એક ગીચ ઝાડીમાં ગયા. ત્યાં તેમણે અનેક શ્વાપદો, વાઘ, સસલાં, પાડા, હરણો વગેરેનો શિકાર કર્યો. બાદ બહુ જ થાકી જવાથી આરામને માટે તેઓ એક સરોવરને કિનારે આવીને બેઠા. તે સરોવરને પેલે પાર એક વડના ઝાડ ઉપર સર્વશાસ્ત્રવેત્તા એવો એક બ્રહ્મરાક્ષસ રહેતો હતો. તે પંડિતોની સાથે વાદ કરી તેમને જીત્યા બાદ તેમનું ભક્ષણ કરતો. એમ ઘણા દિવસથી ચાલતું હતું. આ ખાતમી સેવકો પાસેથી રુકમાંગદને મળી. તેને વાદ કરવાનો બહુ જ શોખ હતો. તેથી તે પોતાના ભાઈની સાથે તેની પાસે ગયો અને તેણે તેની સાથે વાદ કરવાનું શરૂ કર્યું. પરંતુ છેવટે બ્રહ્મરાક્ષસે તેને વાદમાં હરાવીને પકડી લીધો અને પોતાના મુખમાં મૂકવાની તૈયારી કરવા માંડી, એટલામાં આ વિચિત્ર પ્રકાર જોઈ હેમાંગદે આગળ આવીને તે બ્રહ્મરાક્ષસને કહ્યું: 'હે રાક્ષસ! જરા ઊભો રહે. એને એકલાને જ ખાઈશ નહિ. હું તેનો ભાઈ છું, તેથી પ્રથમ મને જીતી લે અને પછી અમને બન્ને જણાને ખાઈ જજે.' ત્યારે તે બ્રહ્મરાક્ષસ બોલ્યો: 'મને આજે ઘણે દિવસે આ ખોરાક મળ્યો છે અને ભૂખ પણ બહુ લાગી છે, તેથી પહેલાં આને ખાઈને પારણું કરી લઉં અને પછી તારી સાથે વાદ કરું. પછી તને પણ જીતીને તારું ભક્ષણ કરી તૃપ્ત થઈશ. આવો મારો વિચાર થયો છે. ઘણા દિવસો બાદ મહાત્મા વસિષ્ઠે મને ખાવાનું વરદાન આપેલું છે. તેમનો એક શિષ્ય દેવરાત નામે સહજ આ તરફ આવ્યો હતો તેનું મેં ભક્ષણ કર્યું હતું. તેથી તેમણે મને શાપ દીધો કે, 'હવે પછી તું જો મનુષ્યભક્ષણ કરીશ તો તારું મુખ બળી જશે.' ત્યારે મેં મુનિની બહુ જ વિનંતી કરી. તે ઉપરથી તેમણે મને કહ્યું કે, 'તારી પાસે આવનારને પ્રથમ વાદ કરી જીત્યા બાદ તેને ખાજે.' આ વરદાન મળ્યું ત્યારથી અત્યાર સુધી તે

પ્રમાણે કરું છું. આજે મને આ મોટો આહાર મળ્યો છે અને તે પણ ઘણા દિવસો વીત્યા બાદ પ્રાપ્ત થયેલો છે. તેથી આને હું પહેલાં ખાઈ લઉં અને પછી તારી સાથે વાદ કરી તને પણ જીતી લઈશ.' એમ કહી તે રાક્ષસ તેને ખાવા તૈયાર થયો. ત્યારે હેમાંગદે ફરીથી કહ્યું: 'હે બ્રહ્મરાક્ષસ! મારું કહેવું કૃપા કરીને સાંભળ. આ મારા ભાઈના બદલામાં કાંઈક લઈને તેને છોડતો હોય તો તે કહે, એટલે તે તને આપીને મારા ભાઈને છોડાવું.' ત્યારે રાક્ષસે કહ્યું: 'રાજપુત્ર! હું આને કોઈ પણ રીતે છોડવા ઇચ્છતો નથી. લાંબે વખતે મળેલો મનગમતો આહાર કોણ હાથમાંથી જવા દે! પણ મારું એક પણ છે. મારા મનમાં ઘણા પ્રશ્નો છે. જો તેનાં જવાબો આપે તો તારા ભાઈને હું છોડું.' ત્યારે હેમાંગદે કહ્યું: 'ભલે પૂછ. હું તેના જવાબો આપીશ.'

બ્રહ્મરાક્ષસના પ્રશ્નો

એ મુજબ હેમાંગદે કબૂલ કર્યા બાદ તે બ્રહ્મરાક્ષસે તેને ઘણા ગૂઢ અર્થના પ્રશ્નો પૂછ્યા. પરશુરામ! તને તે કહું છું તે તું સાંભળ.

પ્રશ્ન (૧) હે રાજપુત્ર! આકાશથી વિસ્તૃત અને પરમાણુઓથી સૂક્ષ્મ તે કોણ? તેનું સ્વરૂપ શું? અને તે ક્યાં રહે છે?

હે બ્રહ્મરાક્ષસ! સાંભળ. ચિતિ (વૃક્ષાંક ૨ જુઓ–સાક્ષી) એ આકાશથી પણ વિસ્તૃત અને પરમાણુઓથી પણ સૂક્ષ્મ છે. 'અહં' રૂપે સ્ફુરણ પામવું (વૃક્ષાંક ૩ જુઓ–'હું') એ તેનું સ્વરૂપ છે અને આત્મા (ક્રમાંક ૧ જુઓ) એ જ તેનું સ્થાન છે.

પ્રશ્ન (૨) હે રાજપુત્ર! એક જ ચિતિ અતિ વિસ્તૃત હોઈ તે જ પાછી અતિ સૂક્ષ્મ શી રીતે બને છે? અને સ્ફુરણ પામવું એટલે શું? અને આત્મા એટલે શું? તે કહે.

હે બ્રહ્મરાક્ષસ! સાંભળ. ચિતિ એ સર્વનું કારણ હોવાથી અતિ વિસ્તૃત છે અને જાણવા માટે કઠણ હોવાથી અતિ સૂક્ષ્મ છે. ચિતિ એટલે જ સ્ફુરણ પામવું, અને ચિતિ એટલે જ

આત્મા છે. [સાક્ષીભાવ 'અહં' (હું) ને તે (આત્મા) તું છે એવું સ્ફુરણ કરે છે ત્યારે અહં (હું)નો સાક્ષી સહ વિલય થઈ જતાં સર્વ એક આત્મારૂપ જ બની જાય છે. વધુ માટે પ્રકરણ ૧૮ જુઓ.]

પ્રશ્ન (૩) હે રાજપુત્ર! તેની પ્રાપ્તિ થવાનું સ્થાન કયું? તે કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે? અને તેની પ્રાપ્તિવડે શો ફાયદો થાય છે?

બુદ્ધિ એ જ તેની પ્રાપ્તિનું સ્થાન છે. તે એકાગ્રતા વડે પ્રાપ્ત થાય છે. અને તેની પ્રાપ્તિ થવાથી ફરી જન્મવું પડતું નથી.

પ્રશ્ન (૪) રાજપુત્ર! બુદ્ધિ કોને કહે છે? તેની એકાગ્રતા એટલે શું? અને જન્મ કેવી રીતે થાય છે? તે કહો.

હે બ્રહ્મરાક્ષસ! સાંભળ. અવિદ્યા વડે આવૃત્ત થયેલી ચિતિને બુદ્ધિ કહેવામાં આવે છે. આત્મા તરફ અભિમુખ થવું એટલે એકાગ્રતા, અને દેહ એટલે જ આત્મા એવી ભાવના થવી એ જ જન્મ થયો.

પ્રશ્ન (૫) હે રાજપુત્ર! એ ચિતિ શાથી ઉપલબ્ધ થતી નથી? અને તે કયા સાધન વડે પ્રાપ્ત થાય છે? અને જન્મ શાથી થાય છે? તે કહો.

હે બ્રહ્મરાક્ષસ! સાંભળ. અવિવેક વડે ચિતિ ઉપલબ્ધ થતી નથી. તે પોતે જાતે જ ઉપલબ્ધ થાય છે. કર્તવ્યનું અભિમાન થવાથી જ જન્મ થાય છે.

પ્રશ્ન (૬) હે રાજપુત્ર! તું કહે છે તે અવિવેક કયો? તેમજ આપણે એટલે કોણ? અને કર્તુત્વનું અભિમાન એટલે શું? તે કહે.

હે બ્રહ્મરાક્ષસ! દેહાદિકથી આત્મા જુદો છે, એમ ઓળખી ન શકવું એ જ અવિવેક. આપણે કોણ એ તું તને પોતાને જ પૂછી જો. 'હું કર્તા' એવી જે ભાવના એટલે જ કર્તૃત્વનું અભિમાન.

પ્રશ્ન (૭) હે રાજપુત્ર! અવિવેક કયા સાધનથી નષ્ટ થાય છે? તેવી જ રીતે તેનું મૂળ શું? અને તેને બીજું શું કારણ છે? તે કહે.

હે બ્રહ્મરાક્ષસ! સાંભળ. વિચાર વડે અવિવેક નષ્ટ થાય છે. વિચારનું મૂળ વૈરાગ્ય છે, અને વૈરાગ્યને માટે દોષદૃષ્ટિ જ કાર

એવો કોણ ? દેહરહિત એવો કોણ ? નિષ્ક્રિયોની ક્રિયા કઈ ? તે કહે.

હે બ્રહ્મરાક્ષસ ! સાંભળ. જીવન્મુક્તનું લક્ષણ થઇ શકતું નથી. એ જ દેહી હોવા છતાં દેહરહિત છે અને તેની ક્રિયા એ જ નિષ્ક્રિય પુરુષની ક્રિયા છે.

પ્રશ્ન (૧૪) હે રાજપુત્ર! જગતમાં છે અને નથી એવું શું ? અને અસંત અસંભવ શાનો ? એટલું માત્ર હવે કહે, એટલે તારા ભાઇને હું છોડી દઉં છું.

હે બ્રહ્મરાક્ષસ ! છે અને નથી એવી એકમાત્ર દશ્ય વસ્તુ જ છે. દશ્ય વ્યવહારનો અસંત અસંભવ છે. હવે મારા ભાઇને છોડી દે. (શ્લોક ૨ થી ૧૬ સુધીનો સર્વભાગ દશ્ય કહેવાય છે.)

બ્રહ્મરાક્ષસ કોણ ?

આટલા ભૂલ વગરના જવાબો સાંભળીને તે બ્રહ્મરાક્ષસને સંતોષ થયો અને છેવટે તેણે રુકમાંગદને છોડી દીધો. તે જ વખતે તે બ્રહ્મરાક્ષસ બ્રાહ્મણરૂપ થયો અને તેને તેજસ્વી ઋષિ જેવો સામે ઊભો રહેલો જોઇને રાજપુત્રોને આશ્ચર્ય થયું. તેમણે તેને 'આપ કોણ છો ?' એવો પ્રશ્ન કર્યો. ત્યારે તે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણે પોતાનું સર્વ વૃત્તાંત તેમને કહ્યું. હે પરશુરામ! તેણે કહ્યું: 'પૂર્વે હું મગધ દેશમાં વસુમાન નામનો પ્રસિદ્ધ બ્રાહ્મણ હતો. દરેક શાસ્ત્રમાં નિષ્ણાત તરીકે મારી ખ્યાતિ હતી. તે સમયે મેં મારી વિદ્યાના બળ વડે અનેક વખત હજારો બ્રાહ્મણોને હરાવ્યા હતા. તેથી મને મોટું અભિમાન થયું. ત્યાર બાદ એક વખત હું મગધ દેશના રાજાની સભામાં જઈ અષ્ટક મુનિની સાથે આત્મવિદ્યા સંબંધી વાદ કરવા લાગ્યો. તે મુનિ આત્મસ્વરૂપને પૂર્ણ રીતે જાણનાર અને તદ્દન શાંત હતા. તથા હું તો કેવળ શુષ્ક તર્કવાદ કરવામાં ઘણો જ નિપુણ હતો. તેથી કરીને મેં તેના વેદાર્થપરિપૂર્ણ અને સુંદર ભાષણનો પણ મારા તર્કકૌશલ્ય વડે છળ કરીને, તેમની ઉપર દોષ મૂકીને, તેમનો તિરસ્કાર કર્યો. છતાં પણ તે મહાત્મા તો સભામાં

ભાવથી દત્તાત્રેયને પૂછ્યું: 'ભગવન્, તે શાપમુક્ત થયેલા બ્રાહ્મણે પછી શું પૂછ્યું? અને હેમાંગદે તેને શો બોધ કર્યો? એટલું મને કૃપા કરી કહો. આ પ્રસંગની મને બહુ જ નવાઇ લાગે છે.'

તે સાંભળી દત્તાત્રેય બોલ્યા: 'પરશુરામ! તેમના સંભાષણમાં મોટો ગહન અર્થ સમાયેલો છે. તે તને કહું છું. સાંભળ.' વસુમાને હેમાંગદને કહ્યું: 'રાજપુત્ર! હું તને થોડુંક પૂછું છું, તે મને કહે. એ પરમપદને પહેલાં યોગીશ્વર અષ્ટકની પાસેથી મેં સાંભળી લીધું હતું અને તારા કહેવાથી તે મને ફરીથી સારી રીતે જાણવામાં આવ્યું છે. પણ એવી શંકા થાય છે કે તું પોતે તત્ત્વવેત્તા હોવા છતાં પણ તારી સ્થિતિ આવી શાથી? આત્મતત્ત્વને જાણનારો તું વ્યવહાર કેવી રીતે કરે છે? પ્રકાશ અને અંધકાર એ બંનેનું એકત્ર રહેવું કેવી રીતે સંભવે? તેથી આ પ્રકાર જેવો ને તેવો મને સારી રીતે સમજાવ.'

જ્ઞાનીને ભ્રમ થાય તો?

હેમાંગદે તેને કહ્યું: 'બ્રહ્મન્, હજુ સુધી તારો ભ્રમ સંપૂર્ણતઃ નષ્ટ થયો હોય એમ લાગતું નથી. અરે! આત્મસ્વરૂપથી રહેનારા જ્ઞાનીને વ્યવહારથી કાંઇ બાધ થાય છે કે શું? વ્યવહારથી જ્ઞાનીને જો કોઈ બાધ આવતો હોય તો જ્ઞાનીએ હંમેશ સમાધિમાં જ રહેવું જોઇએ, એમ જ કહેવું પડશે. પરંતુ સમાધિ જેવી સ્વપ્નતુલ્ય અર્થાત્ સમાધિ ઊતર્યા બાદ વિનાશ પામનારી અવસ્થા થકી પુરુષાર્થનો શી રીતે લાભ થવાનો? અરે! આ સર્વ વ્યવહાર તો કેવળ જ્ઞાનના આશ્રયથી જ ચાલે છે, તો તે જ્ઞાન તેને બાધ કરનાર શી રીતે બને? તે મને કહે વારુ. જે સ્વરૂપ ઉપર જગતાદિ દૃશ્ય ભાસમાન થાય છે, તે જ જ્ઞાન. તે જ્ઞાન ઉપર સંકલ્પાનુસાર વ્યવહાર ભાસમાન થાય છે. નિઃસંકલ્પ અવસ્થામાં એક વખત તેના મૂળ નિર્વિકાર ' ની બુદ્ધિને ઓળખાણ થઇ, એટલે પુરુષ જ્યાંનિર્મુક્ત દશને [illegible] છે, એ નિશ્ચિત છે. માટે હે વસુમાન! તારી આ શંકા [illegible] ઘટે નહિ.'

હોય, તો હે વસુમન્! જ્ઞાન વડે અજ્ઞાનજન્ય એવું જે હોય તેની જ માત્ર નિવૃત્તિ થઈ શકે છે. પરંતુ એથી વ્યતિરિક્ન (જુદા) દોષ વડે જે કાંઈ ઉત્પન્ન થયું હોય તો જ્ઞાન થવાથી તેનો કેવી રીતે નાશ થાય? જુઓ કે તિમિરરોગ થયેલા પુરુષને દેખાતા બે પદાર્થો ખરી રીતે જોતાં તો એક જ છે એમ સમજાય છે ખરું, પણ જોતી વખતે તો તેને તે બે જ દેખાય છે. કારણ એકના બે પદાર્થો દેખાવા એ કાંઈ અજ્ઞાનનું પરિણામ નથી. તે તો એક માત્ર નેત્રદોષ જ છે. તો પછી જ્ઞાન થયા પછી તે કેવી રીતે દૂર થાય? તેવી જ રીતે આ મિથ્યા જગદાભાસ જીવના કર્મરૂપ દોષને લીધે ઉત્પન્ન થયેલો છે. તેથી કર્મનો નાશ થતાં સુધી વ્યવહાર બંધ થાય એ અશક્ય છે. કર્મનો લય થતાં એક જ અદ્વય ચૈતન્ય શેષ રહે છે. હે વસુમન્! વ્યવહાર વડે જ્ઞાનીને ભ્રાંતિ થવાનો બિલકુલ સંભવ નથી.'

તે પછી બ્રાહ્મણે રાજપુત્રને પૂછ્યું: 'હે રાજપુત્ર! એ કેવી રીતે? જ્ઞાનીનું કર્મ જ બિલકુલ સંભવતું નથી. જ્ઞાનાગ્નિનો સ્પર્શ થયા પછી કર્મરૂપ કપાસ રહે જ કેવી રીતે?'

જ્ઞાનીનાં કર્મો

રાજપુત્ર હેમાંગદ બોલ્યો: 'હું કહું છું તે સાંભળ. તમામ જ્ઞાનીઓનું કર્મ ત્રણ પ્રકારનું હોય છે. એક અપક્વ (કાચું), બીજું પક્વ અને ત્રીજું હતોદિત. તેમાં જ્ઞાન વડે પક્વ કર્મ વિનાનાં બીજા બન્ને કર્મો નષ્ટ થાય છે. કાલ કર્મોને પક્વ કરનાર છે, એવી નિયતિની ગોઠવણ છે. કાલ વડે જે કર્મ પરિપાકને એટલે ફલને યોગ્ય દશાને પ્રાપ્ત થયેલું છે તેને પક્વ કર્મ કહે છે. જેનો પરિપાક થયો નથી એટલે જે ફળ આપવા તૈયાર થયું નથી તે અપક્વ કર્મ કહેવાય છે. અને જ્ઞાનોત્પત્તિ થયા પછી જે કર્મ કરવામાં આવે છે તેને હતોદિત કર્મ કહેવામાં આવે છે, કારણ કે તે કર્મનો ઉદય થતા જ જ્ઞાનાગ્નિથી હત એટલે ન

થયેલું હોય છે. એમાં પક્વ નામનું જે કર્મ છે તેને પ્રારબ્ધ કર્મ પણ કહે છે.× તે તો ધનુષમાંથી છૂટેલાં બાણની માફક તેનું ફળ—સુખદુઃખાદિક પરિણામરૂપે—આપવાને માટે એકદમ સિદ્ધ થયેલા હોય છે. આ સ્થૂલ જગદાભાસ તેવાં કર્મો વડે જ નિર્માણ થયેલો જોવામાં આવે છે, જે ભ્રાન્તિરૂપ છે. જ્ઞાનીમાં તો સારાસાર વિવેક હોય છે, તેથી જ આ પ્રારબ્ધકર્મજન્ય—જગદાભાસ જ્ઞાનીને સુખદુઃખાત્મક જુદાં જુદાં ફળ આપતો હોય એમ દેખાતો છતાં ભ્રાન્તિ ઉત્પન્ન કરતો નથી. હવે એ જુદાંજુદાં ફળો કયાં તે કહું છું, તે સાંભળ. મંદજ્ઞાનીઓને પ્રારબ્ધકર્મનું ફળ તત્કાળ અનુભવમાં આવે છે. મધ્યમ જ્ઞાનીઓને તેના ફળનો સાધારણ ભાસ થાય છે અને ઉત્તમ જ્ઞાનીઓને તેનો સ્પષ્ટ આભાસ થાય છે તોપણ તે ફળ અર્થાત્ સુખદુઃખાદિ પરિણામ સસલાનાં શિંગડાંની માફક અસત્ય છે, એવો તેમનો પૂર્ણ નિશ્ચય હોવાથી તેમના આભાસને સુખદુઃખનો અનુભવ એમ કહી શકાય જ નહિ. અજ્ઞાની માણસોની નજર સુખદુઃખાદિ કર્મફળો તરફ જ એકસરખી લાગી રહેલી હોવાથી તેમનું કર્મફળ સ્પષ્ટ રીતે અનુભવમાં આવનારું એટલે પુષ્ટ હોય છે. પણ જ્ઞાનીનું લક્ષ્ય હમેશ આત્માનાં અનુસંધાન તરફ જ લાગી રહેલું હોવાથી તેમનું મન બાહ્ય કર્મફળ ઉપરથી ઊઠી ગયેલું હોય છે. તેથી કરીને મંદજ્ઞાનીનું કર્મફળ પણ અજ્ઞાનીઓની માફક વિશેષ પુષ્ટ અર્થાત્ સ્પષ્ટ રીતે અનુભવ આપવાને સમર્થ હોતું નથી. મધ્યમ જ્ઞાનીને તો પ્રારબ્ધજન્ય કર્મફળ સાધારણ ઊંઘમાં હોય ત્યારે મશકાદિએ કરેલી પીડા પ્રમાણે ઘણું જ સૂક્ષ્મ રીતે ભાસે છે. અને ઉત્તમ જ્ઞાની હોય છે

× પ્રારબ્ધ, સંચિત અને ક્રિયમાણ કર્મના સંબંધમાં શ્રીકૃષ્ણાત્મજ વાક્સુધા પ્રકાશન ૪ (મહાકાલપુરુષવર્ણન)માં કિરણાંશ ૩૧ તથા પ્રકરણ ૭ જુઓ. અત્રે જ્ઞાનીઓના આ ત્રણે કર્મો સંબંધી વિવેચન છે. અજ્ઞાનીનાં આ ત્રણે કર્મોને માટે ક્રમશઃ પ્રારબ્ધ, સંચિત અને ક્રિયમાણ એ પ્રમાણે નામો શાસ્ત્રોમાં કહેલાં છે.

તેમને તો પોતાના આત્મજ્ઞાનના પ્રભાવ વડે બળેલી દોરીની માફક તે તદ્દન નિરુપયોગી જ બને છે. તેથી જ ફળને વખતે અને તે અગાઉ, એમ બન્ને વખતે તેમની સ્થિતિ એકસરખી જ રહે છે. રંગભૂમિ ઉપર બીજાનો પાઠ ભજવીને બતાવતી વખતે જેમ કોઈ માણસ આનંદ કરે છે, ખેદ કરે છે, પરંતુ અંદરથી કાંઈ તેવો વિકૃત થતો નથી, તેમ જ આ જ્ઞાની સુખદુઃખાદિ પ્રસંગ વખતે પૂર્ણ વ્યાપ્ત હોવા છતાં પણ તેનો તેને સ્પર્શ પણ થતો નથી. તેથી તેને થનારું પ્રારબ્ધફળ સસલાનાં શિંગડાંની માફક નિષ્ફળ જ નીવડે છે.

મંદજ્ઞાનીની સ્થિતિ

અજ્ઞાની લોકોને આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ જાણમાં નહિ હોવાથી તેઓ દેહને જ આત્મા કહે છે, અને તેમની સમજમાં તો દસ્ય એટલે જેટલુ જેટલું જોવામાં આવે એટલું જ સત્ય હોય છે. મંદજ્ઞાનીને આત્મા શુદ્ધ ચિત્સ્વરૂપ છે, એમ વિદિત થયેલું હોઇ જગતની અસત્યતાને પણ તે જાણે છે, છતાં તેનો અભ્યાસ અપૂર્ણ હોવાથી, પૂર્વવાસના તેના જ્ઞાનનો અવરોધ કરે છે. તેથી કરીને કોઈ કોઇ વખત તેને દેહ ઉપર આત્મત્વ અને જગતની સત્યતા જણાય છે. પછી પોતે જ્ઞાનવિચાર વડે તે ભ્રામક દૃષ્ટિને સ્વચ્છ કરે છે. આ પ્રમાણે સત્ય અને મિથ્યા એવી બન્ને ભાવના મંદજ્ઞાનીમાં એકત્ર રહેલી હોવાથી તેને તે ફળનો સ્પષ્ટ અનુભવ થાય છે. પરંતુ તેની એ બન્ને ભાવનાઓ સરખી શક્તિની હોતી નથી. તેની સત્ય પદાર્થની અર્થાત્ આત્મસ્વરૂપની ભાવનાથી અસત્ય પદાર્થની એટલે જગતની ભાવના નષ્ટ થાય છે. જ્ઞાન થયેલું હોવાથી તેને અસત્ જગદ્ભાવનાને લીધે કાંઈ પણ ધક્કો લાગતો નથી. અસત્ ભાવનાના સ્પર્શ વડે આત્મસ્વરૂપનું વિસ્મરણ થતાં તરત જ 'તે વ્યર્થ ભ્રમાત્મક છે' એવો વિચારથી નિશ્ચય કરીને તે સત્ય ભાવનાનું અવલંબન કરે છે.

પ્રથમતઃ જ કહેલું છે.'

એ મુજબ હેમાંગદનું કહેવું શ્રવણ કર્યા પછી તે વર્ધમાન બ્રાહ્મણના સર્વ સંદેહ દૂર થયા અને તેનું અંતઃકરણ જ્ઞાનતેજ વડે અત્યંત શુદ્ધ થઇ ગયું. ત્યારપછી રાજપુત્રે તેનો યોગ્ય સત્કાર કર્યો. તેનો સ્વીકાર કરીને તે પોતાના સ્થાન પ્રત્યે ગયો. રાજપુત્ર રુકમાંગદ અને હેમાંગદ પણ ત્યારપછી પોતાના નગર તરફ પાછા ફર્યાં.

શુદ્ધ 'હું' કોણ?

તે પછી પરશુરામને ફરીથી દત્તાત્રેયે કહ્યું: 'તને હવે છેવટે સર્વનો સાર સંક્ષિપ્તમાં કહું છું. જે પરમ સમર્થ અને પૂર્ણ અહંતા ધારણ કરનારી દેવી ચિતિ છે, તે જ પોતાની ઇચ્છા વડે, અથવા સ્વાતંત્ર્ય નામક માયાશક્તિ વડે અથવા અદ્દભુત ઘટના કરનારા વિલક્ષણ પ્રભાવ વડે પોતાના સ્વરૂપ ઉપર આદર્શમાંના પ્રતિબિંબની માફક જગત ભાસમાન કરે છે. પ્રથમ તો, તે પૂર્ણ પરમ ચિતિ પૂર્ણાહંતાને (વૃક્ષાંક ૨ જુઓ) લીધે મોટી વિશાળ હોય છે. તે પોતાની ઇચ્છા વડે અથવા સ્વાતંત્ર્ય વડે પોતે જ એ રૂપથી પ્રગટ થઇ. તેમાં એક અંશમાં જ્યારે અપૂર્ણ અહંભાવ (વૃક્ષાંક ૩) ઉત્પન્ન થયો, ત્યારે તેનો પ્રતિયોગ નામનો બીજો ભાગ તે અહંભાવમાંથી બહાર પડીને એટલે અહંસ્ફૂર્તિરહિત અચેતન થઇને પહેલા અંશની દૃષ્ટિથી બાહ્ય અને અવ્યક્ત (વૃક્ષાંક ૪) એવો થયો. પરશુરામ! આ અપૂર્ણ અહંભાવાત્મક પ્રથમ અંશનું જ 'સદાશિવ' (જુઓ વૃક્ષાંક ૩) એવું નામ છે. પછી આ અવ્યક્ત (વૃક્ષાંક ૪) અને સત્ (વૃક્ષાંક ૧) તત્ત્વ આપણાથી ભિન્ન છે એવું (વૃક્ષાંક ૨) સાક્ષીએ બનાવ્યા છતાં પણ આ સદાશિવ એ જ હું એવો એકતાનો અભ્યાસ તે ઉપર તેણે કરવા માંડ્યો. તે સદાશિવને જ પછી ઇચ્છા થઇને एकोऽहम् बहु स्याम् એ શ્રુતિ અનુસાર વિવિધ જગત ઉત્પન્ન કરવાનું મન થયું ત્યારે તેણે આ અવ્યક્ત તત્ત્વ (વૃ. ૪) એટલે કે જે વાસ્તવમાં એનો દેહ

કહેવાય તેને દેહરૂપ નહિ ગણતાં તે ઉપર આ મારો દેહ નહિ પણ તે "હું" જ છું એમ સમજીને તેનો તેવો જ અભ્યાસ દઢ કર્યો ત્યારે તે અનિર્વચનીય એવા (વૃક્ષાંક ૧) તત્પદને બદલે "હું નથી" એમ કહેવાથી નાદભાવરૂપ અવ્યક્ત તત્ત્વ ઉત્પન્ન થયું. તેમાંથી ભવિષ્યમાં ચરાચર એવા વ્યક્ત ભાવનો આરંભ થયો તે જ શિવ-તત્ત્વ. (વૃક્ષાંક ૪ જુઓ) એ નાદભાવના વડે અવ્યક્ત તત્ત્વમાં સમાવિષ્ટ થયેલો ઈશ્વર (વૃક્ષાંક ૨) બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શંકર એવો ત્રણ પ્રકારનો થયો. પછી દૃશ્ય અને દ્રષ્ટારૂપ એવા મોટા સમુદાયાત્મક બ્રહ્માંડો ભાસમાન કરનારા ઘણા બ્રહ્મદેવો થયા. તે બ્રહ્માંડોની સંસ્થિતિ રાખનાર વિષ્ણુ પણ પુષ્કળ થયા, તેવી જ રીતે તેમનો સંહાર કરવા માટે અનેક રુદ્રો પણ નિર્માણ થયા. એવી રીતે આ જગત આકારમાં આવ્યું. એટલે પરશુરામ! આ જગત કેવળ આયનાનાં પ્રતિબિંબની માફક જ ભાસે છે. ખરી રીતે તો કાંઈ ઉત્પન્ન જ થયું નથી. એક પરમ ચિતિ (વૃ. ૧) પૂર્ણ અહંભાવ વડે સર્વદા સ્થિત હોઈને તે જ અનેક અપૂર્ણ અહંકાર વડે (વૃ. ૩) સ્વરૂપમાં વિકાસ પામેલી છે.

આનંદનું પરમ સ્થાન

પરશુરામ! તું જેવી રીતે આખા દેહમાં અહંભાવથી વ્યાપક હોઈને પાછો નેત્રાદિ જુદા જુદા ભાગ ઉપર અહંકાર રાખીને તે તે ક્રિયાઓ કરે છે, તે પ્રમાણે જ એક પરમ સંવિત્ પૂર્ણ અહંભાવાત્મક હોવા છતાં તે એક બ્રહ્માથી માંડીને એકાદ સૂકા લાકડા સુધી બધામાં અપૂર્ણ અહંકાર વડે સ્થિત છે. આ જે તમામ ભાસમાન થાય છે તે એક ચિતિ જ છે. આખા દેહ ઉપર અહંભાવ રાખનાર તું, રૂપરસાદિ ગ્રહણ કરવાને માટે પોતે શક્તિમાન નથી. તેથી તું જે રીતે ઇન્દ્રિયો સાથે એકરૂપ થઈ તેને ગ્રહણ કરે છે, તે જ રીતે એ મહાચિત પોતે નવે ભેદરહિત હોવા છતાં બ્રહ્મદેવથી માંડીને એક ક્ષુદ્ર જંતુ સુધી સમસ્ત જીવરાશિ સાથે

તદાકાર બનીને પોતે જ જાણનાર અને કરનાર થાય છે. પરશુરામ! જેવી રીતે તારું નિર્વિકલ્પ શુદ્ધ સ્વરૂપ સર્વનો આશ્રય હોવા છતાં પોતે કાંઈ જાણતું પણ નથી અને કરતું યે નથી, તેવી રીતે આ પરમ સંવિત્ આખા જગતને આશ્રયરૂપ હોવા છતાં જગદ્રૂપ ભેદ જાણતી પણ નથી અને કરતી પણ નથી. આ સર્વ જગત દર્પણ-માંના પ્રતિબિંબની માફક તેના ઉપર તેની જ ઇચ્છાથી ભાસમાન થાય છે. તેથી કરીને જેમ પ્રતિબિંબ જોવું એટલે દર્પણમાં જ જોવું, તેમ જગતનો ભાસ એ તેનો જ ભાસ છે. અહીંયાં રહેલો 'તું' અથવા 'હું' કે બીજા બધા દ્રષ્ટા કેવળ દૃક્માત્ર જ છીએ. દૃશ્યસ્વભાવના અભાવે ચિતિ શુદ્ધ છે. ઘટાદિ પ્રતિબિંબથી યુક્ત એવું જે દર્પણ તે ઘટનો સંબંધ ન રાખીએ તો જેમ સ્વયંશુદ્ધ અને કેવળ જ હોય છે—ભેદ તો માત્ર પ્રતિબિંબનો જ છે,—તેમ વિકલ્પથી ઉત્પન્ન થયેલા દૃશ્યાભાસનું નિરસન થતાં જ બાકી રહેલી પરમ સંવિત્ કેવળ એકલી જ અર્થાત્ અદ્વય જ છે. તેનામાં દુઃખનો લેશ પણ નહિ હોવાથી તે મહાન આનંદઘન છે. તેથી જ સર્વને તેની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા છે સર્વ આનંદ એ તેનું જ સ્વરૂપ છે.

અજ્ઞાનીઓ બાહ્ય સુખને જ મહાસુખ સમજે છે

સુખ એ જ આત્માનું સ્વરૂપ છે. સર્વને સુખ જ જોઇતું હોવાથી દેહાદિકની આવશ્યકતા અર્થાત્ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે. તે સુખ કોઇને પણ ન જોઇતું હોય એમ હોતું જ નથી. વિષયાનંદ પણ તેના જ લેશ છે એમ કહે છે. તે જ આનંદ સુષુપ્તિમાં તેમજ કોઇ સંકટ દૂર થયા પછી એમ બન્ને વખતે સર્વને અનુભવમાં આવે છે. કોઈ પણ સુખ ઉત્પન્ન કરનારા સાધન વિના એટલે કેવળ નિર્નિમિત્ત એવો જે આનંદ અનુભવમાં આવે છે તે જ સ્વરૂપાનંદ. ચિત્ એ જ તમામનું અભીષ્ટ હોવાથી તે જ આનંદ છે. એ સ્વાભાવિકપ્રાપ્ત મહાસુખ મૂઢ લોકોથી ઓળખાતું નથી. એ સુખ વ્યક્ત થવાને માટે જે અનેક બાહ્ય વિષયો કારણરૂપે થાય

છે, તે ઉપરથી તેઓ આ બાહ્ય સુખને જ મહાસુખ

આ સર્વ શુદ્ધ અદ્વય સ્વસ્વરૂપ જ

દર્પણમાં પડેલાં પ્રતિબિંબો દર્પણથી અભિન્ન
જવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી તે જુદા જુદા પદાર્થો
છે. પણ પાછળથી જ્યારે તેનું આ પ્રતિબિંબત્વ છે
આવે છે, ત્યારે પહેલાંની માફક જ તે ભાસમાન હો
દર્પણથી અલગ ભાસતાં નથી, અને દર્પણ તો શુદ્ધ
તેવી જ રીતે તત્ત્વજ્ઞાની પુરુષની દૃષ્ટિએ જગત
છતાં પણ તે સ્વસ્વરૂપ જ હોઈ તેનાથી બિલકુલ
પ્રમાણે જ ભાસે છે. જેવી રીતે માટીની જગાએ
સોનાની જગાએ અલંકાર અથવા પાષાણની જગાએ
રીતે ચિદ્રૂપ આત્મા ઉપર આ જગત ભાસે છે. તો
કઈ જગાએ છે? પણ એટલા ઉપરથી હે પર
બિલકુલ નથી એવો સિદ્ધાંત પણ તું ન કર. જગ
નથી એ બન્ને ભાવનાઓ અપૂર્ણ છે અને નથી એ
સિદ્ધાંત પણ સિદ્ધ થતો નથી. કારણ આખા જગતને
તોપણ તે જગત નિરાસ કરનારા આત્માને રૂપે પાછું
'જગત છે કે બિલકુલ નથી' એવી જાતની કેવળ ઉ
વડે જગતનો લય શી રીતે થવાનો? આદર્શમાંનુ
વસ્તુતઃ નથી, તોપણ આદર્શના સ્વરૂપમાં તો છે, તેમ
જગદ્રૂપે ન હોય તો પણ ચિદાત્મારૂપે છે, એ દેખીતુ
અજ્ઞાનતાથી તે જગતરૂપે અને જ્ઞાન વડે તે જ
એનું જ નામ પૂર્ણ જ્ઞાન. કારણ ભાસમાન થનારું
'છે કે નથી' એવી ભાવના રાખીને પણ જે સ્વરૂપનો
જોઈએ તે તો કદી થતો નથી, તે જ પ્રમાણે સાધક નથી
પણ નથી. અખંડ, અદ્વય, ચિચ્છક્તિ ત્રિપુરા જ એક
છે. તે જ વિદ્યા અને તે જ અવિદ્યા. વેદ પણ તે જ,

પ્રાપ્ત થઇ અને તે જીવન્મુક્ત બની ગયા, તે સાદ્યન્ત તમોને કહી સંભળાવ્યો. હવે આપ કૃતાર્થ થયેલા છો માટે હવે સ્વસ્થાને જઇશું. એમ કહી તેમની વિદાય લીધી.

× × × ×

આજે લોકોમાં આત્મદર્શન યા અનાસક્ત કર્મયોગ કોને કહેવો તે સંબંધમાં વિવિધ પ્રકારના તર્કો પ્રચલિત છે. તેમને આત્મદર્શન અથવા અનાસક્ત કર્મયોગ કોને કહેવો તેનો સ્પષ્ટ બોધ થવા માટે અને ખાસ કરીને ગુજરાતી ભાષામાં તત્ત્વજ્ઞાન વિષયના ગ્રંથોની વધુ આવશ્યકતા છે એવા લોકાગ્રહને લીધે ઈશ્વરીય પ્રેરણાનુસાર આ ઉપક્રમ તૈયાર કર્યો છે. તે હંસ જેમ પાણીમાંથી દૂધનો અંશ કાઢી લઈ તેનું ગ્રહણ કરે અને પાણીનો ત્યાગ કરે તેમ નીરક્ષીર ન્યાયાનુસાર જિજ્ઞાસુઓ આનો વિચાર કરી કૃતાર્થતા પ્રાપ્ત કરી લેશે એવી આશા રાખી 'बालादपि सुभाषितम्' એ દૃષ્ટિએ અલ્પમત્યનુસાર આ મારી અડબડ પરમ દયાળુ પરમાત્માના ચરણે સાદર અર્પણ કરું છું.

इति श्रीकृष्णात्मजब्राह्मसुधायां पञ्चमप्रकाशने आत्मदर्शनं किंवा अनासक्तकर्मयोगविवरणात्मकः दत्त-परशुराम-नाम्ना त्रिपुरारहस्यज्ञानखण्डः सारांशः समाप्तः ।

ॐ तत्सत् ॥

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

ॐ सर्वेऽत्र सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामयाः ।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखभाग्भवेत् ॥ ॐ तत्सत्